

તેનો ખરો હેતુ લલો દાર્પ ન ઓળખે; પરંતુ
જો મનુષ્યને જીવનમાં માત્રવત્ત પ્રાપ્ત કરી
દેવાની હોય અને એ દરે સમાજની શુદ્ધિ
સાધીને તેમાં સહયુક્ત થઈ શકે થાય એવું
ચોતાને લાગતું હોય, તેમ જ મહત્ત્વાશ્રમનું મહત્ત્વ
ઓળખ્યા બાર ચાકશે નહીં. આજે આપણા
જીવનનું કશું વિશેષ મહત્ત્વ જ રહ્યું નથી.
નિવંહનો કોઈ પણ ધર્મો સિદ્ધ કરવા તે
દારા પૈસા મેળવી સ્ત્રીબાળકોનો જેમતેમ
સંસાર ચલાવવા તેમાં જ ખરાબોટા મારો
મેળવી શકાય તે પૈસા અને કાર્ધિક આખર
મેળવવી તે કરતાં જીવનમાં કશું ઉત્તર પ્ત્ય
રહ્યું નથી. આપણી કોઈ ઉચ્ચ વિચારસરણી
થી, નાનપણથી ઉત્તમ સંસ્કાર મળવાની
ગવડ નથી. ચોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે આશી
રહિત જીવન જેમતેમ ચલાવવું એ જ છે
આપણી જીવનપદ્ધતિ. તેને લીધે માનવતાની
દૃષ્ટિએ આપણા જીવનની કરી કિંમત નથી.
એવી આપણી સ્થિતિ થયેલી છે. કેટલી ચે
પેલીઓથી અપણી આજ સ્થિતિ છે. પેલી
દરપેલી પ્રવાહરે ચાલે છે, પરંતુ આપણો
કશે વિકાસ થતો નથી. આપણે સુધરવું
એક છે, ઉત્તર થવું એક છે, એવી આપણામાં
આકાંક્ષા નથી, એ જ તેનું કારણ છે. દર વરસે
લાગે લગે થતાં હોય છે. લાગે નવાં
દંપતીઓ ચોતચોતાના સંસારની, રાજ્યાત
કરતાં હોય છે, ચોતાના વડીલોએ એટલે
માતાપિતાએ સસારમાં દાર્પણજીવનમાં કરેલી
ભૂલો તેઓ પણ કરતાં હોય છે. અને તેમનાં
કડવા અનુભવોને માતાપિતાની પાછળ તે પણ
ભાગવતાં હોય છે દરેક પેલી તેનાં તે જ
વિદેશી પરિણામોમાંથી જતાં છતાં ચે પછીની
ચર્ચાને ચોતાના અનુભવનું જ્ઞાન આપી
તે સાવધ કરતી નથી. ચોતાને હાથે થયેલી
તેઓથી ન થાય એ માટે સંસારમાં
પહેલાં જ તેમને જાગૃત કરતી નથી.

સંસાર વિષે તેના ઈષ્ટ-અનેષ્ટ, સુખ-દુઃખ,
આનંદ-શોક, ઉત્તિ-અવનતિ, યશ-અપયશ;
ઓળખાનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ આપી
કયા જ્ઞેત્રમાંથી કયે માર્ગે, કેવી રીતે, તેમને
જવાબ છે અને તેનાં અનેષ્ટ, દુઃખ, શોક,
અવનતિ અને અપયશ કેમ યાજવાં તે કોઈ
તેમને કહેતું નથી. દરેક પિતા ચોતાના પુત્ર-
ને સંસારમાં લગાડતા પહેલાં ચોતાના અનુભવ-
નો લાભ આપશે અને દરેક માતા ચોતાની
લીકરીને પણ ચોતાના અનુભવથી પહેલેથી જ
વાકેફ કરશે; અને તેમનાં હિત માટે દક્ષ
રહેશે તો સંસારનાં કેટલાં ચે દુઃખો એાઈ
થશે. પરંતુ માતાપિતા, વડીલ માણસો
ચોતાના સંસારનો ખરો અનુભવ આગળની
પેલીને ન કહેતાં, તેમને જાગૃત ન કરતાં
લવિષ્ય વિષે તેમને અધારામાં કે બોટી
ભામક સુખમય કલ્પનામાં રાખીને સંસારને
રસ્તે લગાડી દેતાં હોય છે. આ આપણી
જડતા છે. લાંબા વખત સુધીની સામાજિક
રિથિતિ જોતાં મને આ પ્રમાણે લાગે છે, તો-
પણ હું એમ કહેવા તૈયાર નથી કે આપણે
પેલીઓથી દુષ્ટ કે સુખ છીએ. માતાપિતાનાં
હૃદયમાં ચોતાનાં સંતાન વિષે કેટલાં પ્રેમ,
વાત્સલ્ય અને કાળજી હોય છે તેનું મને જ્ઞાન
છે. મારા ચોતાના અને મારા આસ, ઈષ્ટ અને
મિત્ર વગેરે અનેકનાં માતાપિતાનાં પ્રેમ અને
વાત્સલ્યનો જે લાભ મને સદ્ભાગ્યે મળ્યો છે
તેનું મને કદાપિ વિસ્મરણ થશે નહીં. તેમનાં
પ્રેમ અને વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ હું બંધું છું.
મારા મનમાં પુન્યભાષિ અને કૃતજ્ઞભાવ વસે
છે. તે મારાં હૃદયમાંથી કદી ઝગશે નહીં.
પરંતુ એ ભાવો કાયમ છતાં ચે મને લાગે
છે કે સંસારમાં કેટલી ચે આવશ્યક બાબતો
વિષે આપણામાં જડતા છે. કદાચિત રહિતું કે
રાપણું સામાજિક-ધાર્મિક પરંપરાગત રીત-
રિવાજો તે પરિણામ હોવાનો સંભવ છે.

પરંતુ અન્નવિષે, આપણે મૂલ્ય કરીએ છીએ એમ સારવાર લાગ્યા વગર રહેતું નથી; માટે મારે કહેવું પડે છે કે લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી આ જગ્યા આપણે છોડવી જોઈએ. નાનપણથી છોકરાઓને ગોઝ્ય જ્ઞાન આપતાં આપણું તેમને સંસારની વધ્યામ કલ્પના-ઓળખાણ કરાવ્યા પછી જવાબદારી કતવ્યની ભાવના તેમનામાં દૃઢ થયા પછી પોતે કરેલી જૂલો તેમના તરફથી થશે નહીં એટલી ભશતિ તેમનામાં આપ્યા પછી તેમને માતાપિતાએ સંસારમાં ભેડ્યાં બેઠાં છે.

હે દંપતી તમે ઘણી મોટી અને પવિત્ર જવાબદારી પોતા પર લીધેલી છે. સંસારમાં અનેક અગ્નિ છે, સંકટો છે. તે બધામાંથી તમારે તમારું શીલ કાયમ રાખી પાર જવાનું છે. તમને સ્વાભાવિક રીતે જ મુખની બજા હોવાની જ અને તમે જો પ્રમંથમાં ચાલશો, જીવનમાં કતવ્યશુદ્ધિ બહુત રાખીને તદ્દુરૂપ વર્તશો, તો તમે સુખી થયા વગર રહેશો નહીં. સંસાર દુઃખ માટે નિર્માણ કરેલો નથી. આપણે બધાં સદ્ભાવનાથી વર્તીએ, વિવેકપૂર્વક વર્તીએ તો બધાં સુખી થઈએ એમાં શંકા નથી. તમે બીજાઓને સુખી કરવાનો, પોતાના સહયુગથી બીજાઓને આનંદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશો, તો તમને સુખ અને આનંદ મળ્યા વગર રહેશે નહીં. સુખ વિષે સંકુચિત રીતિ તમે રાખશો, કેવળ પોતાના જ સુખ તરફ તમે જોશો તો કુટુંબ તમારું હાથમાં આવશે નહીં. આ સંસારમાં હું જોતાં આવ્યો છું કે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ લાગવાથી નિર્ભય કલહ નિર્માણ થતા હોય છે. કુટુંબની દૈનિક વ્યવસ્થા ઉદારતા અને સેવાશ્રી ધારણ કરશે અને બીજાઓનાં સુખમાં સુખ માનશે ને કૃપણતા છોડી દેશે, તો કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ આનંદી અને સુખી થશે. તેવા ભાગ્ય મંડિત કુટુંબ

સહજ તેજ કરવું પડશે, પણ તેના કંટાળા ન લાવશો, તે વાળત માસ ન મોનશો. જીવન બધું માટે જેવી ઉદાત્ત ભાવના ધારણ કરશો તો તમને કામ પણ વાળત કદાચ જણાશે નહીં. કૃપણતા ધારણ કરશો તો દરેક વાળત તમને અશક્ય જણાશે. સંસારમાં કામકામવાર તમારા બનેલા-પરંપરામાં મુતબેદ અને અસંતોષના પ્રસંગો આવશે; પરંતુ તે વખતે તમે ઉદારતા રૂંપશો. આપસ-માં એકબીજાને નિભાવી લેવાનું શીખશો, જમાવટિ રાખશો. અઠંગાર અને દુરાચર ન રાખશો. અંતરુપ થઈને પોતાના દામ શોધશો અને નિપાસશો. કામનું ચે મન પોતાના તરફથી નિર્વાય, દુષ્ટતા અને સ્વાર્થથી પ્રચલિત નહીં એની ખબરદારી રાખશો. દુર્લભિને ચિત્તમાં આરાધો ન આપશો. માહિ-માંહે સંશયને જગ્યા ન આપશો. બનેલા પ્રેમ અને વિશ્વાસ વિવેકવિશે વધતા જવા બેઠાં છે. તમારા બંનેને લીધે સર્વ કુટુંબમાં સુખ, આનંદ, પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકબીજા શ્રદ્ધે થતી રહેતી બેઠાં છે. હવે તમારે તમારા મનને પહેલાં કરતાં વિશાળ બનાવવું બેઠાં છે, તમારું સદ્ભાવ અને સદૃશ્ય હવે વધારે વ્યાપક થવા બેઠાં છે. વધુએ પોતાનું નવું ધર પોતાના પ્રેમ, સદ્ભાવ, ઉદ્યોગ, સેવાશ્રી, જીનંદી સ્વભાવ અને પ્રામાણિકતા વગેરેથી પોતાનું કરવું બેઠાં છે. ધરના વૃક્ષોએ તેને પોતાની દીકરી જમાણે ગંભીરી બેઠાં છે એકરોએ પત્નીના વડુંબી સાથે નમ્રતા અને પ્રેમથી વર્તી તેમને પુત્રવત આનંદ આપેલા બેઠાં છે. તમારું અભ્યાર સુધીનું જીવન આજ પ્રકારના સદૃશ્યોથી ભરેલું હોય છે. આગળ પણ તમને કદાચ ન પડતી તમારા સદૃશ્યોનો સદૈવ વિકાસ થતો જશે.

પરમાત્મા તમને તમારા દરેક ધર્મકર્મમાં સદામ આપી !

શ્રી. ઈકેકરખાપા

જ સમસ્ત હિંદુસ્તાનને પોતાનું વિશાળ દુહા બનાવ્યું છે અને ભારતના જે કોઈ અંગને જ્યારે કશી ય જરૂર પડી છે, ત્યારે ત્યાં એ દોડી ગયા છે. દુકાળ, ધરતીકંપ ને રેલહોનારત સમી કુદરતી કારમી આફતોમાંથી બચાવવા દિનરાત જોયા વિના, પોતાનું પારકું બચાવવા વિના, હિંદુમુસ્લિમભેદ જોયા વિના એકમાત્ર જનસેવાના જ ઉદ્દેશથી, હિંદી પ્રાનત્વ એમણે જાત કહ્યું છે. સમાજના નીચલા-અશિક્ષિત વર્ગોને એમણે સૌથી વધુ પ્રિયપાત્ર માન્યા છે અને એમની વચ્ચે વર્ગી સુધી કાર્ય કહ્યું છે. એમનું એ જીવનકાર્ય બની ગયું છે. લોકસભાએ ઘડેલા બંધારણની ક્લોગોની રમા દલિત ને પીડિત આદિવાસીઓ પર થનારી અસર ને એની ભીષ્ટ વિશે તથા એ જાતિઓ સાથેના પોતાના ભૂતકાળના સંબંધ વિશે એમના વિના બીજું કોણ કહેવાઈ શકે છે ? પૂરબાપાએ હમણાં જ એ 'સી વર્ષ' પૂરાં કર્યાં, પણ એમને કમયોગ અટક્યો નથી.

પણ પછાત સમાજમાં કયા વર્ગો આગળ વધેલા છે અને કયા વર્ગો પાછળ છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સાપેક્ષિક બાબતો છે. ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી પછી મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણીખાતાએ તમામ પ્રજાને ભણતરની દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખી હતી : (૧) આગળ વધેલી કોમો, (૨) મધ્યમ કોમો અને (૩) પછાત કોમો.

પહેલા વર્ગમાં આમીહો, પારસીઓ, બ્રાહ્મણો, જૈનો, વાલિયા, બ્રહ્મક્ષત્રિયો, પ્રબુઓ અને એવી જાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો. બીજા વર્ગમાં મરાઠા, કણ્વ, મુસલમાન અને જેતી કરનારી ઘણી જાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો. ત્યારે ત્રીજા વર્ગમાં પહાડો ઉપર અને વનમાં વસતી જાતિઓ જેવી દલિત કોમો તથા ગ્રામવિસ્તારોમાં આવેલાં ઘરનાં ઘરનોકરો તથા જેતીના મજૂરોની નાની જાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો.

મારી સ્મરણ કરત બરી હોય તો પહેલા

વર્ગમાં ફક્ત ૧૦ ટકા, બીજા વર્ગમાં લગભગ ૫૦ ટકા અને ત્રીજા વર્ગમાં લગભગ ૪૦ ટકાની વસ્તીનો હિસાબે સમાવેશ થતો હતો.

ઉપરોક્ત પહેલા વર્ગના લોકો સરકારી નોકરીઓમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગોમાં અને વહીવટી તંત્રમાં સૌથી સદા મોખરે રહે એ તો સ્વાભાવિક જ છે. ઉપર જણાવેલા બીજા વર્ગમાં લોકો સદા પોતાનો માર્ગ કાઢવાની મથામણમાં રહે છે અને પ્રથમ વર્ગના લોકોની હરીફાઈ કરે છે; તેમ જ નોકરીઓ અને ઉદ્યોગોની એકદંત્ર સત્તામાં ભાગીદાર બનવાની કોશિશ કરે છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલા ત્રીજા વર્ગ ઘણું પછાત રહે છે અને બીજા વર્ગની હરોળમાં આવતા આવતાં તેમને દાયકાઓ નીકળી જશે, તો પછી પહેલા વર્ગ સુધી એમની પહોંચવાની તો વાત જ ક્યાં કરવી ?

આપણા દેશમાં, પ્રાથમિક શિક્ષણ હજી પછી મોટા પાયા પર દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. નવું બંધારણ સુદ્ધાં રાજ્યનીતિ ને લંગતા સિદ્ધાંતો અંગેની ૩૬મી કલમમાં

એક સિદ્ધાંતથી એને સ્થાન આપે છે, પણ ફેરફાર નહિ કરીને સ્વતંત્ર રીતે ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો હક્ક છે, એવા મૂળભૂત હક્ક એમાં અપાયો નથી.

એક ઈ.સ. ૧૯૧૦માં ગોખલેજીએ 'શાહી સમિતિ'માં ફરજિયાત શિક્ષણનો ખર્ચ રજૂ કર્યો હતો, ત્યારથી મુંબઈ ને મદ્રાસ જેવા આગળ વધેલા પ્રાંતો સહિત આખો દેશ ફરજિયાત શિક્ષણ વિષે ફક્ત વિચારણા કરતો રહ્યો છે. પણ ૩૬મી કલમમાં જે વચન આપ્યું છે તે ઈ.સ. ૧૯૬૦માં હિંદના પ્રાંતોમાં, રાજ્યોમાં, દિમાચ અને ચિંધ્ય પ્રદેશો જેવા પછાત પ્રદેશોમાં, પૂર્વના આદિવાસી ટાપુઓમાં અને પશ્ચિમના મિઝોરમ તથા આંધ્રપ્રદેશ, ટાપુઓમાં સાંસ્કૃતિક પ્રાથમિક શિક્ષણનો અમલ કરાવે શકે તે નહિ, તે વિષે કંઈક કહી શકે એમ નથી.

આખું ભવ્ય કાર્ય તે ગોખલેજી જેવી કંઈક બંધી કરી જતો હતો કરી શકે. આ સાંસ્કૃતિક શિક્ષણના સંગીન સુધારાને ઓરોરથી અમલમાં મૂકી શકે એવું પ્રારંભ તંત્ર અત્યારે દષ્ટિગોચર થતું નથી.

મદ્રાસનું મંજૂરઆવું ઈ.સ. ૧૯૨૦માં શરૂ થયું હતું, તે હરિજનો અને આદિવાસીઓના કલ્યાણનું કાર્ય કરી રહેલું છે. હરિજનો માટે એ ખાતાએ હજારો શાળાઓ ઉઘાડી છે. એ શાળાઓ હરિજનો માટે ઇલાચી છે; કારણકે એ જમાનામાં શહેર અને ગામની સામાન્ય શાળામાં હરિજનોને દાખલ કરવામાં આવતા નહોતા. ખૂબ પછાત જિલ્લાઓમાં મદ્રાસ સરકારે અત્યારે આવી બેઠકો યોજાઈ ચકાવે છે.

મુંબઈ સરકારે ઈ.સ. ૧૯૨૯માં હરિજનો અને પહાડી બતિઓની કેળવણી અને સામાજિક સ્થિતિની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમી હતી. ડૉ. અગ્રવાલ અને હ. પંડે એ સમિતિના સભ્યો હતા. આ સમિતિની

લવામણ પરથી એ વખતની સરકારે નાના પાયા પર પછાત વર્ગો માટે ખાતું ઉઘાડ્યું. આ ખાતું વખતની વિસ્તર્યું. આ કલ્યાણકારી કાર્યને લીધે એનારી તમામ પછાત બતિઓને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી : (૧) દલિત અને અસ્પૃશ્ય બતિઓ, (૨) આદિવાસી અને પહાડી બતિઓ તથા (૩) સમાજમાં હિન્દુશા મોગવતી બીજા હિન્દુ-મુસ્લિમ પછાત કોમો.

પછાત વર્ગોના આ 'વર્ગીકરણ'નું મુંબઈ પ્રાંતમાં અઢાર વરસ સુધી બરોબર અનુસરણ થતું રહ્યું છે. આ વર્ગો વચ્ચેના તમામ ભેદો નાબૂદ થાય એ માટે એ ખાતું ખૂબખૂબ પ્રયાસો કરતું રહ્યું છે.

મુંબઈ પ્રાંતના ઉપરોક્ત ત્રણ વર્ગોની મુખ્ય મુખ્ય જાતિઓને હ નીચે પ્રમાણે ગણાવું :

(૧) દલિત વર્ગો : ભંબી, ચમાર, પાર, હોલાયા, ખાલપા, મહાર, માલાવંશી, મગ, મેઘવાળ અને વાંકર.

(૨) આદિવાસી અને પહાડી કોમો : બીલ, ચોક્ષા, ઘોળિયા, દૂબળા, ગોમિર, કહારી, કોળી મહાદેવ, તાડવી ભીલ, ઠાકર અને વાંકડી.

(૩) બીજા પછાત વર્ગો : બાવા, ભૂર, ચારણ, બાજગર, શામલ, એગી, કેકડી, લામાણી, મિયાણા, નટ, જોડ, સોમણી, વાંકર, વાધરી અને વજીર.

કેમકારણે મુંબઈ પ્રાંત સિવાય બીજા પ્રાંતોમાં કે રાજ્યોમાં જેવા તમામ પછાત વર્ગોના કલ્યાણ માટે આખું કાર્ય કર્યું નથી. તાજેતરમાં જ મધ્ય પ્રાંત, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત અને ઝોરિસાએ પોતાના પછાત વર્ગોને એકજે વર્ગો માટે ખાતાઓ ઉઘાડ્યાં છે. બિહારે તે પોતાને ત્યાંના પછાત મુસ્લિમો માટે પણ ખાતું ઉઘાડ્યું છે. આ પછાત મુસ્લિમો પહેલાં લુલાહા જે વહુકરે વરીદે જોઈએલા અને હવે મોમીનો કહેવાય છે.

આસામે હરિજનો માટે ખાસ કંઈ ક્યું નથી. પૂર્વે પંજાબ અને પશ્ચિમ બંગાળ હરિજનો માટે સારું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

પરંતુ હવે નવા બંધારણ હિંદી સંઘ પર જે ખાસ જવાબદારી નાખી છે અને પરેણાએ તમામ પ્રાંતોમાં, હૈદરાબાદમાં, રાજપૂતાનામાં, તથા હિમાચલ અને વિંધ્ય વિસ્તારો જેવા પછાત પ્રદેશોમાંથી તમામ પછાત વર્ગોની સંભાળ લેવાનો હિંદી સંઘ માટે સમય આવી ગયો છે. અને સંઘ એ ઉત્સાહભરે હાથમાં લેશે જ એવી આશા છે.

આમ કરતી વેળા પછાત રાજ્યોમાંના પછાત વર્ગોનું ખાસ ધ્યાન દરાવવું જોઈએ.

થોડા વખત પહેલાં 'મૂળમૂત હક્કો' સાથે સંબંધ ધરાવતી બંધારણની ૧૦મી કલમ પર ચર્ચા થઈ હતી. એ કલમ મુજબ રાજ્યની નોકરીઓમાંના તમામ નાગરિકોને ભેદભાવ વિના સરખી તક આપાશે. તેમ છતાં અત્યારે નોકરીઓમાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ નહિ ધરાવતા પછાત વર્ગોના નાગરિકોની તરફેણમાં અપવાદ રખાયો છે. ચર્ચા દરમિયાન જણાવાયું કે 'પછાત' શબ્દની કોઈ વ્યાખ્યા નથી અને કોઈ જ્ઞાતિને આ કલમ હેઠળ પછાત ગણીને ઉચ્ચ નોકરીઓ માટે એવી જ્ઞાતિમાંથી રંગરોની ભરતી કરવાથી તંત્રમાં અચોચતા અને અંધાધૂંધી જન્મે એવો ભય રહે છે. પરંતુ પંદરમી વર્ગોમાંથી નોકરીમાં જોવા થવા માગતા નવા ઉમેદવારોને યોગ્યતાની કક્ષાએ પસંદગી મળશે, એમ જણાવાયું હતું.

અનુક્રમિત આનંદી મંડળોમાં એમ પણ જોવા મળ્યું હતું કે પછાત વર્ગોના સંબંધમાં આ જે છટકાત અપાઈ છે, તેથી મદ્રાસના પ્રાંતોમાં મંડળોમાં રાપ દેવાયો હતો. એમ સંબંધિત હતું કે મદ્રાસ પ્રાંતની છેલ્લી અધ્યાક્ષર સરકાર નોકરીઓમાં પછાત વર્ગોના

લોકોને પહેલી પસંદગી આપી ચૂકી હતી; અને પછાત વર્ગોના લેવાથી અને પણ શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પણ પ્રથમ પસંદગી અપાઈ ચૂકી હતી. એ રીતે પ્રાંતોના સ્થાપિત હક્કો કે મુક્ત હરીફોનો માર્ગ અવરોધવામાં આવ્યો હતો.

આમ છતાં ઉપરોક્ત કલમ પસાર થઈ ગઈ છે અને તે બંધારણનો ભાગ બની છે.

બંધારણના મુસદ્દાની ૩૦૧મી કલમ તમામ પછાત વર્ગો માટે મોટું ખતપત્ર પૂરું પાડશે. હિંદુઓ અને મુસ્લિમોમાં સામાજિક, શિક્ષણવિષયક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ કયા વર્ગો પછાત છે એ જાણતી રાજ્યોના સહિત આખા દેશમાં ફરીને તપાસ કરવા માટે નવા પ્રમુખ-એક તપાસપંચ નિર્માશે, એવી ખાતરી અપાઈ છે.

આ તપાસપંચ પછાત વર્ગોને અનુક્રમિતમાં બીજા વર્ગોના ધોરણે લાવવાના ઉપાયોની ભલામણ કરશે અને એ વખતની પાલ્લેન્ડ એ માટે ભેદિત નાણાં માટે સંમતિ આપશે.

આમ કરવાને આજથી પાંચ વરસોના સમય લાગી જશે. ઈ. સ. ૧૯૫૦. કે ૫૧માં પહેલી જ વાર મત આપનારા તમામ પછાત વર્ગના લોકોને થોડા વધારે વરસ રાહ બેવી પડશે.

અંતઃકરણથી હું ઇચ્છું છું કે આપણા સમાજના આ સૌથી નખળા વર્ગને આગળ ધપાવવાની આ પદ્ધતિમાં રાજ્યીય કે બીજા ધરગથ્ય કારણોસર બિનજરૂરી વિલંબ નહિ થાય.

વિશ્વમાં દરેક ઠેકાણે અસમાનતા રહેલી છે, પણ આને જ્ઞાતિઓ ધરાવતા આપણા દેશમાં એટલી અસમાનતા બીજા દેશો કરતાં વધુ વધારે છે. એથી હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકારે પછાત વર્ગોના લોકોના કલ્યાણ માટે ખાસ કરજ બજાવવાની વધારે જરૂર છે. આવા ભારે કાર્યો માટે પૂરતાં નાણાં ન હોય, એવા નાના એકમોને આ કરજનો પવી બેઠકો નહિ.

ગુરુઆવી.

શ્રી. ન્યોતીંદ્ર ઉ. દ્વે.

અમલ શબ્દ 'મારટર' કી માટે આપણી
ભાષામાં 'ગુરુઆવી' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અનેક
રોગોનું, અનેક અનિષ્ટોનું, અનેક દુઃખોનું એક જ
રામબાલું નિદાન, અનેક પ્રકારનાં તાળાં ઉઘાડવા
માટે સંજોગ થતી એક જ સ્વાવી તે ગુરુઆવી.
એકોડઈ 'શુદ્ધસ્યામ્' એકમાત્રી અનેક થવાની ભાવના
પૂર્વે કલ્યાણમંત્ર નમી એમ હિંદુધર્મ કહે છે.

આજે એ અનેકમાત્રી એક થવા માટે કેટલાક વિચારવંતો હતુંકુ યર્ષ રહ્યા છે. મને, અર્થ, હામ અને
મોક્ષ એ મારેય પુરુષાર્થના પુરસ્કારો, શ્રીકૃષ્ણે અહીંનજે જેમ બધુંયે છોડી પોતાને જ અપ્રમયે
આવવાનું કહ્યું હતું, તેમ જગતજોતે દુઃખનિવારણ અર્થે એકમાત્ર પોતાને જ આશ્રયે આવવાનું
જણાવી રહ્યા છે. સર્વ દુઃખોના મારણની ગુરુઆવી પોતાને જ હાથ લાગી છે એમ દાવો કરી રહ્યા છે.
આ લેખમા શ્રી. દ્વે આ સર્વ વાદોના દાવાઓને દાખલા-દલીલ સાથે કસોટી પર ચઢાવે છે.

બલ પર પડેલાં કાગળિયાંઓના દમલા-
સામુ જોતો 'આ બધું કામ ક્યારે પૂરું
થશે ને હું હેર ક્યારે જઈ શકીશ?
સાંજ તો પડવા આવી.' એવા વિચાર કરતો
હું એદિસમાં બેઠો હતો, ત્યાં સિપાઈએ
આવીને એક ચિઠ્ઠી મારાં હાથમાં મૂકી.
ચિઠ્ઠીમાંના અક્ષર સામુ જોઈ એ ઉલ્લસાને
મિથ્યા પ્રયાસ કરવાને બદલે મેં સિપાઈને
જ પૂછ્યું: 'કોણ છે?'

'કોણ સાધુ જેવો છે, મળવા આવ્યો છે.'
'ઠીક, અંદર મોકલ.' મેં કંઈક કચવાતે
મને કહ્યું.

સિપાઈએ જઈને મારો સંદેશો
આગળુકને પહોંચાડ્યો ને એક પ્રચંડાદ
ભાગવાંધારી પુરુષ દાખલ થયા. મેં સત્કાર
કરી એમને ખુરસી પર બિરાજવાનું કહ્યું.
'બાલો શી ફરમાશ છે?' એ બેઠા એટલે
મેં પૂછ્યું.

'આપનું નામ સાંભળીને આવ્યો છું.'
એમણે જવાબ દીધો. સાધુજનોમાં મારું
નામ શી રીતે બહીતું થયું તે ન સમજાયાથી
મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું:

'મારું નામ? અજાને કોણે કહ્યું?'
'વાહ! આપનું નામ તો ખૂબ બહીતું

છે.' એમણે જવાબ દીધો અને સાધુઓમાં
પણ મારી કીર્તિ ક્યાંથી ને શી રીતે પ્રસારે
એ વિષે પચાત કરવાની છોડી મેં સીધા જ
સવાલ પૂછ્યો:

'એ તો હશે, પણ આપને મારું શું
કામ છે?'

'માસ કામ તો કંઈ નથી. જમથો
મળવા જ આવ્યો છું.' એમણે કહ્યું.

હું કદાચ કોઈ સાધુને મળવા ગયો
હોઈશો, પણ આમ કોઈ પણ સાધુ મને
અમથા જમવા માટે જ હજી સુધી આવ્યા
નથી. એટલે આ અદ્ભુત બતાવતું હું રહસ્ય
જમણ શક્યો નહિ. પણ કંઈક બોલવું
જોઈએ એમ વિચારી બોલ્યો: 'હાજ'

• આપને ધર્મ કેમ પડે? શ્રદ્ધા કે
એ મેં સાંભળ્યું છે.' એમણે કહ્યું.

'હું તો હજી આ પહેલીવાર સાંભળું
છું.' મેં કહ્યું.

'એ તો આપનો વિનય છે.' એમણે
કહ્યું. ને પછી પોતાની પાસેથી એક તાવીજ
ઝાડીને ટેબલ પર મૂક્યું. તાવીજ સાચું
કેમય વગર મેં કહ્યું:

'આપને શું કામ છે' એ તો અર્થે
કહ્યું જ નહિ.'

‘આ તાવીજ છે.’ એમણે કહ્યું.
 ‘હા, એ તાવીજ છે.’ મેં જવાબ દીધો.
 ‘એનાથી તમારી બધી ઉપાધિ મટી જશે. તમારે કાટમાં કેસ ચાલતા હશે...’
 ‘નાહ, મારો કોઈ કેસ કાટમાં ચાલતો નથી.’ એમને ન્યૂં જ અટકાવીને મેં કહ્યું.
 ‘તમારે કોઈનું હૃદય છૂતવું હશે...’
 ‘એવી કોઈ ઇચ્છા હવે રહી નથી.’ મેં જવાબ દીધો.

‘તમારા દુશ્મનો હશે...’
 ‘ખાસ કોઈ નથી.’ હું જોલ્યો.
 ‘તમારી તબિયત...’
 ‘એની સંભાળ એકરૂને સોંપી છે.’ મેં કહ્યું.
 ‘ભેરી-એકરાં...’
 ‘મજામાં છે.’
 ‘પૈસા-ટકા.’
 ‘ભગવાનની મહેરબાનીથી મળી રહે છે.’
 મારા જવાબોથી જરૂર હતાશ થયા વિના એમણે આગળ અશબ્દો. ‘તમારે જે નોંધવું હશે તે બધું આ તાવીજ પહેરવાથી મળી રહેશે. બહુ ખર્ચ કરી, કેટલી ચે ફિયાઓ કરી આ તાવીજ તૈયાર કર્યું છે. એ પહેરશે એટલે કોઈ પણ બાની ઉપાધિ રહેશે નહિ.’

‘બધી ઉપાધિઓ માટે આ તાવીજ ખૂસ છે.’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, કંઈપણ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ આવી ચઢે તો તેનો ઉતાર આ તાવીજ પહેરવાથી થઈ જાય છે.’

‘એ તો ઠીક નહિ. બધી જ ઉપાધિ માટે એક તાવીજ એ કંઈ સારું લાગતું નથી. દરેક પ્રકારની ઉપાધિ માટે જુદાંજુદાં તાવીજ હોય તો તે ઠીક લાગે. પાંચસ તાવીજ પહેરીને માણસ ફરે તો તે શોભે પણ કેટલો! એ તો ઠીક, પણ મારે તાવીજની

જરૂર નથી. આપણું સરનામું આપી બંધે. કોઈને જરૂર હશે તો આપને લખવા કહીશ.’ એમ કહીને મેં એમને વિદાય કર્યું.

તાવીજ પહેરવાથી કોઈ પણ બાની ઉપાધિ દૂર થાય કે નહિ તે તો કોણ બોલે, પણ એક જ તાવીજથી બધી જ પીડાનું શમન થઈ શકે કે એક જ ગુરુચાવીથી બધા તાળાં ઊઘડી જાય, એવી ભ્રમણા ઘણાના મનમાં હોય છે.

ચોડા વખત પર શેઠ રામકૃષ્ણ દાલમિયાએ આખી દુનિયા પર એક જ રાજસત્તા સ્થપાય એ માટે ઉત્સાહભરે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી હતી. ત્યારે એક જણે ટીકા કરતાં કહ્યું હતું: ‘એમના મનમાં આ શું જુદાં ભરાયું છે? વિશ્વશાંતિ એમને નોંધ એ છે એ સાચું-કાને નથી નોંધતી? પણ તે માટે આખી દુનિયા માટે એક જ રાજસત્તા હોવું નોંધ એ એવી વિચિત્ર વાત ન કરવાને શો અર્થ? કાલે ઊઠીને એ તો એમ પણ કહેશે કે દુનિયાના બધા માણસોએ એક જ ધર્મ પાળવો નોંધ એ. એકસરખો જ પોશાક પહેરવો નોંધ એ. સૌએ એક જ પ્રકારનું અન્ન ખાવું નોંધ એ. સૌએ એક જ ભાષા બોલવી નોંધ એ. સૌએ એક જ કામ કરવું નોંધ એ! પ્રજાઓ ભલે જુદી હોય, રાજ્યો પણ ભલે જુદાં હોય પરંતુ એ બધાં વચ્ચે ભાઈચાશે રહે, બધાં સહભાવથી એકબીજા પ્રત્યે વતે, યુદ્ધની વાત કોઈ ન કરે, એવી વ્યવસ્થા શું ન જ થઈ શકે? આખી દુનિયા પર એક જ રાજસત્તા સ્થાપવા માટે પ્રયત્ન કરવી જરૂર તો ઊલટી, નહિ થતી જાય તો ય મારામારી થશે. કોની સત્તા હોવી નોંધ એ, કેટલા પ્રમાણમાં હોવી નોંધ એ, એ અને એના જેવા બીજા અનેક પ્રશ્નો ઊભા થઈ; ને જગતની જુદીજુદી રાજસત્તાઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થશે.

અંકગણિતમાં જ નહિ પણ સાદિત

શંકારણુ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ જીવનના વિવિધ પ્રદેશમાં એકબીજાનું મહત્ત્વ ધણું છે. ખરી સંખ્યા એકની જ છે. બીજી સંખ્યાઓ તો માત્ર એકના પુનરાવર્તનરૂપ છે. પ્રત્યેક પ્રાણી કે પદાર્થ એક જ હોય છે. એકના અનેક થાય છે ત્યાં પણ એકમાંથી છૂટા પડેલા એ બધા જુદા-જુદા એકમે એ હોય છે. પંદર, પંચાસ, પાંચસો, એક ઠાઈ નોખું અસ્તિત્વ ધરાવતી રકમ નથી, એ તો માત્ર એકનું જ પંદરવાર, પંચાસવાર કે પાંચસોવારનું આવર્તન છે.

ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પણ એક જ ઈશ્વર કે પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે: પહેલાં એક ઈશ્વર જ હતો, પણ એને એકલું લાગ્યું મહાકુપ્ત ને ગમ્યું નહિ, એટલે એણે પેતાની એકમાંથી જ અનેક કરીને સર્જિતો પ્રપંચ ઊભો કર્યો. જીભ પ્રર્મોમાં પણ આને જ મળતી વાતો જોવામાં આવે છે પહેલાં ઈશ્વરે એકલા આદમને બનાવ્યો. પણ બિચારા આદમને એકલાએકલા ગમ્યું નહિ, એટલે એને માટે સહચરી બનાવી એને ખરેખરે 'બનાવ્યો.'

રાજકારણમાં સામાન્ય રીતે એકદમ્યુસતાનો વિરોધ કરવામાં આવે છે; પણ તે છતાં એક જ પક્ષનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવામાં આવે છે.

બ્યવહારમાં પણ પરપયા પછી 'બેનાં એક થયાં' એમ સીપુરુષ માટે કહેવાય છે. એ કે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એમની પહેલાંની રિધિતિમાં કંઈ પણ પરિવર્તન પછીથી થતું હોય તો તે બેનાં એક થવાની દિશામાં, એટલે કે બાદબાકી કે ભાગાકાર તરફ નહિ, પણ બેનાં ત્રણ, ચાર, પાંચ, દશ, બાર કે પંદર થવાની એટલે કે સરવાળા કે ગુણકારની દિશામાં જ થાય છે.

આમ એકમાંથી જ અનેકની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ ધર્મોમાં કહ્યું છે; તેમ જ સંસારની દૃષ્ટિએ આપણા સૌનો અનુભવ પ્રભુ છે. હવે આ અનેકાને એક કરવાની ધ્વજા ફેટવાઈ

મનમાં બળી છે.

માણસને દરેક જાગૃતમાં ઠોક એક જડી-જુદી જોઈએ છે. બંધા જતાં બધાં ઊધાડી શકે એવી. ઠાક એક સુરુચાવીની શોધમાં એ મગ્ને છે. થોડા વર્ષો પૂરે જ એક બહાર ખમર મારી નાંચવમાં ચાલી હતી. વધેો સુધી દિમાલમ થર તપશ્ચર્યા કરી એકલા, અકસ્માત અહીં આવી ચડેલા ઠોક મજ્જુમહારાજની કૃપાથી એક સદૃશ્યરૂપે અમલ્ય ઓપધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેનાં ચુલ્લાગાન કરતાં એમણે જે જલ્લાવ્યું હતું તે પરથી એ મહામુલ્ય ઓપધિ સંપ્રદણી, કબજિયાત, મરડો, અપચો, વધા રે. પડતી બૂખ લાગવી, દમ, ઉધરમ, અમંગલ, માથાનો દુખાવો, સધિયા, કમળો, ન્યુમોનિયા, ટાઈફોઈડ, મેલેરિયા, વાર્ષ, ફેરુ, ચામડીના રોગો, શરદી, લ લાગવી, લોહીનું વધારે પડતું ક્યાલુ, લોહીનું ઓછું દબાલુ, હૃદયના રોગ, મગજના રોગ, ક્ષય, મેલરિયા, કમળો પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા સર્વે રોગોમાં અચૂક ને અફર અસર કરતી હશે એમ લાગે. બાથો-કમિકે દવાવાળા કહે છે: 'રોગ દબર પણ ઓપધ બાર' તેના કરતાં યે આગળ વધીને તેઓ તો કહી શકે કે 'રોગ અનેક પણ ઓપધ એક.'

આ તો બધું વેદકીય જ્ઞાન વગરનાં માણસની વાત થઈ, પણ એ વિષયનાં જાણકારો પણ દરેક રોગ મારીનાં કે જીના પાણીનાં પોતાં મૂકીને અથવા કંઈવાસ કરીને પચાવ્યા ક્યાં કટિબદ્ધ નથી થતા? લીંછુ વિષે એક વૈવરાજનો શ્રેષ્ઠ વાંચીને ક્ષીંણુનું સેવન કરવાથી દરેક રોગ મટી જાય છે ને રોગ ન હોય તો ઠાઈ પણ રોગને અટકાવી શકાય છે, એમ લાગવાથી મેં એ પ્રયોગ થોડો વખત કરી જોયો હતો. પણ એમાં કાં તો મારી બૂધ દશે, કાં તો વૈવરાજની બૂધ દશે; અથવા તો ક્ષીંણુની બૂધ

હશે કે પછી રોગની ભૂલ હશે, પણ મારી જૂની ફરિયાદો તો ચાલુ જ રહી. ફેર ફક્ત એટલો જ પડ્યો કે એમાં એમણું નવી ઉમેરારાઈ.

આ જ પ્રમાણે આખા માનવસમાજને સુધારી નાખવા માટે, દુનિયાને સ્વર્ગ બનવવા માટે આપણા કેટલાક 'વાદી'ઓ એક રામ-બાણુ વાદ લઈને બહાર પડ્યા છે.

દ્રવ્ય આદિની અસમાન વહેંચણી તરફ જ નજર માંડનારા આપણા 'શિરાદસો'ને સામ્યવાદ મળી ગયો છે. જગતનાં સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ એમના ધ્યાનમાં આવી ગયું છે ને તે છે અર્થની અસમાન વહેંચણી. એમના મત મુજબ સામ્યવાદનો પ્રચાર આખી દુનિયામાં થઈ જાય તો પછી 'ધણપણી બધી આપદાઓનો અંત આવી જાય. એમનાથી જોઈને સિવ મત ધરાવનારા સમાજવાદીઓ પોતાના વાદને આગળ કરીને કહે છે: 'દુનિયાનાં દુઃખદરદ દંદે કરવાનો એકમાત્ર સાચો ધંધાજ, એક પુરુષાવી આજ છે.' લોકશાસનમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ 'અમારા વાદને અપનાવ્યા સિવાય માનવજાતનો ઉદાર શક્ય જ નથી' એવો ઉદ્ઘોષ કરે છે. ધર્મિક પુરુષો 'ધર્મ'ને એટલે કે અલખત અમારા ધર્મને પાળ્યા વિના જગતમાં સુખ ને શાંતિ કદી અલવવાનાં નથી, બધા જ બે અમારા ધર્મનો સ્વીકાર કરી લેશે તો પછી કોઈને કશી પણ ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહેશે નહિ.' એમ નાસ્તિકને મોંઘાળક માણસોના 'મગર્ગ'માં દસાવવા રાત-દહાડો જહેમત ઉઠાવે છે.

ફોફડ ને એના અનુયાયીઓને મતે દુનિયાની બધી આપદાઓ વૃત્તિઓને દબાવવાને લીધે જ થાય છે; અને એ વૃત્તિઓમાં પણ કામવૃત્તિ એ સૌથી મુખ્ય છે. એને દબાવવાને લીધે જ જાતજાતની વિકૃતિઓ પેદા થાય છે. સ્વપ્નાં એને લીધે આવે છે, શારીરિક વ્યાધિઓ ને માનસિક ઉન્માદ એના વિદરવા-

ને લીધે જન્મે છે. જાતજાતનાં યુનાંઓ એના જ અર્લાવથી કરવામાં આવે છે. ભાષાનો જન્મ પણ એની જ પ્રેરણાને લીધે થાય છે. આમ સર્વ અર્થ ને અનર્થનું મૂળ કામવૃત્તિમાં રહેલું છે.

આ પ્રમાણે ધાર્મિક, પુરુષો 'ધર્મ'ને 'સર્વ' સંકેટોના નિવારણ માટેના એકમાત્ર ઉપાય તરીકે મનાવે છે. સામ્યવાદી ને સમાજવાદી વગેરે રાજકારણમાં પડેલાઓ અર્થને આગળ કરે છે, તો ફોફડ ને જીજ્ઞાસુતન માનસશાસ્ત્રના અનુયાયીઓ કામનો પુરસ્કાર કરે છે. સંન્યાસીઓ ને સાધુજનો મોક્ષ સિવાય કોઈની ઉત્તિ થઈ જ ન શકે એમ જણાવે છે. આમ ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ; એ ચારે પુરુષાર્થના છૂટાછૂટા ઉપાસકો એ એકને જ પરમપુરુષાર્થ તરીકે માને છે. એ એક પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થયા પછી કંઈ કરવાપણું રહેતું નથી એમ જણાવે છે.

વેદમાં અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ, મરુત આદિ બુદ્ધબુદ્ધ દેવોની સ્તુતિ આપી છે. જે મંત્રમાં અમુક એક દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય છે, તે મંત્ર જોતાં એમ જ લાગે કે એ જ દેવ સર્વોપરી છે. ખરો પરમેશ્વર તે એ જ. જીજ્ઞા બધા દેવો એના અનુયાયીઓ કે સાથીઓ છે. અગ્નિ વિષેના મંત્રો જોતાં વેદકાળમાં સૌથી વધારે માહાત્મ્ય અંગેનું ગણાતું હશે એમ લાગે. ઇંદ્ર વિષેના મંત્રો જોતાં અગ્નિ નહિ, પણ ઇંદ્ર સર્વેશ્વર ગણાતો હશે એવું ભાન થાય. ત્યારે વરુણના મંત્રે વાંચતાં અસલના આર્યો વરુણની જ દેવાધિદેવ તરીકે ઉપાસના કરતાં હશે એમ લાગી આવે. આવું જોઈને કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિવેચકોને આશ્ચર્ય લાગે છે. આર્યો કયા દેવને શ્રેષ્ઠ આપતા હશે તે વિષે એમના મનમાં ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે.

પરંતુ એમાં ગૂંચવાડાની જરૂર નથી.

ને કાળે જોની ઉપાસના કરવી પડે તે કાળે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પદ આપું એ માનવ-સ્વભાવમાં જ રહેલું છે. પ્રાચીન કાળના આર્યો જેમ જુલુજુલુ દેવાની ઉપાસના કરતા તેમ અત્યારના ધુરંધર વિચારકો ને પ્રખર પ્રચારકો, જુલુજુલુ વાદોની ઉપાસના કરે છે. જગતઆપું બધું બધું હોવા છતાં પ્રેમીને હાથે છે કે 'ભિક્ષુ' મારું જગત આપું, એક એછીનીના વિના' તેમ બીજા અનેક માર્ગો ને વાદો અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં એ વાદના ઉપાસકને પોતાના વાદ સિવાય બીજા કશાનું ધ્યાન રહેતું નથી, ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના જ નહિ, પણ અર્મશાસ્ત્ર ને કામશાસ્ત્રના આચાર્યો પણ એક જ વસ્તુ કહે છે : નાનું પન્થા વિચિત્રવચન । દુનિયાને દુઃખમુક્ત કરવા અમે જે જતાવીએ છીએ તે સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. જો કે અનેક પ્રવાસીઓ એમનાથી જુલુજુલુ માર્ગે જતા હોય છે ને કેટલાક તો એમની આગળ પણ નીકળી ગયા હોય છે; પણ એમને તો એક જ રાજ-માર્ગ દેખાય છે.

પણ દુનિયાની બધી ઉપાધિનો અત આલુવા માટેનો આવો કોઈ એક જ ઉપાય હજી કોઈને જાણ્યો નથી. ને કદાચ જાણશે પણ નહિ. આ બાજતમાં પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક રોબર્ટ કિંગને હજમત કરતાં જે અતુલ્ય થયો હતો તે બલુવા જેવો છે. હજમોને હાથે પોતાની દાદીની ને મોલાની કુદંશા કરાવીને ન્યારે એ માફી ગણો, ત્યારે એણે હાથે હજમત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ માટે એક મિત્રની જેણે સલાહ પૂછી ને એની ભલામણ મુજબ સરસ બ્લેડ વસાવી. જરા તથા સાણ સામાન્ય મકારનાં વાપરવા મોલ્યાં. હજમત કરવા માટે ઉત્તમ બ્લેડની જરૂર છે, બીજું બધું જગતે તેજું.

હજમ તે ચાલે એમ જોને કહેવામાં આવ્યું હતું; પણ આખી જોને સતોષ ન મંચે. બીજા એક મિત્રે જોની ભતનો સાણ વાપરવા બંધામણ કરી. કિંગે એમ કયું. પહેલાં 'કસ્તૂરી કંઈક કીક' હજમત થઈ શકી, પણ પૂરેપૂરો સતોષ ન મંચે. છેવટે જરા પણ જોની ભતનો આરથો અને બ્લેડ, જરા ને સાણ; હજમતનાં એ બધાં જ સાધનો ઉત્તમ કાદિનાં આવનાવી એને તે પછી 'પૂરેપૂરો સતોષ થયો. આ ઉપરથી ભોષ તારવતાં એ કહે છે કે કોઈ એક જ વસ્તુ સારી હોય જરા, બ્લેડ કે સાણ-તેનાથી કામ સરતું નથી, પણ હજમતની બધી જ સામગ્રી સારી ભતની હોવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે કોઈ એક જ વાદથી-સામ્યવાદ, સમાજવાદ કે લોક-શાસનવાદથી લોકોનું કલ્યાણ થવાનું નથી. પણ એ બધા જ વાદોના સિદ્ધાંતોનો પ્રયોગ ને ઉપયોગ યથાકાળે કર્યાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ શકશે.

હાથે હજમત કરતાં સમજ, જરા ને બ્લેડનાં ઉદાહરણ પરથી જે નિર્ણય રોબર્ટ કિંગે બોધ્યો તે તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર કહી શકાય કે નહિ, પોતાની હજમત કરવી ને આખી દુનિયાની હજમત-અર્થાત્ જોની સમાધ-કરવી એને એક સરખા ગણીને એક ત્રાજવે તોળી શકાય કે નહિ તે જુદી વાત છે. એ જો રીતે આ નિર્ણય ખરે આખ્યા તે રીત કદાચ ખોટી હશે, પણ એમનો નિર્ણય ખોટો નથી.

દુનિયાની સર્વ ઉપાધિઓનું શપન કરે એવું કોઈ એક જ તાવીજઠે જગતની સમસ્ત સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરે એવી કોઈ એક જ ગુરુચાવી હજી કોઈને પ્રાપ્ત થઈ નથી ને મશે પણ નહિ. અને કદાચ કોઈને પ્રાપ્ત મશે તો તેની આપણને ખબર પણ નહિ પડે.

કો. સો. પાન

૬૪૨ની સાક્ષિમાં જ્યારે અમદાવાદમાં મોટી મિલકતોળ પછી અને ધંધારોજગાર ભાંગી ગયા ત્યારે એક મિત્રના આગ્રહથી કપિલરાયે મુંબઈના રસ્તો લીધો. મુંબઈમાં આવતાં એમના વ્યવસાયની સાથે જીવન પણ બદલાઈ જશે એવી તેો કાંઈ કલ્પના થે નહોતી. સાંત અને મિત્રનસાર સ્વભાવ, ખીન્ન માટે કંઈક રીં છૂટવાની વૃત્તિ અને અત્યંત સાદાર્થને નારણે કપિલરાય કાંઈને માટે બોબરૂપ નહોતા. જે મિત્રને ત્યાં તેઓ આવીને રહ્યા તે પ્રમાણમાં સાધનસંપન્ન હતા, લાભો-પતિ નહોતા-ઘેર મોટરગાડી પણ નહિ, છતાં સુખી ગણાય એવા હતા. સદ્યુણી પત્નીને કારણે એમનું સુખ વધુ શોભી ઊઠતું અને હતી તે કરતાં એમની કમાઈ ખમણી દેખાઈ આવતી હતી.

કપિલરાય પોતાના પત્ની-બાળકોને અમદાવાદ મૂકી મુંબઈ આવ્યા હતા. વિચાર એવો હતો કે મુંબઈ જો ફાવી જાય તો કંઈક ગ્રેડવી લઈ અમદાવાદ પાછા જવું અને બાળકો સુધે પત્નીને એને પિયર મોકલી આવવી. કપિલરાયની ગણતરી એવી હતી કે જ મહિનામાં તેઓ મુંબઈમાં અવસ્થિત થઈ જશે ને પછી સળથી ઘરકુટુંબ સૌથે રહી શકશે. પત્ની વિષે એમના મનમાં ચિંતા તો હતી. પણ આટલો સમય બુદ્ધ રહ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

કપિલરાયનાં પત્નીની ઓળખાણ આપવામાં જરા સંભાવ થાય એવું છે. કપિલરાય પોતે

અંતરની આરસીમાં જગતનાં દૃશ્યોનાં અને માનવીના અનુભવોનાં પ્રતિબિંબ ઊભાવે છે. આ વાર્તાના નાયક કપિલરાયની અંતર-આરસીએ કેવાં કેવા પ્રતિબિંબો ઝીલ્યાં તેણે વાચન માનવહૃદયના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભવોનું દર્શન કરાવશે. આપણાં ગૃહ-જીવન અને લગ્નજીવનનાં સુખદુઃખોનો પણ આ પાત્રપ્રધાન વર્તમાન યથાર્થ પરિચય મળશે.

સંસ્કારી સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા હોવા છતાં આજ સુધીમાં કાંઈ દિવસ શાંતાબહેનને પોતાની સાથે લઈ ગયા નહોતા. સગાંસંબંધીઓને બાદ કરો તો ભાગ્યે જ કાંઈએ કપિલરાયનું ઘરં એવું હશે કે એમની મહેમાનગતી ચાખી હશે. છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી કપિલરાયની મોટી પુત્રી સુકન્યા એમની સાથે બહાર દેખાતી હતી, એ સિવાય કપિલરાયને ઘર અને સાંસાર હશે એની કાંઈ નિશાની કદી મળતી નહોતી.

કપિલરાય ચોદવપના હતા ત્યારે લગભગ એમની જ ઉંમરની કન્યા સાથે લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એ પછી એકાદ બે વર્ષ ભણી તેઓ મેટ્રિક થયા ને તે બાદ ધંધે વળગ્યા. કુટુંબમાં વડીલો હતા પણ રિયલિટી સામાન્ય હોવાને કારણે નાનપણથી જ ધંધે વળગતું પડ્યું હતું એક સગાની મદદથી અમદાવાદમાં કારો ચણ્યા હતા. ચારેક વર્ષ લગભગ એકલા જ રહેલા. જ-આઠ મહિને ગામ જઈ આવતાં, પણ ત્યારે વડીલોની હાજરીને કારણે ગૃહસંસાર ચલાવવાનો અનુભવ મળતો નહિ. ચારપાંચ વર્ષ પછી અમદાવાદમાં સ્વતંત્ર ઘર શરૂ કરીને રહ્યા ત્યારે તેઓ એક પુત્રીના પિતા થઈ ચૂક્યા હતા.

પત્નીનો ખરો પરિચય અમદાવાદમાં આવ્યાપછી જ કપિલરાયને થયો. જે અવશુણે વડીલોની જગ્યામાં દેખાયા નહોતા તે અહીં પ્રગટ થવા લાગ્યા. પત્ની વિષે ઊંચો પેચાલ તો કાંઈ દિવસ હતો જ નહિ, પણ

ચાંતા. અબલુ, અજ્ઞાન અને આમ્ય છે. એટલું જ એ બહુતા હતા. રૂપચાન અને કુળવાન હોવાને કારણે, પિતાએ આ કન્યાની પસંદગી કરી હતી તેની કપિલરાયને ખજર હતી. પોતાની આસપાસમાં આ કરતાં ખાસ ચડિયાતી માર્કની પત્ની જોઈ નહોતી, એટલું અજ્ઞાન કે અજ્ઞાનું કશું કુખ હતું નહિ. કપિલરાયે પોતે પણ આ કરતાં વધુ અપેક્ષા કદાચ રાખી નહોતી.

પણ ચાંતા દુગુંથોને ભંડાર હશે એવી ખજર તો અમદાવાદ આગ્યા પછી જ પડી, એ મછી કપિલરાયને પોતાની બાના કેટલાક ઉદ્દગારોના મુખ સમજાયા. પોતે ન્યંકરે ગામડે જતા ત્યારે જા ને બીજાં વડીલો ચાંતા વિષે કઈકઈ બોલી જતાં, પણ કપિલરાય એમાં કશું સમજતા નહિ. હવે કપિલરાયને ખજર પડી કે ચાંતા પોતાના ઘરમાં પણ નહીં ચોરીઓ કરતી હતી. રહેણીકરણીમાં સાવ દૂર હતી જૂદું બોલવું સહજ હતું કામમાં આજસુને પાર નહોતો. આડેશીપડેશી સાથે લગ્નનામાં પાછી પડતી નહોતી કરિલરાયનાં મુખનાં રસમે લખ પછી છેક પાંચ વરસે તૂટવા લાગ્યાં, એ આશ્ચર્યકારક પણ સત્ય હકીકત હતી.

પહેલું વર્ષ ખૂબ વેળામાં ગયું જિંદગી બારરૂપ લાગી મિત્રો સાથેના સળધા છૂટી ગયા. અનેકને પોતાને ઘેર અમ તલુ આપવાનો મોડ હતા તે પડતામૂકવા પડ્યા. નાનાં ભાઈ-બહેનને અમદાવાદ બોલાવી બહારવાની મુજબ હતી તે તે પોતાના વિરોધને કારણે વ્યક્ત પણ ન થઈ શકી એક વર્ષ કલેશ-કકાસમાં વીત્યું તે દરમિયાન કપિલરાયના મનમાં અમુકઅમુક બાજતો વિષે ગાંઠવળી મર્મ એમજે એઈ લીધું જ આ પત્ની સાથે જ જીવન વિતાવવાનું છે. આને સુધારી

શકવાનો કોઈ સંભવ નથી. વર્ષમાં બેચાર-વાર અતિ કોષને પરિણામે મરિપીટના મુસંગ બની ગયા હતા, પણ ચાંતા ઉપર તેની કશી જ અમરચર્મ નહોતી કપિલરાયને ખાજરી થઈ હતી કે જુવજનનાં કોઈ પાપ ભાગવવા માટે જ ઈશ્વરે શીતાનું ભાગ્ય એમની સાથે બેઠ્યું છે.

એ પછી કપિલરાયના જીવનમાં કઈક શાંતિ આવી એ શાંતિ રંમયાનનો હતી, મનુલી હતી વગેરે તમે કહી શકો છો; પણ કપિલરાયનું મન તે પછી તિથર હતું સસાર ચાલતો હતો સુકન્યા પછી બે પુત્રો યમા હતા. કપિલરાય જીવતા પ્રયત્ને બાળકોને સંસ્કાર ને શિક્ષણ આપી રહ્યા હતા અને એમ જીવનની યદમાજ આત્મા કરતી હતી.

અમદાવાદ જેવા શહેરમાં રહ્યા હોવા છતાં કપિલરાય રાજકોય પ્રતિષ્ઠા અલગ રહ્યા હતા. સારકારિક પ્રતિષ્ઠા એમને રસ આવતો દરો, રાષ્ટ્રીય આદેશનો પ્રત્યે સકાનુભૂતિ રાખતા, ખાદી પહેરતા, સમાસરયસોમાં જતા ને ક્યાંક અર્થા યાવ ત્યાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરતા આદર્શ આગળ જવાની છત્રા એમને કરી થઈ નહોતી. દા, વાચનનો શોખ પ્રતિદિન વધતો જતો હતો ચાંતાને બહુવાન કદાચ એ જ એક સાધન હતું વાંચનને પરિણામે એમને ભાતસિક વિકાસ એમના અર્થસં કરતાં થયું, વધુ થયો હતો ગાંધીસાહેબની અસર મળળ હતી એટલે ચાંતા પ્રત્યે જાની અનુક પાનો ભાવ દમેશાં રહેતો હતો અલગતા, વેરસમાં એવા તો એકબે પ્રસંગો બની જ નવા, જ્યારે કોષના આવેશમાં ચાંતાને તેજો મારી બેસતા ને ક્યારેક તે ધરમાંથી પણ કાઢી મૂકતા; પણ એ બધું થોડા દલામાં શરી જવું. કપિલરાયને શુદ્ધવનમાં રસ મળતાવે એવું એક તત્ત્વ પ્રકરે રચા કરી પૈલ ક્યું.

હતું. એ હતી સુકન્યા નામની પુત્રી, કપિલરાય-
ને એની પ્રત્યે અત્યંત વહાલ હતું. શાંતાના
સંસ્કારો એનામાં ન બીતરે એવી તેઓ કાળજી
રાખતા હતા, પરંતુ એમનું એ દુર્ભાગ્ય હતું
કે દિવસના ચોવીસ કલાકમાં તેઓ પોતે
સુકન્યા સાથે એકાદ કલાક બાગે જ બાળી
શકતા હતા. સુકન્યા પછી એ બાળકો હતા,
પણ સુકન્યા પ્રત્યેની લાગણીમાં કોઈ બાળ
પડાવી શક્યું નહોતું.

આ સ્થિતિમાં કપિલરાયને પત્ની ને
બાળકો, ખાસ કરીને સુકન્યા વિશે ચિંતા
થાય એ સ્વાભાવિક હતું, પણ તેઓ લાચાર
હતા. મિત્રની મદદથી બહુ સારી નોકરી
મળી ગઈ, પણ સ્થિર થતાં થોડા મહિના
લાગે જ એમ સમજી તેઓ અમદાવાદ જઈ
કુટુંબને 'દેશમાં' મૂકી આવ્યા. સોને આશ્વા-
સન આપ્યું કે ચારજ મહિનામાં મુંબઈ
ખાલાવી લઈશ. તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે એમની
આંખ સુકન્યાનો ચહેરો ભેઈ બીની થઈ હતી.

અમદાવાદમાં રહેવાને મુંબઈમાં ઘણું નવું
લાગે. માણસોની પ્રકૃતિમાં પણ ફેર જણાય.
મુંબઈમાં નવા આવનાર શોઝક દિવસ અમુક-
અમુક બાબતોમાં આશ્ચર્ય પણ બ્રહ્મ કય.
કરે; પણ કપિલરાય તો એક એવી નવીનતાથી
મુગ્ધ બની ગયા હતા કે બીજા કોઈ નવીનતા
એમની આંખ ભેઈ શકતી નહોતી. મિત્રની
મૈત્રી ગાઢ બનેલી હતી. એમના પ્રયત્ને ત્રણ
જ મહિનામાં નોકરીમાં બહોતી મળી હતી.
અનેક પ્રવૃત્તિમાં મિત્રની સાથે રસ લેવાતો
હતો. મિત્રનું મિત્રમંડળ અતિ વિશાળ હતું.
દર રવિવારે કોઈને કોઈને લ્યા જવસો જમી
પડતો હતો. પહેલા ત્રણ મહિનામાં એકવાર
એલીફન્ટા અને એકવાર વલ્લેશ્વરીની સફર
સાત આઠ કુટુંબો સાથે તેઓ જઈ આવ્યા હતા.

પહેલા એકાદ મહિના પછી કપિલરાયના
જીવનમાં મથન બાંધ્યું હતું. એમ કહો કે મૂકી

ધરતીમાં એક અંકુર ફૂટ્યો હતો. દિવસે
બહુ યાદ આવતું નહોતું પણ રાત્રિના એકાંત-
માં દિવસભરના દરથો એમની આંખ સામેથી
પસાર થતાં હતાં. પ્રભાકર અને મદુલા કેવા
કલ્દોલ કરતાં હતાં ! એ નાનાં બાળકો માતા-
પિતાની ત્વચ્છે કેવાં શોભતાં હતાં ! પ્રભાકર
સાંજે ઓફિસથી આવે ત્યારે મદુલા એનું કેવું
મીઠું સ્વાગત કરતી હતી ! અધોઃક કલાક
બંને વચ્ચે કેવો હાસ્ય-કલ્દોલ જમી પડતો
હતો !

કપિલરાયે દુનિયાનો આ ખંડ તો જાણે
જોયો જ નહોતો !

સરખામણીને કોઈ અવેકાશ જ નહોતો,
હોતા કપિલરાયનું મન કહેતું હતું : 'મારે
ત્યાં કોઈ મહેમાન પ્રવેશી શકતું નથી, આ
પ્રભાકરને ત્યાં એકેય દિવસ મહેમાન વિનાનો
નથી. મારે ત્યાં બાળકોની હાસ્યલહરી છપારે
જ એવા મળે છે, 'અહીં' તો પંખીનાં ગીતો
જ જાણે સંભળાય છે. મારે ત્યાં ગંદકી અને
અવ્યવસ્થાનો પાર નથી, અહીં સુદરતા અને
બુદ્ધતાથી ઘર શોભે છે. મારે ત્યાં માગી
કમાણીનું ને મહેનતનું કશું મૂલ્ય નથી, 'અહીં'
પ્રભાકર સન્માન પામે છે. મારે ત્યાં ઘર કરતાં
બહારની દુનિયા સુંદર છે ને શાંત છે, અહીં
સર્વ સુખશાંતિનો સરવાળો ઘરમાં મળે છે.
મારે ત્યાં...મારે ત્યાં.....વધુ વિચાર કરતાં
કપિલરાયનું જાણે માથું ફરવા લાગ્યું !

એક નહિ, અનેક ઘર કપિલરાયે જોયાં.
પ્રભાકર અને મદુલાની સાથે અનેકને ત્યાં
ચા પીવા અને જર્મવા જવાનું બનતું હતું.
એક પછી, સ્થળે એણે શાંતા ભેઈ નહિ,
એવું ઘર જોયું નહિ, એવાં બાળકો જોયાં નહિ !

કપિલરાય જાણતા તો હતા જ કે એમની
પત્ની શાંતામાં સંસ્કાર નથી, પણ 'સંસ્કાર
નથી' એટલે શું નથી એને ખ્યાલ હવે જ
એમને આવ્યો. એ હતા એક બાબોચિયામાં.

એ ખાખોચિયું ગમતું નહોતું પણ સ્વચ્છ સરોવર જેવું નહોતું, એવું જાખોચિયા તરફ તીવ્ર વેરાચ્છ કે ધૂણા પણ ઊપજ્યા નહોતાં. આજ સ્થાનક એમણે નિમંજીનીરથી સભર બરેલું સરોવર જેવું. પ્રભાકર-મૃદુલા અને બીજાં એનાં અનેકને અંદર સ્નાન કરતાં એનાં.....

પ્રભાકર અને મૃદુલાને કપિલરાય સાથે ફાવી ગયું હતું. વર્ષો સુધી એ સાથે રહે તો એ એમને કંટાળો આવે એમ નહોતું. કપિલરાય એમનાં બાળકોને ગેલ કરાવતા, એથી તો એ પતિપત્ની ખુશખુશાલ હતા; પરંતુ કપિલરાયને જેમ નોકરીએ ચઢાવ્યા તેમ એમને માટે ઘર શોધી રાખવાની જવાબદારી પણ એમણે ફાવી હતી. ત્રણેક મહિના પછીના એક દિવસે આવીને પ્રભાકરે ખુશખબર આપ્યા :

‘ઘર મળી ગયું છે.’

‘ક્યાં ?’ કપિલરાય કંઈક વિચારમાં બેસી હતા તે અજકીને બોલ્યા.

‘અહીં, પાસે જ તારેવના સોનાવાડામાં’

‘ખરેખર ?’ મૃદુલા ખુશ થતી બોલી.

પણ કપિલરાયના મુખ ઉપર હાસ્યની કે સતોષની રેખા ઊપસી જ નહિ.

તે દિવસે બપોરે સૂકન્વાનો પત્ર આવ્યો હતો. એમાં ઘરનું વલ્લું હતું. નાનાભાઈ એની માંદગીની વાત હતી. બાના ત્રાસની વિગતબદ્ધ કથા હતી અને ‘સીને’ જલદી બોલાવી દો’ એવી કાકુલદી હતી.

કપિલરાય સિંધર બેસી રહ્યો તેથી પ્રભાકર અને મૃદુલાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. સહેજ માનું પણ લાગ્યું, પરંતુ તેઓ કંઈ બોલ્યા નહિ અને પોતાને કાંઈ વળ્યા. કપિલરાયને ત્રેકે મિનિટ પછી આનું સ્થાન યશુ કે તરત જ પ્રભાકર પાસે જઈ એમણે પૂછ્યું :

‘ઘર ત્યારથી ખાખો એમ છે ?’

‘ન્યાયે બેઠે એ ત્યારથી.’

‘તો હવે હવે એ. એ ખાસ કામ ન હોય તો હુંમણાં જ જઈ આવીએ.’

‘આટલી બધી નરી ઉતાવળ છે ?’

કપિલરાય જવાબ આપ્યા વિના પ્રભાકર સુધે બેઠે રહ્યા.

‘તું આજે કંઈ મુંઝવણમાં છે.’ પ્રભાકરે કહ્યું.

‘મને પણ એમ લાગે છે.’ મૃદુલા બોલી.

‘સાચી વાત છે.’ કપિલરાયે નીચી આંખે જવાબ આપ્યો અને તરત ત્યાંથી પ્રસી ગયા.

કપિલરાયના આવ્યા પછી એ પહેલી જ રાત એવી હતી જ્યારે એ ત્રણેય સાથે બેસી રેડિયો સાંભળ્યો નહોતો, ગામગપાટા માર્યા નહોતા, રાતની લટાર મારવા ગયાં નહોતાં.

બીજે દિવસે સાંજે કપિલરાયનું અંતર ઊધરી ગયું. પ્રભાકર અને મૃદુલા રાતની સામાન્યતા બહુતાં હતા, પણ દુખિત અંતરે કપિલરાયે જ્યારે પોતાના ગૃહજીવનનો ખ્યાલ આપ્યો, ત્યારે તો બંનેનાં હૃદય રડી ઊઠ્યાં. પ્રભાકરના મનમાં પહેલો જ સવાલ એ ઊઠ્યો : ‘આટલાં બધાં વર્ષો તે’ એ નિભાવ્યું શી રીતે ?’

‘તો શું કરે ?’ કપિલરાય બોલ્યા.

‘શું કરે ?’ મૃદુલાએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. કપિલરાયના મનમાં એક અજકારો મચ્યો, મંત્ર અજકારો જ. પહેલાંના પૂકારા પછી તો પૂણું અંધકાર જ લવાઈ ગયો.

આ અચાનું એકે પરિણામ એ આવ્યું કે ઘર લેવાની વાત પાતી મુકાઈ ગઈ અને પ્રભાકર તથા મૃદુલાનું ધ્યાન કપિલરાયના ગૃહજીવનનો કચેરા દર કરવા પ્રત્યે કેન્દ્રિત થયું. પ્રસંગ મળે ત્યારે એ બંને વચ્ચે આ વિષે ચર્ચા થતી જ હતી. પ્રભાકરને એમ લાગતું હતું કે કપિલરાયે પહેલેથી ધ્યાન આપ્યું હોત તો રાત્રીને કંઈક સુધારી રાકાત, દહું

પણ એ અચૂત કરવો જોઈએ. મૃદુલા માનવી હતી કે શાતાવી? બાબતમાં કપિલરાયનો મુદ્દે દોષ નહોતો, કપિલરાયમાં સૌજન્ય અને સંસ્કાર નહોતો. તે એમણે શાતાને ઘણી વહેલી ઊડી દીધી હોત.

અંબેનો પ્રવાહ આગળ વધતો જ જતો હતો. કાંઈવાર, તે કપિલરાયની હાજરીમાં વાતો થઈ જતી હતી. કપિલરાય પોતાની માનસિક સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ આપતા હતા.

દસેક દિવસ પછી સુકન્યાનો ફરીથી પત્ર આવ્યો. કપિલરાય એ પત્ર વાંચી શક્યા નહિ. બેંધ કવર હાથમાં રાખી એમણે ચિંતા પૂર્વક આંખ મીંચી ત્યાં જો દરેક દેખાયા તે ત્રણ લખેલી હટીકતોને જ રૂપ આપતા હતા.

પ્રભાકર સ્નાન કરવા ગયો હતો. મૃદુલા સોડામાંથી બેઠકના ઓરડામાં દાખલ થઈ, કપિલરાયને આ સ્થિતિમાં જોવા જોઈ એના હૃદયમાં દયા બિભરાર્થ આવી. એ બોલી : 'કપિલભાઈ, શાની ચિંતામાં પડ્યા છો?'

કપિલરાયે જવાબ આપવાને બદલે બેંધ કવર એના તરફ ફેંક્યું. મૃદુલા કવર લઈ રસોડામાં ચાલી ગઈ. પ્રભાકરના આવતાં સુધી એણે કવર એમ ને એમ રહેજા દીધું. પ્રભાકર તૈયાર થઈ રસોડામાં ડોકિયું કરવા આવ્યો, ત્યારે મૃદુલાએ કવર તરફ એટલું ધ્યાન જોયું. પ્રભાકર કવર ઉઘાડતો હતો તે દરમિયાન કપિલરાયની હાલતનું વર્ણન મૃદુલાએ કરી દીધું હતું. પ્રભાકર પત્ર વાંચવા લાગ્યો. એના મુખ ઉપરની રેખાઓ મૃદુલા જોઈ રહી હતી. દુઃખ, રોષ, દયા, અને તિરસ્કારના ભાવો બદલાતા હતા અને ક્યારેક એકએકમાં મળી જતા હતા. પત્ર વાંચી લઈ એણે મૃદુલા તરફ ફેંક્યો ને સાથે જ એ જોડ્યો : 'આ સ્થિતિ અસહ્ય છે, કપિલને આ મકરાંશમાંથી દોડાવવો જ જોઈએ.'

મૃદુલાએ એ ઉદ્ગારો સાંભળ્યા ને પછી

આજો પત્ર વાંચી ગઈ. એના મનમાં પણ એ જ લાગણીનો પાંચો પડ્યો. એ કંઈ બેઠે ત્યાં પ્રભાકર ઉતરેરાટથી બોલ્યો :

'કપિલની જગ્યાએ હું હોત તો તત્કાલ બીજું લગ્ન કરું' હોત; અથવા એકલ છવનનું તત લીધું હોત; અથવા આત્મહત્યા કરી આત્મ નકમાંથી છૂટ્યો હોત... !'

પ્રભાકરનું બોલવાનું પૂરું થાય ત્યાં મૃદુલાએ આંખથી એને અટકાવ્યો; કારણકે પ્રભાકરની પાછળના બારણે કપિલરાય આવીને બિભા હતા! એમણે પત્ર વાંચ્યો નહોતો; પણ એવા લાગ પત્રો એમની હૃદય પૃષ્ઠમાં સંધારીને પડ્યા હતા. પ્રભાકરના ઉદ્ગારો શબ્દો એમણે સાંભળ્યા હતા.

પ્રભાકર અને મૃદુલા હવે દર રીતે માનતાં થયાં હતાં કે કપિલરાયે બીજાં લગ્ન કર્યાં જ જોઈએ. અમુક પ્રશ્નો સૂઝવતા હતા : ત્રણ બાળકના પિતાને કન્યા સ્ત્રી મળે ? બાળકોના ભવિષ્યનું શું થાય ? સમાજમાં કેવો વિરોધ બેઠે ?

આ બાબતમાં પ્રભાકર નેટલી સૂઝવણ મૃદુલાને થતી નહોતી. એ કહેતી હતી : 'કપિલભાઈ ઇચ્છા કરે તો કન્યા મળી જ શકે. એમની ઉંમર પાંત્રીસ-સાડત્રીસ વર્ષની હશે. પચીસ વર્ષની અનેક કુમારિકાઓ મુંબઈમાં છે. કપિલભાઈના સંપર્કમાં આવનાર એમના સંસ્કાર અને સદ્ગુણોથી આકર્ષ્યા વિના રહે નહિ. બાળકોની ચિંતા ખૂટી, પણ કપિલભાઈ દૂર બેઠા, ધ્યાન રાખે. બીજું શું થાય ? સમાજની બીક તો છેડવી જ જોઈએ. સમાજને આવા આંચકાઓ મળે એ જરૂરનું પણ છે.'

ધીમેધીમે આ વિચાર જોર પકડતો ગયો. કપિલરાયને પ્રથમ તો આ આઘાતજનક લાગ્યું ઘણું મનોમથનને અંતે એકવાર તો એવો નિશ્ચય પણ કર્યો : 'બીજાં લગ્નનું હવે

વિચારી જ ન શકાય. જિંદગીનો લગભગ અર્ધો પંથ કાપી નાખ્યો છે, બાકીનો આવી જ મુસીબતો સહન કરી કાપી નાખવો બેઈએ.' પણ એ નિશ્ચય પ્રમાણે અને મુદુલાની દલીલો સામે ટકી શક્યો નહિ. એક રાત્રે એમનું અંતર પોતાની બાજુએ 'એટલું દુઃખ ભોગવ્યું તેટલું ખસ છે, એથી વધુ ભોગવવાની હવે તાકાત નથી।' બાળકોનું જે યવાતું હોય તે થાય, સૌ પોતાના નહીં પણ સાથે લઈ ને આવ્યા હશે. મારે શા માટે જિંદગી ભરખાડ કરવી બેઈએ?'

શુદ્ધિ મદદે આવી પડેલી: 'હજી હું મુવાન છું. સશક્ત છું, પાંચ પૈસા કર્મલું શકું છું. પ્રમાણે જેવા મિત્રો છે. આજે મીંચેલીને નંવી રિશાતું, પ્રયાણ નહિ આરંભું તો પછી મારી સામે કોણ બેવાતું હતું? શાંતા સાથે જિંદગીના પાછલા વર્ષો કેમ જીવી શકાશે? ત્યારે હવે અસહ્ય થઈ પડશે ત્યારે હું શું કરી શકીશ?... બાળકો? એમને માટે આજે ય હું શું કરી શકું છું? શાંતાના પંજમાંથી હોવાવવાની મારી તાકાત જ છતાં છે? મેં કયું? પણ શું છે? દીકરાઓ મોટા થશે ત્યારે પોતાનું ફેડી લેશે... હા, એક સુકન્યાની રિયાત રહે છે...' કપિવરાયથી નિઃશ્વાસ પ્રકાશ થયો.

અને સુકન્યાનો સહેરો આજ સામે તરી આવ્યો. એક બાળપણથી કિશોરાવસ્થા સુધીનો સ્મરણો તાજાં થયાં. કેટલીવાર શાંતાના પંજમાંથી એને હાંપવી હતી! કેટલીવાર બહાર લઈ જઈ એને નારતો કરાવ્યો હતો! કેટલીવાર કમિનું બહાનું કાઢી નોકરીએથી રજા લઈ ખુપોદના સિનેમામાં એને લઈ ગયા હતા! અને છેલ્લે છેલ્લે તો સુકન્યાને સાથે લીધા પિત્ર માર્ગ સમા-સપ્તક કે ઉત્તરમાં એ જતા જ નહિ, એ પણ સ્મરણે ચડ્યું.

સુકન્યા હવે મોટી થઈ મર્મ હતી. કપિવરાયની આંખ અગળ બહુ એ આવીને લેબી રહી આંખમાં ઝળઝળિયાં ને દયામલું મોં! બહુ પેલેસં: 'બાપુજી આમાંથી જોઈશો...' કપિવરાય કૂચ લેવા. અંતર ખેલી ઉઠ્યું: 'સુકન્યાનાં ભાવિનો વિચાર મારે મહેલો દરવો બેઈએ.' .

• એ વિવસ પ્રાણી પ્રમાણે અને મુદુલા તંદુથી કપિવરાયને સીધા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો: 'જે તમે નિહુંય કરી લીધા હોય તો એ રિશામાં પ્રયાન કરીએ.' કપિવરાય જવાબ આપી શક્યા નહિ, એટલે મુદુલાએ કહ્યું: 'આરી અનિશ્ચિત રિયતિ રાખશે તો બધી રીતે દુખી થશે.'

'એક વિચાર નિહુંય કરતાં જટકાવે છે.' કપિવરાય દબાતે અવાજે બોલ્યો.

'શાનો વિચાર?' પ્રશ્નકરે પૂછ્યું.
'સુકન્યાનું શું થાય?' કપિવરાયે વેદનાપાત્ર સ્વરે કહ્યું.

ચોડીકવાર મીન છવાઈ ગયું.
'સુકન્યાને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે?' મુદુલાએ પૂછ્યું.
'સોળ.'

'સોળ?' મુદુલા કંઈક આશ્ચર્યથી અને દુઃખથી બોલી: 'તો તો મામું સહેલો છે.'
'હું એ જ વિચારું છું.' કપિવરાયે બારે અવાજે કહ્યું: 'સુકન્યાને નવેમ્બરની રાતના ન પંજમાંથી ન હોવાવાદ ત્યાં સુધી હું કયું વિચારી શકું નહિ.'

'મને એમાં બહુ મુશ્કેલી જણાતી નથી.' પ્રમાણે બોલ્યો ને એણે ઉમેર્યું: 'જે સિવાય તો કશો અંતગત નથી ને!'

'અંતરાય તો હજાર છે, પણ એ જોખમવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. આ રિયતિ હવે સહન નહિ થાય. અનુભવાદમાં જેમ હવે મુંબઈમાં નહિ હવે

‘શકું...જીવનની ફલવાંદી જોયા પછી...’
કપિલરાય બાકીના શબ્દો ગળી ગયા.

પ્રભાકર અને મૃદુલાએ કપિલરાય માટે કન્યા શોધવાનો અને સુકન્યા માટે સુધોગ્ય મરતિયો શોધવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. તે જ દિવસથી એ માટેના એમના પ્રયત્નો શરૂ થયા. કપિલરાયનો સહજ આનંદી સ્વભાવ હવે બુદ્ધિમાર્ગ ગયો હતો. સતીર પણ કંઈક સુકારું જડ હતું. સુખ ઉપર ગંભીરતાની જાયા પ્રસરેલી રહેતી. કોણ બહુ કેમ, નિશ્ચય થઈ ગયો હતો અને દરરોજ વિચાર કરીકરી એ નિશ્ચયને પાકો કરવામાં આવતો હતો; છતાં મનમાં પ્રસન્નતા પ્રગટતી નહોતી.

મન્યાની જ ચિંતા હતી કે જાને ખૂણે ઈ શોધ રહ્યું હતું ?

મૃદુલાએ પાંદરમે દિવસે એક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. સુકન્યા માટે એક સુવક શોધી કાઢ્યો. એ મુંબઈ રહેતા ન હતા, પણ અમરાવતીથી એના કાકાને ત્યાં રત્ન ગાળવા આગ્યો હતો. એનું નામ હતું પ્રવીણકાંત. ઉંમર ત્રેવીસ વર્ષની. અભ્યાસમાં બી. એ.નું છેલ્લું વર્ષ. પ્રભાકર અને મૃદુલાને બધી રીતે ચોગ્ય જણાયું એટલે એમણે પ્રવીણકાંતના કાકાને વાત કરી. કપિલરાયને તેઓ ઓળખતા હતા. એમને એ દરખાસ્ત ગમી ગઈ. વાર્તા આગળ ચાલી, કપિલરાયની તો સંમતિ હતી જ. પ્રવીણકાંતને યુજ્યું. એણે શ્રેષ્ઠ પરિચયની માગણી કરી, અને તે જ દિવસે કપિલરાયે તાર કરી સુકન્યાને મુંબઈ બોલાવી.

આશા રાખી હતી કે બીજે દિવસે સુકન્યા આવી જશે, પણ ત્રીજે ને ચોથો દિવસ વીત્યો ત્યારે એનો પત્ર આવ્યો. પત્રનો સાર એ હતો : ‘બા રત્ન આપતાં નથી, હું બહુ તો ઘરનું કામ કોણ કરે ?’ કપિલરાયનું માથું તરમ થઈ ગયું. ‘તેઓ સંજની જ માટીમાં ઊપજ્યા અને ત્રીજે દિવસે

‘સુકન્યાને લઈ મુંબઈ પાછા આવ્યા !’ શાંતાના પિયરમાં મહાભારત ચલાયું, પણ કપિલરાયનું માનસ હવે બદલાઈ ગયું હતું !

પ્રવીણકાંતની સંમતિ મળી ગઈ. એનો માતાપિતાની સંમતિની જવાબદારી કાકાએ ઉપાડી લીધી. આઠે દિવસમાં બધું ગોઠવાઈ ગયું, ચાલકા થયા, સાકર વહેંચાઈ અને કપિલરાયના મરતકથી મોટો બોલો ઓછો થયો.

સૌની સલાહથી એમ નક્કી થયું કે સુકન્યાનાં લગ્ન આવતા ત્રણ મહિનામાં કરી નાખવાં અને ત્યાંસુધી સુકન્યા મુંબઈ જ રહે. પ્રવીણકાંત અમરાવતી ગયા પછી એના પૈથા સુકન્યા ઉપર આવતા, એથી કપિલરાયનું અંતર પ્રસન્નતા અનુભવતું હતું.

મૃદુલા અને પ્રભાકરના પ્રયત્નો હવે બીજી દિશામાં શરૂ થયા. કપિલરાયની વિચારણા પણ આગળ વધવા લાગી. દેશમાંથી હવે પત્રોનો મારો શરૂ થયો હતો, પણ કપિલરાય એની દરકાર કરતા નહોતા. અચાનક એક દિવસ શાંતાના ભાઈનો તાર આવ્યો : ‘તમે આવો, નહિ તો શાંતા અને બાળકો એ દિવસ પછી ત્યાં આવે છે.’ કપિલરાયની નોકા બહુ ડાલવા લાગી !

બીજું લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય હવે દૃઢ થઈ ગયો હતો. સુકન્યાની મોટી ચિંતા દૂર ચતાં એમના મનની ગંભીરતા ઓછી થઈ ભઈ હતી. પ્રભાકર અને મૃદુલા ‘તરકથી’ નવાનવા સચનો આવતા હતા...આ બધાંની વચ્ચે શાંતાનાં ભાઈનો તાર આવી પડતાં સૌ ફિક્કરમાં પડી ગયાં. મૃદુલા બોલી : ‘જે શાંતાબહેન આવે તો આ વેવિશાળ પણ કલ્પ્ય તૂટી જાય અને તમારી વાત તો પાટા ઉપર પડે જ નહિ.’

પ્રભાકરે એ અલેખાવમાં સંમતિ આપી, અને ઉમેર્યું : ‘કોઈ પણ પ્રયત્ને

‘શાંતબહેનને ત્યાં જ રાખવા બેઠો છો.’

કપિલરાય હવે કૃત્તચિન્થયા થયા હતા. સરળ સ્વભાવ હવે દબાઈ ગયો હતો. એમને પુજિત સુની આવી. વખતો તાર ડરી પોતાના આવવાના ખબર આપ્યા અને થોડાંક કપડાં, ઘરેણાં અને એવામીકાઈ લઈ એ દેશમાં પહોંચી ગયા. શાંતા ખૂબ દુઃખી. સુકન્યાનું વેવિશાળ એની સંમતિ વિના કેમ કમું, તે ઉપર મોટું પારાયણ થયું. ‘હવે એક પણ પછુ હું અહીં એકલી રહેવાની નથી,’ એવા નિશ્ચય બહાર થયો, પણ કપિલરાયે મારે કુશળતાથી કામ લીધું. ધીમેધીમે મુંબઈની વસ્તુઓ રબૂ કરી. એ પછી નવાં સગાંઓની પ્રશંસા કરવા માંડી. શાંતાને મળવા માટે પ્રભાકર અને ચુદલા કેટલાં આગર છે એ જણાવ્યુંને છેવટે, પ્રથમ એના ભાઈને મળે ઉતારવી શાંતાને હસાવી દીધું કે મુંબઈમાં ઘર મળી જતાં જ એ સૌને બોલાવી શેશે, અને સુકન્યાના લગ્ન તે પછી જ કરશે; ન્યાંમુધી મુંબઈ બોલાવવાનું નંબાય ત્યાંમુધી દર મહિને પંચોતેર રૂપિયા મોકલવાનું પણ નક્કી થયું.

કપિલરાય પાછા ફર્યા ત્યારે પ્રથમ તો દરખાસ, પણ જેમ મુંબઈ નજીક આવતા ગયા તેમ શાંતાને ઉતર્યા બહાર શરમ અનુભવવા લાગ્યા. નોકરીમાં માંડી પણ એ ભાગ્યે જ જૂકું બોલતા, કોઈને ઉતરવાનો પ્રસંગ તો નિઃશ્ચીમાં આવ્યો જ નહોતો... પણ લગ્નને આજે જુદાં મંદિરે બોલાવી. ‘બીજું શું થાય ? ને કામું દુરવું છે તે શાંતિપૂર્વક પાર ઉતારવું હેતુ તો આટલી દુનંદ વાપરવી જ પડે... અને મારા એકલાનો સવાલ નથી, સુકન્યાના લગ્નનું શું થાય ? શાંતા આવે તો વેવિશાળ તૃપ્તિ વિનંત રહે નહિ...’ એ થયું છે તે બરાબર હોય.

કપિલરાયે ને માનું હવે પ્રસંદ કર્યો હતો

તે મોઝેથી પાછા વળાઈ એમ નહોતું. શાંતાને ભ્રમણામાં રૂબેરાની પ્રવૃત્તિ એમણે સતત ચાહુ રાખી અને એક દિવસ સુકન્યાનાં લગ્ન પતાવકે દીધાં. સગાંસબંધીઓને અને સામા પક્ષનાં માણસોને જણાવ્યું કે સુકન્યાના બાને ‘યેલાં દિવસો’ છે એટલે એ નીકળી શકે એમ નથી. બહુની પરંપરાએ કપિલરાયની યુગના આબાદ રીતે પાર પાડી દીધી.

સુકન્યાને વિદાય આપતી વખતે કપિલરાયના હૃદયનાં બધાં આવરણો ખસી ગયાં અને સોળ વર્ષ સુધી સંઘરેલા વાતસલ્યભાવ બાળકની પેઠે રહીને એમણે દાઢવ્યો. પેતાની પાસે જે હતું તેનું બધું સુકન્યાને આપી દીધું. સુકન્યા પણ માંસુ સારતી અમરાવતી ને પથે પડી ગઈ.

એક દિવસે મન લગવું થયું ત્યાં શાંતાના ભાઈનો ચપભરો પત્ર આવ્યો. કપિલરાયે જવાબમાં ખુદશુખેણું લખ્યું: ‘શાંતાના પંચમથી મારી પારેવડી જેવી દીકરીને ઊડવવામાં મારે આ કૃતિ કરવી પડી છે.’ પત્રબ્યવહાર આગળ ચાલતાં શાંતાના આવવાનો ભય ઊભો થયો એટલે ફરીને કપિલરાયે ભેટ-સોગાદો લઈ શાંતા પાસે પહોંચ્યા. શાંતાને બધાં તોફાનો કરવા દીધાં, છેવટે પેસા-ઘરેણાંથી શાંતાને અને તેના ભાઈને સતોષ આપી તેઓ પાછા ફર્યા.

‘આ વખતે-પાછા ફરતી જઈતી કપિલરાયના મન ઉપર ચુદલે ભાર મૂક્યો. એકાંતના કલાકોમાં એમને વિચાર આવતા હતા: ‘આટલાં બધાં વર્ષ સુધી ચુદલવનના સુખનું મને ભાન જ કેમ ન થયું ? એક જાગૃતી પેઠે હું કેમ જીવ્યો ?.....’ શાંતાનાં મુખદુઃખની તો કાંઈ કડપના હવે સ્પર્શતી નહોતી, શાંતાના સંવાદનો ઉકેલ પેસામાં દેખાયો હતો. મુંબઈની નોકરી સ્વિસેરિવસે વધુ ફળ આપનારી જણાતી હતી. પ્રભાકરની મદદથી

બીજી થોડી આવક મેળવી લેવાનું સુરક્ષેલ નહોતું. શાંતાને જીવનમાં પૈસા, જેમાંથી ઘરેણાં, કપડાં ને અન્ન પેદા થાય છે, તે સિવાય બીજો કયો રસ હતો? "

સુખર્ષ આવી પછી કપિલરાયની લક્ષ્મી અવધતી ગઈ. પ્રભાકર અને મૃદુલાના પ્રયત્નેશ્ચી કેટલેક રથોં વાત રજૂ થતી હતી. પણ વિગતોમાં ઊતર્યા પછી કંઈકનું મન પાછું પડી જતું હતું. થોડા જ દિવસમાં પ્રભાકર અને મૃદુલાને સમજાયું કે સુખર્ષની કુમારિકા પતંગિયાની પેઠે ફૂદી પડે એવાં તત્ત્વો પૈસા, પ્રતિષ્ઠા, આતુર્ય અને શિક્ષણ વગેરે કપિલરાય પાસે બહુ ઓછાં હતાં! કપિલરાયનું સારાપણું તેજસ્વાલી લગ્ન ગોઠવવામાં આવે આવતું હતું!

કપિલરાય માટે હવે પાછા વળવાનું સુરક્ષેલ હતું. તેઓ પોતાના મનથી બહુ આગળ નીકળી ગયા હતા. હવે પાછા ફરી નજર ફેંકે તો શાંતા દેખાય એમ નહોતું, લાંબો પંથ કપાઈ ગયો હતો. એમણે મૃદુલાને કહ્યું: 'હવે આ જીવન મારાથી જિવાશે નહિ, કંઈક કરવું જ એકરશે.'

અચાનક એક દિવસ ઉપર મૃદુલાની નજર ફરી. કોઈ કોનો હતો અને શો હતો એ પ્રશ્ન બહુ, પણ થયેલું વેવિશાળ તુટી ગયું હતું અને બીજું થવાની કોઈ આશા નહોતી. પ્રભાકરની સલાહ લઈ મૃદુલાએ ત્યાં ઘણો દાખો નેચો. રંક-ચૂ, પણ થાકેલી હતી. માતાપિતા નહોતાં, મામાને ત્યાં રહેતી હતી. મામામામીએ લણાવી ખૂબ, પણ પછી કંટાળ્યાં હતાં. વેવિશાળ તુટ્યા પછી પ્રતિષ્ઠા ફૂટી ગઈ હતી. જિંદગી બેઅરપ લાગતી હતી. બીજવરને પરણ્યા સુધી તો તેનું મન તૈયાર થઈ ગયું હતું, પણ અહીં તો એથી થે નીચે ઊતરવાનું હતું એટલે દિવસો જિવારવાનો સમય માગ્યો.

કપિલરાયને આ બબરૂ પડતાં એમણે

સામે ચાલી બતા સાથે પરિચય લયો. લતામાં સુંદરતા અને સુધડતાની ખામી નહોતી. કપિલરાયના મનને સંતોષ થયો, પણ લતા તુરત નિર્ણય કરવા તત્પર ન થઈ. ત્રણ દિવસો બે પિતા અને જેની પત્ની જીવતી છે, તેની સાથે જેડાતાં સંમાર્જમાં પોતાની કંઈક કિંમત નહિ રહે એમ લતાને લાગતું હતું. મૃદુલા એની પાસે કપિલરાયનાં ગુણગાન કરતી અને તેમાં શાંતા જેવીને આટલાં વર્ષ નિલાખ્યાના ગુણને ખાસ મહત્ત્વ આપતી. મૃદુલા ખરેખર એમ માનતી હતી કે શાંતા જેવીને નિલાવનારને એ સુશીલ સ્ત્રી મળે તો બનેનું જીવન ઊંચે ઊંચે, સ્ત્રીના સુખનો તો પાર ન રહે. મૃદુલા જીવનમાં તો લૂખ્યા કપિલરાય સદ્ગુણી ગૃહિણીને ફૂલની પેઠે સાચવે. મૃદુલાની ભલામણમાં ફેલ નહોતો; લૂખ્યા નહોતી, હિંદુમત પણ નહોતી.

પણ મહિનાઓ વીતી ગયા. શાંતાના પત્રોનો મારો ફરી પાછો શરૂ થયો. કપિલરાયે છેવટે એવું ગપ્પું માયું: 'નોકરી તુટી ગઈ છે, બીજી નોકરી શોધું છું. નક્કી થતાં તમને સૌને બોલાવી લઈશ.'

પણ અમરાવતી ગયા પછી મુકન્દના પત્રો આવતા કેમ બંધ થઈ ગયા હતા? પહેલા પંદર દિવસમાં ચાર પત્રો આવેલા. એમાં 'મારા વિષે ચિંતા ન કરશો અને નાના માર્કોને ખાતી અસરમાંથી છોડાવજો' એ મુખ્ય વાત હતી; પરંતુ તે પછી લગભગ ત્રણ માસથી પત્રો બંધ થઈ ગયા હતા. કપિલરાય પોતાના પ્રશ્નમાં ગૂંચવ્યા હતા છતાં એ બાબતમાં ચિંતા કરતા હતા. હૃદયમાં એ ખૂણા પવિત્ર અને પ્રકાશવંતો જ રહ્યો હતો. છેલ્લા મહિનામાં એમણે એ પત્રો લખ્યા હતા, પણ તેને થે જવાબ નહોતો.

એક રાત્રે એમનું મન ચિંતાથી ઘેરાઈ

ગયું. મદુલાની નાની બહેનનું વેવિશાળ તુટી ગયાનાં સમાચાર આન્યા હત્યા. વાતોમાં એમ બલુવા મળ્યું હતું કે થેલો યુવક કોઈ બીજી કન્યાના પ્રેમમાં પડી ગયો હતો, તેનું એ પરિણામ હતું. એ પછી વર્તમાન યુગના યુવકોની વાતો આંલી હતી. સ્નેહીઓ આશ્વાસન આપવા આન્યા હતા. તેઓ અનેક અવનવા કિસ્સાઓ સંભળાવતા હતા. આજના યુવકોમાં 'કન્યા પ્રસંદ નથી' એ રોગ કેટલો ઊંડો ગયો છે, તેનું વર્ણન થતું હતું. નવપરિણિતોનાં જીવન શી રીતે ખારાંબની બચ છે તેના અનુભવો પણ સંભળાતા હતા.

કપિલરાયને મધુ, 'મારી સુકન્યા આનંદ કોઈ દુઃખમાં તો નહિ પડી હોય ને?' ચિંતાથી મન ઘેરાઈ ગયું. ચોતાનો પ્રશ્ન ઊંઠલવા માટે સુકન્યાની પ્રસંગીમાં ઉતાવળ કંઈક થઈ ગઈ હતી, એમ લાગવા માંડ્યું. સુકન્યાના સ્વસ્થ પક્ષમાં કોઈનો ગાદ પરિચય મેળવ્યો નહોતો તે માટે એક ચવા લાગ્યો. આખી રાત સુકન્યાએ એમના હૃદયને કબજે લઈ લીધો. સવારે ઊઠ્યા ત્યારે મન ઉપર એવી અસર રહી ગઈ કે ચોતાના સ્વાધની વેલી ઉપર એમણે પુત્રીનું જીવનસુખ હોમી દીધું છે! ભૂદિએ દલીલો ઘણી કરી, પણ પિતાની લાગણીનાં મોખ સામે એકેય દલીલ ટકી સકી નહિ.

ખીજો દિવસે કપિલરાયની આજો ચિંતા-ખારથી નમ્રેલી બેઈ, ત્યારે મદુલાએ આશ્વાસન આપ્યું: 'મને તો ખાતરી જ છે કે અતે લતા માની જશે, નહિ માને, તેમજે ગંભીર જીવ કરશે.'

'પણ મને તો બીજી જ ચિંતા થાય છે.' કપિલરાય ભેટ્યા: 'સુકન્યાનો ઉદ્ધત ત્રણ માસથી પત્ર નથી.'

'કેઈ અમંગળ તેમજી.....' મદુલાથી બોલી

જવાબ: 'ચોતાની બહેનના અમંગળનું દુઃખ હજી તાજું હતું.'

'તમારો મનેની સલાહ હોય તો હું અમરાવતી જઈ આપું.'

'એ સાચું નહિ જાણે.' પ્રભાકર બોલ્યો.

અને એ જ વખતે ખારણીની ધંટડી વાગી. કંઈ કારણ વિના ત્રણેય ચમકી ગયાં. નોકરે ખરણું ઉઘાડ્યું. માં લતા હાથેલી હસતી ઘરમાં દાખલ થઈ. સોના મુખ ઉપરથી ચિંતોનું વાદળ સહેજ આપું ખસ્યું.

લતા એક લીધા પછી બોલી: 'મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે.'

'ખરેખર?' મદુલા હસીને બોલી. એની આજ કપિલરાયના અહેસાર તરફ કરી. તેઓ આનંદ પામ્યા હોય એમ દેખાયું, પણ એ આનંદ આ પ્રસંગ માટે પૂરતો નહોતો. 'કેમ, તમારો વિચાર તો બદલાયો નથી ને?' તરત જ લતાએ પ્રશ્ન.

'લગીર પહોં નહિ.' કપિલરાયે મજામતાથી જવાબ આપ્યો અને તરત જ એમના આનંદની માત્રા વધી ગઈ.

'તો ક્યારે મીકું મોં કરાવશે?' પ્રભાકરે પ્રસન્ન સ્વરે પૂછ્યું.

'તમે કહો ત્યારે.' લતાએ જવાબ આપ્યો.

'ધામધૂમ નહિ થાય.' મદુલા બોલી.

'મંજૂર.' લતાએ જવાબ આપ્યો.

'લગ્નપત્રિકા નહિ મીકતે, પાટી નહિ, આમંત્રણ નહિ, કંઈય નહિ.'

'પણ લગ્ન તો ખરા ને?' લતા હસી.

આનંદ વાતાવરણ પ્રસરી ગયું.

'આલો, ત્યારે મામાને નિશ્ચય જણાવો દઈ.' બોલતી લતા ઊઠી. જતાં જતાં કહેયું:

'રાતે આવીશ. એ વખતે વધી વિગત નક્કી કરીશું.'

લતા મંઈ, વીજળીને વેગે ગઈ. કપિલરાય આનંદ અને આશ્ચર્યથી એની પીડ બેઈ.

રહ્યા હતા...

લાતા હજી જ્યોત્સનામાં મૂંઝાઈ ગઈ હતી ત્યાં ફરીને થંટડી વાગી. ફરી નૂંછેલું અમુકાં. તારવાળો હતો. કપિલરાય તાર બોધ ચરકયા. મૃદુલાએ તાર લીધો, વાંચ્યો ને કપિલરાયના હાથમાં મૂક્યો. સમાચાર આદલા જ હતા: 'તમારી પુત્રી મેલમાં રવાના થઈ ત્યાં આવે છે, સ્ટેશન મળજો.' નીચે પ્રવીણકાંતના પિતાનું નામ હતું. કપિલરાય કંઈ સમજી શક્યા નહિ. 'મૃદુલાનું' હૃદય ઝીણું કંઈ અનુભવી રહ્યું. પ્રભાકરે તાર લીધો, વાંચ્યો ને બોલ્યા: 'પણ ગાડીને સમય તો થઈ ગયો. તાર મોડો મળ્યો, સ્ટેશન નહિ પહોંચી શકાય.'

ગડમંથલ આવે છે ત્યાં ત્રીજવાર થંટડી વાગી! કપિલરાય દરવાજા તરફ દોડ્યા. બારણું ઉઘાડ્યું ત્યાં સુકન્યા! એકલી જ! શરીરમાંથી ઢોહી ભરી ગયું હતું. આંખમાં નર નહોતું. વાળ અને કપડાં એ જ હાલતની ખાતરી આપતાં હતાં. કપિલરાય પથ્થરની પેઠે સળંગ થઈ ગયા. મૃદુલાએ આગળ બેસી સુકન્યાને બોલાવી, સામાન વગેરે ફેંકાણે મૂક્યો ને 'પછી બાબુના ઓરડામાં લઈ ગઈ. કપિલરાય અને પ્રભાકર બહાર ઘેરી રહ્યાં કોઈ ગંભીર દરદીનાં સ્વર્ણનો દાક્તરના ઓરડાની બહાર બેસે તેમ!

અર્ધ. 'કંઈકે મૃદુલાએ બહાર આવી' કપિલરાયના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. કપિલરાયે ધૂનતા હાથે એ લીધો ને વાંચ્યો. એમાં નીચેના અક્ષરો લખ્યા હતા:

• 'તમારી દીકરી સુકન્યાને હવે સંભાળી દેજો... આટલા મહિનામાં અમને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ છે. તમારો વાંક નથી. અમે બંને જ દીવો લઈને દૂવામાં બિતયાં છીએ.' કન્યાને પરણાવી હઈ તમારે બીજાં લગ્ન કરવાં હતાં એટલે આ ત્રાગડો રચ્યો હતો એમ

તમારા હિતચ્છુઓ પાસેથી અમે જાણ્યું છે. ...અમારા વેવાણી માંદગીનું બહાનું હતું તેની પણ અમને ખબર પડી છે...અમારો દીકરો રૂપ બોધને આધરો થઈ ગયો અને તમે બધાએ ભેગા થઈ એને ભરમાર્યો તેનું આ કળ છે...તમારી દીકરીનું એની માના બધા સંસ્કાર બિતયાં છે...કદાચ તમારા નવા સંસ્કાર પણ એનામાં હશે...અમારા દીકરાનું જીવન અને બગાડવા માગતા નથી... સુકન્યાનાં લક્ષણ એક મહિનામાં જ અમને જણાયાં હતાં, પણ દીકરાની હડને લઈ આટલા દિવસ અમારું કાલ્પના પડ્યા છે...તમારી દીકરીના દુર્ગુણ આ કાળમાં લખવા નથી; કારણકે પેટના દુર્ગુણ કોઈના મનમાં વસતા નથી...અમે અમારો રસ્તો ફરી લીધો છે... તમારી દીકરીને હવે તમારી પાસે જ રાખજો. ...તમારું દીધેલું ને અમારું કરેલું બધું ધરેલું એને આપ્યું છે, સાથે એકદમ રૂપિયા રોકડા પણ લીધા છે. તમે નહિ પહોંચી શકે તો અમે જિવાઈ આપશું, પણ અમારા દીકરાનું લવિષ્ય બગાડવા અમારી મરજી નથી...એ હજી નાનો બાળ છે, તમને આ ઉંમરે લોડ ચડવા મરજી થઈ છે, ત્યારે અમારા દીકરાનું તમે સમજી શકશો એવી આશા છે. હવે વધુ લખવાની મરજી નથી.'

પગ નીચે પ્રવીણકાંતના પિતાની સહી હતી. કપિલરાયનાં હાથમાં પત્ર ધૂનતા લાગ્યો. એ જ વખતે બાબુના ઓરડામાંથી હસકું, સંભળાયું. મૃદુલા બિડીને ત્યાં ગઈ. કપિલરાય આંખ બંધાઈ ફરી ઘેસી રહ્યા. હૃદયને જે ખુણા પરિત્ર ને પ્રકાશમય હતો તે અંધકારમાં દબાતો હોય એવું લાગ્યું. એમણે આંખ ઉઘાડી નાખી. પ્રભાકર એમની સામે બેઠો હતો. કપિલરાયનો, ચહેરો બહેં જિહામણું બન્યો. એ જિહ્વા, પ્રભાકરે જોર કરી એમને બેસાડી દીધા. થોડીક પળો

એ જ સ્થિતિમાં પસાર થઈ અને પછી સમગ્ર દુઃખને ધોઈ નાખનારા આંસુની ધારા વહેવા લાગી !

એ દિવસે કાંઈ બહાર ગયું નહિ. મુંઢાણે સમયસૂચકતા વાપરી લેતાને સહેલા મોકલ્યો કે રાતે આવો છો નહિ. કપિલરાયને તો રાત સુધી લતા યાદ જ નહોતી. અગિયારેક વાગે સૌ સૂતા જ્યાં ત્યારે અચાનક લતાનું સ્મરણ થયું. એ વિષે મુંઢાણ સાથે કંઈ વાત કરવા બંધ ત્યાં મુંઢાણે કહી દીધું : 'એ કાલે આવશે.'

રાત વસમી હતી. સુકન્યા મુંઢાણી ગાદીમાં સતી હતી. કપિલરાયની પાસે પ્રસાદ ર સતો હતો. અધીર રાત વીતી ગઈ ત્યજે ઘરમાં બધાં સૂઈ ગયાં. એક કપિલરાયની આંખમાં ત્યારે ભડકા બળતા હતા. એ ઊઠ્યા. બેઠકના એડામાં ગયા. પાસે પડેલા કોરો કાગળ લઈ ઉપર અક્ષરો મોકળા. 'સાંતાએ મારું જીવન બરબાદ કર્યું છે તે સાચી વાત છે, પણ સુકન્યાના જીવનની બરબાદી માટે તો હું જ જવાબદાર છું. પ્રવીણ કાંત અને તેમના પિતાને હવે કયા મોટે હું ના પાડી શકું ? વીસ બાવીસ વરસના મૃદુ-સંસાર પછી ને હું..... મુંઢાયું ? હું સાંતાને જ ચોખ્ખું છું. મારા પ્રગટ-અપ્રગટ ગુનાથી ઈશ્વરે આપેલી એ શિક્ષા મારે ભોગવવી જ એઈ જી.....સુકન્યા એકલ જીવન ગાળે, દુઃખની આગમાં સળગ્યા કરે ને હું એના પિતા..... લખાતું નથી, સુકન્યા અને પ્રાણુથી

અમ્મિક વહાલી છે...એનામાં દુર્યોગો દશે. એની મા જેના જ. હશે; પણ મારું બળક છે. એના બેટલો પ્રેમ આ જગતમાં કેઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ ઉપર મૂને નથી.....હું બઉં છું. અમ્મરે ભાગી બઉં છું.....મારા મનનું ડેકાણું નથી.....પ્રતિસાત દિવસે પાછો આવી જઈશ..... સુકન્યાને સાચવજો.'

ઔઠ્યું લખી કપિલરાય દરવાજા તરફ ફર્યા, પણ ત્યાં તે પ્રસાદ અને મુંઢાણ ઊભાં હતાં ! બનેની આંખમાંથી 'કરુણા વરસતી હતી. એમણે નજીક આવી પત્ર ઉપાછો ને વાંચ્યો. એ પછી ત્રણેય નુકન્યાની પ્રમારી પાસે ગયાં. એ ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી. કપિલરાય ફૂંસકું ઘવાવતાં બોલ્યા : 'કલ્પ આને જ એ નિરાંતે ઊંઘવા પામી નહીં !...' પ્રસાદ અને મુંઢાણ તરફ બેઈ પ્રજ્ઞતા હોડે ને આંસુભરી આંખે બોલ્યા : 'એમાં લખ્યું છે તે મારો નિશ્ચય છે..... મારે એ આંખમાં સળગવું જ, બેઈએ.....સુકન્યા અને બે બાળકોના જીવનસુખને હોમી હું ઈશ્વરને શો જવાબ આપી શકું ?'

પ્રસાદ અને મુંઢાણ રૂતામાં ભાગીદાર હોય જોમ નીચું બેઈ ગયાં.

કપિલરાયના અંતરની આરસીમાં એ શબ્દો ક્ષેણ સુકન્યાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે હાં જવાઈ ગયું. એ આરસી તે દિવસથી તસવીર બની ગઈ ! રૂતામાં હવે નવાં પ્રતિબિંબો પડ્યા નથી ને જૂનાં ત્યાંથી ખસતાં નથી.

★

ઈરાનના ન્યાયી સહેનરાહ નાસરવાન માટે કહેવાય છે કે એક વળા શિકાર માટે પોતાના રસાલા સાથે જંગલમાં એ ગયો, ત્યાં ભોળાં નંદાં મળે મીઠું ખાધું. શાહે પોતાના નોકરને કહ્યું : 'જલ્દી જઈને નજીકના ગામમાંથી મીઠું લઈ આવ, પણ ધ્યાન રાખજે કામ ચુકવ્યા વિના નિમક લેવો નહીં, નહિ તો આખું ગામ વેરાન બની જશે.' સૌને આદ્ય થયું. નોકરે નમ્રતાથી પૂછ્યું : 'જલ્દી પાછા શોઠું અમસ્ત મીઠું લાવતાં આખું ગામ તે કેમ કરીને વેરાન બની જશે ?'

જવાબ મળ્યો : જુદાં સહેનરાહ 'એ પોતાની પ્રેમના બગીચામાંથી એક ફળ તોડે, તો નોકર લોખ આખું થે વક્ષ કૂળ, ડાળાં, ખાંડો સાથે જોડીને પ્રવાસ કરી નાખે.'

x

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વન્ પૂજ્યતે,
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે કે ભર્તૃહરિનો પેલો
પ્રખ્યાત શ્લોક સાહિત્યસંગીતકલાવિદીનઃ

શ્રી. વિષ્ણુદેવ "પંડિત"
એમ. એ.

વિદ્યાથી દીપ્તી ઊઠતા નથી; કારણકે આંખનાં રૂઝને ફળ આવતાં તે ભલે નીચું-નમ્ર બને, પણ માનવી તો મહદ્ અંશે એથી ઊભરી જ સ્થિતિ ધારણ કરે છે. વિદ્યારથી રમનાં બે આધારબદ્ધો, વિદ્યા-વિહંગમને છત્રું ને ગતિમાન રાખનાર એ પાંખો તો છે વિવેક અને વિનય.

વિદ્યાને એ પાંખો હોય છે: વિનય અને વિવેક. વિનય એની જમણી પાંખ છે, વિવેક એની ડાબી પાંખ.

વિદ્યા મેળવ્યા પછી પશુ માણસમાં વિનય ન આવે, તો બહુવું કે હળુ એને વિદ્યા મેળવવાની ણાટી છે. એ માણસ અધૂરો છે, એની વિદ્યાને હજી સુધી જમણી પાંખ નથી ઊગી. એવા અધૂરા માણસ પાસે ગર્વ અને અભિમાન કુદરતી રીતે રહે છે. એ પોતાની બતને વધારેગણતી માનતો હોય છે. એને એમ લાગતું હોય છે કે 'મારે બીજા આગળ શા માટે નાના બનવું? મારે બીજાની ક્યાં જરૂર છે કે જેથી હું વિનય બતાવું? જેને મારી જરૂર હશે, મારી જરૂર પડશે, તે તો મારી પાસે આવશે જ!'

ગર્વ અને નમ્રતા એ બંને વિનયનાં વિરોધી છે. વિદ્યા સાચી રીતે પ્રાપ્ત થાય, એની સાથે વિનય આવે છે; પણ વિદ્યા મેળવવામાં ખામી રહી જાય તો વિદ્યાની સાથે ગર્વ આવે છે; અથવા વિદ્યાની સાથે અલ્પતા આવે છે. જેણે વિદ્યા મેળવી છે, તેને વિનય મળવાનો જ. વિદ્વાન વિનીત હોય જ અને તો જ તેની વિદ્યા દીપે, શોભી ઊડે, સમાજમાં એનાં માન-પ્રતિષ્ઠા વધે. આવી વિદ્યા બહુનાર માણસની જમણી પાંખ વિનય છે અને તે પ્રાણની સહાયથી એ પ્રગટિ કરી શકે છે.

વિદ્યાની બીજી પાંખ છે: વિવેક. વિદ્યા ભણતાંની સાથે જ માણસને સારું-નરસું, લાલ-હાનિ એવા બંને પક્ષો વિચારવાની મતિ મળે છે. પોતાનું 'હિત' શું અને અહિત શું' એનો વિચાર એને આવે જ. આ વિવેક માણસની યુદ્ધિમાં પ્રગટ થાય છે. એની નજર બે કે બહારનાં પદાર્થો પર ફરતી હોય છે, પણ એ બહારનાં પદાર્થોનાં રૂપ, રંગ, ભ્રમને જોવાઈ જતો નથી. કેવળ રૂપ, રંગ અને દેખાવ ભ્રમ માણસ એની કેમત-આંકે તો સમજવું કે જોની પાસે વિવેકશક્તિ-વિચાર કરવાની શક્તિ હજી પ્રગટ થઈ નથી; કારણકે રૂપ, રંગ કે દેખાવથી ચમકતી વસ્તુ ગુણરહિત હોય છે. આથી ઊલટપક્ષે રૂપ, રંગ કે દેખાવ સંઘને માટે દગો કરનારાં જ છે, એ માન્યતા પણ જીલ્લ ભરેલી છે. 'કેવળ બહારનો દેખાવ ભ્રમને પોતાનો મત બાંધી દેવા,' એ અધૂરી પરીક્ષા છે. દરેક પદાર્થનું ઊંડાણ અને માપ વિચારનાં ભ્રમ છે. પોતાની છુદ્ધ વિવેકશક્તિથી એ પદાર્થને તોલવો ભ્રમ છે. જેની પાસે વિવેકશક્તિ નથી, તે બહારના દેખાવથી અભ્રમ જાય છે. ઘણા સારાં ભણેલાં પણ ચમત્કાર વહેમ, ખોટી માન્યતા વગેરેમાં ફસાય છે, ત્યારે વિરમય થાય છે. એવું કારણ છે કે એમણે જે વિદ્યા મેળવી, તેમાં ખામી રહી ગઈ છે. વિદ્યા ભણીને જે

વિવેકશક્તિ જગવી લેઈએ, સારંસારને વિચાર કરનારી ને મતિ પ્રગટ થવી લેઈએ, તે વિવેકશક્તિ ને ત્રિવલ્લી બીજી પાંખ છે તે-હજી ઊગવાની બાકી છે, પણ ને કેવળ દેખાવથી અભ્યાસ વિના સારાસારને વિચાર કરે છે, તે માણસ વિદ્યા સાથે વિવેકશક્તિ મેળવી ઘણી જ સુંદર પ્રગતિ કરે છે.

આ રીતે વિનય અને વિવેક એ બંને ગુણો પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ માણસ પૂરેપૂરી વિદ્યા ભરેલો છે એમ ગણાય છે. એણે શાસ્ત્રમાર્ગે અને શાસ્ત્ર સાધનોથી પોતાની જાતને સારી રીતે કેળવી છે, એ એના ગુણો પરથી કહી શકાય. વિદ્યા ભણીને એકાદી પદવી મળી બધે કે એકાદો સારું હોદ્દો મળી બધે, પણ વિનય કે વિવેક ન હોય તો જલ્દીનું કે 'એ એક મોટી ખામી છે.' પદવી અથવા હોદ્દો એ તો એક દેખાવનું સાધન તૈયાર થયું એ મળવાથી વ્યવહાર તો નભવાને જ. લોકમાં એની આજક, કીર્તિ પણ વધવાનાં પરંતુ એટલાથી એના જીવનની પ્રગતિ થઈ એમ નહીં, કહેવાય એનું જીવન શાસ્ત્ર માર્ગે સારી રીતે ચાલે છે, એમ ભલે બધાને લાગતું હોય, પણ ખરી રીતે તો એનું જીવન ખામીજન્ય હોય છે સારી પ્રતિજ્ઞાવાળા, મોટા હોદ્દા કે પાવી ધારણ કરનારા અને સંસ્કારી ગણાતા માણસોના જીવનમાં હાજી ઊતરી જરા એમની બાબુ તપાસીએ તો 'લાં ઊલ્લેપો, દોરો અને ખામીઓ જણાઈ આવશે એ લોકોનાં જીવન આપણને અધૂરું લાગશે એમને વ્યવહાર સારી રીતે નભતો હોય છે, પણ એમના જીવનમાં કોઈ ભતોરા વિકાસ એવામાં નથી આવતો. એમનો સ્વભાવ, એમની પ્રકૃતિ એમની યેવ, માન્યતાઓ જોરે બાબતોમાં ધૂઈ પણ, ભતોરા ફેરફાર થતો નથી; એવા માણસોને

દશ વર્ષ પહેલાં એવા હોય અને આજે ભુજો કે આજથી દશ વર્ષ પછી ભુજો; તોપણ એમનામાં કોઈ ભતોરા ફેરફાર એ જમાં નહીં આવે એમનાં વર્ષો ભલે વહી ગયાં, પણ એ તો એના એ જ અંગ સ્થિર પથ્થર જેવી એમના જીવનની સ્થિતિ હોય છે.

મોટા માગના માણસો એક જ ભાતની ઘરેડમ કહેવાતું પસંદ કરે છે, એનું કારણ એ કે સમાજમાં વિદ્યા ભણનારા ઘણા એ જ હોય છે; એટલે ભતે તેઓ કંઈ ન વિચારતાં ઘરેડમાં જ પડવા રહે છે એમની ધ્યક્ષા પોતાની ઘરેડને વળગી રહેવાની જ હોય છે પરંતુ એણે વિદ્યા મેળવી છે, તેને એક જ ભાતની ઘરેડમાં રહેવું નહીં ગમે, એક જ ભાતનું સાદું, સીધું જીવન જીવવા એ તૈયાર નહિ થાય. એ પોતાની ઘરેડ તોડશે, સાદસ કરશે, દુ.ખ વેશે અને નવીનની ઘરેડો બદલતો જશે. એ ઘણાના પરિચયમાં આવશે. એની પાસે જવું કે અભિમાન નહિ હોય, એ બીજાને મળશે, બીજાને ઉપયોગી થશે, બીજાનું માન સાચવશે અને આત્મગૌરવ વધારશે. આ પ્રકારે એ ભણેલો માણસ જીવનમાં પ્રગતિ કરે છે, એણે વિદ્યા સાથે વિનય કેળવ્યો છે, એની વિદ્યા વિવેકશક્તિથી વિશેષ ઓછે છે એ શુદ્ધિયલ્લ વિદ્વાન પોતાને માટે અને બીજાને માટે જીવનના વિકાસમાં ઘણો ઉપયોગી બને છે.

પરંતુ બધા જ ભણેલા માણસો આ રીતે જીવનની પ્રગતિ કરી શકતા નથી વિદ્યા ભણીને સારી નોકરી મળી એટલે પોતાનું કામ પતી ગયું એવું માનનારા પણ હોય છે. નોકરી મેળવવા માટે જ એ વિદ્યા ભણ્યા હતા અને હવે નોકરી મળી ગઈ, પછી વિદ્યાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી એટલે એમની પાસે વિદ્યા હોવા છતાં એ વિદ્યાને ઉપયોગ કરતા નથી. એને નોકરીની જ પછી

હોય છે અને નોકરીને જ વળગી રહે છે. નોકરીમાં સારી, પ્રતિષ્ઠા મળે અને કાયમી નોકરી થઈ જાય, એવું એ ઇચ્છતા હોય છે. એમને નોકરીની જ ગરજ છે. ધીરેધીરે કાયમી નોકરી મળે જાય અને એને લાગે કે 'હવે એને નોકરીમાંથી કોઈ ખસેડે એમ નથી.' ત્યારે એ નોકરીને ય ગણતો નથી! એ નોકરી માટે ય એપરવા બનતો હોય છે. એનામાં ખોટો દંભ, અર્થિમાન અને એપરવાઈ વધતી હોય છે. એના જીવનમાં કોઈ જાતનો વિનય, વિવેક જોવાનો મળતો નથી. ઊંચા અધિકારો મળ્યા પછી પણ આવા લોકો જોવાના મળે છે. એનું કારણ એક જ છે કે એ લોકો જીવનના ખાસ ઉદ્દેશ માટે વિદ્યા ભણેલા નથી હોતા, પરંતુ નોકરીની ગરજે તિથા ભણે છે. વિદ્યા ભણીને નોકરી લીધી એટલે વિદ્યાનો સંગ છોડી દે છે. નોકરીની ય ગરજ મટી, એટલે એમનામાં આજસ, એપરવાઈ જોવાના મળે છે. નાના-મોટા લોકો સાથે એ જળી શકતા નથી; કારણકે એ પોતાના દાખ અને સ્થાનમાં રહેવા માગે છે; પરંતુ જ્યારે એમનાથી ઉચ્ચ અધિકારીઓને એ મળતા હોય છે, ત્યારે એમના દાખ અને સ્થાન એસરી જાય છે અને એ છેક નીચલી પાયરીએ જઈને વ્યવહાર કરતા હોય છે, નાના પર સ્થાન જમાવવો અને મોટા સાથે પોતાની બાંહેધર હાથે ગણાવવી, એ એમનો સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે. વિનયના અભાવે એમનામાં આ જાતની લઘુચ્છિ બધાઈ છે અને તે સ્વભાવ સાથે વણાયેલી રહે છે.

સમાજમાં દંભ અને આડંબરનું માન વધારે છે. એનું કારણ એ છે કે સમાજનો મોટો ભાગ અભણ છે અને વિવેકશક્તિ-સારાસાર વિચારવાની શક્તિ ઘણી ઓછી

હોય છે. કો'કની પાછળ પાછળ જવું, અનુકરણ કરવું એવી જ ભાવના મોટાભાગની હોય છે. ભણેલાઓ પણ વગર વિચારે વર્તતા હોય છે; એનું કારણ પણ એ જ છે કે તેમનામાં વિવેકશક્તિ બહેલી નથી હોતી, એમને સારાસારનો વિચાર કરવાની મતિ નથી હોતી. જ્યાં વિવેકશક્તિનો અભાવ હોય છે ત્યાં પૂર્વગ્રહ-ભોટી માન્યતા રહે છે. સારું કે નરસું પોતે જે કંઈ માની લીધું તેને જ વળગી રહેવાનો એક સ્વભાવ પડી જાય છે, તેને પૂર્વગ્રહ કહે છે. વહેમ, આગ્રહ, ભોટી માન્યતા, અધવિશ્વાસ વગેરે દુર્ગુણો આ પૂર્વગ્રહને આભારી છે; અને આ પૂર્વગ્રહ વિવેકશક્તિના અભાવમાં જ રહો શકે છે.

અંભણ લોકોનાં જીવનો આ પ્રકારનાં ભેદો ત્યારે તો દયા આવે, પણ ભણેલા માનવીઓના જીવનમાં એ આ પ્રકારના દુર્ગુણો વાસ કરતા ભેદો, ત્યારે અર વિરમય થાય! ખરી રીતે તો આપણા સમાજમાં જે જાતની વિદ્યા ભણવામાં આવે છે, તે તો ગરજની વિદ્યા છે અને ગરજની વિદ્યા ભણવાથી કોઈ જાતના સદ્ગુણો આવી શકતા નથી; પરંતુ જેને જીવનમાં પ્રગતિ કરવાની છે, જે જીવનમાં વિકાસ ચાહે છે, તેણે તો વિનય અને વિવેકના ગુણોથી પુષ્ટ થયેલી જ વિદ્યા મેળવવી ભેદો.

વિનયી અને વિવેકીનું જીવન અલગ-સરળ, નિષ્કપટ અને આત્મગૌરવથી સુકલ જણાયે.

જેને વિનય અને વિવેકની પાંખો મળેલી છે, તેની જ વિદ્યા શેષી બિંદી; એના જીવનમાંથી લઘુચ્છિ અને પૂર્વગ્રહ નાશ પામશે અને જીવનનો ઉત્તમ વિકાસ થશે.

પાગલ

ખલિલ ગિફ્તાન

હોય છે. સાહિત્યરવામી ગિફ્તાને 'પાગલ' મા આપેલા દર્શનોએ શકિતબળના પુરાવાર છે. આ દર્શનો પુષ્પની ફોરમ સમા છે જેમજેમ એની મુખ્યત્વે આસ્વાદ લઈએ, જેમજેમ ચેતા પડે વધુ ચિત્રન-મનન કરીએ તેમતેમ એની મુલાકાત વધુ ને વધુ આકર્ષક લાગવાની.

[૨૧]

પવિત્ર નગર

મારા યોવનકાળમાં મેં સાંભળ્યું હતું કે એવું એક શહેર છે કે જેના નાગરિકો ઈશ્વરને લગતાં પુસ્તકો અનુસાર ધાર્મિક જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે મેં કહ્યું 'આ શહેર તો હું જરૂર તપાસ કરીશ અને એ દારૂ કલ્યાણસાધના કરીશ' પણ દૂરદૂર આ શહેર આવેલું હતું મારી મુસાફરી માટે ઘણા બધા સામાન મેં બાંધે હોધા ચાલીસ દિવસ પછી એ શહેરને મેં એવું એકતાલીસમે દિવસે એ શહેરમાં હું દાખલ થયો.

આશ્ચર્ય! એ નગરની સમસ્ત પ્રજાને કેવળ એક જ હાથ અને એક જ નેત્ર હતાં!

મને એ પણ સમજ્યું કે એ લોકો પણ ખુબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા મારા બે હાથ અને માગી બે આંખોએ એમને આશ્ચર્યમાં ગરકાવે કડી દીધા હતા. અરોજદ મારે લગતી વાતચીત થઈ રહી હતી ત્યારે મેં એક જણને પૂછ્યું

'જેના પ્રત્યેક નાગરિક ધાર્મિક જીવન વ્યતીત કરે છે એ જ શું છે આ પવિત્ર નગર?' એણે ઉત્તર દીધો 'જી હા, એ જ આ નગર'

મેં પૂછ્યું 'તમારી આ છાત્ર કેમ કરીને

ધર્મ તમારી જમણી આંખ અને તમારા જમણા હાથને શું થયું છે?'

મારી વાર્તાથી એને ખૂબ અસર થઈ અને એ બોલ્યો 'આવો, ને જુઓ.'

એ મને એક દેવાલયમાં લઈ ગયા શહેરના મધ્યમાં એ આવેલું હતું એ દેવાલયના ચોકમાં હાથ અને આંખોનો એક મોટો ટચ મેં એણે એ બધાં ગળી-સડી રહ્યાં હતા, એ ભઈ મેં કહ્યું

'અફસોસ કોઈ નિર્દય વિજેતાએ તમારી સાથે આ અત્યાચાર આદર્યો લાગે છે.'

મારું કથન સાંભળી સૌ અરોજદર ફીરેફીરે વાતચીત કરવા લાગ્યા અતે એક જરૂર આદમી આગળ આવ્યો મને કહ્યું 'આ કામ અમારું પોતાનું છે કોઈ વિજેતાએ અમારી જાંજો ને હાથ કાપ્યાં નથી અમારી બ્રાહ્મ પર ઈશ્વરને અમે જ્યાં વિજયતાન દીધું છે' આમ કહી એ મને એક બિંચા ચાન પર લઈ ગયા. તે જરૂર વિના બાઈના સર્વ લોકો અમારી પાછળ હતા ત્યાં પોતેથી ગયા પછી એણે મને એક લેખ પતાવ્યો એમાં લખ્યું હતું

'તમારી જમણી આંખ તમને બૂલથાપ જણાવે તો' કાઢીને એને બહાર ફેંકી દો કારણકે સારા રીં સરીરને નકમાં પડ્યું પડે.

તેને બદલે એક જ અંગ નષ્ટ થઈ જાય એ ધ્વજનીય છે; અને તમારો જન્મભો હાથ કાઢીને બૂરું કરવા માટે તમને વિવશ કરી મૂકે તો એને પણ કાપીને ફેંકી દો; કારણકે તમારું માત્ર આ એક જ અંગ નષ્ટ થતાં, સારા થે જરીરને નકમાં પડતું નહિ પડે.’

લેખ વાંચી સઘળું રહસ્ય મને સમજઈ ગયું. મેં ફેરવે મેં બધા લોકોને સંબોધન કર્યું અને કહ્યું : ‘શું તમારામાં કોઈ એક સ્ત્રી કે પુરુષ એવો નથી કે જેને બે હાથ ને બે આંખો હોય ?’

સ્ત્રીએ ઉત્તર વાળ્યો : ‘ના, ના કોઈ નથી. નાની ઉંમરના હોવાને કારણે બાળકો કે વાંચવા માટે ને લેખની આજ્ઞાઓ પ્રમાણે વર્તન કરવા અસમર્થ હશે એ જ લોકો માત્ર બચ્યા છે, બાકી કોઈ મનુષ્ય તમે કહો છો એવો નહિ મળે.’

દેવાલયથી જેવો બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ આ પવિત્ર નગરથી હું સાગી છૂટ્યો; કારણકે હું તો બાળક નહોતો અને આ શિવાલેખને તો અચ્છી રીતે વાંચી થે શકતો હતો !

૨૨

પાપ અને પુણ્યના ફિરસ્તા

પાપ અને પુણ્યના ફિરસ્તાઓ પહાડની ટેકરી પર મળ્યા.

‘પુણ્યના ફિરસ્તાએ કહ્યું. ‘આજનું પ્રભાત તમને આનંદપ્રયક નીવડે !’

‘પાપના ફિરસ્તાએ એને કોઈ ઉત્તર ન વાળ્યો. પુણ્યના ફિરસ્તાએ ફરી કહ્યું :

‘આજ તારી તબિયત કંઈ ઠીક લાગતી નથી !’

પાપના ફિરસ્તાએ કહ્યું : ‘ઘણા દિવસોથી લોકો મને તારે ન્યાને અમગવડ લાગ્યા છે અને તારા જ નામથી પાકાકે છે અને મારી

સાથે તારા જેવો વ્યર્વહાર કરે છે. આ વાત મને અત્યંત ખટકે છે.’

પુણ્યનો ફિરસ્તા બોલ્યો : ‘મને પણ લોકોએ તારા રૂપે જોવાની ભૂલ કરી છે. લોકો હવે મને તારા નામથી પુકારવા લાગ્યા છે !’

પાપનો ફિરસ્તા આ સાંભળીને મનુષ્યોની મૂર્ખામી પર ઘુલ્લા પ્રગટ કરતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો !

૨૩

પરાજય

પરાજય, મારા પરાજય, મારી એકલતા, તારો એકાંતવાસ !

હજારો મિનિટથી પણ તું મને પ્યારો છે !

અને મારે માટે, સારી થે દુનિયાના વૈભવ કરતાં મીઠો છે !

પરાજય, મારા પરાજય, મારા આત્મજ્ઞાન, સામનો કરવાની મારી શક્તિ, મારું સાહસ, તારી દ્વારા, તારે લીધે જ હું બહુ છું કે હજી પણ હું યુવક છું અને મારા પગમાં તેજ છે. એક જ ક્ષણમાં કરમાઈ જનારી સફળતાની જળમાં હું નથી ફસાતો તે પણ તારે જ લીધે. તારામાં જ મને એકલતાનો આનંદ મળે છે : મારાથી બચવામાં અને મારી ઘુલ્લા કરવામાં લોકોએ જ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

પરાજય, મારા પરાજય, અમૂકાંતી મારી તલવાર. મારી હાલ હે !

તારી આંખોમાં મેં વાંચ્યું છે કે રાજ સિંહાસન પર બેસવું એ શુભામીનું ચિહ્ન છે.

મેં વાંચ્યું છે કે બીજાઓથી ઓળખાઈ જવું એ રાજમાં મળી જવા બરાબર છે.

મેં વાંચ્યું છે કે પદ્મમાં આવી જવું એ વ્યક્તિવિકાસની અંતિમ પરિસ્થિતિ છે.

મેં વાંચ્યું છે કે અતેડો પાકા ફળની માફક જ પડકારને ગળીને સરી જવાનું છે.

પરાજય, મારા પરાજય, મારા બહાદુર સાથી, તું જ મારા ગીત, મારી આફ અને મારી, ધીરજનો અવાજ સહી શકશે હે પરાજય!

મારી પાસે તારા વિના બીજું કંઈ પણ મારકાના ફકાટની ચર્ચા નહિ કરે આ સમુદ્રના અવાજની ચર્ચા નહિ કરે અને તારા વિના રાત્રે બળતા પહાડનો ઉલ્લેખ પણ બીજું કંઈ જ નહિ કરે.

હા, માત્ર તું જ મારા પથરમય આત્માની સચારી કરી શકશે.

પરાજય, મારા પરાજય, મારી સનાતન ઢિંમત!

હું ને તું મળી તોફાનની સાથે બાયબીડીશું. અને અમારામાંથી મરેશે તેની અને સાથે મળીને જ કમર બોલીશું.

ચોક્કસ ઇરાદાપૂર્વક આપણે અમા તકકામાં રહીશું.

અને હુનિયા માટે આપણે ખતરનાક બની જશું, હે પરાજય!

[૨૪]

રાત અને પાગલ

‘હું તારા જ જેવો છું હે રાત! નસ ને અધારી! જો રાત! જોવા તમે મારા ઉપર કુવાલી રહો છું જે મારી મારા, વિવાસ્વમોથી ઉચ્ચતર છે અને મારો પગ ભૂમિને ન્યારે બડકે છે ત્યારે એમાંથી એકનું એક પ્રયત્ન રક્ષ ખડું થઈ જાય છે!’

‘નહિ, નહિ તું મારા જેવો નથી હે પાગલ! કારણ હજી પણ તું ખલકું ફરીને જુએ છે કે રેતી ઉપર તે કેટલાં મોટાં મોટાં

પરિચિહ્નો, માથા છે!’

‘હું તારા જેવો જ છું હે રાત, ધીર ને મહીર જો, રાત! જેના ઉંદરથી જન્મેલું બાળક સ્વર્ગ ને નકંડ એક કરી શકે એવી એક દેવી મારા એકલ હૃદયના આસન ઉપર સમર્પિત છે.’

‘નહિ, તું મારા જેવો નથી જો પાગલ! કારણ તું હું ખતી કલ્પનાથી કંપી ઊઠે છે. અને નરકના ગીતોથી તું ભયભીત બની જાય છે.’

‘હું તારા જેવો છું, ધ્રાવનારી જો ભયંકર રાત! કારણ જિતાયેલી પ્રજાનાં કંદનથી, જુલાયેલા દેશોની ગીસોથી, વિસ્મરણ થયેલા દેશોની આદુથી, મારા કાન ભરેલા છે, રાત!’

‘નહિ, જો પાગલ, તું મારા જેવો નથી. કારણ તું તારા નાના ને સંક્રામનને તીરે સાથે જનારી છે; પરંતુ તારા પોતાના વિરાટ સ્વરૂપ સાથે દોસ્તી નથી કરી શકતો.’

‘હે રૂંને અભ્યાચારી ધ્રુત! હું તારા જ જેવો છું, કારણ મારા હૃદયસમુદ્રમાં જાવાથી ભરખાયેલાં જહાજોનો પ્રકાર છે અને વધ કરેલા વીરોના લોહીથી બીનાં મારા હૃદય છે!’

‘રે, દીવાના, નથી તું મારા જેવો કારણકે તારા હૃદયમાં એક આત્મીયતા કોમળ છે; અને તારે પોતાને મહેતું તું કંઈ જ નિયમ બનાવી શકતો નથી.’

‘હે પ્રસન્ન ને જ્ઞાનદમય રાત્રિ! તારા જેવો જ હું છું, કારણ મારી બાયામાં જે નિવાસ કરે છે એ એક સદૃશ મહિરાથી ઉન્નત છે અને મારી પાછળપાછળ ચાલી આવનારી વ્યક્તિ ઘણી પુરીથી, નિઃસંકોચ રીતે ગુનાઓ કરે જાય છે’

‘મારી માફક નથી તું જો પાગલ! કારણ મારા આત્મા પરે સાતસાત પડનાં

આવરણી ચડી ચૂક્યા છે, આરે તારું મન તારા કાળમાં નથી.

‘સતોષી ને કામનાપૂર્ણ હે રાત્રિ! હું તારા જેવા જ છું, ક્ષણ કરમાઈ ગયેલાં ચુબનેતું કદન ઓઢીને હબરો અત્યેસીઓ મારા દિલમાં દેખાયા છે.’

‘રે હાં પાંગલ! શું હું મારા જેવા છે? ખરેખર વાસ્તવમાં તું શું મારા જેવા જ છે? તોફાનનો ઘોરો બનાવી શું તું સવારી કરે છે? વીજળીને તલવારની માફક હાથમાં લે છે ખરો તું?’

‘તારી માફક ઓ રાત્રિ! તારી માફક / બળવાન ને ઉચ્ચ મારું સિંહાસન પતિત વતાઓનાં હગલા ઉપર બન્યું છે અને મારું મુખ બેવા નહિ, પણ મારો પાલવ ચૂમવા માટે જ મારી સામેથી દિવસ પસાર થાય છે.’

‘શું તું મારા જેવા છે? મારા અંધતમ હૃદયના ઓ દાલ! શું તું મારા નિરંકુશ વિચારોને સમજી શકે છે અને મારી વ્યાપક ભાષા જાણે છે?’

‘હા, હા, હું તો તારો નેહિયો કાઈ છું

રબની! કારણ તું જો અંતરિક્ષની બંન્મદથી છે, તો હું મારું હૃદય ઉઘાડું કરી શકું છું!’

૨૫

મુખાકૃતિઓ

હબરો આકૃતિવાળો એક ચહેરો પણ મેં જોયો છે ને એવા ચે અસંખ્ય ચહેરા બેવા છે, જેમનું સમાન મુખ હોય, આબેહુબ એક જ મુખ હોય, કેમ બધે ચંદ્રમાં ન હોયું હોય? એક ચહેરો મેં એવા જોયો છે કે એના મુખચમકના ભદ્રામાં ભીતર છૂપેલી કુરૂપતાનાં મેં દર્શન કરી લીધાં હતાં. એવા ચે ચહેરો જોયો છે કે એનું સીંદ્ય નીરખવા માટે એ મુખચમકના પડાને મારે હાલી દેવા પડ્યો હતો.

શન્યની રખાઓથી પરિપૂર્ણ એક દહતું મુખ મેં જોયું હતું. અને પ્રત્યેક બીજીથી અકિત એવું સ્તિગ્ધ મુખ પણ મેં જોયું હતું. આ સર્વ મુખાકૃતિઓથી હું સંપૂર્ણ માહિતગાર છું; કારણ મારી આંખો ને કાપડ વણે છે તેના ભીતરમાંથી એ કપડાને હું જોઉં છું. અને એના અસલ રૂપને સમજી જાઉં છું, પાચી જાઉં છું.

૨૬

એક બહુરૂપી સંન્યાસીનો વેશ કારણ ફરી રાતના દરખાસમાં ગયો. એની ધમ્મી બધી ખાતર-ખદારત થઈ. રાત્રીનીતે સંજોષી રાત્રીને ચોગ્ય ઉપદેશ દીધો. અત્કાર કાળે રાત્રીને લોટ ધરી તે વળતે સંન્યાસીએ કહ્યું: ‘આ જરૂરેસર, ચોતુર્થાંત્રી, હીરામાણિક વગેરે તારી દષ્ટિમાં દ્રવ્ય છે; પરંતુ માટે રાત તો એ દેહરો છે ને માણીનાં દેહાં છે.’ એમ કહી એ ચાલ્યો ગયો.

ચોરા દિવસ બાદ હો જ બહુરૂપી એ જ રાત્રીને ત્યાં નડીને વેશ ધરી આવ્યો. સંન્યાસીનાં તેણે તે સ્થાને ચલિત ફરી નાખી. પણ રાત્રી બહુની ગયો કે આ પેટો ન જ બહુરૂપી છે. નિત્યને અંતે રાત્રીને નડીને એકદહતરનું દેનામ આપ્યું, ત્યારે પેલા બહુરૂપીએ એકો વધુ દ્રવ્ય માગ્યું. રાત્રી જાહેરો: ‘તે દિવસે તો તે ને આપ્યું’ રાત્રી માગ્યું હોત તો આપી દેત, ત્યારે તો ના કહેલી ને આજે કેમ વધુ માગે છે?’

બહુરૂપીએ જવાબ દીધો:

‘અઘલા! તે વળતે તમે આપ્યું તો શું-આપ્યું’ રાત્રી આપ્યું હોત તો પણ લેત નહીં; કારણકે સંન્યાસીનો વેશ હતો. તે વેળા કંઈ પણ લીધું હોત તો ચાપાનું વેશ બંન્નવ્યો દહેવાત નહીં. પોતાનાં વેશને મનુષ્યે લગજોએ જોઈએ નહીં.’

ભાગવત ધર્મ

શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર

‘હિંદુધર્મ’માં ભક્તિનું માહાત્મ્ય ઘણું મોટું. ગણાય છે. સુવૈરાચર સુશિખર વ્યાસ એવં વિશ્વના કૃત્તિ, રિયતિ અને કથના કારણભૂત દયાસાગર ચરમેશ્વરની અનન્યભાવે ભક્તિ કરનાર જ સાચો ભક્ત છે. આવારના જુગલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં ભગવત ધર્મ વિશ્વધર્મ થવાને યોગ્ય છે એવો લેખકનો મત છે. એમાં ભવિષ્યના ને કાલનીયના

મેદ નથી. સર્વધર્મ-સમસાવનું ને સર્વજન-સમતાનું, સાચું સ્વરૂપ આ ધર્મમાં મળે છે. ‘આત્મનત્ સર્વમુતેષુ’ કહીને આ ધર્મે સકળ જીવજલ્લાલનો ભાગ પ્રમાણ્ય છે. દેખકે એ-ધર્મની અહીં આખી કરાવી છે.

ભગવત એ ભક્તિધર્મનું શાસ્ત્ર છે અને એ ધર્મની પરંપરા અતિ પ્રાચીન છે.

.. પ્રત્યક્ષ નારાયણથી આ ધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી કહેવાય છે. મહાભારતમાં વલ્કીવેદ્ય પંચરાત્રાગમનું, પરિપક્વ અને મધુર રૂણ તે સાત્વતે અથવા ભાગવત ધર્મ છે. ચંદ્રગુપ્ત મોધના દરબારમાં મેગેસ્થિનિસ નામનો પરદેશીએલથી હતો તેણે સાત્વતધર્મનું વર્ણન કરેલું છે. આ ઉપરથી આ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી શતક પૂર્વે ચારસો વર્ષ ઉપરં પલ્લુ પ્રચલિત હતો એ સિદ્ધ થાય છે. મહાભારતમાં એ ધર્મનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તે ધર્મ અદ્વૈત વેદાંતને અનુસરતો જ હતો, એ સ્પષ્ટ થાય છે. ભાગવત ધર્મ ભક્તિપ્રધાન છે અને તે અદ્વૈતમતનો ધર્મ છે. વચસ્પતિ રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય ઇત્યાદિ મહાભાગવતોએ એને દૈતમતનો આપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે સફળ થયો નહિ. આ ધર્મમાં વિષ્ણુ, વાસુદેવ, રામ, કૃષ્ણ વગેરે દેવાને પ્રાધિક્ષન આપવામાં આવ્યું છે; છતાં શિવ જગત્તે જીવ દેવતાઓની નિદા એને માન્ય નથી. શિવ તે જ વિષ્ણુ છે અને હરિ-હર્યાં મેદ નથી એમ તે જણાવે છે. સર્વ પ્રાણીઓ પર પ્રેમ કમાવો એમાં ઉપદેશ છે.

ભાગવત ધર્મ એ, વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે.

વિશ્વજન્યુત્પાના પાયા પર એ રચાયેલો છે, અદ્વૈતના મળાભૂત પાયા પર એ ઊભો છે અને વિશ્વધર્મ થવાની દરેક યોગ્યતા એ ધરાવે છે. ઝાઝના ખળભળેલા અને અર્થાત સમયમાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં શાંતિ સ્થંપાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ-વિશ્વશાંતિનું સ્વપ્ન સેવતા હોઈએ, તે ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર એ જ એનું મુખ્ય સાધન છે. આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાન સામે અદ્વૈતવાદ કેવો ટકી શકે છે તેનું પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તુલનાત્મક અભ્યાસથી મનન કરવું આવશ્યક છે. આ ધર્મમાં સ્થળની અગત્ય, અમુક જૂતિમાં જન્મવાથી મળનારી વિશિષ્ટતા, અભિમાન અને બીજાઓ પ્રત્યે દ્રેષ, તિરસ્કાર તેમ જ ઉદાસીન ઘસિને જરા પણ સ્થાન નથી. ભાગવત ધર્મ ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, જૈન કે બુદ્ધમાર્ગી, સર્વના હૃદયમાં એક જ ચિદશ જુએ છે. એ રાત્રી, પીળી કે ધોળી ચામરીનો રંગભેદ જોતો નથી. સર્વ ધર્મોના પયમજરો તરફ આદરભાવથી અંતરેક છે. સર્વ ધર્મોના સમન્વય કરવાનું એ અંગાર સામર્થ્ય ધરાવે છે. સર્વનો ઈશ્વર એક જ છે અને કેવળ ઉપાસનાભેદથી તે જુદો થતો નથી, એમ ભારપૂર્વક એ દર્શાવે છે. કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે એક સ્થાને યોગ્ય, જગદ્ગુણ છે: ‘મારા ધર્મનાં તત્ત્વો બીજા ધર્મમાં

દેખાય તો તે કબૂલ કરવામાં મને કમીપણું લાગતું નથી. ઇજિપ્તની નાઈલનદી સાથે પોતાનું સામ્ય છે, એમ કહેવામાં જંગાનુંદીને શરમ લાગવાનું શું ફારણ હોય ?

આપણું પુરાણોમાં વણધેલા વિષ્ણુ, શંકર, ગણપતિ ત્યાદિ દેવોની ભક્તિ એટલે જ માત્ર ભાગવત ધર્મ નથી. કાયા, ત્યાચા ને મન, ઓં ત્રણેના સર્વાંશથી જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણબૂત છે; સર્વ વિશ્વના અને વિશ્વમાં પળાતા નિયમેાન્યુ જે સ્વામી છે; દશ્ય ચરાચર સૃષ્ટિની આંદર અને બહાર તેમ જ આદિથી તે અંત સુધી વ્યાપીને જે સમ્યક્દાનદરૂપે રહેલા છે; તે આદ્ય નિશ્ચાત્મા ઈશ્વરની જે અનન્યભાવે ભક્તિ કરે છે, તે જ ખરો ભાગવત છે. પણ તે ઈશ્વરને ગમે તે નામ આપો. નામ એ કેવળ સંકેતાત્મક છે. પ્રેમને ગમે તે ભાષામાં ગમે તે નામ આપો, તેના સ્વરૂપમાં જે પ્રમાણે અંતર પડતું નથી, તે પ્રમાણે ઈશ્વરને ગમે તે નામ આપીએ તેપણુ તેના સ્વરૂપમાં અંતર પડતું નથી. ઈસુ ખ્રિસ્તની આજ્ઞા પ્રમાણે : 'માલિકને-પ્રભુને તારા પ્રથમના હૃદયબળથી, તારા સર્વ આત્મા વડે, સંપૂર્ણ, મનથી તારે આહવાને બોલે'.

આ બતની પ્રભુની અનન્યભક્તિ એનું જ નામ સદગુણત ધર્મ છે. જગતમાં પ્રભુનું રાજ્ય (જં. 'ફ્રીડમ ઓફ ગોડ') સ્થપાય એટલા માટે આ (જં. યુનિવર્સલ રિલિજિયન) વિશ્વધર્મ, ભાગવત ધર્મનો જગતના પ્રમુખ રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર કરવો બોલે અને એમ થાય તો જ આજના સર્વનાશી ઇવનકલહમાંથી તેઓ ભિગરી શકે. આજે તો ધર્મપ્રેમનું

* Thou shalt love the Lord, thy God with all thy heart, and with all thy soul and with all thy mind.

સ્થાન રાષ્ટ્રપ્રેમ ઝૂટવી લીધું છે. આજે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો 'એકદેશહિતૈરતા' - એક દેશના હિતમાં સ્વાપચ્ચા, થઈ ગયા છે. તેને બદલે ભાગવત ધર્મના 'સર્વમૂલહિતૈરતા' સર્વ પ્રાણીના હિતનો ધ્યાનમંત્ર તેમણે સ્વીકારવો બોલે.

'ભાગવત ધર્મ' એ પ્રેમનો ધર્મ છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો એ સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે. ઈશ્વરનું પવિત્ર નામ ગમે તે વખતે, ગમે તે સ્થાને અને ગમે તે સ્થિતિમાં શબ્દ હોય તે રીતે લેવું. સર્વ વ્યવહારમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બેવું. ચરાચર વસ્તુમાત્રમાં પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું. ખાણું પીવું, શ્વાસ લેવો, રમતું ધંધાદિ સર્વ વ્યાપાર ઈશ્વરાપણુશુદ્ધિથી કરવો. ભાગવત ધર્મનો વિધિ આચરવા માટે સર્વને એટલો મુલલ છે કે તેને માટે બીજા કાઈ ખાસ ખટપટ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આમ આ ધર્મમાં વિધિનિષેધનું ખાસ બંડ ન હોવાથી કપીર અને શૈખમહમદ જેવા પરધર્મીઓએ પણ એનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો હતો. ઈશ્વર વિષે અનન્ય પ્રેમ એ જ સર્વધર્મનું રહસ્ય છે. આવો અનન્ય પ્રેમ રાખનારને કશા વિધિનિષેધની અગત્ય નથી. વ્યવહારમાં સતત મગ્ન રહેવા છતાં ઈશ્વરનું ઓડનાર માનવને શાસ્ત્રાજ્ઞાનો બાધ નડતો નથી. મનુષ્યમાત્ર શિવાલય છે અને તેનો પ્રેમ સંપાદન કરવો ને તેનું હિત સાધવું એટલે ઈશ્વરની સેવા કરવી, એવું જેના મને સ્વીકાર્યું છે તેને હાથે ઉચ્ચ 'પ્રકારનું' તપ થાય છે. ભાગવત ધર્મમાં આ બધી વાતોને સુકળી આવકાશ છે. 'સારી રીતે અને સર્વે' આચરેલા પારકા ધર્મ કરતાં કાઈ પણ બતના યુગ્મોથી રહિત એવો પણ પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. સ્વધર્મમાં મરણુ શ્રેષ્ઠ છે, પણ પુરધર્મ તો લયકારી છે * એહું

* એવાનું સ્વધર્મો વિગુરુઃ પરધર્મોસ્ત્વગૃપ્તિતાવ ।

સ્વધર્મે નિર્વર્ત્ય એવં પરધર્મો મયાવહઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણે સ્વેદ કહેલું છે. એમાં પરમતસદિષ્ણુ-
તાની પરમાવધિ છે; તદ્વાપિ સર્વ જન આ
ધર્મ સરળતાથી પાળી શકે એટલા ખાતર
શ્રીકૃષ્ણે, એને અત્યંત સહેલા કરી આપેલું છે.
એમણે કહ્યું છે : 'સર્વ વ્યવહાર મને અર્પણ
કરીને મારામાં યનન્યભાવ રાખ. 'સર્વભૂત'
માત્રમાં હું જ વશું છું એવી ભાવનાથી સર્વ
ભૂતો પર પ્રેમ કરવો. એટલે તારી પાછળની
જાળમાંથી તને હું મુક્ત કરોજ' 'કમ'યોગ-
નું આચરણ કરતાં તેમાં આરબેલાં ક્રોધોના
નાશ થતા નથી; અર્થાત્ તે ક્રોધોના આરંભ
નિષ્ફળ થતો નથી. વળી તે ક્રોધોના ઈશ્વરને
ઉદ્દેશીને કરેલા હોવાથી તેમાં કંઈ દોષ પેલું
હોતો નથી. આ નિષ્કામ કમરૂપ ધર્મને
દેશમાત્ર આરંભ કર્યો હોય તે પછી તે મહાન
ભય(સંસાર)માંથી બચાવી દે છે *'

આવો છે શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ. આવા
ભાગવત ધર્મના આચરણથી રામકૃષ્ણ પરમહંસે
ખ્રિસ્તીધર્મના પાલનથી તે ધર્મમાંનું પરમ
શ્રેય પ્રેર્યું; તેમ જ ઇસ્લામ ધર્મના સેવનથી
તેમાંના પરમસાધ્યનો પ્રાપ્તિ કરી લીધી; અને
છેલ્લે સર્વધર્મનું રહસ્ય એક જ છે એ સત્ય
સ્વાનુભવથી જગત સમક્ષ રજૂ કર્યું.

પરંતુ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સમર્થકો
'હિંદુસ્તાનને દાઢમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતની'
જરૂર નથી. વેદાંતથી લોકો નિમોદ્ધમ થઈ
ગયા છે. વેદાંતની નિરાશાવાદી વૃત્તિથી અને
નૈરભ્યસીલતાથી લોકો કર્તવ્યવિમુખ થઈ
ગયા છે.' એવા આક્ષેપો યતાં સંભળાય છે.
પરંતુ આ દોષ વેદાંત વાદ્યમંથનો નથી, પણ
વાદ્યમયનું રહસ્ય ન સમજવાનો છે. વેદ-
સંવિતામાં ગહન તત્ત્વજ્ઞાન છે, મનુષ્યાગાદિ
ધાર્મિક વિધિ છે; પણ તે સાથે જ્ઞાતધર્મ

* નેશનલિસ્ટનાઓસ્તિ પ્રત્યંકયો ન વિચિત્રો ।
સ્વત્ત્વમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય પ્રાપ્તે મહતો મમાત્ ॥
(ગીતા; સાંખ્યયોગ, શ્લોક ૨૦)

પર્યં તેટલાજ પ્રમાણમાં સદેવ જાપત હતો.
એમ જણાય છે. એ બુદ્ધિમત્તેની જાણવિદુષી
કન્યા પોતા કિંચે કહે છે :

જહં દયામ યતુતાત્તેભિર્જાત્રાદિવે રાજે હંતવા જ ।
જહં દયામ સમર્થકોમીન્નહં દાવાપૃથિવી આવિવેચ ॥
'જાલદણ શત્રુને મારવા માટે રૂઢનું
ધનુષ્ય, હું સજ્જ કરું છું. લોકોના અંગમાં
હું મદ આપું છું, આકાશ અને પૃથ્વીમાં મારો
ખેલ છે.' આવી જ્ઞાતવૃત્તિ વેદકાળીન
શ્રીઓમાં પણ જાગત હતી. વેદમાંથી તે
ઓઓના જ્ઞાતવેળનું અને પરાક્રમનું એક
સનાતન સ્મારક જ છે. શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર એ
બંનેની ઉપાર્જના એકીસાથે જ આર્થાત્તમાં
થતી હતી. ઈશ્વરે અવતાર લઈને ધર્મ-
રક્ષણાર્થે વારંવાર જ્ઞાતવેળ પ્રગટ કર્યું છે.
શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રના ખલુખલુટ વચ્ચે જ
ભગવદ્ગીતાનો જન્મ થયો હતો અને
કર્તવ્યત્વ રામને વસિષ્ઠે યોગવાસિષ્ઠ
કહીને કર્તવ્યરત કર્યા. પાંડવ, બીષ્મ વગેરે
મહાભાગવત જ હતા. તેમણે તથા જ્ઞાનદેવ,
રામદાસ, તુકારામ, નરસિંહ મહેતા, કબીર,
તુલસીદાસ, નાનક, ચૈતન્ય તેમ જ તેલંગજીના
અનેક સાધુવીરોએ ભાગવત ધર્મની મર્યાદા
જાણી રાખી છે.

ભકિતભાગમાં જાદુ કહે એટલે ખુદ
સગલું ભગવાન જ સમજવાના હોય છે. એ
ધર્મવાન પોતે જ, ન્યારે જન્મતની ધરભાજ
ચલાવે છે, સાધુના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના
નિઘટ માટે વખતોવખત અવતાર લઈ
જગતનું પારણપોવણુ કરે છે, ત્યારે ભગવદ્-
લક્ષ્મીએ પણ લોકસંપ્રદાયે, તે જ માથું
લેવો જોઈએ, એ જુદું કહેવાની જરૂર
નથી. હાલમાં રામચંદ્રના પરમ ભક્ત હતા,
પણ પોતાના પરાક્રમથી રાવણાદિ દુષ્ટોનું
શાસન ઠરવાનું કામ તેમણે ઊડ્યું ન હતું.
શ્રીધર્મપિતામહે આજન્મે જાદુચારી હોવા

છતાં સ્વધર્મ પ્રમાણે મરણ પર્વે ત સર્વજનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું હતું. ભક્તિથી પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થયું પછી ભક્તને પોતાના હિત માટે કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી; તે પણ 'પરોપકાર સર્વ સત્તા વિમુક્તય' એ કથન પ્રમાણે આવા ભક્તની વૃત્તિ લોકસંગ્રહ-પરાયણ બની જાય છે અને પરમાર્થભુક્તિથી લોકસંગ્રહ માટે બધા વ્યવહાર કરવા માંડે છે. આ રીતે તેની મનોવૃત્તિઓ શુદ્ધ થઈ સાત્ત્વિક કર્મોમાં પરોવાય છે. આવી કર્મમય ભક્તિ કરનાર બધા કર્મો કૃષ્ણપણે ભુક્તિથી જ કરે છે અને તેથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં તેમનો શોભક્ષેષ પોતે ચકાવવાનું આશ્વાસન આપ્યું છે. આ રીતે ચેદાતીઓ પરનો નિઃશ્ચિંતાનો આશય અહીં ઊડી જાય છે.

છતાં વેદાંતમાં અને ભાગવત ધર્મમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે. મનુ ભગવાન સ્ત્રીઓ અને શ્વદોને વેદપાઠનો અધિકાર નથી એમ પોતાની સ્મૃતિમાં કહે છે; પરંતુ એને પણ આખી અને મૈત્રેયી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપ હતી એ વાત બહુીતી છે. પરંતુ અહીં એક વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે અને તે એ કે ઊંચું જ્ઞાન સમજવાની અપાત્રતાને કારણે શ્વદોને પ્રાચીનકાળમાં વેદશ્રવણના અનધિકારી માન્યા હશે એવું પ્રોફેસર મેફ્ટમુલ્લરનું માનવું છે. * અને આ વાતને ટોચે આર્પતી હકીકત એક્ટર મોર્સેએ પોતાના 'બોહી એન્ડ માર્ફન્ડ' નામના ગ્રંથમાં આપી છે. તેઓ લખે છે : 'જેમની શ્રદ્ધા અને શુદ્ધિ જન્મથી જ અપરિપક્વ અને કમકૌવલ છે, તેઓ સારા ઉપદેશનો પણ વિપરીત અર્થ કરે છે, એવું વ્યવહારમાં માલુમ પડ્યું છે. દાખલા તરીકે ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક

આફ્રિકાના અણુધ હમ્પરીઓને, જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડે છે, ત્યારે જેને આકાશમાંના પિતાની અથવા ખ્રિસ્તની પણ વાસ્તવિક કલ્પના થઈ હોય એ બનવા જેવું નથી, તેને જે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે તે પોતાની અપક્વ શુદ્ધિ પ્રમાણે બોલી રીતે સમજે છે, તે આપણે બેયું છે. તેવા લોકોમાં સુધરેલો ધર્મ સમજવાની પાત્રતા આવવા માટે તેમને પ્રથમ અવશ્ય જ મનુષ્ય જેવા લાયક બનાવવા બેઈએ.'

'શુરુ એક જ હોવા છતાં શિષ્ય-શિષ્યમાં ભેદ પડે છે.' સર્વ એક જ છે પણ તેના પ્રદાશથી કાચમાંથી અગ્નિ નીકળે છે, પણ ચીંટીના દેહમાંથી તેનું કશુંયે પરેલામ ઉપજતું નથી.' એવા ભવભૂતિના કથનનો પણ એ જ અર્થ છે અને આવા કારણસર જ શ્વદો તથા સ્ત્રીઓને વેદશ્રવણના અનધિકારી ઠરાવ્યા હોય એમ લાગે છે. આમ હોવા છતાં તેમને જો જ્ઞાન થાય તો અવશ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે જે એ વાત ઉપનિષદોમાં આખી અને પુરાણોમાં વેદુરના દાખલાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ ભાગવત ધર્મમાં આવો ભેદભેદ નથી. તે તો 'વિવિધતામાં એકતા'નો સિદ્ધાંત જ સ્વીકારે છે અને સૌને સમાન ગણવાની નીતિ અપલ્યાર કરે છે. એ તો સ્ત્રી-શ્વદોનો જ નહિ પણ વેશ્યા અને ચોરોનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. હિંદુધર્મમાં જ નહિ પણ બૌદ્ધધર્મમાંયે આ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયેલો છે. શુદ્ધ આલ્મવાદી નામની વૈષ્ણવ અને અંશુભિમાન જ્ઞાનમતા ચોરને પણ દીક્ષા આપી હતી. ખ્રિસ્તની સાથે વધત-ભ પર ચકાવેલા જે ચોરમાંનો એક મરણસમયે ખ્રિસ્તને શરણે ગયો, તેથી ખ્રિસ્તે તેને સહમતિ આપી હતી એવી કથા છે. પોતાના ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખનારી વેશ્યાને પણ મોક્ષ મળે છે એમ ખ્રુદ ઈસુએ કહેલું છે,

* 'વેદાંતિક તત્ત્વજ્ઞાન' ઉપરનાં જ્ઞેમનાં રણ પ્રવચનો જુઓ પા. ૧૬૨-૧૬૩.

ધરભડકે બળે છે!

શ્રી. રવિશંકર રાવળ

સુખવાની ખાસ જરૂર ભ્રમી થઈ છે. સર્વેના નહિ થતીએ તો જેમ શીસ, રોમ ને પ્રિન્સિપાલમાં વિશ્વવિદ્યાલયોને પગલેપગલે બન્યું હતું, તેમ ભારતની સંસ્કૃતિ પણ હટી ન હતી થઈ જશે. સુખરવ પ્રબલો આ સંવાદ છે. હિંદીસંધમાં શાસક દરેક માનવીનો આ પ્રશ્ન છે. લેખને અંતે અપાયેલાં અવલોક સંચનોનો એટલો વહેલો અમલ કરીએ તેટલું સારું. મૂળ લેખ શ્રી. કલ્યાણી બે. અમેરિકન પ્રબલને લેઈથી લખ્યો હતો; પરંતુ આજની આપણી પુનિરિચ્છિતમાં આપણને તે ખૂબ ડરપેશી છે. જેમ લખવાથી સુખરાતના કલાગુરુ શ્રી. રવિશંકરએ અહીં એ ચોખ્ખું સુધારા સાથે લેવાયું છે.

૫. રી વાત કરું છું. તમે એક હિંદુવાસી તરીકે વિચાર કરો અને યાદ રાખો કે તમારા ઘરમાં શડકા લીધ્યા છે. તમારો રાષ્ટ્રવાદ, તમારો પ્રાંત, તમારી મિલકત, તમારી સ્વતંત્રતા; એ બધું જેખમમાં છે. એ તમે વખતસર કંઈ નહિ કરો, અગર નહિ માનો તો બધું સરખીજૂત થશે ત્યારે તમને સત્ય સમજશે.

પૈસાથી સર્વ કંઈ મળે અને કંઈ પણ મળે એવું માનનારા અને મનાવનારા આજે ધણી નીકળી પડ્યા છે; અને તેમાં અનેક લપટાતા ભય છે. ધર્મ પાળનારો આ દેશ ધર્તિંગ અને આડંબરોમાં સપડાયો છે. અને એવા અનેકના હાથમાં પૈસો અને સત્તા આવી ભય એટલે પ્રમસત્તાક રાજ્યની વાત ક્યાં

(માધ્ય. ૨૧-૩૧) અને ગતિના ભક્તિ માર્ગનું પણ આજ રહસ્ય છે. 'સર્વ ધર્મ' છોડી તું મને એકલાને જ ગુરુલે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. તું ગલતાર્થી નહિ.' એવો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રનો જે ઉપસંહાર ગીતાના છેવટના અધ્યાયમાં સમાવે કરેલો છે, તેનો સ્પષ્ટ અર્થ પણ

રહી? સાધારણ નીતિ પણ ઢીલી પડી ગઈ છે. શર્ષકના હાથમાં પાંચદશ પડે તે ન કામ થાય એવો વખત આવી ગયો છે. મોટા નેતાઓ અને બલીઓ કહીને તિરસ્કારે છે. પણ તેમના જ હાથ નીચેના માલુસો ધંધા મેળવવા કે વધારના ક્યાં ક્યાં સુધી પૈસાની ચેલીઓ પહેંધ્યાં છે કે ન પૂછે વાત.

સારો ગણતો એક, એક મૈનેજર કહેશે કે ધધામાં બધું કરતું પડે, તો પછી આજે અનીતિને કે અપ્રમાણિકતાને રોકનાર કોણ ગણુ? અને સમાજની પડતી જીંતને કોણ જીકા આપશે?

મજૂરસંઘનું કામ કરતો એક મિત્ર મૂર્ખ પતિએને વારવાર કહે છે: 'હવે એટલકમી નહિ ચાલે. પંચ નીચી મુખાઈગીથી ગુપ્તનો

ઉપરોક્ત તમામ વાર્તાનું જ સમર્થન કરે છે. ભાગવત ધર્મ જગતના અન્ય મહાન ધર્મોના શુભ તત્ત્વો પોતામાં ધસેલે છે, તે એની વિશેષતા છે +

+ ભાગવતધર્મોએ માટે 'એકનાથી ભાગવત' નામનો ગ્રંથ આ સંસ્થાએ લખાવ્યો જ લદાર પાઓ છે. આનુ. ૧૩૦, મૂલ્ય રા. ૫.

અંત લાવો.' પણ મૂઠીપતિ શું કરે? '૩૦-૩૨' ના વર્ષોમાં મૂઠીપતિઓ મર્જૂરોના ધોરણો નક્કી કરવા બેઠા હતા. આજે મૂઠીપતિઓને કહે છે : 'અમેલકહીએ તેમ કરો.' આ બધા પેંતરાનો અંત ક્યાં આવશે ?

કામ કરનારાઓને સારી આવક મળવા લાગી જરી, પણ કામ લીધા પૃથ્વી છે અને ધંધામાં મંદી ચાલી છે. આગલી પેઢીઓએ કામ કરીને ધંધા ભીડા કરવામાં મદદ કરી હતી. આવકના સાધનો મેળવ્યાં ને તેઓ કામ કરવામાં સ્વમાન સમજતા. આજે આપણે કામ નથી કરતા અને ધંધાને બેસાડી દેવા તૈયાર થયા છીએ !

નીતિ અને જ્ઞાન આપનારો શિક્ષકસમાજ આરિય અને નીતિના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોની અવગણના કરી રહ્યો છે. કામનાં વર્ષોનાં પ્રમાણુપત્રો ઉપર શિક્ષકોને શાળા અને કોલેજના સંચાલકો નોકરી આપે છે. વિશેષ શક્તિ, જ્ઞાનતકે કૌશલ માટે એમાં અવકાશ નથી. ભાવના અને લાગણીવાળા શિક્ષકને વધારે પગાર મળવાનો સંભવ નથી. પછી તમારાં બાળકોને જે કંઈ જ્ઞાન આપા શિક્ષકો દ્વારા મળશે એવી તમારી પેઢી વિચારશે. આ બતની આગ તો તમારા ઘરમાં જ પહોંચી ને ?

હવે પછી દેશનું રાજતંત્ર પણ એ આવૃત્તી પેઢીના હાથમાં આવશે. તૈને સ્વયં નિષ્ઠા, દેશભક્તિ અને સંમાન માટે સ્વર્પણુ કરવાના બાધપાદ ક્યાંથી મળશે ? આજે કેટલાં જે શક્તિશાળી જુવાનો કામ અને ધંધા મેળવવા બ્યાંત્યં ક્યાં મારે છે. પણ તેમને બદલે ધર્મડી, સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા અને પેટભરા માણસો પ્રબતંત્ર પર કાબુ લઈ બેઠલા બેઈ તેઓ પાછા પડે છે અને પ્રજવાદમાં નિરાશા અનુભવે છે.

સ્વતંત્રતાનાં મૂલ્ય મોઢાં વધી પડ્યાં છે.

અનેક વીરો, રાષ્ટ્રભક્તો અને દેશનેતાઓનાં બલિદાનો અપાયો છે; છતાં આપણને 'સાચા અર્થ'માં હજી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ નથી. પ્રબતંત્ર અર્થે વફાદારીથી નહિ વતે, લોકશાહીના નિર્વાહ માટે આત્મભોગ અને ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું પાલન જે પ્રબ નહિ કરે તે પ્રબનો નાશ થશે. જે લોકો ઉપર પ્રબતંત્રનો આધાર છે, તે લોકો દ્વારા જ પ્રબતંત્રમાં મોટો સડો પેસવાનો સંભવ છે. માટે ભાઈ ! ચેતો ! આગ જુઓ !

તમારી ચારેબાજુ જુઓ. કેટલીક બક્તિઓ અને સંસ્થાઓ ખીજ અનેકને ભોગે પોતાને માટે ખાસ હક્કો, ધંધરા, પરવાના મેળવવા તલપાપક બની રહી છે. પૈસા પ્રાપ્ત કરવા સમાજના થોડા ધનહોધુપ માણસો દુનિયામાં ટેવી રીતે માર્ગ શોધી કાઢે છે તેની સંખ્યાબંધ વાતો આપણને સાંભળવા મળે છે.

ધર્મ અને બતિના સિદ્ધાંતોનું સ્થાન આજે ક્યાં છે ?

સંઘો અને સમિતિઓનાં જૂથો એકલા પડેલા માણસને રહેવા માટે ઘર કે જગ્યા અપાવવાનું મુશ્કેલ બનાવી રહ્યાં છે. ખાસ હક્કો અને પરવાના મેળવનાર દરેક સંઘ કે યુનિયન કે એસોસિએશન ખીજ સંઘ અને ખીજ લોકોનાં હિતો ચૂંગળાવીને પોતાનાં હિતો પાકાં કરવામાં મશગૂલ છે. થોડું કામ અને મોટા પગારોની નીતિથી સ્વતંત્ર ધંધા તૂટી પડવાના અને પ્રબતંત્ર અર્થશાસ્ત્ર રમ દોળાઈ જતાનું, આજે બધાં યુનિયનો અને બધી સંસ્થાઓ એ જ કરી રહ્યાં છે.

હેન્ડીફેડનું એક વાક્ય છે : 'કરેલા કાર્યોના બદલા માગવો એને ભાવવધારો કહેવાય ન' નહિ.' એ ભરાબર છે. આજે ચારે તરફ જુઓ. ફાણુ કામને હિસાબ કરીને

ભાવ'માગે' છે ?

ચલુતર, વણાટ કે એવાં બીજાં કાર્યોનાં માપ કાઢી તેની કિંમત યુદ્ધ પહેલાંના ભાવો સથે સરખાવેા. બધી રીતે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભેદ છે તેા કરેલાં કામ ઉપર અને વધારેલા માલ'ઉપર કિંમત આપવામાં આવે છે. પણ ધંધા-ઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર માલસના સમયના પ્રમાણમાં માલની ઊપજ ઓછી ઊતરી છે. અને તે સાથે ધંધાનું અર્થતંત્ર તૂટે છે. જુઓ ભાઈ! ધંધામાં પણ આગ લાગી છે તે ?

માત્ર મનુદી કે ધંધા કે રાજદારીઓમાં કે શિક્ષકોમાં અથવા એકતોમાં અને કોઈ પણ સમાજમાં જ આમ બને છે એવું નથી. આપણે દરેક જલ્લુ વતેસોએ અશે યુનેગર છીએ. દરેક માલુસ પોતાના બાળકોને શિક્ષા અને જવાબદારીનું જ્ઞાન ફરાવવામાં સિધ્ધિ છે. હા, એકાદ માલુસ કદાચ દેશને બચાવી ન શકે, પણ શુદ્ધ પ્રયત્ન કરી તે પોતાના અંતરને અને આત્માને ઉત્તર તેા જરૂર રાખી શકે, દેશને રાહ પર લાવવામાં તે પોતાનો ફાળો જરૂર આપી શકે. તેને અને કુલે મળીને શુ કરી રાકીએ, તે માટે આ રહ્યા યોગ્ય નિયમો.

૧. ડગાર્ડ ન દરેતા.

સૌને સરખા મુજ-સજમડ મળે તેનો વિચાર કરો. કોઈને લાયક આપીને, બગાડીને કામ ન કરાવેા. ભલે થોડું દુઃખ વેઠેા, પણ આંખું તો કરશે જ નહિ.

૨. ચોકીદાર બનો.

તમારી આસપાસની બકીચો પૂર કડક નજર રાખેા. પહેલાં તેા તમારી જાતની જામીઓ અને અવળી રીતેા બંધ કરેા. તમારી વગત્તા મંડળમાં એ બંધ કરેા.

પછી જ બીજાની નાણેશી કરવાને તમે ચોખ્ખ કરશેા.

૩. પ્રચાર દરેક.

કુરસાની દરેક પેળામાં કોઈને કોઈ આગળ દેશની નવ જાગૃતિ માટે, દેશના કુદાર માટે શિષ્ટ અને સ્વાપ્નની જરૂર છે એવા સ દેશ પહોંચાકે તમારા વર્તુળમાં તમારા પોતાનો જ દાખલો બેસાડો.

૪. કંઈક સેવા સ્વીકારેા.

તમારા કુટુંબની સેવા ઉપરાંત કોઈ બહાર જનસેવાનું કે સમાજસેવાનું કામ ક્યોધી કોડે કે મેળવે.

૫. તરુણ પ્રજાને કેળવેા.

બેઠાભેદ કરાવતી સંસ્થાઓ અને ધંધારોજગારમાં વિદ્યેષ કરતાં બગેાનો યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓનાં મડગોને ખ્યાલ આપી, તેનાથી દૂર રહેવા તરુણ જૂથોને સમજવેા.

૬. સ્વાર્થીઓને સમજાવેા.

વેપારી અને ધંધાદારી માલુસોને કહો કે પૈસાની પ્રાપ્તિ એ જ સર્વ કંઈ નથી. જુઓ ગીતિમાન, સમાજસેવકો, વિદ્વાનો અને પ્રચારકો છે તેમને મદદ કરેા.

૭. બાળકોને શીખવેા.

આમાપ તરીકે બાળકેટું પ્રતિ કુરજ બબવેા. તેમને શિસ્તપાલન અને જવાબદારીનું જ્ઞાન આપેા. એ તેમને માટે અમૂલ્ય વારસો બનશે.

૮. સ્વાર્થી દરેા.

પ્રબલતંત્રનો ત્રિનાશ અટકાવવા, તેને શુદ્ધ કરવા તમે કંઈ ને કંઈ ભોગ આપેા જ કારણકે ભાઈ! તમારા ઘરમાં જ આગ લાગી છે.

પૃથ્વી પરનો એક ચૌરસવાર દુકડો દોઢ હોસપાવર જેટલી શક્તિ (ગરમીના રૂપમાં) મેળવે છે. એક હોસપાવર કાંચશક્તિનું મૂલ્ય માત્ર એક રૂપિયો ગણીએ; તોપણ પૃથ્વી પર પડતા આખા દિવસના તડકાનું મૂલ્ય, દુનિયાના સૌથી મોટા ધનકુખેર ગણાતા નિઝામ પણ ચૂકવી ન શકે. 'એ મૂલ્યની રકમ છે ૯૬ અબજ રૂપિયા! એક વર્ષનું પૂરું મૂલ્ય ચૂકવવું હોય તો સમસ્ત પૃથ્વીની ખેતી ખેડોને લેવાળું કાઢવા સમય આવે!

આપણું સદ્ભાગ્ય છે કે કુદરત તરફથી આપણી શક્તિ આપણને સાવ મક્ત મળે છે, એટલું જ નહિ પણ એ, મેળવવા માટે સરકારી પરવાનાની કે કર ભરવાની કશી જરૂર પડતી નથી. ભારે રહસ્યની વાત એ છે કે સૂર્યની આ શક્તિ આપવાની વાત આજકાલની નથી. કરોડો વર્ષ થયાં પૃથ્વીને આ પ્રમાણે ગરમી મળતી રહી છે અને હજી એ કરોડો વર્ષ સુધી મળતી રહેશે. પૃથ્વીને, સૂર્યમાંથી જન્મ પામેલી માની લક્ષ્મીએ, તો એને મળેલી પ્રથમ સૂર્યશક્તિના સાક્ષીરૂપ, પૃથ્વીના પેટાળમાં જે સ્વયંજ્યોતિ પદાર્થ છે એમના વિશ્લેષણને આધારે નિશ્ચિત થયેલા મત પ્રમાણે કહી શકાય કે પૃથ્વીની ઉંમર લગભગ બે અબજ વર્ષની છે. પૃથ્વીની પેઠે ખીલ ગ્રહોને પણ પૃથ્વીની સાથે જ જન્મેલા ગણીએ તો આપણે, એમ કહી શકીએ કે સૂર્યરાશિના અતિ અલ્પાંશ પૃથ્વી અને ગ્રહોને મળે છે. બાકીનો એનો શક્તિધન અવકાશમાં જ વતી જાય છે.

આ પૈરથી રૂબે માની લેતા કે સૂર્યની શક્તિનો ખજાનો અખૂટ છે. એને મર્યાદ છે અને એ પણ ધીરેધીરે ઓછો થતો જાય છે સૂર્ય પોતાના દ્રવ્યનું શક્તિમાં રૂપાંતર કરીને જ આપણને ગરમી અને પ્રકાશ આપી

રહ્યો છે. સૂર્ય દર સેકન્ડે ૪૦ લાખ ટન જેટલું દ્રવ્ય શક્તિમાં ફેરવી નાખે છે. આમ, છતાંય આશ્ચર્યની અને સ્ત્રીલાચની વાત એ છે કે સૂર્યમાં હજી એ ૨૫૧૦ ૨૭ (૨ ઉપર ૨૭ મીઝ) ટન જેટલું દ્રવ્ય બાકી છે, જે હજી કરોડો વર્ષ સુધી એની ગરમી અને પ્રકાશ આપવાની શક્તિ ટકાવી રાખશે.

આજકાલ કોયલા, પેટ્રોલ વગેરેની અછત વસ્તાવા માંડી છે. માણસોએ પૃથ્વીના પેટમાંના કુદરતે સંઘરેલો આ ખજાનો ઘણાખરો સાફ કરી નાખ્યો છે. ખજાનાના મૂળ પાયારૂપ વ્યક્તિઓને પણ માણસ જાતે સારી પેઠે ઓડો કાઢી નાખ્યો છે. મતલબ કે હવે એવી એક પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે કે જેમાં માણસ પોતે જ પોતાની કરણીનાં ફળ ભોગવવાના અકરાવામાં ફસાતો જાય છે, એને હવે ખીક લાગવા માંડી છે કે આજની રીતે જ એ ઝાડ, તંકાયલા, ઘાસતેલ વગેરેનો ઉપયોગ કરતો રહેશે તો થોડાં જ વર્ષોમાં એને, 'શંખ ફૂંકવાનો' વારો આવશે. પણ આ બાબતની ચિંતા આપણે કરીએ તે કરતાં વિજ્ઞાનીઓને વધુ કરવી પડે છે. એમણે વિચાર્યું છે કે ઉપરોક્ત પ્રકારનો પ્રસંગ જોતો થાય તે પહેલાં જ, પૃથ્વી પર પડતા સૂર્યના તડકાની શક્તિ સંગ્રહી લેવાની તરકીબ રચી શકાય તો ઘણું મોટું કામ કરી લીધાની રાહત અનુભવાય.

સૂર્યના તડકાની મદદથી શક્તિ પેદા કરવાના ઘણા અખતરા થયા છે; પણ એ બધા 'સોના કરતાં થડામણ મોથું' એ ન્યાયે પડ્યાં મુકાયા છે. આમ છતાંય વિજ્ઞાનીઓ કેમત દારતા નથી. આજના અણુવિજ્ઞાનના જમાનામાં સૂર્યની ગરમીમાંથી યુગેનિવમ બનાવી લેવાની યુક્તિ વિજ્ઞાનીઓ ગિર્યારી પૂજા છે. અને એ માટે સસ્તી રીત મળી આવે એવા અખતરાના વિચાર પણ કરી

શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન

શ્રી. જયંત તુરખીયા

ભગવાન શુદ્ધનાં જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનની આમખાસ પણ અનેક કથાઓ વીંટાયેલી છે. આમાની એક કથા લેખકે અહીં રજૂ કરી છે. મનુષ્ય અપાસુધી જાણક નેપા હૃદયબુદ્ધિ ધરાવતો રહેશે ત્યાંમુધી એને સરકારવા માટે કથાવાર્તાની જરૂર રહેવાની જ.

ધર્મના અતર સાવરનો પાર મહાન તત્ત્વજ્ઞાની-
ઓ ને કાવિબુનિયા દરિયાવ કામ પામી શકે ?
સામાન્ય માનવી તો એમા પ્રવેશ કરવાની દિશા
પણ ન કરે આપણા ધર્મપુસ્તકોએ માનવીની આ
સામાન્યતા ભેદને ધર્મના ગુદ રહેશે. કથા દ્વારા
માનવજીવનમા કલારાગની પ્રગુણે કર્યા છે. જેક
ધર્મને સંપ્રદાયનું કપાસાદિત્વ એનો પુરાવો છે.

૧ રજીનેરે સમાચાર મળી ચુક્યા હતા કે
ભગવાન બુદ્ધ વૈશાલિમાં નિમિષા અર્થે
૭ પધારવાના છે. આમજીનેના આનંદનો
પાર ન હતો. હતી તેટલી સર્વ કળા બજો
વૈશાલિ મઈ હતી. વૈશાલિનું ૩૫ અપ્સરની
હરીદર્શ કરતું હતું. નગરજનો રાત્રે ભગતા
જ રહ્યા હતા અને ગૃહઆગણી, અટારીઓ,
રસ્તાઓ અને પોતાને અપર્વ રીતે
શણ્કુગારવામાં મશગૂલ હતા. સૌ પોતાનું
દુખ બહી ગયું હતું. આવતી કાલેના જ્ઞાન દ
હૃદયોર્મિને હેલે ચઢાવતો હતો. ઉપાને
સુમધુર પ્રકાશ આગણુને અજવાળી રહ્યો
સુગંધી દ્રવ્યોથી રસ્તા પર છંટકાવ થયો અને
મંદમંદ સમીરલહરીઓનો આદ્વાદક સ્પર્શ
દિલ અને દિમાગને તરખતર કરી ગયો.
નારીદ્રવ્યનાં મંજુલ ગીતો અને જાળકાના
કલમજાલથી વાતાવરણ ગાજી ઊઠ્યું વૈશાલિ
બજો ભગવાનના સ્વાગત માટે અધીરી બની

હતી આસોપાલવનાં તોરણોથી અનેક પ્રકારનાં
ફળોથી અને કળામય રીતે. શણ્કુગારવા ધ્વજનાં
ચોકમાં નગરમેળીઓ ભગવાન શુદ્ધને ભિક્ષા
આપવા માટે વિવિધ પ્રકારની અમુલ્ય
વસ્તુઓના ઢગ કરી રહ્યા હતા. ચાકરોને
ખૂમ પાડતા, ઉતાવળે ઉતાવળે કામ પતાવતા
અને રસ્તા ઉપર આવી લાંબી નજર કરતા
ઉત્સુક નેત્રોથી ભેઈ રહેતા.

કોઈએ જાનીશ માલનાં ભોજનો તૈયાર
કરી ચાંદીનાં થાળમાં પીરસી નૈયાલ ગજેલા
હતા, તો કોઈએ અનેક પ્રકારનાં ઋતુફળ
મિષ્ટ મધુરા ફળપ્રસાદે આકર્ષક રીતે ગોઠવી
ભિક્ષુઓ તૈયાર કરેલાં હતાં. કોઈએ અમુલ્ય
હીરા, માણિક, મોતી, યોગજાત્રવગેરે આભૂષણો
કઢાવી રાખેલાં હતાં, અને કોઈએ સાલ-
ફુસલા, જરિયાન વસ્ત્રો અને મુલાયમ રેશમી
અમર નૈષાદ કરેલાં હતાં. એકજોડથી ચડિયાતી
વસ્તુઓનું બજો બેજાર મુઝાયું હતું સર્વ

રહ્યા છે એક વૈજ્ઞાનિકનું કહેવું છે કે માત્ર
૩.૪૫૦૦ જેટલો ખર્ચ કરીને એક રતલ
જેટનું યુરેનિયમ બનાવી લેવું શક્ય બને તો
એની શક્તિથી અનેક વર્ષ સુધી કેમ્બ્રિજ થા
પેટ્રોલ વગેરે વિના ચલાવી શકાય પણ
આમાંથી ભગવાની સમાવનારો જેટલે

ચિકટ પ્રશ્ન છે તેથી વધુ ચિકટ એ બન્યા
પણ એ એની શક્તિ જલ્દીનરિત માટે એ
વપરાય એવી સદ્ગતિના પ્રકટ થવાનો છે.

આજની સંદર્ભપ્રિય અને ઉગ્રક જુલિયાળી
દુનિયા આવા કોઈ સુખદ દિવસની કલ્પના
કરતી હશે ખરી ?

કોઈને પોતાની વસ્તુ સર્વશ્રેષ્ઠ ભાસતી હતી. ભગવાન છુદ્ધ પૈતાની જ વસ્તુનો, પોતાના જ દાનનો સ્વીકાર કરી પોતાને ઉપકૃત કરશે એવી દરેકને ખાસતી હતી. અન્યોન્ય ટોળ અને મસ્કરી થતાં હતાં અને હાસ્ય-લહરીઓ વેરાઈ જતી હતી, ત્યાં વ્રાતાવેરણને મધુર સ્વરથી ભરી દેતો અંતરાત્માને આનંદ પમાડતો. એ જ ચેરપરિચિત 'જીવાજી સંભળાઓ :

‘હુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ, ધર્મં શરણં ગચ્છામિ, સંપદ્ શરણં ગચ્છામિ.’ ‘ભગવાન તથાગતને’ જ્ય હો’ કોઈએ ‘જ્યવોપ ઉચ્ચાર્યો અને પ્રયત્ન પ્રતિવોધે ગગનમાં પંખા પાડ્યા ‘જ્ય હો, ભગવાન છુદ્ધનો જ્ય હો....’

તથાગતે મુમધુર હેતાજ રિસત કયું. અમી સતી આંખો જનમેદની પ્રયે ભાવપૂર્વક રખી રહી. તેજના કુવાચ છૂટ્યા. અમી ત્યાં ભક્તિપૂર્વક પુરજનો નાહી રહ્યા. કેવા હતા છુદ્ધ? અરે, આટલા કૃશ કાં થઈ ગયા? પણ રે, મુખકાંતિનું તેજવલ્લય તો લુઓ. અરે, એ દહ ગતિએ ચાલતા પગની સામે તો તજર કરો. ના રે ના.....એ તો ભવ્ય જ હતા. સૌજન્ય, રનેહ, સૌમ્યતા અને પરમપ્રેમની માંગલ્ય મૂર્તિ હતા.

સર્વને વશ કરતી એ નિર્મોહી મૂર્તિ આગળે ને ઔગળિ આવતી રહી. બહેં તેજની ખારા વરસાતી રહી. સાથે આનંદ, ગૌતમછુદ્ધનો પરમભક્ત, ‘ચરમ સેવક તથા અનન્ય પ્રતિદાર’ સમો આનંદ અને ધીબા અનેક શિષ્યો હતા. પ્રભુને સિદ્ધા અર્પના સૌ કર લંબાવી રહ્યા. આતુરતાપૂર્વક ટરુણામય નેત્રે વીનવી રહ્યા, પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક નયન કરી રહ્યા...પરંતુ અમૃતરસની એક નિનમ્મ લહરી સમી અમીટ્ટિ કરતા રૂમિતમુખે છુંદ તો આગળ વધ્યા.

‘વૈશાલેમાં આજે કોઈનું ય સૌભાગ્ય નથી થું?’

‘અરે, આ તો રાજમહાલયથી ય આવેલ ચાલ્યા ગયા છે.’

‘ભગવાનની શી ઇચ્છા હશે?’

‘એવા’ એવા અનેકાનેક યશી પરસ્પર પુણતા હતા અને જવાબ માટે છુદ્ધ અને શિષ્યમંડળ પાછળ દષ્ટિ દોઢાવતા હતા.

‘અરે અરે, આ તો છુદ્ધનોનો વાસ આવી લાગ્યો!’ કોઈ આશ્ચર્ય સહ ખૂસ પાડી બીધું.

‘અટકો, એ પ્રિયદર્શી, બિભા રહે. શ્રીમ આ તરફ ક્યાં ચાલ્યા? ત્યાં કોઈ ભદ્રજનની વસ્તી નથી, પ્રભો!’ કોઈ ગૌતમ છુદ્ધને વીનવી રહ્યું.

‘આપ થું સ્વીકારશે! ભગવાન. કૃપા કરે, કહો તાથ; અમને તરછોડી આપ આ છુદ્ધ પરિચારકોનાં શ્રૂપકામાંથી થું પામશે!’ પરંતુ તથાગત અટક્યા નહિ. મુખ ઉપરનું સ્મિત જરાય વિલાતું નથી. શામીવર્ષ વરસતી જ રહી.

ચોડું આગળ ચાલ્યા એટલે એકા શ્રૂપકી માંથી કોઈ જીણું, મેલાવેલાં વસ્ત્રો પહેરેલી એક માતવ પ્રભુના ચરણો આગળ નમી રહ્યો. એનું સુકાયેલું મુખ, બિદામણી ભાસતી આંખો, જથરપથર વાળનાં ચીથરાં અને સરીર ઉપરથી આવતી મેલની ગદ્ગદો જનમેદનીને ઘૂણા ઉપજવી રહ્યાં. મહિતાઓથી સ્નાન સુધા નહિ કયું હોય! એના હાથમાં અધું દાંડમે.હલું, કદાચ ખાતાં વધું હશે. પ્રભુને વંદન કરતો દયામય નેત્રે એ વીનવી રહ્યો હતો. ‘ભગવાન, જરા બિભા રહે. મુજ ગરીબ પાસે આટલા સિવાય હવે આપવા છુંતું બીજુંકંઈ નથી. ક્યારેક રાજ મમે છે તો ક્યારેક નથી મળતી. હેલા બે

‘દિવસથી મુખ્યો હતો, પણ આપના પુણ્ય-
પ્રતાપે આજે શેકડું મળેલું તેમાંથી કુષ્મા
સંતોષવા આ દાઝ લીધું. ત્યાં સાંભળ્યું,
આપ મિત્રતા લેવા પધારેલા છે પરંતુ અમ
અભાગિયાના નસીબમાં આપનાં દર્શન પણ
ફલભ છે તે. મિત્રતાનો શોભ તે જ્યાંથી
આવે? પ્રભુ, આપે હજી કંઈ સ્વીકાર્યું
લાગતું નથી, તે કૃપા કરી આટલું-અધુરું
વધેલું-આ દાઝ લો’ અને મુગ અભાગીને
ઉપકૃત કરો નાથ!’ એની દયા માગતી આજ-
માંથી અશુદ્ધ પડી પડ્યા. બુદ્ધદેવના ચરણોને
જો ચૂમી રહ્યો અને મિત્રતા સ્વીકારવાની
વાચના કરી રહ્યો. ગૌતમજીવ હસ લાંબાવી
રહ્યા. એમની દૃષ્ટિ જો કુલ્લનને ચાતાં
પમાડી રહી. એમનું મુખમંડળ વધુ ઉજ્જવળ
ભાસ્યું અને શિષ્યમંડળે ધમધોષ કર્યો:
‘કુદં દરણ મચ્છામિ.’

પુરજનોનું આશ્ચર્ય રમતું નથી. ‘અહો,
ભગવાને આટલાટલાં મિત્ર-મયુરાં સુગંધી
દ્રવ્યો, ફળફૂલો, નરિયાન વસો, આશુષ્ણો,
મૌક્તિકમાળા કે હીરા-માણેકનો સ્વીકાર ન
કરતાં આનું ઉચ્ચિત્ત, અશાલ શું મિત્રતામાં
લીધું!’

‘અરે, બોલો મા ભાઈ, જો મહાજ્ઞાની
પુરજનો રહસ્યનો પાર આપણને-પામરને ન
આવે.’ પૂજીએ સમાધાન કેયું. ‘જરૂર,
એમજ કંઈક હશે. ચાલો આનંદને પૂછીએ.’
એમ વાટો વધતી ગઈ.

પેશાલિની-સીમા આમના પ્રાદરથી વન-
સંજીવ તરફ જતા રસ્તા ઉપર ભગુવાન ત્યાગત
આમજ વધી રહ્યા હતા. ત્યાં રમણીય જાગ-
ળગીયા હતા, ફીડંગલો હતા, આનંદપ્રમોદ-
નાં રમણો હતાં, એમનાં વિહારનો એ રસ્તો
હતો. એકાએક કોમળ, મૃદુ ને લાગણીભર્યો
સ્વર આવ્યો. ‘શ્વેરી, ઘંટડી સંજે અવાજ
સોના કનને રૂપરશ્મિ ગયો: ‘ભગવન્, આટલું

સ્વીકારશો?’ કુષ્મા સૂઝે જાયું જોયું. આનંદ
તાકી રહ્યો. ‘અરે, કાઈ નજરે કાં નથી
દેખાતું? દૃષ્ટિભ્રમ તો નથી? જાડને તો
વાચા નથી આવી કે...’ સૌ અટકી ઊભા
રહ્યા જાડને જોયેથી કો મુવાન નારીને।
લંબાવેલા હાથે એક વસ્ત્ર અર્પી રહ્યો હતો.

‘જાડે, કાલ છે? કોય, એમ સંતોષને
દર્શન મિત્રતા અપાતી હશે? સામે આંવીને
આપ-સામે આવીને.....’ કાઈએ બૂમ મારી.
જવાબમાં નાનું શું ફસકું સંભળાયું. ‘જ્ઞમા
કરો નાથ! હું સૌ છું મારી મરજદ લેખામ.
આપને મારું ઉપવસ્ત્ર મિત્રતામાં આપવાનું
અહોભાગ્ય હોય તો ભગવન, મારી લાજ
આપે જ ઢાંકી ગણશે.’ અને મુમુક્ષુ હાસ્ય
વેરતા સાતપુત્રે જો કલ્પશીલું મેલા ગંધાતા
વસ્ત્રનો સ્વીકાર કરી અગળ ગભાં માંડ્યા.
હોડોને જો ચીયર મહામુદ પીતાંબર જરિયાન
વસોથી અધિક ઉજ્જવળ ભાસ્યું.

‘પ્રતો!’ એ હાથ જોડી આનંદ જોડો
રહ્યો ‘આ મિત્રતાસ્વીકારનું રહસ્ય નથી
સમજતું.’

‘એ તથાગત। ઉત્તમોત્તમ દાન અને
મુદર પાત્ર છતાં આપે કંઈ એમાંનું ન
સ્વીકારતાં આજે રહસ્યમય વર્તન બતાવ્યું
તે પણ સમજવતા અજો દેવ!’ જનજલ પેઢાકારી
રહ્યો, દેવદરના મદીદાર વૃક્ષ નીચે ગૌતમ
જેઠા. સૌ આસપાસ જોઈવાઈ ગયા. એકકાન
મર્ષ રહ્યા. અનિમેષ, નયને એમની મારે
બક્તિભાવપૂર્વક નીરખી રહ્યા એમની મંતુલ
વાણી જીલવા સૌ અધીરા બની ગયા.

‘પુરજનો! દાનનું અને મિત્રતાનું રહસ્ય
જરેજ સમજવા બેસું છે.’ ધીર, ગંભીર
‘મિત્ર વાણી, એમને કાને અધ્યાત્મ બોલે શ્વેરી
ઘંટડીનો મધુર સ્વર-રણકાનું ગાનથી. મધુર

જાસરીના વીણાસ્વરે શા શબ્દો ફાનને અંતરમાં આપી રહ્યા. 'દાન સ્વીકારનારે શિક્ષા લેતાં પહેલાં એ ઉપર વિવેક બુદ્ધિ, વાપરી અંતરમાં એની પાત્રતા માટે ચકાસણી કરવી જોઈએ. જેની પાસે પોતાના અસ્તિત્વ વગરનું, સ્વ-કર્માર્થનું નહોતાં. અન્યને ભોગે પ્રાપ્તિ કરેલું થોડું હોય કે વધારે જે એકલું થયું છે તે નૈતિક ધોરણે દાનને પાત્ર નથી. 'દાન દેનાર દોષિત ભલે ન માને, પરંતુ સ્વીકાર કરવારે એનું પૃથક્કરણ કરવું જ જોઈએ. કસોટી-એ ચડાવ્યા વગર, પૂરી ચકાસણી વગર, સારાસારનો નિયોગ કર્યા વગર જે શિક્ષુક એ શ્રદ્ધા કરે છે તે મહાપદ્મનો ભાગીદાર થાય છે, આનંદ!' ભગવાન ખુંદ જરા થોભ્યા. સૌનાં મુખ ઉપર શરમ અને લજ્જા પથરાતાં હતાં. શાંત અવાજ એમના હૃદયને સ્પર્શી રહ્યો હતો, અંતરતમને હલાવી રહ્યો હતો. 'અને વળી અદ્ભુત સંશ્લેષમાંથી અનેકગણું સંઘરી રાખી, પોતાના સ્વાર્થ માટે, પોતાનાં આનંદ, પ્રેમાદ, વૈભવવિલાસ માટે સંયચ કરી સાચવી રાખી એમાંથી અંશતઃ માત્ર નામનું જ દાન કરવું તે પણ થોડું નથી જ. એ કદાચ દાન કહેવાશે પણ એમાં શ્રેષ્ઠતા તો નથી જ નથી. તમે જરા લક્ષ્ય આપીને સાંભળજો અને સમજી લેશો, વિચારશો, મનન કરશો અને આચારમાં મૂકશો. લાભો કર્યોડોની 'સ્થિતિ'માંથી થોડું અર્પણ કરવું એ સર્વસ્વત્યાગ, તો નથી જ. તમને તમારા અનેકગણા માલમિલકતની જેટલી કિંમત લાગતી હશે એટલી જ કિંમત જેની પાસે અતિ અલ્પ હશે તેને પણ હશે. લાભોનાં પ્રવ્યતી તમારી કિંમત એની પાસેના એના એકના એક સોનેચા બરાબર જ છે; કારણકે

બજેનાં ભાવ-પરિણામ સરખાં છે, એટલું પણ એણે સ્વયમે પ્રાપ્ત કરેલું હશે. નીતિથી રંગેલું હશે, એ એની પસંદનાની કર્માર્થ હશે. આ શિક્ષા જે સ્વીકારી છે તેનું એ જ માહાત્મ્ય છે. ભુજો, આ દાન અર્પનાર એ અજ્ઞાન માનવી પાસે પોતાની ભૂખ શમાવવા આથી વધુ કંઈ ન હતું. એણે ધાયું હોત તો પોતાને માટે વાપરી શકત. આ વસ્ત્ર અર્પનાર નારી પાસે લજ્જા દાંડવા આ સિવાય બીજું કંઈ ન હતું. એમને કંઈ પડી હતી દાનશિક્ષાની? કથો ભંડાર એથી ભરાઈ જવાનો હતો? કંઈ નગદપ્રાપ્તિ એમાં લભ્ય હતી? પણ ના.....એ અર્પણ પાછળ કંઈ ભાવ, કોઈ ઈચ્છા, કોઈ તૃષ્ણા, કોઈ વાંચના ન હતી. હતી કેવળ ભાવના સર્વસ્વના સમર્પણની. પોતે સંકોચ વેડી આત્મત્યાગ દર્શાવવાની. એટલે જ એ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં દાન હતાં.

ન્યાં સમર્પણની ભાવના છે, ન્યાં આત્મવિકાસન છે, ન્યાં સર્વસ્વનો ત્યાગ છે ત્યાં અધિકારની શ્રેષ્ઠતા છે. વસ્તુનું તો કંઈ જ મૂલ્ય નથી, છે માત્ર ઔદાર્યભાવનું; માટે જ એ સ્વીકાર્ય હતાં, માટે જ એ શ્રેષ્ઠ દાન હતાં આનંદ !'

ભગવાન તથાગતે અમીદષ્ટિ કરી મૌન લીધું. આનંદ ભક્તિભર્યા ભાવે બુદ્ધિવના ચરણોની રજ મસ્તકે ચડાવી રહ્યો. પુરજનોએ મહાનાદ ગજવ્યો. પ્રચંડ જ્યોત્સ્ના કર્યો અને વાતાવરણમાં

'બુદ્ધિમ્ જ્ઞાનમ્ ગચ્છામિ,' 'વમ્મમ્ જ્ઞાનમ્ ગચ્છામિ,' 'સંઘમ્ જ્ઞાનમ્ ગચ્છામિ'— ના સુમધુર પદ્યા વિરમતા લય પામ્યા.

જવ તુ શિવને સંભારજે !

શ્રી. મધુભાઈ પટેલ •

નરરી નજીક છે તળપદી બોલીમા પણ જાવની ઉત્કૃષ્ટતા જાણે છે અને ઉપદેશાત્મક બનતા છતાં એ સચોટતા સાધી રાખે છે અતી રજી થયેલા મૃત્યુગીતો આ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે

સારની રગભૂમિ પર કોમાય, યૌવન
અને વૃદ્ધાવસ્થાનુ ત્રિઅક્રી માટકે સાંગો
... પાંગ ભજવીને સમાસિતી પડ્યા પાદી
દેવા એટલે મૃત્યુને વરવુ માયાની ભજમ
કસાયેલા માનવોએ જીવનના આ સર્વ
સાધારણ પ્રસંગને • આંસુડાં સારવાને
અતિમ કરણ કાળ આલેખ્યો છે, જે વરદુત
ન હોવુ થતે ખીલાને કરમખાનું અને બિચાને
આશ્રમવાનું, તેમ માણસ પણ તેની સર્વ
પ્રવૃત્તિઓને સ ક્ષેત્રી લઈ પચતત્વને વિષે
(આવ્યો ત્યાં પાછો) ચાલ્યો જાય તેમાં
શોક શાને ? પરંતુ આમ કહેનાર પણ વખત
આવ્યે કાણ જાણે શાથી તેનાં વહેતાં અશ્રુઓ
પાછાં ટૂંકી શકતો નથી, અને ખાસ કરીને
જીવનની અધૂરી લીલાને ત્યાગી જતાની
પાછળ 'હાય, હાય !'ના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ
નાખતાં ને જીની અશ્રુધારા રેલાવતાં સ્નેહી
ઓને દેખીને તો ગમે એવાં પાપાણુકંઠથી
'પણુ ધોગેજી બીડે છે

હર પ્રસંગે ગીતગંગામાં મુજોળા લેતા
આમજીવનમા મૃત્યુકાળનું પણ સન્નીત હોય
છે જીવનમાં જીવ્યાનાં અને જરા કમાયાનાં
અવનવાં ગીતો ગવાયાં, તો જન્મપુરીએ
જતી વેળાનાં, જીવનયાત્રાનાં હેલ્લા પીચ
ખોમનાં ગીતડાં કાં ન હોય ? નેહુ પારણિયે
પેલતાં ખાડીનાં મીઠાં ગીત સાંભળ્યા હતાં,

મૃત્યુને આપણા કર્મજોએ મિ સ્વરૂપે નિહાળ્યું
છે સોમ્ય અને રોદ્ર સોમ્ય સ્વરૂપથી કાંતદ્રશ્ય
કવિના કુંદલમય અપનકનો આવ જાય છે, તો એના
કરાળ સ્વરૂપથી બીપજતનાં આવ પ્રગટે ને ગ્વાનિ
જન્મે છે આમાથી પારલૌકિક જીવનનો પડખો
પડે છે પારલોખનાં પાલેય માટે આ જીવનમા સત્ય,
ગિર, મુદરમંત્રી સાધના લોકકવિને, આથી જ

વરઘોડે અડતાં સ્નેહીઓ પાસે લમગીત
જીવનમાં દતાં, પત્નીના પ્રેમવિદ્યોમના નાસ
ઝીલ્યા હતા અને શ્રમજીવીઓનાં શ્રમગીતો
સુરમાં દતાં, એવી સગીતઘેલો આમવ્યક્તિ
આટઆટલાં સંગીતમય જીવનને અતિ રહનનો
કરણનાદ કેમ સાંભળી રાખે ? એને તો છેલ્લી
વેળા પણ ગીત સાંભળીને જ જવુ ગમે છે

એક ધરના પ્રશાંત ખૂણે ઝીખા બળતા
દીવાના પ્રકાશમાં રત્નાદેવી મહેરથી એક
માડી જોળલે કમતો બેટડો પારી હતી તે
બેટડો આજે વરો પછી તેના વશને વિસ્તારીને,
જીવનની સર્વ સિદ્ધિઓ માણીને વૃદ્ધાવસ્થા
વગવી, આમજીવનગીત ગાતો ને ગરબવતો,
દેહ ને આત્માના અનિત્ય સબધની છેલ્લી
દીડીએ આવી પહોંચ્યા છે તેનાં પુત્રો, પોત્રો,
• દીકરો, દાદિત્રો અને પુત્રવધૂઓનો મોટો
સમુદાય તેની ફરતે ટોળે વળ્યો છે ગાયના
જાણીથી હીં પેલી ધરતી પૂર પોત્રો તો મંખા
દીપતેજમાં સ્નેહીઓ પણ છેલ્લા દર્શિપાત
નાખી રહ્યો છે, ને પુત્રોના 'હરે રામ, હરે
રામ ના ઉચ્ચારનો જવાબ વાળી' રહ્યો છે
ત્યાં એના આત્માને ઉપાડી જવા આવેલા
મા હતો એને નજર સમક્ષ તરવરતા દેખાય
છે 'રે રે સૌને મૂકીને જવુ જ પડશે શું ?'
એના હોઠ લાલુકાઈ કરી રહ્યા છે, પણ
કશે ઉચ્ચાર નીકળતો નથી

એની આંખોના બેઉ ખૂણેથી માયાનાં

છેલ્લાં એ અશ્રુભિદ્ધુઓ ટપકી પડે છે અને સૌને કંકળાણ કરાવતું તેનું પ્રાણપંજર દેહપિંજરને પડતું મેલી અરધામમાં ભીડી ભથ્થે છે.

વહેલી પરાદે એ વહની સ્મશાનયાત્રા નીકળે છે. લીલા વાસની પાલખી-ઘાટીએ પરમપુરુષ મોહ્યા છે. ઉપર પુષ્પોનાં, ઓઢણાં ઓઢાડ્યાં છે, ચાર ખૂણે ચાર શ્રીકૃષ્ણ લટકી રહ્યાં છે. ભેટડાએ બાપુની પાલખી ખભે લીધી છે. તેમની પૂંઠે ભગ્નિકો હરિભજન કરતા ને આત્માનાં મુક્તિગીત ગાતા ચાલી રહ્યાં છે. ઘાટની પાલખીની સામે ફરી વળી દીકરીઓ પાલખીધરોને પારવાર રોકી રહી છે; અને પાલકને આમતેમ લલાવી પિતાને પ્રવાસપથે વાળી રહી છે. મૂઠી ભરી-ભરી એક દીકરા પિતાના માર્ગમાં પૈસા વેરી રહ્યો છે. પિતાનાં એ છેલ્લાં ઘન ! સૌથી છેડે નારીસમુદાય મરણનાં ગીતો ગાતા ધીરેધીરે ચાલી રહ્યો છે.

હરિ હરિ કરતાં આણું રે આર્ધવાં !

તેહાં આર્ધવાં શ્રીરામનાં રે,

હવે આ શેની વાર ?

આંગાં દે માંચી હારે ભરી,

મેસણું કરતેલા ભવ રે. હવે,

મેસણું કરશું રે વાવડી,

વાસો હરિને દરબાર રે. હવે,

સરગનીર શેરીએ નહીં દાણડીરી, ૩

નદીએ કેમ ઉતારાશે રે ? હવે,

કરનેજ છોકરો ફાંદાજી આય આપે, ૫

પૂછડે વળમેલા નશું રે. હવે

સરગ-શેરીએ કાંટા ઘણેરા.

કાંટામાં, કેમ ચલાશે રે ? હવે,

કરની છોકરી હોય તો શેરી રે વાળો,

તે પુન્યે આલ્યા નશું રે. હવે

શ્રીરામના સ્વધામે મોલાવ્યાનાં તેજ આપ્યાં. હવે વિલંબ કયે ના છાએ ! અરે ! પણ સ્વર્ગની શેરીએ વૈતરણી સરખી નદીએ કેમ કરી પાર ઉતારાશે ? ત્યારે કહે છે કે પુત્રો જેતું ગૌઘન કરશે તે ગાયોને પૂછડે વળગી સ્વર્ગમાં તરી નશું અને દીકરીઓના શેરી વાંચ્યાના પુણ્યથી વૈકુંઠના કાંટા વગરના મારગડે આલ્યા નશું.

પાલખીએ ચઢી જતાં મૃતદેહને ભૂંડળુ થોડું જીવ્યાની મમતા રહી હોય તેવી કલ્પના સાથે લોકો કહે છે :

ભેગીડાડો તો આર્ધવાં છે પડેાણેલા !

હું તો મારી જૂંપડીની રહેનારી રે !

ભેગીડાડો મને કયા ખૂણે લઈ ભથ્થે ?

હું તો તારા જમરા ભેઈ ભેઈ ડરું રે !

ભેગીડાડો મને કયા ખૂણે લઈ ભથ્થે ?

હું તો તારી સૂરત ભેઈ ભેઈ ડરું રે !

ભેગીડાડો મને કયા ખૂણે લઈ ભથ્થે રે.

યમરાજ ને તેના દૂતો એને ક્યાંક ઉપાડી લઈ ભથ્થે છે, પણ સમજતું નથી ક્યાં ?

ધર્મેનું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે કરેલાં

કૃત્યોનું ફળ માનવીને મૃત્યુ પછી ભોગવવું પડે; યમદંડ સહેલા પડે છે.

આવી રૂઢી લીમડી આવીલ છાંયમાં.

મરણ ૦ ઓઢયો રે કરોધમાં !

પાણી વાઙ્ગીની પૂછડી વતી આંખે પાણી લગાડું તો વિધિ કરવામાં આવે છે.

ઉત્થારાર્થ.

૮ સર્વ કલ્પના, મૃત્યુ પછીના પરદાની પાછળ શું હશે એનો માનવીને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય ?

૯ લીમડાના રૂક્ષને ઉલ્લેખ લોકગીતોમાં કેવળ મૃત્યુપ્રસંગે મળે છે.

૧૦ સૂરધાનું મોલતું અપશુકન ગણાય, એને ઉલ્લેખ પણ મૃત્યુગીતમાં જ થયો છે.

૧૧ કોધમાં.

૧ સાંજો-માંચી-અદેલીને મેસાય તેવી પાટી મહેલી ખુરશી ઘાટી માંચી.

૨ સ્વર્ગની.

૩ યમપુરીમાં જતાં આવની કલ્પિત પોરાણિક નદી વૈતરણી

૪ નિગ્ગનો.

૫ આઘણને ગોઘન કરવું તે.

૬ એટલે જ મતાત્માની હર્ષર ક્રિયામાં પુચ્છ-

અરથે જોઈએ કેને જાણેઈ ?

અરથે જઈ એના વીરેને સંભળાઈવાં,

વીરના આનંદાન હોય રે;

પરદેશી પંખીરો એને મારશે ૧૨

યમપુરીએ સિધાવતા એ અમર આત્માની
રૂમઝૂમતી રથસવારી આગળ વધી રહી છે.
પખવાળ, કીર્તિનિયાં ને હરિભજનના તાલને
લીધે ગામના ઘરેઘરમાંથી વૃક્ષના મૂતાભાને
શાંતિ ઇચ્છતા આમગીતના પડયા સંભળાઈ
ગયા. બાળકોનાં બાલ-કૂદલુંથી આજો
દિવસ માજી રહેતી શેરીઓ પણ મત્યુગીત
ઝીલી રહી છે, ગામની આ શેરીએ ભેગીયતી
સારંગી સંભળી છે. ગોરોએના ગરવા ને
વિરહરાસ ઝીલા છે. ઘેરેયા રાસ ખેલતાં
પુરુષોનાં પડખંદ પગલાં અહીં પડ્યાં છે.
વરરાજની બનનાં ગીતથી વારેવારે એ શેરી
પ્રસન્ન થઈ છે. સગનકાળથી આમજીવનનાં
ગીતો ગાઈ રહેતી એ ગામશેરીઓમાં આજે
આતમગીતોના જાણનાદ મજા રહ્યા છે
પૃથ્વીને પાડે આવી ઊતર્યાના પ્રથમ કિત્તી
ગીતો ગવડાવતો પેલો ગરવો આમદેહ મં
બનીને પાલખીએ પોત્કોપોત્કો પણ જણે છું
હજી રહ્યાસહ્યાં આમગીત સંભળી રહ્યો છે ?

કંઠની આવી આજો મારા ગુરુજ,

ઊઘટે હૈયાનાં તાળાં રે,

માજી મારા! ભજવા છે વાત ને દિવસ !

સંગિતમંદિર, હીરે ભરી મારા ગુરુજ,

બેસજી બેસતાં જાવ રે પ્રાણુ.

બેસજી કેરતાં વાર લાગે ગુરુજ,

ભડું છે જમરાજની સાથ રે. પ્રાણુ.

તાંબાકુંડી જણે ભરી રે ગુરુજ, ૧૩

નાવજી કરતેલા જાવ રે ! પ્રાણુ.

૧૨ યમરાજની હરખના.

૧૩ ઢિંદું ધમ પ્રમાણે, દેહમાથી જાવ નીહળી

જતા પહેલાં અલિન દેહને નવકાવોને સ્વચ્છ કપડાં

પહેરાવવામાં આવે છે. અગિદાદ મારે એ દેહ

ત્યારે જ ધ્યાન પડે કહેવાય છે.

નાવજી કરશું - વાજી રે ગુરુજ,

ભડું છે જમરાજની સાથ રે ! પ્રાણુ.

પીળાં પીતાંબર ધોતિયાં ગુરુજ,

અભોદ કરતેલા જાવ રે ! પ્રાણુ.

અભોદ કરશું પાંચડી રે ગુરુજ,

ભડું છે જમરાજની સાથ રે ! પ્રાણુ.

દેવાનાં પાળાં ઉઘાડી દઈને રાતદિવસ

હરિ ભજવાની આખરી ઝંખના ભેવતો દૂર

દૂર ચાલ્યો આવે છે. પુરવહીન દેહ પાછું

વળોને જુએ છે કે સંઘાતે કાલુ કાલુ આવી

રહ્યું છે :

કુંઠા તે વનમાં તલાવડી રે બેની,

કમળ દેશં કૂલ કૂટે રે બેની,

ધૂપ પડે ને કુંભાથ જો રે બેની,

આપું જઈને પાંખું ભાળિયાં રે બેની,

શું એક આવે રે સંઘાત ? જો રે.

તાંબાની તોરડીમાં આગ, જો રે બેની,

તેઓ પણ આવે રે સંઘાત ? જો રે.

લીલા તે વાંસની પાલખી રે બેની,

તેઓ પણ આવે રે સંઘાત ? જો રે.

જાડું ભરી રે કાઠી લાકડાં રે બેની,

તેઓ પણ આવે રે સંઘાત ? જો રે.

દામ દેરાઈને સાથરો રે બેની,

તેઓ પણ આવે રે સંઘાત ? જો રે.

માનવીને આ દુનિયા ઊગતી સર્વ

નકાતુ ધર્મ પડે છે, ધર્મ વસ્તુ સાથે આવતી

મથી, આવે છે કેવળ એના દેહને બાળી

મૂકનાર ગાડું જરેલાં લાકડાં અને આગ.

મૂલી પંછી એને તો આપણી ચીજે જાળવતી છે.

આત્માના એ સૌ સંભતી સાથે દાન-

ધર્મ પણ :

ભાઈ કળજીગની ગાડી વાળે ટોડીઓ,

આવે કોણસભાઈ બેસો બેસજી.

કરીએ કળજીગની વાત હો રામ,

કાયા વડી રે રામે કાઠમી.

૧૪ હજારને ત્યાં આજુ લઈ યમદૂત આવી

પહોંચ્યા છે. હવે એક ધડી પણ વિલંબ ન પાડે

એને તો યમરાજની સંઘાતે જાળવે છે.

ભાઈ કયાજીનાં કંડવો, લીમડો,
ભાઈ સરજો મીઠેમાં કૂંધા હો રામ.
કાયા વાડી રે રામે દાડમી.
ભાઈ શુ' બાધાં ને શુ' વાવચીંપ ?
ભાઈ જોરીનાં દીધો જોદાન હો રામ.
કાયા વાડી રે રામે દાડમી.
ગામને પાદરે વાડી પાસે ઘડીએક
વિસાસો લઈ રમશાનયાત્રાજીએ, આજળ
ચાલ્યા માંડે, છે અને જોડોઓ ગીત ગાતી
આંધી પાછી દેરે છે.

નદીકાંઠેના રૂપાંતર પાણી વિના સુકાય,
જીવ તું શિવને સંજ્ઞારજે !
મારું મારું રે બહુ કીધું.
અંતે નહિ આંધવાં કામ ! જીવ
સાંભામાંથી હીરે ભરી,
એસણુ કરતેલા બવ ! જીવ
એસણુ કરશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર. જીવ
અવળાજ દાતણુ મોડીઆ,
દાતણુ કરતેલો બવ. જીવ
દાતણુ કરશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર. જીવ
તાંબાકુંડી જળે ભરી,
નાવણુ કરતેલા બવ. જીવ
નાવણુ કરશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર. જીવ
પીળાં પીતાંબર ધોતિયાં,
અંજોડા કરતેલા બવ ! જીવ
અંજોડા કરશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર ! જીવ
સતે મુંવાળી લાપસી,
લોજનુ જમતેલા બવ. જીવ
લવંગ, સોપારી, એલચી,
સુખવાસ કરતેલા બવ. જીવ
સુખવાસ કરશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર. જીવ

સોના રૂપાંતર સોગંઠાં,
રમત રમતેલા બવ. જીવ
રમત રમશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર ! જીવ
સાગ સીસમનો ઢોલીઓ,
પોઢણુ પડતેલા બવ. જીવ
પોઢણુ પડશું રે વાવડી,
વાસો હરિને દરબાર. જીવ
લોકો જ્યારે જીવને શિવસ્મરણ કરાવી
રહ્યા હતા ત્યારે ભજનિકો તે વેળા 'જીવ'.
જાતન કરો ! તું ગાન ગાઈ રહ્યા હતા.
જીવનું જાતન કરો રે હરિનું ભજન કરો,
તારા રે જીવડાને જોખમ લાગશે.
રે મન લોભી જીવડાજી.
ભડે તારે દારિકાની વાટ, (૨)
દારિકા ભતાં રે કાળારૂઢ લૂંટશે,
રે મનુ લોભી જીવડાજી.
ભાયાં લેજો રે સંઘાત, (૨)
સરજો નથી રે હાદ વાણિયા,
રે મન લોભી જીવડાજી !
પાણીડાં લેજો રે સંઘાત (૨)
સરજો નથી રે કૂવા વાવડી,
રે મન લોભી જીવડાજી.
લોભિયા લેજો સંઘાત, (૨)
લોભિયા હશે તો લોભ બતાવશે;
રે મન લોભી જીવડાજી,
દાંડા નહિ જીલે લાર (૨)
ભીંત હશે તો લાર જીલશે,
રે મન લોભી જીવડાજી.
સરજે નહિ આવે કામ - (૨)
આવો પીવો ને વિગતે વાચશે.
રે મન લોભી જીવડાજી !
બાટ્યા મુવ ને મદલાદજી રે,
એતો રે હરિજન એક વીરજો.
રે મન લોભી જીવડાજી ૨૦

જીવ કરજીમાં વસતી એક લૂંટારાની જાત-કેમને
માણસ.

૨૦ સ્વર્ગે જતાં સાથે શુ' શુ' લઈ જવું નેહી
તેવું વર્ણ કરવું, રમશાને લઈ જતાં મુતાભા માટે
આવાનું બીજન.

૧૫ વાવરડું, વર્તવું, અરજવું,

૧૬ દસ, ૧૭ બેલડા, ૧૮ છુદ પસ પહેરવું.

મુશ્કેલી શોક શાન્તી જે હવ તું રમતો.
બ, પણ જીવને તો હરિના દરબારમાં ગમત
રમવી છે એ દુનિયાની રમતમાં સમય
ન જાણે.

ચેરાં ને ગદગદ કરે ગીત ગાઈ રહેલી
શામ-સૂઓના એકાદા મુશુગીતના યર
ગામમાંથી નદી તરફ વહેતાં આવી રહ્યા છે
રામની વાડીમાં રામ આવીને ઊતર્યાં છે,
રામને શાંતાં એમલું દેશું, હો રામ,

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
રામની વાડીમાં જમરાનાં જાડ છે,
રામે જોડ્યાં છે દાડમ દરાખ, હે રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈ આઘાં જઈને પાછા બાળિયા છે
સાથે શું છે આવે સંધાત હો રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈ દેરી એ લાંડલીમાં આગ છે,
તેઓ પછુ આવે છે મુંધાત, હે રામ.

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈની લીલા તે વાંસની પાલખી
તેઓ પછુ આવે છે સંધાત, હો રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈનાં બાડી બરી કાડી લાકડાં છે,
તેઓ પછુ આવે છે સંધાત, હો રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈનો પાદર લગી છે સગો છોકરો છે,
બાઈનું સગસાન લગી સગું કુટુંબ, હો રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી
બાઈને સોનલા કેરી ચિતા સો રાઈ,
બાઈને રૂપડા કેરી કાયા બળે હો રામ

કાયા વાડી છે રામે દાડમી

બાઈનો સોમેલ, દેશ ધુમાડો છે,
ધુમાડો તો લય છે આકાશ, હો રામ !
કાયા વાડી છે રામે દાડમી

જીવનને જન્મથી, મૃત્યુ પર્વત જે ગીત-
સરિતામાં વહાવતી તે જીવની ઉપાની કાયા
આજ નદીના નીરખવાંદમાં પણ બોળતી
બળી રહી છે તે સમયે નદીને સામે કાંઠે
ઊંચીઊંચી બેખડ પર બેસીને બકરા ચારતો
આંહીર લાવણીઓ લલકારી નહો છે; એક
વડલા હેઠળ વરચાળી સાથે હળપતિ નર
ફૂપતી અને તેનાં સ્નેહીઓ નૃમ કરતાં ગીત
ગાઈ રહ્યાં છે બાળુના મંદિરમાં ઘટનાદ
સંભળાય છે દર્શનાર્થીઓ દેવદર્શન કરી
વાવાગીતો અને ગરબા ગાઈ રહ્યાં છે,
ઘેરેયાઓ દેવને ચોકે લેવાયસ રમે છે; સરિતા
તટના કાંઈક નૂ પગમાંથી ધગર ગાળતી ઘટીનું
દળણુંગીત છે એતરાળીમાં લણણી કરતી
કાંઈક સો વિરહગીત ગાઈ રહી છે ગામમાં
જીવને ત્યાં મુશુગીત ગવાઈ રહ્યાં છે

શામજીવન ગીતનાં આ અનેકવિધ
જીવનસરોને સમેટતો બળતી ચિતાને
સોનલવણી ધુમાડો જિંદગીનમાં જઈ રહ્યો છે
અને ત્યાં રમાયાનમૂમિમાં લીમડાની ડાયા
હોળ ભીંજાકવિ નરસિંહવું છેવું જીવનગીત
સુવાઈ રહ્યું છે

કરૂન બજનનો વેપાર,
તરિ તારા નામનો, આધાર
તરવા મારો છે મંજાર,
માયા જાણ બૂઝીછ.

★

એ ફરીર લતા એક જીવન-અનુભવો ને બીજી નવો સ્થેતો ફરીર
રહે નવા ફરીરને પૂછ્યું 'જે દિવસે ખાવાનું ન મળે ત્યારે મનમાં શી લાગણી થાય ?'
'મને થાય કે ખુશની આ જ મારો ઉપર મહેરબાની નથી'
'પછુ ત્યારે તમને ખાવાનું ન મળે તો શું થાય ?' નવાએ જીવને પૂછ્યું 'ઓ વિશ્વ ફરીરે ભૂખાનું'
'મને એમ થાય કે મને બીજી સમજાગા' પણ મારું કહું કશાને ખુશનો કાંઈ ધરાશે દસો !'

શ્રી રમણિક કિર્તનલાલ મહેતા

ભરતનો રાજ્યાભિષેકના ને રામવનવાસના સમાચાર સાંભળી સુમિત્રા ને ભિંમીલાએ કેવી આત્મવેદના અનુભવી તે આ નાનકડી નાટિકા સુંદર રીતે બતાવે છે.

લક્ષ્મણ : અયોધ્યાનો રાજકુમાર :
રામનો નાનો ભાઈ

સુમિત્રા : લક્ષ્મણની માતા

ભિંમીલા : લક્ષ્મણની પંતી

સ્થળ : અયોધ્યાના રાજભંડનનું અંતઃપુર

સમય : પ્રાતઃકાળ

[એક બાલ્યથી સુમિત્રા અને ખીજ બાલ્યથી મણુ પ્રવેશ કરે છે.]

લક્ષ્મણ : (ચરણોમાં ઝૂકીને પ્રણામ કરે છે.)

સુમિત્રા : અરે બેટા, લક્ષ્મણ ! અત્યારે
હું અહીં ક્યાંથી ?

લક્ષ્મણ : મા !

સુમિત્રા : કહેબેટા, જલદી કહે. અભિષેક-
નો સમય થવા આવ્યો છે. મારે હજી દેવી
કૌશલ્યાના મંદિરે જવાનું છે. તેઓ ત્યાં મારી
રાહ બેશે. અમે સાથેસાથે જ સભાભવનમાં
આવીશું.

લક્ષ્મણ : પરંતુ માન તમારે ત્યાં જવું
જ નહિ પડે.

સુમિત્રા : નહિ વત્સ ! દેવી કૌશલ્યાનો
આમ્રહ છે. જરૂર જવું પડશે. આ અભિષેક
તો સૌને પ્રિય છે. આજના દિવસ માટે
તો તું ખૂબ ઉતાવળો બની રહ્યો હતો. અને
આજે આમ ઉતાવળ શા માટે ?

લક્ષ્મણ : મા ! આશ્ચર્યની વાત છે કે
હજી તમને કોઈ ખતની ખબર નથી. સમસ્ત

શ્રીરામચંદ્રદેવના વનવાસગમન કાળે સૌથી
વધુ દયાબળકે રિપતિ કદાચ લક્ષ્મણપત્ની ભિંમીલા-
ની હતી. અયોધ્યાના રાજમહેલમાં સૌથી વધુ દયા-
પાત્ર વ્યક્તિ પણ કદાચ એ જ હતી. મોટાભાઈના
વચનપાલન ખાતર સ્વેચ્છાએ ચૌદ વરસનો વનને
ભોગવટો સ્વીકારનાર નાનાભાઈની પત્ની બનનાર
ભિંમીલાની વેદના ખીજ ભિંમીલા જ અનુભવી રહે.

નગરીમાં હિસવને બદલે દુઃખની છાયા છવાઈ
ગઈ છે.

સુમિત્રા : મહારાજ તો કુશળ છે ને વત્સ ?

રામ અને સીતા તો સ્વસ્થ છે ને ?

લક્ષ્મણ : એ તો છે, પરંતુ મા...

સુમિત્રા : કહી નાખ, વત્સ ! જે હોય
તે કહી નાખ. ગમે તેવી કઠોર વાત હોય
તો પણ કહી નાખ.

લક્ષ્મણ : મા ! અભિષેક હવે નહિ થાય.
ભાઈ રામચંદ્રનો અભિષેક હવે નહિ થાય.

(ગજ ભરાઈ આવે છે.)

સુમિત્રા : તો પછી કોનો અભિષેક થશે ?

લક્ષ્મણ : ભરતનો !

સુમિત્રા : ભરતનો ? શું કહ્યું ? ભરતનો !
શા માટે ?

લક્ષ્મણ : માતા કૈકેયીની એવી ઇચ્છા છે.

સુમિત્રા : માતા કૈકેયી આજે ઇચ્છે છે
એટલા માટે રામનો અભિષેક ન થતો ભરતનો
થશે. કાલે તે ઇચ્છશે કે મંથરાના નામની
રાજમુદ્રા લગાડવામાં આવે. એટલે અસંભવ
રાજમુદ્રા સમુદ્રમાં પધરાતી દેવાશે ને મંથરાની
રાજમુદ્રાગોચરબલ થશે ? અરે ! આ બધું હું
શું સાંભળી રહી છું ? મહારાજ ક્યાં છે ?
ઉમરની સાથેસાથે શું એમનો રાજદંડ પણ
શિથિલ થઈ ગયો છે ?

લક્ષ્મણ : છબથી માતા કૈકેયીએ પિતાજી
પાસેથી એ વરદાન માગ્યો છે. એને ખબર છે

કે પિતાજી કહી ચે વચનથી ચલિત નહિ થાય.

સુમિત્રા : ક્યાં કહ્યાં વચન લીધાં છે ?

લક્ષ્મણ : એ જ કે ભરતને અલિચેક થાય.

સુમિત્રા : એ તો સાંભળી ચૂકી; પણ બીજું-?

લક્ષ્મણ : અને બીજું એ કે ચૌદ વર્ષ દુઃખી રામ તપસ્વીવેશે વનવાસ ભોગવે.

સુમિત્રા : (કાન પર હાથ મૂકતે) ધરતી માતા! તું આ સપથું સાંભળી રહી છે તેપણ કેમ કાઠી પડતી નથી? ચાલી જ, રસાતળમાં ચાલી જા! અને એ આકાશ! તું કેમ યંત્રી રહ્યું છે? દુકડે દુકડા યઈને, શા માટે તૂટી પડ્યું નથી? (દયાસપી) આહ! એક સાવકીમાતા પુત્રને કારણે અપાયેલા આ કેવા બદલો છે!

લક્ષ્મણ : શાંત થાઓ, માતા!

સુમિત્રા : શાંતિ, શાંતિનું નામ ન લે લક્ષ્મણ! તું સુમિત્રાની દુખથી જન્મ્યો હોવા છતાં ચે આવી વેળાએ શાંતિનું નામ લે છે? જિ: તું કાયર છે, ચાલ્યો જ અહીંથી-અને સાચે જ એ તું માને પુત્ર હોય, તો હજારા જન્મને ધરતીને ઉલટાવી નાખ. કેકેયીને બતાવી આપ કે એનો દુષ્ટ વિચાર કદી ચે સફળ થવા દેવામાં નોંહે આવે.

લક્ષ્મણ : પરંતુ મા! મોટાભાઈ રામચંદ્રનો આજ્ઞા નથી.

સુમિત્રા : એની વધી શી આજ્ઞા છે?

લક્ષ્મણ : તેઓ વનવાસમાં જઈ રહ્યા છે, મા!

સુમિત્રા : વનમાં જઈ રહ્યા છે? અન્યાય અને અત્યાચારની સન્મુખ મસ્તક ઝુકાવી રહ્યા છે?

લક્ષ્મણ : ભાભી બનકી પણ આમની

સાથે જઈ રહી છે!

સુમિત્રા : શું કહે છે તું પુત્ર! તને ભ્રમ થયો હશે છે. સુકુમારી જનકદુધારી રાજમહેલોના લચ્છા કંટીને વનમાં જઈ રહી છે, એ કાલ માને તો છે?

લક્ષ્મણ : સાચે જ એ કલ્પનાની વસ્તુ નથી; છતાં ચે એ સત્ય છે. ભાભી પણ વનમાં જવાને તૈયાર છે. ભાઈ રામચંદ્ર સંમતિ પણ આપી છે.

સુમિત્રા : રામચંદ્રે સંમતિ આપી છે અને દેવી કોરાલ્યાએ કૃષિ જ ન કહ્યું! મહારાજ પણ કૃષિ ન બોલ્યા? એ એ સત્ય હોય તો અયોધ્યામાં ચામાચીડિયાં અને ધુવડ સિવાય બીજું કાલ વસશે? કેકેયી, કેકેયી! તે આ શું કહ્યું? રાજમાં ભૂત પાપોને તું એકલી રાજસુખ ભોગવીશ: એ તારી શૂદ્ધ છે. તું જનહીન સતી અયોધ્યા સાચવીને બેસી રહેજે, રાજસુખ ભોગવજે, અમે સૌ જઈએ છીએ.

લક્ષ્મણ : મા! દુઃખથી અધીર જનવાની ત્યા વેળા નથી.

સુમિત્રા : તો શું કરું દીકરા! ઉત્સવ મનાવું?

લક્ષ્મણ : ધીરજ રાખ! ભાઈ રામનું અંતકરણ કરો. જુઓ, કેટલા ધૈર્યપૂર્વક એમણે આ સમાચાર સાંભળ્યાં છે અને અલિચેક ભાભીને દસતાદસતા વનમાં જવાને તૈયાર થઈ રહ્યા છે!

સુમિત્રા : તો રામ અને સીતાને એકલા જ વનમાં જવા દઉં? દીકરા! દેવી કોરાલ્યા શું કહેશે?

લક્ષ્મણ : એકલા શાં માટે મા! ભાઈ ગમ શું કહી ચે એકલા રહ્યા છે? શું એમનો આ નાનો ભાઈ સદા ચે ધાયાની માફક એમની પાછળ નથી ગયો? અધિવં

‘વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં પણુ અમે જાને સાથે જ ગયા હતા ને મા ?’

સુમિત્રા : લક્ષ્મણુ વત્સ ! તું એ રામ અને સીતાની સાથે જશું ?

લક્ષ્મણુ : તું કહેશે તો મા ! હું જરૂર જાશ.

સુમિત્રા : હાય ! શું મારે એ પણુ કહેવું પડશે ? (આંખમાં આંસુ ભરવાય છે, કંઈ રંધાય છે.)

લક્ષ્મણુ : મા ! આવો સમય ફરીફરીને નહિ આવે.

સુમિત્રા : (આંસુ લજીને) વત્સ ! આ વધઃસ્થળમાં માતું હૈયું ધડકી રહ્યું છે એ સ્મર્યું, પરંતુ એ એવું નથી કે જે કર્તવ્ય પ્રત્યેના મોહથી અંધ બની જાય.

લક્ષ્મણુ : શું હું એ નથી જાણતો મા ?

સુમિત્રા : તો મારા તરફથી તને કોઈ બંધન નથી. રામ સર્વ પ્રકારે તારે કાળે પિતા તુલ્ય છે અને સીતા માતા તુલ્ય. તું એમની સેવા કાળે જ. મને સર્વરીતે સંતોષ છે. (લક્ષ્મણુ જઈને માતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરે છે.)

સુમિત્રા : બેટા, તું તારું જીવન સફળ કર. રામ અને સીતા જે માર્ગે જવા માર્ગે લ્યા તું એમને અગ્રેસર બની ચાલજે. જે રામ અને સીતાના વસવાટને સહી શકતી નથી તે આ અયોધ્યામાં એક ઘડી પણ રહેવું તારે માટે યોગ્ય નથી.

લક્ષ્મણુ : એમ જ થશે, માતા !

સુમિત્રા : વત્સ ! હવે મને સગળ્ય છે કે તારા ભાગ્યબળે જ રામ વનમાં જાય છે. નહીં તો આવો ભોગ છાંયી આવે ?

લક્ષ્મણુ : (પ્રણામ કરીને) એમ જ છે, માતા !

સુમિત્રા : જા. વત્સ ! જા. વિલંબ ન

કર, કંઈથી પોતાના પુત્રને માટે શોધના પુત્રને દેશવટો આપી શકે છે તો સુમિત્રા એમને માટે પોતાના પુત્રનો વિચોગ પણ સહી શકે છે. તું જા !

(લક્ષ્મણુ પૂંચણીએ પડી પ્રણામ કરે છે.)

સુમિત્રા : વત્સ ! આવ. તને એકવાર હૈથે ચાંચી લઉં. પછી જઈને દેવી કૌશલ્યાની બગર કાઢું. આહ ! દુઃખચારી કૌશલ્યા !

[લક્ષ્મણને હંસા સરસો ચાંપીને જાય છે. બીજા બાળુથી ભર્ગિલા પ્રવેશ કરે છે.]

ઊર્મિલા : હા ! નાથ ! આ બધું શું થઈ ગયું ?

(ઊંઘિત લતા સમી આવીને લક્ષ્મણની ગાદમાં પડે છે.)

લક્ષ્મણુ : રાણી ! પ્રિયે ! ધીરજ ધાર.

ઊર્મિલા : (લક્ષ્મણની ગાદમાં યુગ લપાવીને) આ બધું શું થઈ ગયું, નાથ !

લક્ષ્મણુ : જે કાર્ષ્ઠ્યવાતું હતું તે થઈ ચૂક્યું છે, પ્રિયે !

ઊર્મિલા : મને બગર નહોતી કે અયોધ્યાના રાજલવનમાં જવાલાયુષી કાટી તીકળશે.

લક્ષ્મણુ : હા, પણ એ કાણુ બણતું હતું ?

ઊર્મિલા : મોટીબહેનના શરીર પર વડકલ બેઈને તો મારું હૈયું ચિરાઈ જાય છે.

લક્ષ્મણુ : પણ એમ ધીરજ જોઈ દેવાથી કેમ ચાલશે ?

ઊર્મિલા : ધીરજની પણ હદ હોય છે, નાથ !

લક્ષ્મણુ : હોય છે, પરંતુ વંશના ગૌરવ અનુસાર મોનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. બે, માતા કૌશલ્યા પણ કોઈ સાધારણુ નારીની માફક રુદન કરી રહ્યાં છે.

ઊર્મિલા : પરંતુ સ્વામી ! મારાથી આ શિશ્યાઈ નથી પળાતો. મારા હૃદયના બંધ આજે ફરીને ઊલટિત થઈ ગયા છે.

લક્ષ્મણ : (ભિંમલાને એક બાજુ બેસાડતાં) !

ભિ : તું આજે કેવી બની ગઈ છે ?

ભિમિલા : નાથ ! મારાથી, એ દેખાવ નહિ બોધ શકાય. તમારા બાઈ સુક્રુટને જલ્દે જતાજુટ બાંધીને પુલ્લે પગે ધરમાંથી વિદાય થશે. વલ્કલધારિણી બહેન સીતા એમની પાછળપાછળ પરવરશે ! એમને વિદાય કરીને માતા કૌશલ્યા અને મહારાજ ધૂળમાં આગેાટી રહ્યાં હશે. આખી અથોપ્યા કલ્પાંત કરતી હશે. સરખ નીરને બદલે આંસુ વડાવતી હશે. એ દસ્ય-એ કરુણાબયુ' દસ્ય હું કેમ બોઈ શકીશ, સ્વામી ?

લક્ષ્મણ : ભિમિલા ! આવા દુઃખની વેળાએ શું તારું આવું કરવું છે ? શું તું છતે છે કે ભાળી તારી રાત્રી સરત બોઈને વિદાય થાય ? તારે વિચાર કરવો બોઈએ કે ભાઈ કરતવ્યને કારણે જ વનમ્મ બંધ છે એમને ન જતું હોય તો કોણ એમને હા પાડી શકે તેમ છે ? પિતાજીને તો એથી-ભિલટો આનંદ થાય. એટલા માટે દેવી ! કરતવ્યને વિચાર કર અને ધીરજ રાખ.

ભિમિલા : કરતવ્ય, કરતવ્ય-કરતવ્યની વાત વિચારું છું ત્યારે નાથ ! મારા મનમાં એક વિચાર બગે છે.

લક્ષ્મણ : શો ?

ભિમિલા : વજ્રકટોર એક વિચાર જેની આગળજીલ્લસરમાં મારું કરતવ્ય પાણીપાણી બની વહી બંધ છે.

લક્ષ્મણ : એ વજ્રકટોર, વિચાર જ કરતવ્યની કસોટી છે.

ભિમિલા : નહિ નાથ ! એની આગળ મારું હૃદય કંપી બેઠું છે.

લક્ષ્મણ : બોલો, પ્રિયે બોલો, એ શું છે ?

ભિમિલા : એ ન સંભવશે નાથ ! એ

બંધવાનો આશ્રય ન રાખો.

લક્ષ્મણ : હું તારી માફક કામજ નથી, રાણી ! તું નિર્ભય થઈને કહે !

ભિમિલા : વનમ્મ બિહામણ પથે ચાલ્યાં જતાં જોઈ અને મોટી બહેનની હું કલ્પના કરું છું, ત્યારે મને એમાં કંઈક અપૂર્ણતા જણાય છે. આગળ-આગળ જોઈ, એમની પાછળ મોટીબહેન અને 'એમની' પાછળ ધનુષબાણ લઈને તમને ચાલતા બેઠું છું, ત્યારે મને સતોષ થાય છે. ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી બગડે. આહ ! નાથ ! કેવો ભયંકર છે એ વિચાર !

(લક્ષ્મણ ભિમિલાને ખેંચીને બેઠો બચાડે છે.)

લક્ષ્મણ : રાણી ! પ્રિયે ! તારા વિચાર પછુ તારા જેવા જ મુંદર હોય છે.

ભિમિલા : નહિ નાથ !

લક્ષ્મણ : આવ પ્રિયે ! વિદાય આપ. હું બાઈ અને ભાળીની સાથે, જઈને તારી કલ્પનાને સાચી પાડું.

ભિમિલા : (ભયથીત બનીને) શું કહેો છે, નાથ !

લક્ષ્મણ : તારા જ વિચારને મૂર્તરૂપ આપું છું, પ્રિયે !

ભિમિલા : નહિ નાથ ! વસંતના આ ભગત, પ્રભાતે મને એકલી મૂકીને તમે ચાલ્યા જશો ?

લક્ષ્મણ : રાણી આકાશની માફક જાગે ચઢીને હવે તું મોહના પાતાળમાં જઈ રહી છે ?

ભિમિલા : પરંતુ આ જ સત્ય છે, સ્વામી ! એ તો કલ્પના હતી, સત્ય હતું !

લક્ષ્મણ : નહિ ભિમિલા ! એ સત્ય હતું.

ભિમિલા : નાથ !

લક્ષ્મણ : માતા સુમિત્રા પાસેથી હું પહેલેથી જ વિદાય લઈ ચૂક્યો છું દેવી ! માટે

તું તારા હૃદયને નકાસું હું કુચિત જ કરીશ.
તું સ્વભાવે જ કેટલી ઉદાર છે. પણ
આજે આ મોઢ શા માટે? હું ગમે ત્યાં
વસીશ પરંતુ તારા હૈયામાં જ વસેલો રહીશ.
તું ક્યાંય પણ રહે, પણ મારા હૃદયમાંથી જ હાર
નહિ રહી શકે; છતાંયે આટલી યાદીર શા
માટે અને છે? માની લે કે હું તારી પાસે જ છું.
અવધિ પૂરી થતાં જ અમે સૌ પાછાં આવી
મળીશું. એ મધુર મિલનની પ્રતીક્ષામાં
વિશેષાગની આ ઘડીની તને ખબર સરખી
પણ નહિ રહે.

ઉર્મિલા : નાથ! ઉર્મિલા તો આપની
હજીઓની દાસી છે. એને કાંઈ ને કાંઈ
મંગેળદાય, સમજે એની આગળ તે સદાયે
શિર નમાવે છે.

લક્ષ્મણ : તું લક્ષ્મણની હૃદયેશ્વરી છે.

પાણી !

ઉર્મિલા : હું તો ચરણોની દાસી છું,
નાથ!

લક્ષ્મણ : નહિ. તું હૃદયેશ્વરી છે અને
સદાયે હૃદયેશ્વરી જ રહેશે.

[ઉર્મિલા લક્ષ્મણના વધારાસ્ય પર માથું ટાપે
છે. ઉર્મિલાની આંખમાં આંસુ છે. ધીમેધીમે લક્ષ્મણ
પ્રસ્થાન કરે છે.]

ઉર્મિલા : હાથ! આ શું થયું?

[સુમિત્રા પ્રવેશ કરે છે.]

સુમિત્રા : હાથ! મારી ડાકિલા ઉર્મિલા,
બેટી! મારી મધુમતી પૂર્ણિમાની ચંદ્રલેખા!
હાથ! તારી આ દશા?

[ઉર્મિલા રડન કરે છે. સુમિત્રા એને ગાદમાં
બંધને લાડ કરે છે.]

મૂળ લેખક : શ્રી. રા'ભુદયાળ સક્તેના

ખીબ વિશ્વચક્ષુના રણભારથે આ જનાવ જન્યો. પરસ્પર વિરોધી દળના અસંખ્ય સૈનિકો
શરીરના એકેએક ભાગ પર થયેલા કારી જખમો વેકતા, મૃત્યુની રાહ જોતા પચ્યા હતા. એમને હવે
કોઈ દેશ નહોતો, કોઈ દુશ્મન નહોતો. ફેટલાક દુઃખની કચણ ચીસો નાખતા તો કોઈ 'પાણી, પાણી'ના
પોકારો નાખતા અસહાય પચ્યા હતા. એવામાં રેડકોસ સોસાયટીનો કોઈ એક સભ્ય પાણી લાવ્યો.
પાણીના ટીપા વિના જેવું ગળું અત્યંત સુકાતું હતું એવા એક લશ્કરી અમલદાર પાસે એ આવ્યો.
જેવું પાણી એના મુખમાં નાખવા જાય છે ત્યાં જ સહેજ દૂર પડેલા વિરોધપક્ષના સૈનિકને, 'પાણી'ની
દુઃખભરી ચીસો નાખતો સાંભળ્યો એટલે રેડકોસના માણસને અમલદારે તે તરફ જવાની હજારત કરી
કહ્યું : 'પહેલાં એને આપી આવો, પણ હું 'પીશ' પેલા ત્યાં જઈને ખીબના મુખ આગળ પાણીનું
વાસણ ધરે છે ત્યાં જ એ સૈનિક પાણી વિના તરફડિયાં મારતા એક અન્ય સિપાહીને પોકાર નાખતો
સાંભળ્યો. આખના હજારે એણે રેડકોસના માનવીને તે તરફ વાળ્યો. 'તણેયને, પાણીની અત્યંત જરૂર
હતી. એટલે પવનવેગે આ કામ આટોપવા રેડકોસનાજાએ નિશ્ચય કર્યો પણ નજીક આવે તે પહેલાં જ
આ ત્રીજો સૈનિક મૃત્યુ પામ્યો હતો. તે ખીબ તરફ પાણીનું વાસણ લઈ દોડ્યો, પણ તે ચે મૃત્યુ
પામ્યો હતો. અત્યંત ઝડપથી એણે પહેલે રથને આવીને બેસ્યું તો પહેલો અમલદાર પણ મૃત્યુને શરણ
પાળ્યો હતો.

ત્રણોમાંથી કોઈને ચે પાણી ન મળ્યું. પરંતુ એ ત્રણે મૃતદેહોના મુખ ઉપર વિરૂદ્ધ ત્યાગની જે
અદ્ભુત પ્રસન્નતા પથરાઈ હતી તે કેટલી ગદ્યોક્તિ હતી !

બાબા મલિક

શ્રી. માણેકલાલ શંકરલાલ રાણા

આત્મારત્નાશ્રવા બધા ચેતનવંતા ને પ્રગતિમાન
જણાતા યુગમાં પાયા બસતાયું પ્રમાણ સરખા-
મણીમાં કેટલું બધું 'એણું' છે? શું મેકાલોએ
કવિતા માટે કહેલું કે-એન્જેલ વિજ્ઞાન આગળ
વધુરે તેમતેમ કાવ્યરચનાને ઝેરા મુકતી નરો-
તે શું બસતો માટે પણ સાચું હશે? આપણે
બારતની ને જીવંતના પ્રાચીન વારસાની વાતો

ધમ્મી દરીએ છીએ, પણ એના અમીપાન ઝીલવા આપણે શું કહ્યું? તૈત્તિયજનથી બોલ્યોત ને પ્રાચીન
વારસાનું 'પ્રતિબિંબ પાડતા આપણા સતકવિઓનું' વાચન એ અમૂલ્ય વારસો સાચવવામાં દીકરીક
ઉપયોગી નીવડી રાહે; હિંદુ-મુસ્લિમ એકજ માટે સંત દગીરની યાદ કરાવતા મુસ્લિમ સંતના છવન-
કવનનો પરિચય આપણે આ વાચન તો આપણને એકિધરે થઈ પડતું નોઈએ.

૭ બા મલિકનું નામ સાંભળતાં જ દિલ્હીના મરાઠા સૂરી કેવિ મલિક મહંમદ બચસીની
યાદ આવી જાય છે જ્યારે મોગલ સંસ્કૃતિના પાયા ભારતવર્ષની ભૂમિમાં દિગ્ગપાલની
જેમ અસંગ દતા, જ્યારે 'દિલ્હીસરો વા જગદીશરો'ની-દિલ્હીપતિઓની જૂથ
બોલાતી, ત્યારે એ મોગલ કુળદિવાકરોની ચેરાની પૂરબહારમાં ખીલી રહી હતી.

સમ્રાટ જહાંગીરની મૃત્તા પ્રવતી રહી હતી તે સમયે બાબા મલિકનો જન્મકાળ હતો.
તેમનાં માતાપિતા વિશાળ મોગલ વંશરક્ષમાંથી જિતરી આવેલાં હોઈ, ખાનદાન અને
પ્રેસાદર હતાં. તેઓ ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલા આણેદમાં નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ
મૂળવતની ક્યાંનાં હશે એ બહુવા મળી શક્યું નથી, છતાં મલિકનો જન્મ તો આણેદમાં જ
થયો હતો, એ નીચેના એમના પોતાના પદ ઉપરથી બહુવા મળે છે.

[૫૬]

મલિક તુને મેરમ કોન, મિલ્યા ? ૨૬૦

મોગલ મલિક કે રોચન દેખ, હરિ સંતે આંસુ ખળ્યા, ૧

જાત બરન સખ અલગા કીના, જાન્દે સત્સંગ સળ્ય્યા, ૨

જન્મભૂમિ આણેદ નગર સે, તીરથ વૃત એ અલ્યા, ૩

'દાસ મલિક' બેરયા હરિદાસ, ત્રિવિધ તાપ ટળ્યા, ૪

સદ્ગુરુ હરિદાસ મળ્યા અને મલિકના હૃદયના તાપ ટળી ગયા.

સદ્ગુરુ મળ્યા અને અસાર-સંસાર તબચો. અત્યંત ધનિક પિતાના ફરજદ હોવા
છતાં સસાર ત્યજી દુહીરી શા માટે લીધી? પોતે પુવાન વયમાં હતા, મુગલાઈનું ઉચ્ચ ખમીર
હતું. અરજાની લેખાસમ્રાં જ્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે ભલભલી લલનાઓનાં મન એમના
તરફ ઓકમાંતું; છતાં પોતે તે તરફ ખેંદરકાર હતા. પરંતુ વિધિના વિધાનમાં કાઈ અકસ્મિત
પરનાં ઉપરિધૃત થઈ અને એમણે હૃદય કાઈ લાચરપથથી હિંદુ લલનાએ હરિ લીધું. એ
ઉન્મત્ત જનેલી યોવન પ્રત્યેના પ્રેમાલાપનો ચિતાર નીચે લખેલા પદમાંથી મળી આવે છે...

-૫૬-

ખાલસ અખ તો આય જવાનું. : ૨૬૦

યૌવનમદ મદ્યુર બને. હમ, ફરત અભિમાનું. ૧

હા. ફિસાઈ. ખાત ન માને, કરતે યન માનું. ૨

નૈન જેન સમજાય ગઈ વો, બાંક. નજર હિંદવાનું. ૩

પ્રીત હુઈ અખ તહો નિમાના, ચેહી મુગલ કો પાનું. ૪

'દાસ મલિક' વો સુરત પૂરાનું, નિજ હૃદય મેં ઠાનું. ૫

પ્રેમ અલૌકિક વસ્તુ છે. દૈત મંટી અદૈત થયા પછી વર્ણાશ્રમનો ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રહેતો નથી. પરંતુ વાસતાનો મલિન પાસ પ્રેમના વિમલ નામને વગાવે છે. શુદ્ધ પ્રેમ ચાનવીના વિમલ હૃદયમાંથી જ પ્રગટે છે.

એક રચને સંતો કહે છે :

પ્રેમ ન વાઈ. ઉપને, નહિ ખાજર બિદાય;

રાજા પરજા બાદશાહ, છૂતે સો લે જાય.

શિર સાટે સોદો કરે એ જ સાચા પ્રેમને. આસ્વાદ અનુભવે, દિશ લગાવી પ્રીત તો ઘણાઓ કરી બાળે છે; પરંતુ નિભાવનારા વિરલ જ નીકળે છે.

જો મેં એસા જાનતું, પ્રીત કિયે હુ'ખ હોઈ;

નગર દહેરા ફેરતું, પ્રીત ફરો મત દોઈ.

કાને ખબર હતી કે પ્રીત કરીને અંતે પસ્તાવો થશે? મલિકનું સુંદર મુખારવિંદ ભેતાં પોતાની ભતનું પાન બૂલેલી હિંદુલલનાના શિર ઉપર ઘણું ઘણું વીત્યું, દારુણ દુઃખનાં વાદળો વટ્યાં. યુવાનીના ઉન્માદમાં અંધ બનેલી લલના એક રાત્રે મલિકને દાર આવી. ઉભય પ્રેમીઓ મળ્યાં. એકબીજાથી કદી અલગ નહિ થવાના શપથ લીધા, 'અવર પુરુષ મારે બાઈ બાપ સમાન છે' કહી સાચી પ્રીત બાંધી તે નિજગૃહે આવી. પરંતુ એ પ્રસંગની માતાપિતાને બાળુ થઈ અને વાત એટલે મુઠી વધી કે એ બિચારી અબજાને છવન વિષમય લાગ્યું. અને અંતે એક દિવસ દબાહળ વિષનું એણે પાન કર્યું.

છવનમરણના સાથી બનીને એકબીજાથી કદી અલગ નહિ થવાના એણે શપથ લીધા હતા, એ હિંદુ નારી તો પોતાના વચનનું યથાર્થ પાલન કરતાંકરતાં પરલોકને માર્ગે પરવરી. અંતેમ વિદાયતા એ હૃદયભેદક સમાચાર મલિકના કાને પડતાં જ તેઓ નિર્બીજની જેમ મૂઝાં બાઈ જરણી પર ઢળી પડ્યા. બાળુ દાવાનળ પ્રજ્વળતો હોય તેમ સંસાર શૂન્ય, લયાનક લાસવા લાગ્યો. વિરહની વેદનાએ કાર્ણભમાં છરી લુગાવી હોય તેમ દારૂંલુ વેદનામાં દાગતાં મલિકના હૃદયની વ્યથા અતિ શોચનીય બની.

-૫૬-

દિલ મેં લગે હો પ્રેમ છૂર. : ૨૬૦

નેહ લગાય કે દૂર ચલી, કુછ કહી ના ભલી ધૂર. ૧

૩૬ ચલી દયોં અવગુણ મેરા, દરે હુઈ દૂર. ૨

હમ બેવચન, વચન ચૂકે, તેર. બનિશા પૂરી. ૩

'દાસ મલિક' કો ખેરત પાયા, વોહી સુરત પૂરી. ૪

હિંદુ નારીના વિયોગમાં દીવાના બનેલા મલિકને માતાપિતાએ ખૂબી સમજાવ્યા. ઠાઠ બીજી સ્ત્રી સાથે સાદી કરાવી આપવા માતાપિતાએ ઝાઝવણુ કરી. એ બધું મતાં જ મલિકે ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. મરનાંરનો વિયોગ તેમના હૃદયમાં ચઢ્યો, જેમ ખટકતો હતો એ પ્રેમ-લગ્નનીમાં ખૂસતા મલિક દેદે ઇચ્છા-પ્રેમના દુઃખમાં દરવેશ બની ગયા. ગૃહનો ત્યાગ કરી ગામે-ગામ ભટકવા માંડ્યું. એમના વેદનામય હૃદયમાંથી નિરહની દારણ મૂંઝાં ઉપરિચત થતાં હતાં.

[૫૬]

પિયા કે ખટકે હલેજે બેન : ૨૬૦

આવ પિયા મોઢે આન મિલે, બહત રહે દો નંન. ૧
સૂરત સાવરી મૂરત ન દેખે, ટૈસે પાણુ મુખચેન. ૨
અનજળી મોઢે વિપમય લાગે, દિસત ભયાવની રેન. ૩
રોવત દિન બિતત નહિ સજની, ચુનહો ગરીબ કી સેન. ૪
'દાસ મલિક' અંખ ભયે એકલા, બંકો પ્રેમનગર દુઃખ રેન. ૫

વિયોગની દારણ વ્યથામાં ખૂસતા મલિકનું ચરીર અગ્નિ દુઃખ-જ્વળિત બની ગયું. દુઃખી હૃદયે બટકતા એ દરવેશને એક દિવુંજ બાળા હરિદાસનામના એક સંત મળ્યા. એ દર્શીની વેદના અવધૂતે પિછાની અને સતતું હૃદય દાખું. પાસે બેસાડી સદૃશ્યે વાત્સલ્ય પ્રેમથી મમતામંથાં સાદે બાને રજાવે.

[૫૬]

ટૈસે ભયો અહાવરે, યહ તન જાયગા : ૨૬૦

મુંદર નરતન પાવ દીવાના, ક્યોં વિપય દેખ હુસાંધો;
અમૃત છાંડ હુને હહર પિયા, ક્યોં કાવ દેખ ભરમાયો. ૧
બેખન નારી દિન ચાર કી ચંદા, દિસ કી બની ન રહાયો;
છાંડ ચલે કંઈ છત્રપતિ, પતશાહી મેં આગ લગાયો. ૨
પામર હુઈ ક્યું પાસ રહ્યો, વિપય કીર લિપરાયો;
મોહનિશા સે બગ અભાગી, અંખ અવશર આયો. ૩
નૈના ખોલી તુ દેખ રિપ કો, દરશ મહારુખ પાયો;
ક્ષણિક મુખ મત રુચ પિયા રે, આનંદ કો ઘર પાયો. ૪
સદૃશ્ય સેન બતાઈ જળ હીર, સુરત સે તાર મિલાયો;
હરિદાસા ચેતાવણી ગાયા, દાસ મલિક મને ભાયો. ૫

સદૃશ્યે નિર્ભય જ્ઞાન આપતાં માધિક અનુરાગમાં રાચેલા હૃદયને વિમળ બનાવી દીધું. સદૃશ્યના સહવાસમાં 'રહેતાં' અંતરમાં અજવાળા થયાં પ્રેમનિશામાં મસ્ત બની મલિકે અવનનો વિશાળ પર ખૂંદી નાખ્યો; જોતાં દુનિયા પ્રત્યે હૃદયમાં જે અલ્પગમે-વેરાગ્ય લેપજો હતો, એનો ઘેરો રંગ તો કાળાંતરે પલ્લ શીઝી ન પડ્યો લીલટી વિશેષ અસારતા બચ્ચાતાં 'તારી દુનિયા રહને ગમતી નથી' કહી જગતકર્તાને એમણે હૃદયનો વિરહત ભાવ કહ્યો.

[૫૬]

'બાળા તેરી દુનિયા મુંજે ન ભાવે : ૨૬૦

મંતલખ' કે સખ લોખ યહો કે, બિનમંતલખ' કોઈ ન આવે. ૧

અપના રૂપ સુહૃવત સખ હી, હમારો કોઈ ન ગાવે. ૨
 મુખ રૂંઠે મન મેલે બહોર, બાહિર બગ મુહાવે. ૩
 જૂઠ બાત જગદેક રીસે, સચ કહે મારન ધાવે. ૪
 'દાસ મલિક', યહ જગ કા નહિ, અખ યહાં રહા ન જાવે. ૫

અસાર સંસાર હિરથી મન હસવી લાગી બનેલા દરવેશ સદ્ગુરુ સંગાથે અસખ્ય તીર્થોમાં વૃમ્બા. પ્રભુતા લચ્છ લક્ષ્મીમાં ચિત્ત પરીવી, એ મોસલ મલિક સદ્ગુરુના ચરણમાં રહી દીનતાથી સદ્ગુરુની સેવા કરવા લાગ્યા. આદીનતા દર્શાવતા એમને દરેક પદમાં પોતાને 'દાસ મલિક'ના નામથી જ ઓળખાવ્યા છે.

માયામય સંસારના મદી જે સદ્ગુરુના બની ગયા, એ મલિકના હૃદયમાં પોતાના જ્ઞાનદાતા સદ્ગુરુ પ્રત્યે વિમળ અનુરાગ હતો. એ વંદનીય સદ્ગુરુને સૌથી સર્વે પરી અને સમર્થ બધી ઓમનું શરણ સ્વીકાયું. એ સદ્ગુરુ, સુરાત-સદ્ગુરુ કબીર સાહેબ પણ એક પદમાં એ સદ્ગુરુના યશ ગાતા કહે છે :

‘ગુરુ સમ કૃપા કોઈ નહિ, જગ માંગન હારા હો;
 રાજ પરજ બાદશાહ, સર્જ હાથ પસારા હો.’

સદ્ગુરુ સમાન કોઈ સમર્થ ઘાતાર નથી. સારી દુનિયા જેની આશા કરે, એ દાની સદ્ગુરુનો મલિક પણ મુક્તકંઠે યશ ગાયો છે :

ગુરુબંન કો લવ પાર કરે : રેકં
 માયા મમતા અતિ સતાવે, વિષયા હાર બહે. ૧
 બંકટ રાહમે પદે બલાયો, મારગ કોન કહે. ૨
 દ્વેષ છાંડે, અદ્વેષ દરશાયા, દિર બિચાર લહે. ૩
 ‘દાસ મલિક’ સદ્ગુરુ શબ્દ કો, ઘેર હો, ઘેર સહે. ૪

સદ્ગુરુ વિના આ અસાર અને અનિત્ય સંસારમાંથી કોણ પાર ઉતારે? પોતાને એ બંધતારક સદ્ગુરુએ જ સાન બતાવી.

૬૫૬

બંકો સદ્ગુરુ મિલે સાચા : રેકં
 પામર જીવ કો સમર્થ કયા, મુઠ કો દીન વાચા. ૧
 વિષયકીટ હમત સંસારા, મિલન સુરાત સાચા. ૨
 મહાપ્રતિત કો પાવન કિનહો, રામરંગ મેં રાચા. ૩
 ‘દાસ મલિક’ નિર્ભય હુક સોચા, કાળ ન લાગે ડાચા. ૪

સમર્થ સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત કરી પોતે કરાળ કાળથી નિર્ભય નીકર બની ભક્તિશેવમાં મરજવા બની ધૂન્યા.

દુનિયાના મલિકની બંધી-પ્રાચીના કયં વિના આ માનવદેહની સાર્થકતા નથી. સંસારમાં આવી જેણે રમરણ નથી કર્યું, એ સાચે જ પામર નીવડ્યો છે.

૬૫૭

ભજન બંન ફર પામર પ્રાણી : રેકં
 વિષયકીટ રે સુખ કો બોલે, અગે મુઠ અજાણી. ૧

હરિ સુમરણ બીન મોજ પાવે, ઉચરવ મેજાણી. ૨
દાવાનલ સંસાર બિચ મેં, દાઝ રહે અજાની. ૩
'દાસ મલિક' હરિ સંતચરણ મેં, સોઝા સોઝ તાણી. ૪

• ત્યારે તારે બંદગી-કરિવાનન કરવાં નહોતાં તો'હે મૂઝા! 'તું' આ માટે માનવદેહ પરી
આ અનનિર્મા આગ્યો!

[પંદ]

ભજન બીન મૂરખ દેહ ધરે. ૧
કોલ કિયાધા ગર્ભ બસેરા, બાહિર આવ બિસરે. ૨
ચૌવનમઢ અરુ નારી દેખ, વિપયદેહ ઉર ધરે. ૩
પલ એક સાહિબ ન પાછ, પ્રમહીસે ઉચરે. ૪
'દાસ મલિક' દુખધામે દુખત, જનની ભારે મરે. ૫

[પંદ]

મુખ રામનામ નહિ ગમ્મિ: ૨૬૦
અપને વતન કી યાદ ભૂલે, ઇં અવનિ મેં આપો. ૧
બાહિર આઈ બંદેલ આદરે, ભગવતનામ ભુલાયો. ૨
દિન ચાર કી ય હી જિંદગાની, જોખનરંગ જમાયો. ૩
'દાસ મલિક' મૂરખ નહિ ચૈત્યો, માનુષદેહ ગુમાવ્યો. ૪

સહે! તને આ સંસાર અતિ આનંદમય-ખાસો લાગે; ખતું ઈશ્વરના ભજન વિના સરે
પાછ જાડી છે. તું એને સાચી માની બિચ્યા મલકાઈ રહ્યો છે.

[પંદ]

હરિ બીન જૂઠું ય હી પાછ: ૨૬૦
મહલ અવાશા મલકત ફીરે, વિપયરંગ રાણ. ૧
મેવા મિકાઈ મુખવાસ ભાંતિ કે, મુંદરે ચોર તાણ. ૨
મુખમાયા હરિ સુમરત નાહિ; જનની ભુગ મે લાણ. ૩
'દાસ મલિક' ગફલત નહિ છાંડી, શિર દાલ રહે ગાણ. ૪

દુનિયામાં આવાં દયામય અને આધીનતાનાં ભૂષણો પારણ કરનારાં જ સૌથી માનવતા-
'સમચિલીએ; જ્યાં 'આધીનતા, આધીનતા; મોદેથી બોલી બહુનારા ધણાં છે પરંતુ આધીન
ધર્મ રહેતું, એ અતિ દુષ્ણુ અર્થે શોચનીય છે કેમકે-

દાસ કહોવન 'કઠિન હે, મે દાસન કે દાસ;
અખ તોં એસા હોર હું, પાવ તજે કી ઘાસ.

સ તો આવા કાણુ દાસત્વને પણ સંદેહે સ્વીકારતા, દાસ નહિ પણ દાસના દાસ-દાસાનુદાસ-
દાસાનુજ બની નિજમજુતા લાજ, વિનમ્ર ધર્મ સૌથી નાનામાં નાના નિરાશિમાની બની
ગેતા. એ સાધુતાને લીધે જ તેઓ જગત્સભ્ય અને પૂરહિતકારી છે. એક પદમાં બાબા
મલિકે એ કહોર દાસની વેદના વ્યક્ત કરી છે

દાસ પદ કૃતિનં અંતે ભાઈ : ૨૬૦

દાસપણા અંતે ફાંખ દેસે, જગ આંખો ધુરંદાઈ. ૧

કેરેયે કોઈ દયા નં લાવે, ઊંડા લોક ધંતરાઈ. ૨

ચાકરી મેં ચિત લગ રહે મેરા, લાલ ક. સંગં લુભાઈ. ૩

મોગલ મલિક હુવે દાસ મલિક, છને પછુ બિસરાઈ. ૪

‘હું તો સૌનો દાસ છું, મને આપનો બનાવી દો!’ કહી ચરણારવિંદમાં શિર મૂકતા

સંતો અધ્યાત્મતા દાસ બની જવા માટે કેટલા બધા આતુર હોય છે!

મોગલ મલિક કેરે તેરા : ૨૬૦

તેરી શરણ મે શેર રખા, વો અખ નહિ મેરા. ૧

અથ પ્રહર પ્રભુ સેવા આપ ક, મે શરણાગત તેરા. ૨

ચાકરી બીન કોહિ ચેન ન આવે, મન વ્યાકુળ મેરા. ૩

‘દાસ મલિક’ સંસંગ કુધારસ, જગ સે નહિ સનેરા. ૪

‘આ માથું’ જ્યારે તારા ચરણમાં મૂકી દીધું, ત્યારથી તારું બની ગયું, ત્વે એના ઉપર

માત્રો અધિકાર નથી. કુનિયા સાથે મારે કામ નથી. મારે તો તારી દયાની જરૂર છે.’

માણસ તો શું પરંતુ દેવ-સરજનહારને પણ પોતાના બનાવી દે, એવો અનન્ય શુભ આવી

સમર્પણ બાબતમાં સમાધેશો છે.

લૈકિક વહેવારમાં કહીએ છીએ કે ‘આપણે કાર્તના થઈ રહીએ તો કોઈ આપણા થાય.’

એમ સંતો ઈશ્વરના થઈ રહે છે, ત્યારે જ ભાગવતમાં શ્રીમુખે ભગવાને કબૂલાત આપી છે :

‘હમ ભગતનકે ભગત હમારે.’

સંતોનાં હૃદયમાં અતુલવતી ન્યોત પ્રકાશી કે એમનામાં સારે થ તરફ અજવાળાં

થવાનાં. મૃદુન કાળાવર્ણિને અજ્ઞાન-તિમિર-અંધકાર ટળ્યો. જ્ઞાનરવિને ઉદય થયો એટલે

સરજનહાર પ્રભુની કળા અને અમીમય કલ્પનાને એમને સર્વત્ર આભાસ થવાનો-હૃદયમાંથી

હૂંપતા ઓળા આધમી જઈ અનંતાનંદમાં ભળી જવાના. સાથે જ વિશ્વમાં એવા મહાત્મ

ભાવોની તો ખલિહારી જ છે.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થતાં સૂંત મલિકની પછું આંખો ખૂલી. સર્વત્ર જ્ઞાનપ્રકાશ

ફેખાયો અંતરુપ દૂર થતાં કમની મહાગાંઠ ટળી-આલ્લની આંટીઓ ખૂલી ગઈ.

આંખાં ખૂલી અજ્ઞાન ઊડ ગયો : ૨૬૦

અંધારા મિટ ગયે આલોક, પ્રેમ ઉજ્જાર ભયો. ૧

આંખા છાંડ અવધૂ ઘર આયા, અનર્હ નાદ ભયો. ૨

હુંપદ છાંડ તુ દર બંદે, જખ અભિમાન ગયો. ૩

‘દાસ મલિક’ હરિદાસ ચરણ મે, તર્નમન અરપ દેયો. ૪

બાળા મલિક એકેશ્વરવાદી અને એક્યના ગરમ હૃપદેસક વતા ઈશ્વર પ્રત્યેનો એમનો

અનન્ય પ્રેમ ખરેખર અદ્વિતીય અને પ્રગંસનીય છે જેના દિગ્દર્શી મતમતંગની

લિજ્જતા સદાને મારે દૂર બાગી થઈ છે, એને મરજન-ધમનિયા મારગોની જ્ઞાયાદૂત જ શી રહી!

એક ફળે તેઓ કહે છે :

[૫૨]

મેરો મને એક હરિ સે હુલાયો : ૨૬૦

રામચંદ્રીમા, કૃષ્ણકૃષ્ણીમા, હજારી નામ ધરાયો. ૧

મહાદેવ કહું મહામ પ્રકાર, જાગે ન સેદ મનાયો. ૨

જાતમતાંતરે બાહુષ જહન મે, કારી-દાંખા ભરમાયો. ૩

'દાસ મલિક' અવર નહિ દેખા, છને એક હી રખ ગાયો. ૪

જેના હૃદયમાં એ શ્રીહરિનું નામ જ અહોરોચિત વસી રહ્યું છે, જેના હૃદયમાં રામચંદ્રીમૂર્તિ ભેદ આપી હોઈ શકે ? એને માતમતાંતરોની વિવતતા લેલી શકતી નથી. એને મન, સ્વેદ તીર્થો એકસરખા હોઈ ઈશ્વરના ધામ સમા છે

એક દેશ અને એક પિતાના ફાજદ-પુત્રો હોવા છતાં સેકાઓ થયા આપણી આંખોમાં જે એક પ્રકારની છાની છે, તેને લીધે જ આપણે વિધિના આ અવનવા વિધાનને સમજી શકતા નથી ને ધર્મ-ધર્મમાં ભેદ નિવાળીએ છીએ :

દિંદુ-મુસ્લિમ વેમનસ્યનો એ પ્રસાદો શ્રીમ તો કાઈ જાળા મલિક જેવા મુસલ્મન-મુસ્લિમ મળે ત્યારે જ દુઃખ થાય સદા નિષ્પથ રહી બાળા મલિકે, દિંદુ-મુસલમાન જ મને સંભાળીને વપરેલ કથો છે :

[૫૬]

ચાર તુમ દાનો રાહ ભુલાઈ : ૨૬૦

કેહિ દાખા કેહિ દારી બોલે, મિલે ન અપનો સોઈ ;

જો મંદિર મેં વો હી 'મસજિદ' મેં, કથોં તુમ કો નહિ પાઈ. ૧

અપની પાસ જો પરગટ બોલે, અથે કથોં દરસાઈ ;

નહિ હમ હિંદુ નહિ મુસલમા, હમરો એક ખુદાઈ. ૨

વહી રામ આર વહી રહીમા, વોહી પાક ખુદાઈ ;

એક ખુદા છને ખલક બનીયા, દુસરો કોન બતાઈ. ૩

દાનો મિલ તુમ છક ખનતવે, હરિ હજરતકો ગાઈ ;

'દાસ મલિક' હમ એક ભયેરી, અખ હકી કોન બુદાઈ. ૪

તમે જોને રાહ-માર્ગ ભૂલીને ઈશ્વરને ભુલ કહો છો ; પરંતુ સોનો સરખાંબાર, અઘિનાશી. અથ એક અદ્વિત છે. તમને એદલુ સમજાય નથી, નહિતર આમ અધારે અધારો નહિ.

[૫૬]

સાહિબ એક છે, મેરો ભાઈ : ૨૬૦

આપા છાંડી તુમ એક બનો, જો પરવર કો ચાહી ;

સખ મહજબ સાહિબ કો બોલે, સખ દી એક નિગાહી. ૧

યહાગમ હિંદુ યે હી મુસલમ, વો બર એસા નહિ ;

સાયબુઠા કો સાહિબ પૂછે, મહજબ સે નાતા નાહિ. ૨

પત્રી, યહ કો દિલ દા મેળો, યહ જગ દેખા શરા હો ;

કલ હમ તુમ સોં બિખર બયગ, મત મેં વેર ભુરાઈ. ૩

એક પિતાએ કે દો, ફરજતું મુમ, કયાં સુખ આપ બિગાઈ;
'દાસ મલિક' થે હી દામ મિટે, જખ હમ દાનો એક હોઈ. ૪

કેમ જાણે કબીર ન, જોલતા હોય જોવે અહીં ભાસ થાય છે !

~પદ~

જેને અંતરપદ ફર કિયો : ૨૬૦

એક પિતા એક સાહેબ બંદો, હિંદુ મુસલમા કિયો. ૧

એક મહાજખ અલ્લાહ પુકારે, વો હમને સુન લિયો. ૨

રામરહમા દાનો એક થે, જહાં પાકને રૂપ લિયો. ૩

'દાસ મલિક' ભરકત નાહિ, છને થાણા સ્થિર કિયો. ૪

શિર પર કાળતું ચક ફરી રહ્યું છે, છતાં માથે પ્રપંચમાં રાયેલા સંસારીને ભારે
ભાન નથી કે એક વહેલી સવારે પોતાને પરલોકના માર્ગે પ્રયાણ કરી જવાનું છે.
એ તો એમ જ સમજે છે કે 'મારે મરવું જ નથી.' પરંતુ ભલા ! આ અનૈત્ય જીવન
ક્યાં સુધી ટકાવી રાખીશું ? કાંઈ માટીનો ઘડો એક દિવસ પણ ટૂટી જશે !

~પદ~

શિર પે દાસ-પારદે કરે : ૨૬૦

શાહ નખરા પતશાહી છાંડે, પરલોક પંથ પરવરે. ૧

ઊંચા મહલ અવનિ મેં ત્યાગ કે, ખૂર્ચ માત ફે મરે. ૨

મેરાં ફર મૂરખ ભરમાયે, મિથ્યા શુમાન કરે. ૩

'દાસ મલિક' નાહિ સમજે અભાગ, સાચે એક શીહરે. ૪

અને—

~પદ~

પંહી તું રાહ પરદેશ ફસાયો ? ૨૬૦

અપને વતન હી યાદ ભૂલ, તું પરલોક ભરમાયો. ૧

નિજ વતન હા બિરદ બિગાયા, તિશ દેને રોવે નમાયો. ૨

આદલ બિચ અધે નહિ દેખા, ધૂતા સંગ છુતાયો. ૩

'દાસ મલિક' નિજ દેશ કે બોજત, સદગુરુ ચરણ સમાયો. ૪

ખીજે પણ એ કંઈ છે :

~પદ~

ક્યો નિંદ મેં સોતા, સુસાદીર, આપ હાઠે જામદતા : ૨૬૦

માર્તુપ તન દેવન કે દુર્લભ, હાઈ ભરકત ભૂતા : ૧

જેખનરંગ ભરતે હા પાન્, પલ છીન મેં ખૂરા. ૨

માયા-મમતા છાઠ દીવાના, કહો વિપચકટ લૂંટા. ૩

'દાસ મલિક' ઊડ જાવે હંસા, બ્યહ તન અવનિ મેં સૂતા. ૪

હનિયાઈથી બહારમાં આવીને તે રી કમાણી કરી કલ્યા પરદેશમાં તું કમાવા આવ્યો
છે, માટે જોજે, રજોને તું રૂંદખાં ફસાઈને કરેલી કમાણી વૃથા શુમાવી દેતો !

[૫૬]

પંછી તુ યહ જગ'મે કયા કમાયો : ૧
 માંસ મરિશ કોંગ બહુ કીને, તમિ અજ હુ નહિ આયો. ૨
 વિપય ખાટ કે સોઠ તાણ કે, સુંદરી સંગ અમાયો. ૩
 આયા થે તુ યહાં કમાવા, અપનો ગરથ સુખયો. ૪
 'દાસ મલિક' ભગવત ભજ્યા બીન, રાઠ કયો સંસાર મે આયો. ૫

સામવલ્લુસો વપનાં વહાણાં વાર્યાં, જતાં આને પણ સંતવાણીમાં એ મસ્ત બાજનિક
 બાળા મલિક વિમળ હૃદયે ધૂમતા દશ્યમાન થાય છે. એમણે રચેલી વાણીમાંથી જ વિશેષ
 કરીને એમનું ચરિત્ર બહુ શકાય છે. કેટલાક દોહરામાં એ વિશે તેમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

[સાખી]

ચાણોદ નમ્ર સે ચલ પર, સદ્ગુરુ હરિ કે સંગ;
 ભવતારક હુઈ તારિયો, વોહિ 'મલિક' મનભંગ. ૧
 મન કી ભરમણા મિટ ગર્ષ, દરશે હરિ કા રૂપ;
 વો હજરત કે પાપુ. કે, મલિક : ઈકે સૂપ. ૨
 અંતરપર અલગા હુયા, સમજ્યો મૂઠ મલિક;
 નૈના સે નીર ખહ રહે, લગી દાગ દી બહીક. ૩
 સુરમા સદ્ગુરુ ખાઈયા, મિટ મઠ—અભિમાન;
 મલિક અખ સમકે નહિ, મન માના અપમાન. ૪
 આદિ કાલ કા રચેયા, દર ક્રિયા હરિદાસ;
 દારી કાખા મત ભૂલે, પાયા અપની પાસ. ૫

અમારો એક ધર્મ સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવે છે અને બીજાનો નકે દર્શાવ્ય છે, 'એવી
 પદ્માપહીની વાતો કરવી એ અજ્ઞાનથી બાળા મલિકનું દિલ દુખાય છે. અને એને લીધે જ
 તેમણે સંસારને મતિમંદ કહ્યો છે.

બાળા મલિકે દિલી તેમ જ શુન્દરાતીમાં પણ ઘણાં મદો રચ્યાં હોવાનું કહેવાય છે. કાળના
 વહન સાથે એ દુર્લભ સંતવાણીસંગ્રહ ક્યાંય વિલીન થઈ આને અપ્રાપ્ય બન્યા છે. કેવળ
 ચોરાં પદો જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેનાથી આપણે એ મસ્તકીરના વિમલ હૃદયને જાણી
 શકીએ છીએ. સદ્ગુરુ હરિદાસ સંગાયે અનેક તીર્થોમાં ધૂમતા એ સંત ક્યાં ગયા, ક્યાં સમાયા,
 તે વિષે કોઈ બહુ શક્ય નહિ. સંતવાણીમાં એક સ્થળે તેમનો અક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ મળે છે :

મલિક મરઘટ નો ગુલા, જહાં બાળા હરિદાસ;

છિપ ગયે પિવ દી ગાઠ મે, વુહી મિલન કી આસ.

અતે તેઓ સદ્ગુરુના દ્વારા એટલે સ્વામી હરિદાસના ચરણમાં જ વિરામ પામતા સારી
 સાતિ અને આનંદ અનુભવ્યા.

એકમ આદિનો દિવ્ય આદેશ સમભવોને આપણને સુ-માર્ગે વાળવા એમણે પાણું કહ્યું છે.
 પરંતુ 'નવ નેલ' પાણી સદે, પથ્થર લીંબે ન દાર' આપણે ખરેખર પથ્થર હૃદયના માનવી છીએ,
 નહિ તો બાળા મલિક જેવા વંદનીય સદ્ગુરુના ઉપદેશથી વિમુખ ન રહીએ! હૃદયના બિથ્યા
 સમાનનો ત્યાગ કરી આ જ્ઞાની સદ્ગુરુ-પુરસદ્ બાળા મલિકના ચરણારવિન્દમાં સપ્રેમ વંદના હો !

કે.કે. કરવેદર?

પં. મંગળજી હિંદવળ શાસ્ત્રી.

‘સદ્વિધાલંકાર’

જનવર્ષની ‘જોરી’ઓમાં ‘જોરી’ વ્યાજજોરીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી, છતાં નફાજોરી, દગાજોરી, ધબ્બિજોરી વગેરેમાં વ્યાજજોરી એ પ્રથમ નંબરે મૂકવા ચોખ્ખું જોરી છે. શાહુકારધારે થયા પછી પણ આ જોરીનાં પ્રકારમાં જ માન સુધારે થયે છે, એનું આંતરિક સ્વરૂપ બદલાયું નથી. મુદ્દલ રકમ ખમણી કે ત્રણગણી ભરખાઈ થઈ જવા છતાં કરજદાર કરજના બોજમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. મુસલમાન ધર્મમાં વ્યાજ ખાવાનું હરામ માનવામાં આવ્યું હોય તો તેનું એક જ કારણ છે કે તેમાં ગરીબોને બહુ જ સુસાનું પડે છે.

ખબરના દલાલોની જેમ વ્યાજજોરીના પણ દલાલો હોય છે. વ્યાજે રકમ આપનારને એમાં કંઈ આપવાનું હોતું નથી, ‘એની દલાલી પણ એ વ્યાજે રકમ લેનારને જ આપવી’ પડે છે. સેંકડે ૫-૧૦ ટકા અને કેટલીકવાર તો ૨૫ ટકા જેવી રકમ એકીસાથે એ દલાલદેવો સ્ત્રાહા કરી બાય છે. ‘જેથાશે ગરીબ દેવદાર નેદગી સુધી એમાંથી મુક્તિ મેળવી શકતો નથી.’

પેટનામાં લાલાજી દયાલદાસ પણ એ જ પકિતના મહાગર્વ હતા. કચેરીમાં જઈને જે દેવાદાર ઉપર કેસ ચાલતો હોય, તેની સુખત્યારગીરીનું કામ પણ તેઓ કરતા; એમાં તેઓ ૨૫ ટકા જેટલું વ્યાજ મેળવી શકતા. તેમનો વ્યવહાર ગરીબ લોકોની સાથે ખાસ રહેતો; મૂળ રકમ કરતાં એમને

‘જમતના તોટ’ની હપતો પામેલ મેદવ વધુ ને વધુ દેવાદાર બનતો ગયો છે, તેનું કારણ એની દાનત ખરાબ થઈ ગઈ છે કે લેણદારની દિવાળોરી વધી છે? લેણદેણની આ પરિસ્થિતિમાં વાસ્તવિક રીતે શું હોયું? એઈએ તે લેખકે કુશળતાથી પાઠમાં ગૂંથી બતાવ્યું છે.

વ્યાજ વધારે વહાણું હતું.
વ્યારે તેઓ મિત્રોની સાથે ગમ્પાં ભારતા ત્યારે કોઈવાર કહેતા :

‘પ્રાણલુ, ક્ષત્રિય કે કાયસ્થ લોકોને રૂપેશ ધીરવા એ તો હાથે કરીને રૂપિયાને ફૂવામાં નાખી દેવા જેવું છે. એ લોકો તો એકે (જાજે) માગે છે અને મુલતસર પૈસા ભરી આપે છે, એના કરતાં તો ગરીબોને ધીરણું સારું કે જેથી તેઓ બિચારાં પેટે પાટા બાંધીને વ્યાજની રકમ આપતા જ રહે.’

આમ તેઓ ઝિનાયાસે ગરીબોની સેવા કરવાનો યશ ખાટી જતા! લાલાજીના મિત્રો પણ હામાં હા મેળવીને એમની વ્યાજજોરી ઉત્તેજિત કરતા રહેતા; અને એમ ન કરે તો લાલાજીને ત્યાં સોજ ઉડાવવાનું કેવી રીતે બની શકે?

એકવાર લાલાજી કચેરીમાંથી ઘર તરફ ચાલ્યા આવતા હતા. રસ્તામાં તેઓએ એક વિચિત્ર ઘટના જોઈ. બરાબર એકબાં બિલો રહીને એક મુસલમાન ગાય વેચાઈ રહ્યો હતો. ગાયનું વ્યવસ્થિત લીલામ થઈ હતું, હદ્દ, ‘પંદર... વીરા... પચીસ એમ ‘કાળામાંથી’ અવાજ આજીવો હતો, ગરીબ મુસલમાનની આંખમાં ‘સ્તાં’ ઝળઝળિયાં અને હૃદયમાં હતો ગાયના વિયોગનો શોક.

ભંરિવદાર ને સમકવાળું શરીર અને સુંદર, ફંવાડીવાળી ગાયને તેણે પ્રાણની માફક પોતી હતી. તેના આંગળ બિલેલો સફેદ-હટપુટ વાળરડો માથું ધરીને બિલો

હસો. મુસલમાનની અચુબીની આંખો ધડીકમાં ગાય તરફ અને ધડીકમાં ગાયની કિમતમાં વધારાની રકમ પર ફેંચી કરતી હતી. એક મન કહેતું હતું : 'ગાય જેથીને વળી કેટલા દિવસ જીવી શકશે ?' અને શરીર કહેતું હતું : 'જેટલા દિવસો શાંતિ મળી તેટલી...'

કુટલકવરો લાલાજી એ માનવરોળા તરફ ચલ્યા. એમ તે લાલાજીને ત્યાં બેચાર માથા-એ સો હતી આમતેમ વિદ્વજ જનીને ફરતા મુસલમાનને તેમણે પૂછ્યું :

‘ભાઈ, ગાય વેચવી છે ?’

મુસલમાને લાલાજી તરફ આરામથી દિશી એમું અને કહ્યું :

‘હા હજાર !’

લાલાજીએ પૂછ્યું : ‘ક્યાંથી લાવ્યો છે ? તારું નામ શું છે ?’

મુસલમાને હાથ ભેંસી કહ્યું : ‘હજાર, અહીંથી ત્રણચાર ગાઉ દૂર પસોસો ગામે હું રહું છું. મારું નામ રહેમાન છે. મારા છેકરાને આ ગાય બહુ વહાલી છે હજાર...’

‘દૂધ આપે છે ?’

‘હા, એક ટકે પાકું ત્રણસેર નાનું છેકરું પણ દોહી શકે ને ઊંચી પગ પણ ન કરે એવી સીધી છે મારી લજમી, હજાર. આપને બોધતી હોય તે આપ ને આપણી તે લઈ લઈશો, આ દોહો તે મારી અને ગાયની મરકરી કરે છે. ગમે વધે નવારે એ પહેલાંવાર વિધાઈ ટીકી ત્યારે એની પોણાસો રૂપિયાથી માગણી મળેલી, પણ મને એ મારા દીકરા કરતાં પણ નધારે વહાલી છે. આને એને વેચવાના દિવસ આવ્યો છે, આપ એને લઈ લેજો. આ ગાય એવી છે કે જ્યાં જાય તે ઘરમાં કહી દુ.ખ આવતું નથી. આપને ત્યાં દશે તે હું પણ એને માઈવાર બોધ શકીશ અને, ગાય પણ સુખી

રાહે આ દોહો તે પચીસત્રીસ રૂપિયામાં ગાયને...’ રહેમાનનું ગળું ભરાઈ ગયું એ આમળ બોલી ન શક્યો.

પક્ષવારમાં, લાલાજીએ રહેમાનનું હાથ વાળી લીધું. રહેમાનને રૂપિયાની જરૂર હતી એટલે એ સોદા ૪૫ રૂપિયામાં પતી ગયો. ધડીકર રહેમાન નીચું બેઠાને ઊભો રહ્યો અને વાહરખને દેરીને લાલાજીની પાછળ ચાલી નીકળ્યો.

આગળ જતાં એક માંછુસે રહેમાનને

અટકાવ્યો અને કહ્યું :

‘હું પચાસ રૂપિયા આપું છું.’

લાલાજીએ પાછું વાળીને એમું રહેમાનના દિલમાં એ મંદોદાન પ્રવેશી શક્યું ન હતું, ત્યાં તે એ જ માંછુસે બીજાવાર કહ્યું :

‘લે આ પંચાવન રોકડા, પ્રહી છે કાઈ ?’

રહેમાને આંખો આંધો હાથ રાખીને કહ્યું :

‘સાઠ આપો તે ય નહિ, રૂપિયા કરતાં મારી ગાય... અને એવા મને તો ય લાગે છે.’

લાલાજી અને રહેમાન હવે દૂર નીકળી ગયા હતા. ચાલતાંચાલતાં રહેમાને કહ્યું :

‘હજાર, આપ દીક મોકાસર આવી ગયા,

આ કસાઈલોએ મારા હાથમાંથી જળરસતીથી ગાયને લેાવી જતાં જહુ વિપતમાં આવશે છુ સરકાર નહિ તે હું મારા ઘરની ‘લજમી’ મેં ન વેચું. મેં આપ નામ લજમી રાખ્યું છે. આપ પણ એને ‘લજમી’ જ કહેજો. એને લીલી મકાઈ જહુ ખાવે છે. જેટલો વધારે ચારો આપણો તેટલું વધારે દૂધ મળશે... શું સરસ એવું દૂધ છે ?

...અને હજાર ! ચારવાવાળાને કહી દેજે કે લજમીને જરા પણ મારે નહિ. મેં માઈ દિવસ લજમી પર હાથ સરખો કે દેગામ્યો નથી.’

‘હા, હજાર, સમજ્યો.’ કહીને પોતે પાછાં

પરંતુ ઘર પાસે આગૂતા સુધી લાલચ વિચારજ કરતા રહ્યા. દરેક હેંદુ રહેમાન જેવા ગોભક્ત બની બચે તો... એના ઉત્તર એમની પાસે ન હતો.

ઘેર આવીને લાંબા ક્યાળદાસે રૂપિયા ગણી આરંભ્યા. રહેમાને એને રૂમાલમાં છેડે બાંધી લીધા. ફરી એકવાર એણે માથના શરીર પર હાંથ ફેરવ્યો. આખામાંથી તોફાનેલા પ્રદાહને અંતરમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન કરતો કરતો એ સલામ કરીને ચાલતો થયો.

*

પટનાથી ત્રણચાર ગાઉ દૂર પસોલી ગામમાં મુસલમાનનાં ઘણાં ઘરો હતાં. રહેમાન પણ ત્યાં રહેનારો એક ગરીબ બેઠક હતો. ગામના જમીનદારે રહેમાન પર ચડી ગયેલા લેણાનો દાવો માંજ્યો હતો. એને ભરપાઈ રવા માટે જ એણે પોતાની પ્રિય ગાય લજમીને વેચી નાખી હતી. એકવાર એ જ બજારમાંના કસાઈઓ પાસેથી એ પાંચ જ રૂપિયામાં એ લજમીને બચાવી લાવ્યો હતો. આખું ઘર ફેટલું રાજરાજ થઈ ગયું હતું તે દિવસે?

એને આજે?... આજે એ લજમીને એ વેચી આવ્યો હતો, ઘરમાં બે બબ્બે સિવાય બીજા સંપત્તિ હવે ન હતી.

લજમીને કારણે આડઆડ વર્ષ થતાં મજાનો બંધ થયેલો રસ્તો હમણાં જ ખુલ્લો થયો હતો. ઘણાં સંપુરુષો મજાશરીફ હજ પઢવા માટે જવાનાં હતાં. રહેમાનની શુદ્ધ માતાએ પણ પાક પરવરદિગારની બંધી સુજરવા માટે તજાશરીફ જવાની હાંસી કરી હતી.

રહેમાન માને સમજવી રહ્યો હતો, પણ માનો એક જ આખરી સવાલ હતો.

‘એટા! મારો આ છેલ્લો સવાલ છે, મારું આ અરમાન પૂરું કર, જીવં તારી

તેકીનો બદલો આપશે.’

ન્યારેન્યારે માતાના આ શબ્દો કાને પડતા ત્યારે રહેમાન સુઅઈ જતો, એની માતૃભક્તિ ઊછળે મારી જતી. જે માતાએ એને હેયાતું હીર નેચોવી પાઈને મોરો ફેર્યે, વૈષ્ણવ્યું કષ્ટ વેઠીને પણ પોપણ કયું, તેને માટે તે શું આટલું પણ ન કરી શકે?

પણ એ માટે રૂપિયા ક્યાંથી લાવવા? એ સવાલનો જવાબ વાળવામાં એ નાહેમત બની જતો.

ક્યાંથી બ્યાળે પણ રૂપિયા મળે તો? તો એ માતાની મુરદ જરૂર પૂરી પાડવા તૈયાર હતો. એ બ્યાળે આપનારા પાત્રોને પોતાના દષ્ટિપટમાં એઈ રહેતો; એ વિચારતો :

‘અહીંના વાણિયા તો કસાઈથી પણ ખૂરા છે. એને પદ્મે પડી જવાય તો નિંદાભર ફટલું મુકેલ છે.’

ત્યાં એક બીજો વિચાર આવ્યો :
‘લાલાજી પણ લેણુંલેણું કામ કરે છે. આ કમબખ્ત વાણિયાઓ કરતાં તો એ ભલા માણસને હાથે જ મરવું સારું. હું જઈને એને પગે લાગીશ. લલો જરૂર પડે તો ખમણા લૂપી આપીશ; પણ માતાની મુરદ તો હું જરૂર પૂરી કરીશ.’

વિચારમાં ને વિચારમાં એણે પાંચજ દિવસો તો કાઢી નાખ્યા. કઈ ઈંજબાણથી એમની પાસે જઈને ઊભા રહેવું? શહેરના માણસો પણ તીખા હોય છે!... એને મુદત પૂરી થયે એ દાવો દાખલ કરી દે તો?... એમની સંજ્ઞા કોઈમાં કયે મોઢે ઊભા રહેવું? ઘરમાં તો આ એક જ બબ્બે બેઠી છે... પણ પછી?

હજ પઢવા જવાની મુદત નજીકમાં આવી પહોંચી. આખરે માતાની નિદ આંગળ રહેમાને માથું ઝુકાવ્યું. એ લાલાજી પાસે આવી

અહાં કોઈને જોવા રહ્યો.

લાલા દયાળદાસજી ચોખામાં નજર ફેરવી પડ્યા હતા. મોટી લઈ લઈને ચપરાસી સામે જ જોવા હતો, પણ એણે રહેમાનને અટકાવ્યો નહિ. લાલાજીએ જોયે ભેયું અને તેણે તરત જોળખી ગયા.

‘કેમ રહેમાન, શું છે?’

રહેમાને માતાની હા કહી સંભળાવી. પોતાની ગરીબાઈ અને માતાનો પ્રેમ પણ જેવીતેવી ભાષામાં રજૂ કર્યો. અને અતે સંતોષાચારી-સંકોચાચારી તેણે રૂ. ૨૦૦ વ્યાજે માગ્યા.

લાલાજીએ પોતાના ચરમાં આંખે જીરમી કપાળ પર લીધા-એણે હવે આંખોએ નજર કરવાનું કામ કપાળને સોંપ્યું હોય! તેમણે કહ્યું: ‘રૂપિયા’ તો હું આપીશ, પણ મારા કાપડાની તને ખબર છે ને?’

‘હા.’ રહેમાનને તે વ્યાજજોશના કાપડાની ખબર જ હતી!

‘ખતાવ, ક્યારે છઈ શકીશ?’

‘સરકાર, જે વપની મુક્ત આપે.’

‘હા, તો ૨૫ રૂપિયા સેંકડે ઘરો અને સમયસર નહિ મળે તો સેંકડે બત્રીસ રૂપિયા ઘઈ જશે: ત્રીં ધર્માનદાર છે એટલે તારો ભૂમીન નથી હોતો.’ લાલાજીએ મહેરજાની ખતાવી.

રહેમાનને ૨૦૦ના બદલામાં ૧૭૫ મળ્યા, કંઈક ટ્રિફ્ટખચ. થોડી દલાલી અને લખામણોનો ખચ કપાઈ ગયો. રૂપિયા લઈને એ આનંદોર ઘરમાં આવ્યો. ઘરમાં ગઈ સાલનો થોડો ગોળ પડ્યો હતો. તેને વેચીને ખાકોના રૂપિયા તેણે પૂરા કર્યા અને માતાને લઈને તે ફળ પડવા નીકળ્યા.

‘કેમ! તારી મુક્ત પૂરી થઈ નથી?’

‘મુક્ત પૂરી થયા બાદ ચારેપાંચ દિવસે લાલાજી

એ રહેમાનને બોલાવ્યો હતો અને એના પર ગોખી રાખેલાં પૈરપૈરાના ચબ્દોનો પ્રયોગ શરૂ થયો હતો.

‘હજાર, બહુ લકલીકમાં છું. અમ્મા દળ કરી આવીને તરત જ બીમાર પડી ગઈ છે. એની દવા-દારમાં દોઢધામ કરીકરીને ચાલુ સાલનો પાક પણ લઈ શક્યો નથી. ઘરમાં જે કાંઈ હતું તે ખુલાઈ ગયું છે. એતરખાં શેરડી વાવી હતી તે પણ હાજરીને અભાવે સૂકઈ ગઈ. થોડા દિવસ મારી જોરતે તેને પાણી પાડ્યું, પણ હજાર ત્યાં તો રોડી પકાવવાની મુસીબત પડી! ખુદા બલે છે સરકાર: મારી નંકલીદ ખ્યાલમાં લઈને એક વર્ષની મુક્ત વધારી આપે. આપની પાઈ થે પાઈ ચૂકતે કરી છઈશ.’

લાલાજીએ જવાબથી કહ્યું:

‘બત્રીસ રૂપિયા વ્યાજ પડશે.’

‘જેવી આપની મરજી.’ કહીને રહેમાન લેર આવ્યો. આવીને એ માતાની પધારી પાસે ગયો માતાનો અતિમ સમય નજીકમાં જ આવી ગયો હતો. એણે રહેમાનના સામે વાતસલ્યમરી નજરે જોઈ લીધું અને સદાને માટે આંખો બંધ કરી લીધી!

આપાર મુધી તો રહેમાન ગરદન મુધી જ પાણીમાં હતો, હવે એના માથા પર પાણી ચડી ગયું. માતાના કંઈન માટે તો એ વખતે પડોશીએ પણ ઉધાર આપ્યું, પણ એના આત્માની શાંતિ માટે જંગલ(ધર્માદા)ની જરૂર તો હતી જ. જે માતાએ એને ઉરમાં રાખ્યો હતો તે માતાની કબર પણ બંધાવ્યા વિના કેમ થાયે?... અને બિરાદરોને ચાલીસમે દહાડે પાણું પણ આપવું જ પડે ને! માતા જેવાનો આ હેલ્દો અવસર હતો. પછી તો બાકી રહેવાની હતી માતૃસ્નેહની મીઠી યાદ!

બે મંનગે, વિચારતો હતો: ‘અવ’ મુદાં

આ તે કેવો દિવસ ? મારી ફરિયાદ સાંભળવા માટે કાંઈ પણ નહિ ? શું મારામાંથી એટલું પણ નર ઊઠી ગયું છે કે હું, મારી, પ્યારી અમા માટે એટલું પણ ન કરી શકું ?... પણ એને માટે ફરિયાદ બેઈ એ ! ક્યાંથી... ક્યાંથી 'લાવું' એ ?...

'...હા' એ વિચારતાં ક્યાંથી, બમત યુગ્મ, 'લાલાજી બલે તારશરમાં' કંઈક જની જાય છે પણ હેવડે તો તેનું હૃદય મુશાયમ છે. એની પાસે જઈને મારી આ કહાની સંભળાવું. એના પગમાં પડું, કદાચ એના ધ્યાનમાં આવી જાય તો સો-જસો એમને મન કાંઈ જ વિસાતમાં નથી.'

વળી પાછો એ પડના જવા નીકળ્યો. એક-એક પગ મૂકતાં એને ઘણો સમય લાગતો હતો. 'હવે શું જો લઈને લાલાજીની પાસે જવું ? હજી તો ત્રણ જ દિવસ થયાં વાયદો વધાર્યો છે, જ્યારે બીજા માગીશ, ત્યારે તેઓ શું કહેશે ?

એની જગ્યા પર હું હોઈ તો ? પણ પૈસાદાર કેટલા ઉપર દયા રાખે ? અને મારી પાસે મિલકત પણ શી છે ? લાલાજીને શંકા પડશે કે જરૂર રહેમાનની દાનત બગડી છે ! આ વખતે ધક્કા મારીને બહાર કાઢશે તો ?

'તો ? શું માતા જે રસ્તે ગઈ તે...'

'નહિ, રહેમાન મક્કમ બન્યો, કાયરતાને ઘડીભર ફરિયાદી ર્ધને એ વિચારવા લાગ્યો : 'લાલાજી એવા નથી, એના દિલમાં રહેમ છે, મને-એ નિરાશ તો નહિ જ કરે.'

લાલાજી હજી કચેરીમાંથી આવીને પોતાની ઓફિસમાં જ બેઠા હતા, એટલામાં જ રહેમાને આવી સલામ કરી. કચેરીમાં કાંઈની સાથે ઝઘડો કરી બેઠા હશે એની રહેમાનને ક્યાંથી ખબર પડે ? રહેમાનને એકને લાલાજી તૂટી પડ્યા.

'વળી, આવ્યો હું છવ ખાવા ? બં મને કુરસદ નથી.'

રહેમાનને એ ખબર હતી કે મોટા માણસોને 'કુરસદ' હોતી નથી અને એ પણ ખબર હતી કે નાના માણસો ઠરી પણ મોટા માણસોને છવ ખાઈ શકતા નથી પરંતુ એ વાતને એ બહેર કરી શક્યો નહિ ઘડીભર એ નીચું બેઈ ઊભો રહ્યો અને માત્ર આટલું જ ગણીગણી શક્યો :

'લે સાંભળી લે બન્યા ! મોટીમોટી ઉમ્મીદો બાંધી હતી ને તે ? બહુ રહેમાન છે લાલાજી ! તારી અક્કલ પર પધ્ધર પડી ગયે હતા...ખાઈ લે હજી વધારે ખતા, તારા ભાગ્યમાં એ સિવાય બીજું છે પણ શું !...' અને એની આંખમાંથી, પાણીની ધાર ચાલી નીકળી !

લાલાજીએ જ્યારે જોયું ત્યારે રહેમાન સીડી ઊતરી ચૂક્યો હતો, પરંતુ રહેમાનના ગલુગલુટાના શબ્દો તેના કાનમાં અજબ રહ્યાં હતા. 'લાલાજીનું દિલ પીગળી ગયું. નરમ અવાજે એણે રહેમાનને પાછો બોલાવ્યો. ધીમે પગલે રહેમાન પાછો આવીને નીચે મુખે ઊભો રહ્યો. લાલાજીએ તેને પૂછું :

'કેમ ભાઈ ! શું કામે આવ્યો હતો !'

પગમાં પડીને રહેમાન રડી પડ્યો અને તે બેઠ્યો :

'સાહેબ, હું તો સલામ કરવા આવ્યો હતો.'

'ના ભાઈ ના, ચાર ગાઉ ચાલીને એકઠી સલામ જ કરવા આવે ને પગે લાગતાં રહે પડે એ માની ન શકાય. હું તારા પર ઊતરી પડ્યો તેનું માનું ન લગાડતો, ભાઈ ! બેઈ શું કામ પડ્યું ?'

રહેમાન કંઈ જ બોલી ન શક્યો. લોકો પોકેપોકે રડી પડ્યો. લાલાજીએ એવું હૃદયને તો પહેલેથી જ માપી લીધું.

‘તેમણે પૂછ્યું :

‘શું તારી મા ગુજરી ગઈ ?’

‘હા હજાર, આજે ત્રીજે દિવસ થયો.’

‘—તો મારા ભાઈ! સવાથી શું એ પાછી આનવાની હતી? કિસ્તારને જે મંજૂર હતું તે બન્યું. તારે હાથે એની માટી ટેકાણે પડી ગઈ! એ તો બાબશાની બની ગઈ!’

રહેમાને આંસુ લૂછી નાખ્યાં અને તે બોલ્યો :

‘હજાર, એ તો બાબશાની હતી અને બાબશાની બનીને જ ચાલી ગઈ, પણ મારી પાસે એવું બાબ ક્યાં? હું તો આપની પાસે કંઈક અરજ કરવા આવ્યો હતો, પણ કહેતાં હતાં બિપત્તી નથી.’

રહેમાનના શબ્દોએ હાલાતનું હલ્લ ફલી જતું હતું. રહેમાન જેવા નેકરિલેને માણસ રહી પડે એ હવે એમને માટે અસહ્ય હતું. એમ તો તેમણે ઘણું કરજદારોને રક્ષા ભેગા હતા; પરંતુ આ રુદનમાં એમને રહેમાનના હૃદયની વેદના સંભળાતી હતી. ખીબના રુદનથી વળ બનેલા હાલાતને રહેમાનના રુદને પિંગળાવી દીધા હતા. એમણે રહેમાનને સાંત્વન આપતાં કહ્યું :

‘કહે ભાઈ! દુઃખના દિનસો તો સોને માટે સરખા છે.’

‘કથે મોટે બોલું સરકાર! કાઈ ટેકાણેથી પાઈ પણ ઉધાર મળવી મુશ્કેલ છે. કામ એવું પડ્યું છે કે એ ન કરવાથી નિહાળી-ભરેના પાતોંવો રહી જાય. અપને હું કાઈ નથી કહેતો, પણ હજાર, દયાગુરુ તો એમ માનીને કરે કે જસો રૂપિયાની રકમ આપ દુધામાં ફેડી રહ્યા છો. બે હું જીવતો રહીશ તો પાઈ થે પાઈ દુધમાં ઘીઈને આપી છીશ.’

હાલાતએ રહેમાન સામે બેઠું અને બોલ્યા :

‘ત્રણસોની રકમ’ તો થઈ ગઈ છે ને બીજા બસો માર્ગવા આવ્યો છે? બે વર્ષમાં તો પાંચસોના ખાતસો થઈ જશે, એની કાઈ ખજર છે!’

હાથ બેઠી રહેમાન બોલ્યો :

‘ગરીબ પરવર! અગર ખુદા દશે તો ચાર વીંધાં બનીનમાંથી એક જ વર્ષમાં પાંચસો મળી જશે. મુલતથી થે પહેલાં આખી રકમ ચૂકતે કરી આપીશ’

હાલાતએ ખીબું ખાતું કરાવ્યું. આ વખતે તેમણે ખર્ચની કાઈ પણ રકમ કાપ્યા સિવાય શું ૨૦૦ ગણી આપ્યા. રાશંશત થતો રહેમાન દેર આવ્યો અને માતાનાં ખાણમાંથી મુકત થયો. જે માણસો હાલાતને અને રહેમાનને ઓળખતા હતા તેમણે હાલાતની આ પ્રથમવારની જ ઉદારતાને વખાણી રહેમાન પરની હાલાતની આ રહેમ ઘણાને ખૂંચી પણ ખરી. રહેમાન તો બસે બાબતોથી પરં બની ગયો હતો.

*

એતીની હાલત અનાથ બાળકના જેવી હોય છે. જળ અને દવામાન અનુકૂળ હોય તો અનાજના ઢગલા થઈ પડે છે અને દવા પાણી પ્રતિકૂળ બને તો કપટી મિત્રની મુશ્કેલ દગો પણ મળે છે. આગ, તીક શરદી, ચેર જરેડથી બચી જવાય તો તો એને ‘ફસલ’ કહેવામાં આવે છે, નહિ તો ફસલને બદલે ‘ફસલ’ થઈ જાય છે!

રહેમાને પણ ફસલ લેવા માટે રાતદિવસ એક કરી નાખ્યાં. તેની વડુએ પણ રાતદિવસ એવાં નહિ. બે નાનાંનાનાં બચ્યાં હોવા છતાં તે દરેક કાર્યમાં રહેમાનને મદદ કરવા જિભી રહેતી. આ બધા પરિશ્રમના ફળરે રહેમાનના ખેતરમાં એટલી બધી શેરડી થઈ પડી હતી કે એના ખેતરની વચ્ચેથી દાથી

ચાલ્યો બય તોપણ દેખાય નહિ ! આખું ગામ રહેમાનના વાડ તરફ ભેંધને કહેતું કે આ ફસલમાં રહેમાનના પોખાર પડવાના છે, ફેંકી દેશે તોય આફરોથી ઓછા નહે આવે.

રહેમાન પણ 'ઐતરુવાર શેરડી' લઈને લાલાજીને લાં પહોંચી ગયો હતો, વાત-વાતમાં એ વારંવાર કહેતો :

'નામદાર, વાડ ભેંધને બહુ મારું હેયું હશેને હીમ બની બય છે, એ બધું આપની રહેમતજરને આભારી છે. પણ જે જે, વાડ રહેમાન પણ લિમર્યો બય તેમ નથી. જોળ તૈયાર થાય કે તરત જ જે ફાંઈ આવશે, તે આપના ચરણોમાં મૂકી દર્શાવું. આપ આપના હાથથી' જે ખેપાંચ રૂપિયા આપશે તો જ છોકરાંઓને કપડાં કરાવી દર્શાવું, નહિતર આવતી સાથે વાત. દાણાપાણી તો ફરીવાર એ જ જમીન આપી રહેશે.'

જવાબમાં લાલાજી હસીને કહેતા :

'એ તો સમય આવે ભેંધ લેવાશે.'

*

મનુષ્યના વિચારોથી કેટલીકવાર ભાગ્ય જુદું વિચારે છે. એકવાર રહેમાન વાડના શેઠા પર શેરડીનાં સુકાયેલાં પત્તાં સળગાવીને, તાપી રહ્યો હતો. શિયાળાની રાત હતી. ઓઢવાનું પૂરું સાધન હતું નહિ; જાગી જાત વાડની રહેવાળી કરવામી હતી.

બળદો બિલા જેતરમાં લીલુંજમ થાસ ચરી રહ્યા હતા. બળદો દૂર ચાલ્યા ન બય એટલા માટે ચાપાંચ શેરડીના સાંકા સાથે તેઓને ખાંધી દીધા હતા. અધી રાત વીતી ગઈ હતી.

એકાએક રહેમાનને એકું આવ્યું. અખંદિત અવસ્થામાં એ પોતાના બાળકોને સ્મકડાં અને કપડાં આપી રહ્યો હતો. એની

સ્વપ્નોની દુનિયામાં એ બહુ કોઈ ઓછો શેઠ બની ગયો હતો અને શેઠાણીનો સ્વાગ સજીને એની સ્વપ્નશેઠાણી મરિયમ મોલીના હાર એના પર ફેંકી રહી હતી. જંગલની સુમધુર હવાના સ્પર્શથી એની સ્વપ્નસંજી સુરમ્ય બની રહી હતી !

અચાનક હવાનો એક વંદોળ આવ્યો, રહેમાનની આગળનો આગનો બડકો વિખરાઈ ગયો ! સાથેસાથે જ રહેમાન સફાળો બની બિઠ્યો.

બ્યારે તેણે આંખો યોગીને સામે ભેંધ ત્યારે આખો વાડ બડકે બળી રહ્યો હતો ! તે એકદમ બિલો ચર્ધને દોડ્યો ! વાડ સળગી રહ્યો હતો એની તો એને ચિંતા ન હતી, એને તો ચિંતા હતી અંદર બાંધેલા બળદોની ! ચારેતરફ લાગેલા અંકિની પરવા ન કરતાં એ વાડની અંદર ઘૂસી ગયો અને ભેંધું તો બંને બળદો ઉંઘટને બાસ લઈ રહ્યા હતા !

હતાશ બનીને એ પાછો ફર્યો. ગામમાંથી માથુંસો દોરી આવ્યાં હતાં. પરંતુ લીલાજી વાડને કોઈ બચાવી શક્યું નહિ. લીલી હરિયાળી વારી રાખના ઢગલામાં ફેરવાઈ ગઈ ! રહેમાને એના પર એક દષ્ટિ કરી, એની આંખોમાંથી પાણી પણ બહુ સળગીને ખાખ બની ગયું હતું. એને બદલે એના ગાલ પરના દાંહેલા ભાગમાંથી પાણીની ધાર ફૂટતી હતી ! હાથપગના ફેલાંને તો એ ગલુધારે તેમ ન હતો. આજે તો એના દિલ્લમાં ફેલા પડ્યા હતા ! એની દશા અનાથની જેવી બની ગઈ હતી. એના હાથપગ આજે ઢીલા પડી ગયા હતા. એની પીરસેલી થાળી આજે અચાનક ઊંચવાઈ ગઈ હતી. એને એની પોતાની ફિકર ન હતી. બાલકુઆ તો દુઃખની તાલીમ લઈ ચૂક્યા હતાં. એને તો ફિકર હતી એના કરજની.

એચાર દિવસમાં લાલાજીને ચપરાસી

આવનાનો જ હતો. લાલાજીને તો બતાવવામાં એને શરમ હતી. એ દિલ્લુડ બની ગયો હતો !

એણે વિચાર કર્યો : કદાચ 'લાલાજીના પગમાં પડીને એક વર્ષની સુદત માગવામાં આવે તો ? પરંતુ બીજી જ પળે તેની હદયે એનો જવાબ વાળી દીધો :

‘એથી તો સાતસોના નવસો થઈ જવાના ; અને કદાચ તેઓ અદાલતે ચડે તો ? એ-ક ...દ...બ...ર...પૂરા...’

‘પછી કયા ઝડેથી એ હબર આપવા ? બાપ દે બાપ ! એથી તો મરણ સારું ! અને ક્યાંક કેદ મળે તો ?’ તો ? એના જવાબમાં એ મૂંઝ બીઠ્યો !

‘લાલાજી કેવલ બલા માણસ છે ! ત્રણસો રૂપિયા તો ચલ્યા જ હતા. ઉપરાંત દયા કરીને તેમણે બસો બીજા આપ્યા ! પચાસ રૂપિયાના વ્યાજથી પણ અને કોણ આપે તેમ હતું ? અને હવે ! હવે તો મારી ઇજ્જત ખુતાબાના હાથમાં છે’

*

સવારનો વખત હતો. પોતાના બેતરની આગળ બરાબર સામે-ટૂટીફૂટી ઝૂંપડીની સામે બેઠીને રહેમાન પોતાનું બની ગયેલું ભાગ્ય ભરમરપે દગલો યધને પોણું નિહાળી રહ્યો હતો. ભાકાઓ ભુજાઈને બહુ હૃદયમાં લાગી ગયા હતા. એના ફજરે હતા એના ઉત્પ્લસો અને ચોધારે આસુની ધારા. એ આસુની ધારા પણ એના અંતરની આગને, જુઝવવા અસમર્થ હતી !

એણે ઝૂંપડીમાં પડતું મૂક્યું. હવે બહુ બેતરના સામે બેલું ન ગમતું હોય તેમ એ બે હાથમાં માથું મૂકીને જાણે જોઈને બેસી ગયો ! એ ક્યાં સુધી એમને એકા બેસી રહ્યો એની ખબર પડી નહિ !

‘અચાનક, એના કાનમાં એક ભયંકર અવાજ આવ્યો :

‘ફેમ રે. ચેઈમાન ! પચાવી પાડવાનો વિચાર છે કે શું ? મર્ધ ફાલે મુલત વીતી મર્ધ, છતાં તો બતાવવા ચે બાવતો નથી ? તું હજી દગ્ગરને ઓળખતો નથી, ભલેમલાને પાણી પાઈ દે તવા છે એ.’

‘રહેમાન કંઈ મરો ! સામે જ પ્રચંડકાળ લાડીધર ચપરાસી બિલો હતો. બિલા યધને, તેણે લાલાજીના એ પ્રતિનિધિને સલામ કરી અને કહ્યું :

‘ભુજો છો ને ભાઈ ! મારી ‘આ કમનસીબી !’

ચપરાસીએ દમ કરાવ્યો :

‘હાલહવાલ બલુવા એ મારું કામ નથી. સીધી રીતે પૈસા આપી બ. તારા બેતરનો કંઈ જામે હબરો નથી લીધો સમજ્યો ! અને...મધો જવાબ તો દગ્ગરને જ આપવો પડશે.’

‘ચલો’ કહીને તેણે રહેમાનને લપાળ્યો ! પાણી બાંધવાનો પણ વખત રહેવા ન દીધો. એ મુખે ચપરાસીએ એનું કાંઈ જ સાંભળ્યું નહિ. સંભળવાનો એની પાસે અવકાશ પણ ન હતો. નેટલો એ બોડો હતો તેટલી જ એની શુદ્ધિ પણ રચ્ચ બની ગઈ હતી.

ચાર ગાઉનો રસ્તો કંપાઈ મચ્યો ! રહેમાને ‘કોકવાર પણ માયું ન’ ઉઘાળ્યું કોકકોકે એ બોલતો હતો : ‘યા રહીમ ! મદદ કરજી.’ હવે એ કોક જ એના આધાર હતો. ફો એટલું આશ્વાસન એના હૃદયમાં નહોત તો એ કદાચ રસ્તામાં જ બેસાન યધને પડી ભાત ! અને જ્યારે મતુષ્યની જહ મંબીર હાલત થઈ ભય ત્યારે ‘નિરપલ કે શલ રામ’ વિના બીજા આધાર પછી જાનો હોય !

લાલા દયાબાસેજી આંગણમાં ટહેલી રહ્યા હતા. આવતાં વેંત જ રહેમાને એના ચરણોમાં પાથરી નાખી દીધી! એની આંખનાં આંસુઓનું ‘રધાન હવે હૃદયની આદ્રતાએ લીધું હતું’ અને, શુદ્ધ હૃદયની આદ્રતા જ બીજાના હૃદયને આદ્ર બનાવવા સમર્થ બની શકે છે.

લાલાજીએ પોતાના હાથે જ રહેમાનને ઊંઘા કહ્યો અને કહ્યું :

‘શું છે રહેમાન! બધી શેરડી બળી ગઈ અને બબ્બે પણ?’

‘હજૂર, આપ બધું સાંભળી ચુક્યા હશે. શું કહું સરકાર! મારી પર આક્રમણ હુંગર તૂટી પડ્યો છે ખીલું કાંઈ નહિ. બે ત્રણ બચી ગયો હોત તો હું આપનો કરજદાર મટી જતો; પાઈ થે પાઈ ચૂકતે કરી દેત અને મારાં બચ્યાં...’

રહેમાન આંગળ ધોલે, તે પહેલાં તો લાલાજી તાડી ઊઠ્યા :

‘...ધોલ હવે શું નિચાર છે? રૂપિયા આપી દેવા છે કે જોડની હવા ખાવી છે?’

રહેમાનને જોલનું નામ સાંભળીને કંપારી આવી ગઈ! ગળગળા અવાજે ઈ ધોલ્યો :

‘આપ જે કાંઈ કરવા ધારો તે કરવા મુખ્યાર છે. હું જ કમનસીબ છું સરકાર! મેં બે વર્ષનાં કાંઈ અને હું જ યોગે પડ્યો. ઔઝામાં ઔઝી મારી એક જ અરજ છે. મને એક વરસ બચાવી દો તો આ વખતે વાલદો નહિ કરું, છેવટે મારાં...’

‘હાં...હાં. શું કહે છે, તારાં? શું તારાં? ટૂંકમાં પતાવી દેને, તારી છેલ્લી ઉમેદ શું છે?’

લાલાજીના શબ્દોમાં બંને બળી ગયેલી શેરડીનો રસ ટપકતો રહેમાનને બેવામાં આવ્યો! તે હાથ ઝેડી બેઠો :

‘...મારાં બાબતો વેચીને પહું આવતે વર્ષે હું કરજ ભરી દઈશ. મારી છેલ્લા છેલ્લી એ જ ઉમ્મીદ છે કે હું આપનો કરજદાર ન રહું; સરકાર!...એક વર્ષ...હા એક જ...’ તે પોકેપોકે રડી પડ્યો!

‘તો સમજ લે રહેમાન! તું કરજદાર મટી ગયો.’ લાલાજીએ રહેમાનની પીડ યાત્રી.

‘કેવી રીતે સરકાર!’ રહેમાન લાલાજી સામે આંખો ફાટી જોઈ રહ્યો : ‘હું એ પાઈ પહું સાથે લાવ્યો નથી.’

‘તો સમજ લે રહેમાન! હું પણ પાઈ મારી સાથે લઈને આવ્યો ન હતો.’ તો તારું દિલ સમજવા માટે કોશિષ કરી રહ્યો હતો. બાકી તો તું મારો કરજદાર નથી, ઊલટો હું તારો કરજદાર છું, આજી નહિ ચારપાંચ વર્ષ થો.’

લાલાજીના શબ્દોનું રહસ્ય સમજવાની રહેમાનમાં શક્તિ ન હતી. એ તો આંખો ફાટીને બંને એમના શબ્દોનું પાન કરી રહ્યો હતો. એને હવે એટલી તો ખજ પડી જ ચૂકી હતી કે સરકાર એને જોલની હવા ખવડાવવાના નથી! એટલામાં લાલાજીનો અવાજ શરૂ થયો :

‘રહેમાન! હું બહુ લોળો છે. તારે તાર કરજની ચિંતા કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી એ તો ક્યારનું ભરપાઈ થઈ ચૂક્યું છે. શે આ તારા ખાતાનાં પાનાંઓ.’ કહીને લાલાજીએ રહેમાનના ખાતા પર મોટી ચોકડી-મૂંઝી દીધી.

‘સરકાર! એમ ન કરો. આપને આંખ નહિ, આપણું આપતે જન્મે મારે આંખ પડશે.’

લાલાજી હસી પડ્યા અને યોલ્યા :

‘રહેમાન! બધા જન્મના કરજમાંથી હું છોડ્યો છે. કરજદાર લોકો કરજ કરતી વખતે જોલની ખરજ બતાવે છે તેટલો ગરજ તેને કરજ ચૂકવતી વખતે બતાવતા નથી. છે

નખતે તેઓ જુદાંજુદાં બકાનાં જ બતાવતા હોય છે. મને એવાં 'ગરીબ બદમાશ' ઉપર ચીક છે, પણ મેં તો તારી હરખે પરીક્ષા કરી છે, તું પાકો ઈમાનવાર છે. તારા જેવા બધા ફરજવારો હોય તો ?

અને એક પ્રીતિ પણ વાત છે. તું તો મારો કરબદાર રહ્યો પણ નથી, ખરો કરબદાર કોણ ? એ જ સવાલ બની ગયો છે. આ તારી લક્ષ્મી મારી પાસે જ્યારથી આવી છે ત્યારથી આજ સુધીનો હિસાબ મેં બરાબર ગણી ગયો છે. આજ દિવસ સુધીમાં તેણે કોણનો આણું આહોંસો રૂપિઆનું ઘી-દૂધ અથોને આપ્યું છે, ગરીબોને ઊંચા આપી ? એ તો વળી જુદી. અને તે ઉપરાંત જેતીનાં કામમાં સર્વ શક્ય તેવા બે વાજરાઓ તૈયાર જ છે.

હું સમજી શકું છું કે એટલી ગરીબીમાં ખંડર રૂપિયાની તુકસાની વેડીને પણ તેં મોસેવાનો ઉત્તમ ખર્ચ જ બખોલે હતો. જ્યારે તેં મુસવમાન હોવા છતાં એટલી કસર ખાંધી ત્યારે લાખોની સંપત્તિ ખરાબનારો હું મિલ્કુ આરસો રૂપિયા એટલી કસર ખમી ન શકું તો મારા જેવા એકમાત્ર બીજો કોણ હોઈ શકે ?

મેં તને જો રૂપિયા આપ્યા હતા, તે તો હમના કામમાં વાપરવા જ આપ્યાં હતા. હું

બહુ ઝીણવટથી તારી તૃપાસ કરતો આવ્યો છું કે તેં એને કંદી ફરપથોગ કર્યો નથી. મારે ત્યાં તો, એક જ પુત્ર છે અને તારે ત્યાં એનહુ બચ્ચાં છે. નારી પાસે તો હવે આશુચિકાનું સાધન પણ નથી.

જેતીના ઉપયોગમાં આવે તેવા આ બે વાજરાઓ હવે તારા જ છે. એને કેળવીને તું તારી જેતી ચાલુ કરશે અને આ બધો રિસ્યા વધારાના પણ હોતો જ. એનાથી આજ વર્ષ તારા બચ્ચાંએનું પોષણ થશે. હવે હું અને તું બંને સરખા થઈ. કોઈ ઇન્કાર નથી. નારા, એવાને ખર્ચ આપના મારે તો હું તુજા તૈયાર છું.

કહીને લાલાજીએ મોટા વાજરાઓ અને બસો રૂપિયાની રકમ રહેમાનને આપી દીધી.

રહેમાનને આભારના શબ્દો તો આવતા ન હતા. પણ બધે કોઈ જુગલૂના ચોપડા ઉડતી હોય તેવી તેની આંખો આભારરહ્યું કમિલ્કો સારી રહી હતી. લાલાજીને બદલે કોઈ દેવદૂત ઊભો હોય તેમ તેને લાગતું હતું.

— જ્યારે લાલાજી કરબદાર બાર હળવો કરીને જાયે એઈ રહ્યા હતા ત્યારે રહેમાન આનંદથી જો વાજરાઓ અને બસો રૂપિયાની રકમ લઈને નવી દુનિયા વસાવવા આજ્ઞા બંતો હતો.

★

સોનાપૂના ધરવેશ રત. ફૂલચંદ્રાઈના છવનના અંતિમ દિવસો હતા. શ્રી. દાનાબાઈ અંદ એકજો મુજા, રજા બધીવણી વાતોને અંતે હયા પડતી વખતે નાનાબાઈએ ઘાવથી નમરબર કરતાં 'પૂણ્ય' : 'હઈ, આજ્ઞા ?'

'હવે આજ્ઞા તો તમારી ?'

'કેમ વાક ?' નાનાબાઈએ સામી પ્રશ્ન કર્યો.

'કાશુ હવે તો ચોટાક જ સમય જામ તમારી બહસેનામાં આવીને જોઈઈ જવાનું' રશી, ત્યારે આજ્ઞા તો તમારે જ આ લાના રહેશે ને ?' પોતાના પુત્રજન પરીના બહસણનો ઇશારો કરતા, ફૂલચંદ્રાઈએ જણાવ્યું. એના જવાબમાં એણી જ હાથપરકોર કરવા નાનબાઈ બોલ્યા : 'પરંતુ ફૂલચંદ્રાઈ ! અમે પણ તમારી પાલળ જ આવી પલ્લવું ને ? એટલે તે વખતે તો તમે અમારા કરતાં ચો, ૧ વઈ અથા હમી પરિજામે અજા કરવાની તો જુમરે જ રહેવાની !'

અંબીર વાલવરજીના, હાજરી સહઈ, ઉપઈ અઈ.

શ્રી રત્નનું રત્ન

શ્રી. પ્રશાંત

માણુ'નું પ્રસ્થાન કરનાર એક મહાન વિભૂતિ તે શ્રીરામાનુજાય. વિશિષ્ટદેવતા એ પ્રખર પુરસ્કર્તા હતા. એમના જે જીવનની આસપાસ, અન્ય અનેક મહાપુરુષના જીવનમાં બને છે તેમ, ક્યાંક ક્યાંક દંતકથાઓ વર્ણવેલી છે; તથાપિ એ મહદ્ વિભૂતિ તેજ પ્રકાશ ક્યાંય અછતો રહેતો નથી. એમના જીવનની એ જીવનદર્શનની ઝાંખી આ લેખમાં ક્ષણવામાં આવી છે.

૨. યસંસ્કૃતિના પ્રચાર ધીમેધીમે દ્રવિડી પ્રદેશોમાં વધતો જતો હતો.

બુદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ પણ જનતામાં પ્રસરતા જતા હતા. ઇસ્વીસનના આરંભનાં પ્રથમ વર્ષોમાં પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. એ ધર્મ પ્રવાહમાં ભરતી અને ઓટ આવતા ગયાં અને દસમી સદીમાં તે યામુનાઆર્યના સતત પ્રયત્નોને લીધે શ્રીરંગમ, કાંજીવરમ, તીરુપથી વગેરે સ્થળોએ વિશિષ્ટદેવ સ્વીકારાયો. આ નવા વાદનો, નવા સંપ્રદાયનો, પોતાની પછી કાણુ ધર્મવારસ થશે એ બેવા યામુનાઆર્ય પોતાના શિષ્યમંડળમાં ચારેતરફ નજર નાખી. અનેક મોઢે યાદવપ્રકાશના વિદ્યાર્થી લક્ષમણમાં વળાણુ થતાં, સાંભળી એમને થયું કે એ પદ્ધતિને જોડાવે એવા પ્રાર્થ હોય, તે તે માત્ર લક્ષમણ જ છે.

યામુનાઆર્ય જેવા યુક્ત ને પ્રખર વૈષ્ણવ શાસ્ત્રી એની ઉપર મોહ્યા હતા? શું હતું એ બાળશિષ્યમાં, જે અભ્યાસી જ મોટેરાની આંખે ચઢતો હતો?

મદ્રાસ ઇલાકામાં અસ્તેર ને અઘાર નામે જે ગામ છે.

અસ્તેર વૈષ્ણવમાળી હતું, ને અઘાર હતું શિવમાળી. એ અસ્તેરનાં નાથમુનિ

ભાસ્તવર્ધનાં ધર્મસાગરમાંથી અતેકાનેક પ્રોત્સાહન સૌકિંતકોન્નજાતને સાંપડ્યાં છે. તેમાંના હિંદુધર્મવીરોમાંથી ધણાએ વેદમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે, ને એની ઉપર સ્વતંત્ર સાધ્ય કે કીડાઓ લખી છે. આપણા વેદનો રત્નાકર સભર છે, ચમત્કાર છે; તથાપિ વેદધર્મના વિશાળ સભ્યમાર્ગમાંથી કેટલાક વિશિષ્ટ ક્ષાંતઓ કે કીડાઓ રચાઈ છે. એ નવા

પંડિતના પૌત્ર અલવંદર અસ્તેર છોડી પેતા ને બહેન સાથે તીરુપથી ગયા. ત્યાં પોતાની જે બહેનોને કેશવ સોમયાજી ને કમલનયન નામે જે વિદ્વાનો સાથે પરણાવી. વળત જતાં કેશવ સોમયાજીને ઈ. સ. ૧૦૧૭માં એક પુત્ર થયો. એનું નામ પાડ્યું લક્ષમણ ને કમલનયનના પુત્રનું નામ રાખવામાં આવ્યું ગોવિંદ. સત્તરમે વર્ષે જ મેને લણુવા મોકલવામાં આવ્યા.

અહીં રહી લક્ષમણે વેદાંત, ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરેના અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. બંને ગસિયાર્થ ભાઈઓમાં લક્ષમણની મેધા, વિદ્યા સંપાદન કરવાનો એનો ઉત્સાહ, એની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ને પ્રતિભા સર્વને ચકિત કરી દેતાં હતાં. એક વેળા વર્ગમાં પ્રજ્ઞસર ચાલતું હતું, ત્યારે પોતાના ગુરુ યાદવપ્રકાશે શ્લોકના કહેલા બુદ્ધ અર્થ સામે એણે પોતાનો વિરોધ ઉઠાવ્યો. સૌ આશ્ચર્યચકિત, ચર્ચા મચા. આવું તે કેટલીયે વખત બનતું; પરંતુ હરઘડીએ આટલા પ્રખર વિદ્વાનની બુદ્ધિ! પણ ના, ના, વાત સાચી જ હતી. ગુરુએ વળી એકવાર હાર પણ ક્રમ્પણી હતી! પરંતુ ત્યારપછી ગુરુના હૃદયમાં કૃપાનો જેરી નાગ ઉછેરતો ગયો. એક યુક્તિ પ્રમાણે, યાત્રાએ જવાને બદલે ગુરુ ને

શિષ્યોના સ્વયં જીવજ્યો, ત્યારે આ વાતની ગોવિન્દને ગંધ આવી; પરંતુ એણે લક્ષમણને ન તો ભગાડી મૂક્યો કે ન તો ચેતવી રાખ્યો. ને રસ્તામાં ગાઢ જંગલમાં કાચીથી ઠીકઠીક દૂર લક્ષમણને ચતો મૂકી સો ભાગી ગયા.

પરંતુ તે પછી, કહે છે કે, એક વૃદ્ધ શિકારીને એની પત્નીને લક્ષમણે જોવાં તે દોષ પલ્લ કાંઈવરૂ જ જવાના હતા એમ તેમણે કહ્યું આખી શે રાત આ ત્રિપુટિએ થાંધા ક્યું અને પ્રભાત થતો વહે લક્ષમણને પીવાનું પાણી લાવવા માટે આવેા મોકલ્યા. પાણીના પ્યાલા સાથે આવીને લક્ષમણ જુએ છે તો આ જને અદશ્ય થઈ ગયા હતાં! અને પોતે પણ કાચીની જ હદમાં હતો. એનું લક્ષમણને જ્ઞાન થયું, ત્યારે એના આશ્ચર્યને કાર્ધ પાર રહ્યો નહીં. એને તો એમ જ થયું કે ભગવાને આવીને માર્ગ બતાવ્યો હતો.

એ પછી આ જ ગુરુ યાદવપ્રકારના હાથે નીચે લક્ષમણે અંખાસ તો ભરી રાખ્યો; પરંતુ મનનો મેળ તૂટી ગયો હતો. એવામાં હંતકથા પ્રમાણે એ જ સ્થળના સમની પુત્રીને બત વળગું હતું, તે કાઢવા એ કળામાં પ્રવીણ યાદવાચાર્યને લોલાલ નામાં આજ્ઞા, પણ એ નિષ્ફળ ગયા ને એમની સાથે ગયેલા લક્ષમણે એ માટે રજા માગી, કહ્યું:

‘દેવ ગુરું ને માળાપ પ્રત્યે એ મેં એક નિજ રાખી હોય ને અચારની પ્રજા સુધી એ હું પંચિત રહ્યો હોઉં, તો હે બહેન, તારું કુખ દૂર થએ.’

ને તત્ત જ પુત્રી સાજી સમી થઈ ગઈ. એકાદ વર્ષ એનું થે કહે છે કે આ પ્રસંગે તો રામોત્તમની લગ્નમગ ૭૦ વર્ષની ઉંમરે બન્યો હતો! પણ ત્યારપછી ગુરુને કંબોમિ

લક્ષ્મી ઊઠ્યો કોટલે, એમને છોડી લક્ષમણે કાચીના દેવરાજ પેરુમલને ગુરુપદે સ્થાપ્યા. લક્ષમણના જીવનમાં ત્રીજો સમકારિક બનાવ અહીં બને છે. પ્રખર વિદ્વાન યામુનાચાર્યની નામ્નરમાં એકમાત્ર આ લક્ષમણ જ વસી ગયો હતો. યામુનાચાર્ય પોતાની દલાલી દરમિયાન જ લક્ષમણ શ્રીરંગમ આવી, આ નવા સંપ્રત્યક્ષે વિધિ પ્રમાણે અંગીકાર કરી દે, એ ઇચ્છાથી એમણે પોતાના એક શિષ્ય મદાપુરણને છેલાવવા મોકલ્યા.

આ માગણી લક્ષમણે સદર્પ વધાવી લીધી અને યામુનાચાર્ય પાસે જવા નીકળ્યા. કાવેરીને ઉત્તર કિનારે તેઓ પહોંચ્યા હશે ને આ... શું ?

બધી મોટી સંખ્યામાં વેણ્ણવો આક્રંદ કરી રહ્યા છે. રામાનુજે માન્યું કે નહોં આ મહાન આચાર્ય સાથે દમ્ભેનું વિયોગ રહી ગયો. કાવેરીને બીજે કિનારે એની અંતિમ ક્રિયા થઈ હતી મહાન ગુરુના મુખારવિદના ઉલ્લાસ દર્શન કરવા માટે લક્ષમણ ઉતાવળે ભય છે. પોતે કેટલો નસીવદાર હતો તે આ જાણાય તેજવી રાધે, એવાં વિચાર સૌથે એ સ્મરણભૂમિ પર પડેલું, દિવ્ય કાલિવાળું મુખારવિદ નિદાળે છે. સાથેસાથે ગુરુના જમણા હાથની વળેલી ત્રણ આંગળીઓ તંદ્રા પણ એની નજરે ભય છે. આસપાસના ઊંઝેલાને એ પૂછે છે: ‘શું કારણ છે આનું? ગુરુને પ્રથમથી જ આવી આંગળીઓ હતી?’

જવાબ મળે છે:

‘ના, મત્સ્યપ્રકીના યોગાક જ સમય અગાઉ એમણે પોતાની ત્રણ ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરી, ન કરી ને એ બંધ કરી દીધી છે.’

‘શી હતી એ ઇચ્છાઓ?’ લક્ષમણે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘આસનાં સર્વો ઉપર એક વિશિષ્ટા-
દૈત્યુ’ ભાષ્ય રચવું; બીજી તથા ત્રીજી પ્રજા
એ હતી કે વેણુપુરાણના કર્તા પારાજર
તથા સંત સદ્ગાથા બંને પ્રત્યેનાં બધું
તરીકે બંનેનાં નામ અને બંનેની કીર્તિ
શાશ્વત રહે એમ કરવું.’

‘ઈશ્વરકૃપા હશે તો,’ લક્ષ્મણે ત્યાં
સ્મરણનાં જ પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘હે, ગુરુદેવ,
આપની અતિમ પ્રજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવાનું
કાર્ય હું કરીશ.’

આ શબ્દોના પડથો હજી તો હવામાં
ગાળે છે ત્યાં જ, કહે છે કે, ગુરુવર્ધની ત્રણે
આમળીઓ ખૂલી હોય તેમ થઈ ગઈ.

યામુનાચાર્યની ઉત્તરક્રિયા જાદ શ્રીરંગમ
ન રહેતાં લક્ષ્મણ તુરત પોતાના કાંચીપૂર્ણ
કરીને મિત્રની સાથે કાંચી આવ્યો.

કાંચીપૂર્ણ હતો તો સમાજના નીચલા
ઘરના શુદ્ધજાતિના; પરંતુ પવિત્રતામાં ને
વિદ્વતામાં એની તોલે કોઈ નહોતું. દરમિયાન
લક્ષ્મણનો લેશ થઈ ગયાં હતાં. એટલે મિત્રને
એણે શ્રીરંગમથી ભોજન માટે ઘેર બોલાવ્યો.
કાંચીપૂર્ણને બીજે અગત્યને કામે જવું હું
એટલે લક્ષ્મણની ગેરહાજરીમાં જ જરૂરી,
શ્રીરંગમ આવ્યો ગયો. પાછળથી લક્ષ્મણે
આવીને બેસું તો પત્ની એમાં વાસણો માંજી,
લઈ જઆને બરાબર ગોમરથી ઘાઈ નાખી,
શદ્ધથી અંબુધીયા બદલ શાબોર ત્યાંહી રહી
હતી! લક્ષ્મણને, પત્નીની આ આલસહટથી
પુષ્કળ લાગી આવ્યું. ‘એને ખાતરી ગઈ કે
પોતાની ભાવનાને પત્ની બિલકુલ બંધબેસતી
થઈ શકે એમ નહોતી.

પેલી ખાલુ યામુનાચાર્યની જગ્યા ખાલી
પડી હતી. તે માટે લક્ષ્મણને શ્રીરંગમ તેડી
જવા વૃદ્ધ કાંચીપૂર્ણ પુનઃ કાંચી આવ્યો.
લક્ષ્મણે કાંચીપૂર્ણ પાસેથી વેણુવેનાના મંત્ર
કાંચે શિશુલુ લેવાનું કહ્યું. કાંચીપૂર્ણને પોતાને

ત્યાં સપત્ની રાખ્યો. ધાર્મિક શિશુલુમાં
લક્ષ્મણ ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો.
પણ તે સ્ત્રીસ્વભાવ! સાવ નજીવી વાતમાં
બંનેની પત્ની વચ્ચે તકરાર થઈ. આની
લક્ષ્મણ ઉપર દોષ પણ બતાવી ખોટી અસર
ન થાય વાટે એમણે તો બે કાંચીપૂર્ણ કાંચી
એડી શ્રીરંગમ ગયો. આ બનાવ વંખતે
લક્ષ્મણ હાજર નહોતો. આવ્યો ને બેસું કે
આ તકરારના મૂળમાં પોતાની પત્નીનો જ
વાંકે હતો. હવે એને ચોક્કસ લાગ્યું કે પત્ની
સાથે ઘડીબર પણ ચાલી શકે એમ નથી.
એટલે અંતે એને પિયેર વળાવી સંસાર-
બંધન ત્યજી દઈ પોતે કાંચીના પ્રજ્ઞ સમજ
મંદિરમાં જ સંન્યાસદીક્ષા લીધી. ભારથી
લક્ષ્મણ રામાનુજ બન્યો.

સંસારીએ ભગવાં સોહાબ્યાં અને ખરેખર
એ શરીરશોભા ને એ આધ્યાત્મિક શોભા
અનન્ય હતી. અરેક શિષ્યો બન્યા. કુરેશ, ને
દ્વારથી એ એમના પ્રારંભના શિષ્યો. કહે છે
કે એમના ગુરુ યાદવપ્રકાશને પણ પોતાની
ભૂલ જણાઈ ને એ પણ રામાનુજચાર્યના
અનુયાયી બન્યા.

યતિ યથા પછી રામાનુજે ‘યતિધર્મ’,
‘સંમુચ્ચય’ નામના ગ્રંથમાં યતિઓના ધર્મની
વિશદ ને વિસ્તૃત ચર્ચા કરી.

હવે તો રામાનુજની પ્રતિભા દૈનપ્રતિદિન
વિકસતી જતી હતી. દોષાચી શ્રીરંગમની
ખાલી પડેલી યામુનાચાર્યની જગ્યા પર એમને
બેસાડ્યા. રામાનુજના કાકાને કૈંકિને ગોવિંદ
લક્ષ્મણે એમના કાકા શ્રીશૈલ પણ રામાનુજના
અનુયાયી બન્યા. યાજ્ઞમૂર્તિ નામના એક
અદ્વૈત વિદ્વાનને એમણે વાદવિવાદમાં હરાવ્યો,
તે પણ એમને શિષ્ય બની રહ્યો.

રામાનુજને ત્રણ ભગીરથ કર્મો કરવાનાં
હતાં. એ પ્ર તો જે ગુરુની યાદી ઉપર પોતે
બેસે હતાં તેને લાયકામવાનું, બીજું પ્રાંતમાં

કરીને નિષ્ક્રમ દિગ્ગમાં પૂજા ને ધર્મવિધિ થાણુ કરાવવાનું ને ત્રીજું સૌથી અગત્યનું શંકરાધાર્યના નામધર્મમાં શ્રી યોગી ભરોતરી કરી રોકે-મુકાજલો કરી રોકે, એવું પોતાના પંથ માંટે સાદિત્ય રચવાનું. એ કાર્યો એમણે કુનેહપૂર્વક હાથ પ્રયાં. શ્રીરંગમ્ મહર્ષી યામુનદ-ચામની ગાદી પર બેસા છતાં એમના જૂના શિષ્યો પાસેથી શીખવા જેવું હોય તે સમાનુજ અવસ્ય શીખી લેતા. એમને એમાં લગીર નાનમ લાગતી નહિ. એવા એક ગોઠિપૂર્ણ નામે શિષ્યે તેા જ્ઞાન આપનાં પહેલાં એમને શ્રીરંગમ્થી મદુરા જિલ્લા સુધી અદાર-અદાર-વાર મુસાફરી કરાવી. પોતાની પાસેથી શિષ્યણુ મેળવવું સહેલું નથો, એમ જણે બોધપૂર્ણ આપ્યો. પરંતુ આટલી બધી મુસ્તીબત વેરીને ને ખાનગી રાખવાનું વચન આપીને જે કંઈ જ્ઞાન સંપાદન કયું હોય તે સચી શ્રીરંગમ્ આવી સમાનુજ પોતાના શિષ્યો ને લોકોને બેગા કરી જણાવી દેતા. ગોઠિપૂર્ણ આવી અત્યંત ક્રોધે બરાયા. એમણે કહ્યું : “

‘આ વતંજુક બિલકુલ યોગ્ય નથી.’
‘યોગ્યો વચનમર્ગ છે. ને આમ કથે’ રોચન નરકે જવું પડશે તેના ખ્યાલ છે.’

જદુજ શાંતિથી સમાનુજે પ્રત્યુત્તરવાળ્યો :

‘ગુરુજી, આપે મને શીખવેલાં વચનો સાંભળીને જો આટલી મોટી જનતા. સ્વર્ગે જતી હોય, એમના આત્માનો ઉદ્ધાર થતો હોય, તેા એ સચી કહેવાના ગુના જાવ નરકે જવું કે તૈયાર છું!’

શાંતિપૂર્ણ ઉચ્ચારથીયે જ્ઞા વાગ્યોથી રહિયુસ્ત ગુરુની આંખ બીધી મળી આવ્યા ને ને પાસે સમાનુજે શીખવાનું રાખ્યું હતું તે તે દરેક પાસેથી શીખવાને જાહેર પોતે એમને વધારે શીખવી શકે એમ હતું, એવી પ્રતીતિ ધીમધીમે એમને થતી રૂઈ એટલે વિકાસ પામ્યે જતાં પોતાના મૂલ-થોને

અમ જનતાના હૃદયમાં વિશાળ સમુદાય સમજ મકર્મી એમણે યોગ્ય ધાર્યાં. ‘વિગથ-સંજ્ઞ’ નામે તત્ત્વજ્ઞાનભરપૂર ને પોતાના મતના સમર્થનમાં એક તાત્ત્વિક ગ્રંથ રચ્યો. શંકરાધાર્યનેા માધ્યમાદ્વારકર અને યાવ-રાખના બેદ-અબેદવાદની શિવમીર્ગોએની પણ એમાં દીકા કરી-પહાચો. કથા. એમાં કેટલિક અર્થને વિશિષ્ટાદેતના સમર્થનમાં થયળ્યા પોતાના પુરોગામીઓનો સમાનુજે જે કંઈ અભ્યાસ કર્યો હશે તેના આજે તેા માત્ર નામ જ આપણી પાસે રહ્યા છે. ‘બ્રહ્મચર’ ઉપર દ્રાવિડાધાર્યની દીકા ને તંક, મુદ્દેવ, કપર્દિને ને બહુથી જેવા પડિતોના એવા જ બીજા શ્રદ્ધોનો એમણે બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો.

વિશિષ્ટાદેતનું નવું ને અનોખું નિરૂપણ બોધાયનના ‘વાર્તિક’ નામના એક અધ્યાય, શાકરમધ્યથી થે વધુ પ્રાચીન ગ્રંથમાં હતું. એની હતામત મેળવવા માટે કુરૂને બીજા શિષ્યો સાથે એ જમાનામાં પહોંચે કાશ્મીર ગયા. ત્યાં માત્ર એના વાંચન પૂરતી જ રજ મળી. પરંતુ કુરૂય તીવ્ર સ્મરણશક્તિનો દોવાચી બધા થે અગત્યના પરિચ્છેદો એણે કંઈક કરી લીધા. શ્રીરંગમ્ આળ્યા પછી કુરૂએ એની નકલ કરી. સમાનુજની શંકાનું એ નિવારણ કરતો નરિ, પણ જ્યાં પેલા બેભાવનના ‘વાર્તિક’થી સંપ્રત્યુગને કંઈ લુપ્તો અર્થ જણાય તો એ લખવું જાંધ કરતો. સમાનુજ આ સમજાવેતા ને પછી સમાધાન-કારક અર્થ કાઢવામાં આવતો. વર્ષોની મહેનત પછી એ અર્થે રચ્યો, પૂણુ ખરેખર અદ્ભુત ગ્રંથ ! સમાનુજનો આ અનુપમ ગ્રંથ તે શીમાધ્ય. એકમાત્ર શંકરાધાર્ય જ એમની તોલે આવે !

તે પછી લખાયાં ‘વેદાંતસાર’, ‘વેદાંત-દીપ’, ‘ગીતાપ્રાધ્ય’, ‘ગવત્રય’ અને ‘નિલય’.

સામાન્ય જનને લક્ષ્યમાં રાખી આ સર્વ લખાયું છે.

હવે એમના અનુયાયીઓની મંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં વધી હતી. એ સૌ સાથે, જુદાજુદા મઠો ને મંદિરોનાં દર્શન ગાળે તથા એમ કરતાં ટીકા કરનારા પ્રતિસ્પર્ધીઓને મહાત્ કરવા માટે રામાનુજે દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ થોડોજો. કુલકોનમ, શિયાવી તાલુકા, મદુરા, ટીનેવેલી, રામેશ્વરમ, મલખાર, ત્રાવણકોર; ને ત્યાંથી ગિરનાર ને દારકા; ત્યાંથી ઠેક મયુરા ને બદરિનાથ એ ગયા. જોવા જેવું એકય તીર્થધામ એમણે રહેવા લીધું નહોતું.

આ પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં એ ધીનગર ગયા, ત્યાં એમના જીવનનો એક ચમત્કારિક બનાવ બને છે.

‘યથા કવ્વાત્મ પુંડરીકવ ઈવ અક્ષિગી’ (જોદોઅ ૧. ૬. ૭)ના આ સૂત્રને સમજવવાનું જ્ઞાનની અધિકારી સંસ્વતી દેવી રામાનુજને આદવાહન આપે છે. આ સૂત્રનો સાબિતક અર્થ આટલો થાય: ‘જેવું કપ્યાસ કમલ છે તેવી એમની આંખો હતી.’ જગદ્ગુરુ સંકારાચાર્યે આમાં કપ્યાસનો અર્થ ‘ત્રાંદરાના પાછળનાં લાલ વર્તુળ’ કહે. હતો. એમણે આનો ઉપરથી જણાવેલો અર્થ માત્ર કયો હતો. એની પાછળનો ગૂઢાર્થ શોધવાની એમણે તરફી લીધી નહિ. ને આંખોને વિચિત્ર લાગે એવી આપનામાં આવેલી ઉપમાનો અર્થ એ રીતે કયો કે આ તે ગોણુ ઉપમાં હતી. એની આગળ બીજી મુખ્ય ઉપમા આવતી હતી, એટલે એટલી લાગે એવી આ ઉપમાથી રસક્ષતિ થતી નથી.

આ દષ્ટિએ વિચારીએ તો આ શ્લોકાર્થનો અર્થ એવો થયો કે ‘વિશ્વેશ્વરનાં ચક્ષુઓ,

કિપિના પાછળનાં રાતાં વર્તુળોને મળતાં આવતાં કમળ જેવાં હતાં.’

કેવું વિચિત્ર લાગે છે, નહિ? જગન્નિર્થતાનું વર્ણન કરનાર ઉપનિષદકારને આખ માટે છેક આવી જ સરખામણી જડી? એમ આપણને જરૂર થવાનું.

પરંતુ રામાનુજે આવો એટલો અર્થ સ્વીકાર્યો નહિ. ‘કપિ’નો અર્થ એમણે સર્વ કે સર્વનાં કિરણો એવો કયો. ‘વેદાર્થ’ સંગ્રહમાં એમણે વિસ્તૃત સમજણ આપેલી છે:

‘ભિંદા જળમાં, મજબૂત ડાળખી પર ભિંદા રહેલા તથા સર્વનાં કિરણોથી સંપૂર્ણ દિગ્દાસ પામેલા કમળ સમાં વિશ્વેશ્વરનાં ચક્ષુ હતાં.’

કહે છે કે રામાનુજે બતાવેલા આ અર્થથી સરસ્વતીદેવી પ્રસન્ન થયાં અને રામાનુજને તથા એમના બાળ્યને એમણે અંતરના આશીર્વાદ બક્ષ્યા.

શિવમાળી અને વિષ્ણુમાળીઓ વચ્ચેના અધગ્રા તો અત્યંત બાળીતા છે. હજી આજે શે ગુજરાતમાં કેટલેક સ્થળે સુસ્ત વૈષ્ણવો ‘બાળ પડિયા સીવવા’ એમ બોલતા નથી. એમની માન્યતા પ્રમાણે ‘સીવવા’ બોલવામાં ‘શિવ’નું નામ અજ્ઞાતતાં શે બોલાઈ ગયું છે ને? રે, ધર્માંધતા!

હજી આજે શે આવો વિનાશકારણનો અજોડ હવાત હોય. તે અગિયારમી પારંપરી સતીઓમાં જન્મતાના ધાર્મિક જીવનની કાયા-પવટને ટાલે તો પૂછવું જ શું? શિવમાળીઓ કહેતા કે ઈશ્વર શિવસ્વરૂપ છે. વિષ્ણુમાળીઓ કહે: ના, ઈશ્વર તો વિષ્ણુરૂપ છે! પણ પછી નહીં, અર્થ કે રાત્રે મંદિરમાં ઈશ્વર આગળ શિવ અને વિષ્ણુનાં પ્રતીક મૂકવાં અને એ બેમાંથી ઈશ્વર જે મત આપે તે,

કોઈ પલ્લુ બતના ચિહ્ન(નિશાની)થી કે દેર દારથી જે બાળુનું એ વડલુ બતામે તે બંને મધ્યે માન્ય કરવું. આ પ્રમાણે રામાનુજે અને તીરુપાઠીની રથાનિક જનતાએ નક્કી કર્યું.

એમણે ત્રિસ હોડેલા હોડા અત્યંત લિંગકથર્થવહેતા પ્રભાતે આવનારા પંચિઆમની રાહ લેતા બેઠા હતા. મદિરના દ્વાર બિઠક્યા. શું હશે, કેમ હશે, દરેકને એ પ્રમાણે પ્રશ્ન થતો હતો... અને બધાએ પ્રભુની મૂર્તિ બોર્ષ. પ્રભુએ વિંબુના પ્રતીક જેવાં રાજ ને ચક્ર હાથમાં લીધાં હતાં ! અને શિવનાં પ્રતીકો નીચે જમીન પર એમનાં એમ પડી રહ્યાં હતાં ! અને ત્યારથી દક્ષિણનાં એ અથડા સદાય માટે ટળી ગયા.

રામાનુજ જલે લગભગ સિતેર વર્ષના થયા હતા. શ્રીરંગમની એમની ગાંઠ પાછળ એમના શિષ્યોમાં ૭૦૦ સંન્યાસી હતા, ૭૪ દોઢદારો હતા અને કેટલાંયે પવિત્ર સ્ત્રી ને પુરુષો એમને બગવાન તરીકે પૂજતા હતા.

મામુનાચાર્યના મૃતદેહ સમીપ લીધેલું જલુ પ્રતિજ્ઞાએ પલુ એમણે પૂરી કરી હતી. અલવારના શિરોમણિ સતકોપને અમર કરવા માટે, શ્રીરોઢ નામના પોતાના કાકાના પુત્રને એમણે પોતાના જ પુત્ર તરીકે પાળ્યો હતો અને સતકોપની પાછળ એનું નામ કુરુકેષ નામવામાં આવ્યું હતું. શ્રીરંગમ રથીને એમણે બીજી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી હતી ને. ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે એમણે પોતાના મિત્રના પુત્ર કુરેશનું નામ પાસસર રાખ્યું હતું. કુરુકેષ તથા પાર્તસર અને ઉપર રામાનુજની કૃપાથી સરસ્વતીદેવીની મહેર જિતરી હતી. કુરુકેષે સંત સહોપના તીરુવાઈ મોગીના હબર શ્લોકોના અર્થ ઉપર ૭ હબર શ્લોકોનું નાનું પલુ અમર લખાવ્યું. ને પાસસરે, તો જુનેક અથોને કાવ્યો રચ્યા છે. એના અત્યંત બહીતી ને મુખ્ય

અર્થ છે: 'વિંબુસદસનામ' ઉપરની 'લુગવત' મુલુકર્પલુ' મામની ટીકાનો. બને યે પોતાને મેળેલાં ઉપનામો. આમ સાધક કરી બતાવ્યાં. આમ મામુનાચાર્યના પડિત અનુયાયીએ. પલુ પોતાની પાછળ ચોમ્ય શિષ્યમંડળ લીધું કર્યું.

મમુનાચાર્યના અનુયાયીઓની સખ્યા બધતી જતી હતી; કારણકે શકરાચાર્યના સામાન્ય જનને અરપદ્મ પ્રજ્ઞ(ઈશ્વર)ને એમણે સ્પષ્ટતા આપી વિશિષ્ટાદૈતનો અર્થ જ એ કે એમણે ઈશ્વરનાં અદૈત તો માન્યું; પરંતુ સાથોસાથ ઈશ્વરને 'વિશેષતા' આપી. માત્ર ઈશ્વર જ સદૈતન છે એ સાચું; બહાર જે બધું દેખાય છે તે તો એના લુલંબુલ પ્રકારો કે એની શક્તિ છે. આ પ્રકારો તે 'ચિત' કે બ્યક્તિગત આત્મા અને 'અચિત' કે પદાર્થો છે. અહીં સુધી જ ચક્રાચાર્યના ને રામાનુજના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સામ્ય છે.

પરંતુ અદૈતવાદીઓ માને છે કે ઈશ્વર પોતાની જાતના કરેલા આનિષ્કારના જે પ્રકારો છે તે અસત્યમય છે, માયારૂપ છે, શુદ્ધિક છે. માનવીની અવિદ્યાને એ સર્વ આભારી છે અને એરીતે બોર્ષે તો શાકર વેદાંત પ્રમાણે સાચા પ્રજ્ઞના કોઈ પલુ પ્રકારો નથી.

જ્યારે રામાનુજ અને એમના અનુયાયીઓ માને છે કે ના, એમ ન હોય. ઈશ્વર પોતે જ સત્યમય હોય, એ મોતે જોડનાતન હોય તો એણે જ સ્વયં આનિષ્કાર આપેલા પ્રકારો કેમ કરીને માયારૂપ હોઈ શકે! આ પ્રકારો પલુ પ્રજ્ઞ(ઈશ્વર)ના નેટલા જ સત્યરૂપ-સાચા છે, રાસત છે. હાં એ પ્રકારો ઉપર પ્રજ્ઞનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય છે ને એની મરજીમાં આવે ત્યાં ને તેટલે સુધી જ આ પ્રકારો સનાતન બની શકે છે એ ન બૂધતું બોર્ષે. પ્રજ્ઞના એ આનિષ્કારને એના પ્રકારો એના 'શેષ' કે એના 'નિયમ' (નિયમ પ્રમાણે

રહેનારા) કહ્યા છે.

ત્રિશેષદૈત એ પણ માને છે કે આપણા બધામાં રહેલો આત્મા શકર 'મતની સાફક સાવ ભુલેભુલો નથી, બ્રહ્મથી ભુલો એની કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી, એવું 'અસ્તિત્વ નથી. 'વેદ અને સ્મૃતિમાં આ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા માટે સંપૂર્ણ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે.

કર્મને કોઈને પ્રશ્ન થાય: ત્યારે શકરાચાર્ય ને 'રામાનુજ એમાંથી કોણ મોટું? એનો નિર્ણય ત્રણ રીતે કરી શકાય: (૧) એમાંથી કોણ વધારે સારી રીતે ઉપનિષદોની સમજણ આપી છે, (૨) વેદાંતસૂત્રના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ એમાંથી કોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ આને છે અને (૩) તાત્ત્વિક વિચારક તરીકે 'માંથી કોને વડા ગણી શકાય. પરંતુ આ રૂંધામણીનો પ્રશ્ન એટલો બધો ગહન, દૃઢ ને મુશ્કેલીભર્યો છે કે સામાન્ય જનની શક્તિની બહારની આ વાત છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

કોઈ પણ ધાર્મિક પુરુષના જીવનમાં કસોટી એ તો કરતૂરીરૂપ છે, કહો કે ચંદનરૂપ છે. જેમજેમ એ કરતૂરી વપરાય, એ ચંદન ઘસાય, તેમતેમ એની સુવાસ વાતાવરણને મહેકાવે છે.

શિવધર્મી રાજદરબારીઓની ચઢતણીથી ચૈલરાજનું રામાનુજને દરબારમાં વાલ્મીકિવાદ માટે બોલાવ્યું, પોતાના ચુરજને બંદલે રામાનુજના 'પોષાકમાં પારાસરનું જવું અને આમ રામાનુજનું રાતોરાત નીલગિરિની ટેકરીઓમાં ગામ છોડી ચાલ્યા જવું: ચુરને બદલે રાજશિલામાં પારાસરની આજો જવી અને પારાચાર તકલીફમાં જંગલો વીધતા-વીધતા રામાનુજને તોનુર (માયસોર)માં આશ્રય મળવો; આ બધું દેવી સંકેત વિના સંભવિત ન હોય. આગળ જે રાખની (એનું નામ વીતીદેવ) પુત્રીને જૂતપ્રેતના

સકંબમાંથી છોડાવી રાજ કરવાનો પ્રસન્ન વર્ણવાઈ ગયો, તે દેવલાકને મતે આહી' આ વખતે બન્ને હોવાનું મનાય છે. જૈનમાર્ગી રાખને એમણે વિષ્ણુમાર્ગી બનાવી, દીધા. વિષ્ણુધર્મ એવું એ રાખનું નામ પણ પાડ્યું. તોનુરમાં રામાનુજ રિથર થયા. જુનેક જૈનોને ધાર્મિક વાદવિવાદમાં હરાવ્યા. જૈનમંદિરોનાં અવશેષોમાંથી રામાનુજે ચણાવેલું તળાવ તો હજી આજે યે હયાત છે ને તે 'મોતી તળાવ' નામે બહીતું છે.

લગભગ વીસ વર્ષ સુધી એ ત્યાં રહ્યા. લાજો લોકોને વૈષ્ણવો બનાવ્યા. તીરનારાયણ-પુરમાં વિષ્ણુનું લગ્ન મંદિર બંધાવ્યું જે જિમાં નારાયણની સ્થાપના કરી. એવામાં ખબર આવ્યા કે જે ચૈલારાખને લીધે એમને શ્રીરંગમ છોડવું પડ્યું હતું તેની હયાતી હવે નહોતી. આ સમાચાર આવતાં જ એમને પોતાને માટે બન જોખમમાં મુકનાર આજ્ઞાકેત ને પ્રિય શેષ્ય પારાસર સાંભર્યો. એને આશ્વાસન આપવા માટે શ્રીરંગમની પવિત્ર ભૂમિનાં પુનર્દર્શનને કાળે સિતેર-ઈકોતેર વર્ષની આ વદ્ધ ઉંમરે એમનો જીવ તલપી રહ્યો. પારાસરનું આત્મસમર્પણ એમને કરી શ્રીરંગમ જવા દોરી રહ્યું. માયસોરના ભક્તોને મનાવી અંતે એ શ્રીરંગમ પહોંચ્યા અને અંધ, ત્યજ્યેલા પરમપ્રિય જનુથાયીને મળતી વખતે તો આવા ધર્મજ્ઞાનીની આંખોમાંથી યે શ્રાવણ-લાદરવો વૂટી રહ્યો.

અહીં ફરીને પોતાનું ધર્મપ્રચારનું કાર્ય શરૂ કર્યું. રૂઝાંડું ત્યારપછી પાંચ-દસ-પંદર વર્ષ નહિ પરંતુ લગભગ પિસ્તાલીસ વર્ષ જીવ્યા. ઈ. સ. ૧૧૭૭માં એકસો ને વીસ વર્ષની ઉંમરે, સામાન્ય માનવીએ જ્યારે ખીબા યે જન્મ લઈ લીધા હોય, ત્યારે એમણે દેહ છોડ્યો. ત્યારે અંતસમયે પણ પોતાની આગળ સુલુપંથના ધર્મી બનેલા પોતાના

પ્રિય શિષ્ય પારાસરને એ બધી શક્યા નહિં! એનું નામ સ્વજનપ્રિયતા!

એમના ઉમદા ચારિત્ર્ય, ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુ, સર્વજનસમભાવ, માનવપ્રેમ, 'પૃથ્વિ' નિસ્વાથીપણું અને પ્રભુમયતાના અનેક પ્રસંગો એમના જીવનમંથિ મળે છે. પણ એ બધા ક્યાં વહુવી શકાય? સમાજના નીચલા ઘરમાં જન્મ પામવા છતાં કોઈપણ વેદનિષ્ણાત આચાર્ય કરતાં એમણે વધુ વિદ્યા મેળવી; ને માનવીઓનાં હૃદયનો તાગ બહુ આસાનીથી કાઢી શક્યા. ને એટલે જ તેઓ પોતાના પંથમાં સૌને આકર્ષી શક્યા ને!

એમના લખાણમાં યુદ્ધિચકિતની ભવ્યતા જેવાય છે. એમના શિક્ષણની નિપુણતા બંધાય છે. પોતાના કોઈ પણ પ્રનિસ્પધી, પરંતુ એમણે કશી ચીજ કદુ વેણ કાઢ્યા નથી.

પોતાના જ પ્રાંતમાં નહિ, પરંપ્રાંતમાં થે એમની અસર પડી. દૂર બંગાળમાં થે એમના શિષ્યતા અનુયાયી તરીકે રામાનંદ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ને ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કર્યે અને બંગાળ તથા હિતરના કેટલાં થે ભાગેમાં સેકેડેની સંખ્યામાં વૈષ્ણવો ઉપજા ક્યાં. એમના નિશિષ્ટાદેત મતથી તો આજે કાલુ અનબલુ છે?

૧. ક્ષાવ સાચી બનેલી આ વાત છે.

કેપ્ટન ગેરટેલો રસિયન વિમાની દળનો અમલદાર હતો. ૧૯૪૩ના જુલાઈની ત્રીજી તારીખે રસિયન સૈનિકો જર્મનને ત્રાહવાલા પોકરાવતા હતા, ત્યારે આ બહાદુર કેપ્ટનના વિમાનને ગોળી વાગી ને પેટ્રોલની ટાંકામાંથી આગના સ્પર્શબદ્ધ ભિભરાયા લાગ્યા મિનિટો નહિ, સેકન્ડોમાં જ નિષ્ફળ કરી લેવાનો હતો. છત્રીની મદદથી ગેરટેલો ટુરવ જ નીચે સહીસલામત રીતે પોતાના દળમાં ભિતરી શકેલો હતો; પણ એણે જોયું કે જર્મન હરોળને ખૂદ કરવા માટે તેમની દુકાન બંદી રહી હતી. વીરે વીરને છાત્રે એવો નિષ્ફળ થયો. જર્મનીની પરવા કર્યા વિના, હેરાને જર્મનો રાષ્ટ્રને એણે બળતા વિમાનથી ચક્ર ફેરવ્યું. ને દુરમનોની તેલની દુકાનમાં વિમાન અડાળી ચાલ્યું.

પ્રચંડ ધરાકાંચો આથે દુરમનોની છાવણીમાં લપકર આગ લાગી. હાહાકાર વર્તી રહ્યો.

દરમિયાન ગેરટેલોના શરીરનાં સ્ત્રી કૂડચેકૂડ્યા હોઈ ગયા, પરંતુ આજે ગેરટેલો અમર બની ગયા છે. મા. લોમ કાન્ને અત્મસમર્પણ કરનાર આ વીર સપ્તર્ષી નામ અપણે ખેડતાં જ આજે રસિયનો એને વંદના કરે છે ને ચોરવ ફે છે. આ માન વિમાનમાંથી સહીસલામત ભિતરનાર નાહિયત ગેરટેલોને ક્યારેય મળક મળતું નથી.

માનવજીવનના ઉપક્રાંતિમાં લોકો ઉપર 'ચમત્કાર' થકાવેલાં શ્રદ્ધાનાં પરિવર્તનના પ્રકારમાં પાતળાં બનવા લાગ્યાં છે છતાં હજી આજે પણ ધર્મરંગે રંગાયેલા ભાવુકતાનાં દિલમાંથી એ એસરી ગયાં નથી. શુદ્ધિ કામ ન કરે તેને ચમત્કાર ગણી લેવીરૂપ સ્પષ્ટ છે કે આજના ધર્મપ્રવર્તકોની આસપાસ, કવચિત્ તેો સાથ અસંભવિત લાગે એવી વાતો પણ

શ્રી. રતિલાલ મંડાલાઈ શાહ

વધાર્થે ગઈ છે. શ્રદ્ધાભક્તિના એ અતિરેકને આપણે શુદ્ધિ ને વિજ્ઞાનના તોલે માનીએ તો હંધક સમજણ પડે.

ચમત્કારનું 'નામ સાંભળતાં જ આપણે મંત્રમુગ્ધ બની જઈએ છીએ અને એના પ્રભાવ તળે આવી એનાં ગુણમાન ગાવા લાગી જઈએ છીએ; કારણકે સેંકડો પેઢીઓથી ચિત્ત પર પડેલા એ સંસ્કારથી ચમત્કારમાં કોઈ અગમ્યશક્તિનું દર્શન કરવા આપણે ટેવાયેલા છીએ. એથી આપણે એ સંસ્કારનું મૂળ તપાસીએ. કહેવાય છે કે આરે માનવ મૂળે જંગલી અવસ્થામાં હતો. એ ત્યારે શિકાર ઉપર નભતો યા તો કંદમૂળ ખાઈને જીવતો. એતું જીવન બહુધા આંતરિક પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલતું. એનાં શુદ્ધિ, તક, કલ્પના વગેરે હજી બિલકુલ બાલ્યકાળમાં હતાં. એથી એ સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, મેઘનો ગડગડટ, વીજળીના ઝમકારા કે સમુદ્રભરતીથી હલચલીત બનતો અને સૂર્યચંદ્રનાં શ્રદ્ધા, વાવાઝોડું, કે ધરતીકંપથી એ કાંપી ઊઠતો ત્યારે એમની આગળ એ 'માણુ' નમાવતો અને એમની કૃપા 'મેળત્રવી મયતિ', કારણકે સૃષ્ટિના ચમત્કારો એને સમજાતા નહિ અને એથી એ એમનામાં અગમ્યશક્તિનું દર્શન કરતો. પરિપક્વ થયેલી એની કલ્પનાએ સમય જતાં પાછળથી એને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ આપ્યું.

ત્યારે એક બાલુથી જગતનાં ભૌતિક રહસ્યો પાછળ મુગ્ધ બની અગમ્ય શક્તિની કલ્પનાને માનવી વેગ આપતો હતો, ત્યારે બીજા બાલુ જેમજેમ એનાં શુદ્ધિ, તક અને સમજ

બીજતાં ગયાં તેમતેમ એને સૃષ્ટિનાં ભેદો રહસ્યોનો ભેદ હાથ લાગતો ગયો અને એથી એ પુરુષાર્થ તરફ દળતો ગયો.

હવે એને સૃષ્ટિનાં રહસ્યો કોઈ કાળ-મુદ્દાએ અનુલક્ષીને થતાં જણાવાથી હલચલ નહોતો; ઊલટો એ એનાં રહસ્યો શોધતો થયો હતો. તેથી જેમજેમ એને એક પછી એક કડીઓ હાથ લાગતી ગઈ તેમતેમ એને એના પર વિજય મેળવવાની આત્મશ્રદ્ધા સાથે એને કાબૂમાં લેવાની પણ મનોવૃત્તિ થઈ. એ મનોવૃત્તિમાંથી પુરુષાર્થવાદ અર્થાત્ માનીશ્વરવાદની કલ્પના પણ ઊભી થઈ.

સૃષ્ટિનાં અગમ્ય રહસ્યોના પ્રભાવ તળે આવી એક બાલુ ચમત્કારવાદ કે ઈશ્વરવાદની કલ્પના ઊભી થતી હતી, ત્યારે બીજા બાલુ એના ભેદ ઉકેલવાની શ્રદ્ધામાંથી પુરુષાર્થવાદ કાને અતીશ્વરવાદ ઘડતો જતો હતો.

આમ વિશ્વનો ભેદ ઉકેલવાની શોધક શુદ્ધિમાંથી અતીશ્વરવાદ ઘડાયો છે, જ્યારે કુદરતી બળોનો કોઈ શાસક છે એવી ભાવુકતાથી ઈશ્વરવાદ પામયો છે. આ બંને વિચારસંજ્ઞાઓ સાથેસાથે ઢોડતી આવી છે અને બંને સાંથે જ વિકસી છે, સમર્થમાં સમર્થ એવા પુરુષો આજ સુધી બનેનો પણ કરતા આવ્યા છે; છતાં કોઈકોઈનો પરાભવ હજી કેદી રૂપમાં નથી.

બહુ ઊંડો વિચાર કરતાં એમ સમજાય

‘હે કે આં વિશ્વ ઈશ્વરી નિયમ મુજબ ચાલે છે, એને જગતસ્વભાવ પણ કહેવાય. એમાં ઈશ્વર જેવી કોઈ વ્યક્તિ હોય તો તે પણ આ નિયમને જ અનુસરીને ચાલે છે. પરંતુ એ મહાનુભાવ નિયમને ફેરવી શકતો નથી-ફેરવવા સમર્થ પણ નથી. જેમ વેગે ઘસવેલા ચાક-ચોથી શકાતો નથી તેમ એના ચાલક તો કવળ દણ જ બની રહે છે.’

બીજા બાબુ માનવે કુદરતી બળો પર કાબૂ જમાવ્યો છે, પણ જે નિયમને આધીન રહી એ બળો કામ કરે છે, એ નિયમને એ વશ કરી શક્યો નથી. અગ્નિ, જળ, વાયુ અને વિદ્યુત જે વેદાજ્ઞના સમર્થ સત્તાધારી દેવો હતા તેમના ઉપર કાબૂ જમાવી માનવીએ એમને પોતાને આધીન કર્યા છે પણ એના બાંતર સ્વભાવ ઉપર એ વિજય મેળવી શક્યો નથી, એણે વિજય મેળવ્યો છે તત્ત્વ ઉપર. નહિ કે તત્ત્વના સ્વભાવ ઉપર. આથી સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે અને તે જ ઈશ્વર છે. એવા ઈશ્વર પાસે માનવનો પગલવ છે.’

આ પ્રમાણે તત્ત્વ ઉપર રિજય મેળવી માનવે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, ત્યારે બીજા બાબુ એના સ્વભાવ પાસે એણે હાર કબૂલી છે. ‘તત્ત્વ’ની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર પણ પરાધીન છે અને ‘સ્વભાવ’ની દૃષ્ટિએ એ પરમ વિજયી છે. આમાંની એકપક્ષી ચિચારસરણી-માંથી જ ઈશ્વરવાદ-અનીશ્વરવાદ કાઢ્યા પડ્યા હશે. એમ મુમુક્ષુ શકાય છે.

આમ ઈશ્વરવાદ એ અગમ્ય-રહસ્યવાદનું પરિણામ હોઈ, ઈશ્વરવાદની ચારેઈંસુ અગમ્ય હીલાઓ ભીલી થઈ ગઈ છે, જેને આપણે ચમત્કાર-હીલા કહીએ બીએ બીજા બાબુ અનીશ્વરવાદ એ જગતના મૂઢ રહસ્યો શોધવા મથતો. પુરુષાર્થવાદ હોઈ, એણે વિજ્ઞાનની ઉપાસનાને ચોટું મહત્ત્વ આપ્યું છે.’

પણ સાથેસાથે હોવા છતાં જ એમ ચંચા

ચમુચા પ્રમાણ પાસે મંળી બધ છે-એ કે ચોડા માર્કિંગ કંપી તો બને બુદ્ધિ નંતરી ચાલે છે, પણ જેવડે ધીમેધીમે એકબીજામાં સમાઈ જઈ નવું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લે છે-તેમ ઈશ્વરવાદ, અનીશ્વરવાદ યા ચમત્કારવાદ ને વિજ્ઞાનવાદ બધા લાગવા છતાં ય આજે એક-બીજામાં સમાતા બધ છે. આપણા પૂજ્ય બાપુજી પંક્ષા ઈશ્વરવાદી હોવા છતાં, ય એમણે પુરુષાર્થનું જ મહત્ત્વ ગાણું છે અને વિજ્ઞાનને પણ સન્માન્યું છે; છતાં એમના હૃદયમાં ચમત્કારને સ્થાન મુરદે નહોતું. એમનું જીવન માનવચુદ્ધિને જરા ય અગમ્ય નહોતું. બીજા બાબુ અનીશ્વરવાદી પક્ષેમાં ઈશ્વરને નામે નહિ, તો જેવડે ગુરુને નામે પણ ચમત્કાર, અધ્રમ્મ કે જગતા એકો નથી વ્યાપી. એથી એ વૈજ્ઞાનિક પક્ષે હોવા છતાં ય આજે વિજ્ઞાનના વિશેષી બની રહ્યા છે. આમ ચમત્કારનું મૂળ અગમ્ય રહસ્યવાદમાં રહેલું છે. પણ એ થું છે એ હવે આપણે જોઈએ.

આ વિશ્વનું દરેક કાર્ય કોઈ અગમ્ય અકલ્પ્ય નિયમને સુસંગત રહીને જ થવું આવે છે. એને કુદરતો નિયમ કહો, વૈજ્ઞાનિક નિયમ કહો, ઈશ્વરી નિયમ કહો કે પછી જગતસ્વભાવ કહો. જે કહો તે પણ એક વાત તો નિશ્ચિત છે જ કે એ નિયમ કહી બદલાતો નથી. પ્રાચીન જગદીશ અવસ્થાના માનવની જેમ આપણે પણ ત્યારે કોઈ કાર્યની પાછળ રહેલા ઈશ્વરી નિયમ યાને વૈજ્ઞાનિક નિયમને પકડી શકતા નથી, ત્યારે એવા કાર્યને આપણે ચમત્કાર કહીએ છીએ. એથી ચમત્કાર એ આશ્ચર્ય ઉપત્ત કરે તેવું કામ તો છે જ. એ કોઈવાર અશક્યને શક્ય પણ બતાવી શકે છે તોપણ એથી એ કુદરતી નિયમને તોડીને પ્રરિભૂમત કોઈ કાર્ય છે. એમ માનવાની જરૂર નથી. એટલું ખરું કે જગત.

સ્વભાવને ગતિ અને શક્તિ આપનાર અથવા એની ગતિ અને શક્તિને જોડનાર માનવ-શુદ્ધિ એમાં ભગે છે ત્યારે તેનું કાર્ય કેવી રીતે ચમત્કારની કક્ષામાં આવે છે, તે જોઈએ :

ક (૧) કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી રીતે સૈન્ય સહિત નેપોલિયને હિમાચલિત આફ્ગને જોળંગી શત્રુઓને હટ કરી નાખ્યા, એ એક પ્રકારનો ચમત્કાર હતો.

(૨) શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ મનાતી એવી એક વૈજ્ઞાનિક જોખને કારણે એક વિજ્ઞાનીને વધ-સ્તંભ સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યો હતો. હાથપગ પણ બાંધેલીએ બાંધી રાખવામાં આવ્યા હતા. કુદરતી હાજતો, ખર્જાપાન અને નિદ્રા પણ એ જ સ્થિતિમાં કરવામાં હતાં. છતાં બધી વધ મુશી આવી અસહ્ય ચાતનાઓ ભોગવવા છતાં એ વીર વિજ્ઞાની પોતે શોષેલા સ્ત્રીથી અભ્યે નહિ. દુઃખનો એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. જેના ચરણમાં આજે સહનું મસ્તક બૂધી પડે છે એવા એ વીર વિજ્ઞાની-એ બર્તાવેલી સહનશીલતા અને હાથેલું અપાર ધૈર્ય એ બીજા પ્રકારનો ચમત્કાર છે.

(૩) એકસાથે પાંચસ નહિ પણ સોસો કાર્ય ઉપર મનને એકાગ્ર કરનાર શતાવધાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની અદ્ભુત સ્મરજીવિત્તિ, એ વળી કોઈએને ચમત્કાર છે. કહેવાય છે કે દિવસે પહેલાં સાંભળેલાં આત્મા-પાર્શ્વની હિસાબનાં ભણતિયાં બધાં એ ભૂલ વિના શોધી જતા.

(૪) પીળો રંગ લૂસી નાખવાનું જે કોઈ રેલકાઉસી કે બીજા કોઈ પ્રભાવશાળી પ્રેરિશરોથી ન બન્યું એ, લોહીનું મિંદુ ય પાછા વિના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે, જે કુનેહ અને બુદ્ધિકોશલ્યતાથી પાર પાડ્યું છે અને તે પણ દિલ છતીને, એને વળી કોઈ જુસ જ પ્રકારનો ચમત્કાર કહી શકાય.

(૫) જે પ્રેરણા ઉપરથી પ્સજેક્ટરી મૂર્તિ

મસાર થતી, સંભળાતી, તે 'પ્રેરણા' ઉપર વિદ્યુતના ઝપકારાની જેમ મોઈ અનિર્વચનીય પ્રેમસ્પંદનનું મોલું ફરી વળતું અને લાગેલી સંખ્યામાં વિરાટ જનતા કોડિયારાની જેમ ત્યાં ભીમટી પડતી. એક એનું સુખારવિંદ એવા કંઠકોંતા કલાકા સુધી અપાર માનવ-મેદિની બૂખીતરસી કે ટાલતા પે તપતી પડી રહેતી લાગે-કરોડોનાં હૃદયને હલમલાવનાર એ બાંધીછએ કયું કામણ કયું હશે! એ કામણ તે વળી જગતનો અદ્ભુતમાં અદ્ભુત ચમત્કાર છે.

આ અને આવા પ્રકારના એ બધા ચમત્કારો આત્મપ્રભાવ, મનોબળ, સાહસ, વીરતા, ધૈર્ય અને કુનેહના ચમત્કારો છે. માનવ ઇચ્છે તે આજ પણ એ કરી શકે છે; કારણકે એ બધા વૈજ્ઞાનિક નેયમને સુસંગત રહીને થયેલાં કાર્યો છે.

(અ) પણ બીજા બાળુ :

(૧) શંકરાચાર્ય રાજના દેહમાં પ્રવેશ્યા અને ભોગમાં પડ્યા, (૨) રામચંદ્રએ પાછો પર મથ્થરનો સેતુ બાંધ્યો, (૩) શ્રીકૃષ્ણે ૧૬૦૦૮ રૂપ ધર્યાં, (૪) મહાવીરે અગ્રી દલાવી મેરુ પર્વતને બીંસી નાખ્યો, (૫) શુદ્ધ પાછળ દોડતા દુષ્ટને આંખવા જ ન દીધો, (૬) મહામદે મૂર્તિઓ પાસે અસ્વાદનાં ચુલ્-ગાન બવગ્રવ્યાં, (૭) ઈશુ ત્રણ દિવસ બાદ કબરમાંથી બીજો ને પોતાની પિતા પાસે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો, (૮) કપૂરિત્વ મુક્ત પછી એનો દેહ પુષ્પરાશિ બની ગયો, (૯) મીસેએ મેરુનો અમૃત બનાવ્યું અને (૧૦) નરસિંહે ભગવાન પાસે હુડી સ્વીકારવી; તેમ જ અમુકે મંત્ર બલુવાથી લજ્જ થયાં, અમુકે બધ જપવાથી મહામારી સાંત થઈ, મૈત્રયજ કરવાથી વૃષ્ટિ થઈ, ફલાણુનો દોરો-ધાગે વૃષ્ઠવાથી ભૂત નાસી ગયું આ દેવીની બાધા રાખવાથી બંરકત થઈ અને પેલા.

પીરનો મંદીરો ચલાવવાથી માંદગી ગઈ. આવીઆવી અનેક અંટસુંદ વાર્તાઓમાં નથી કોઈ વૈજ્ઞાનિક આધાર કે નથી કોઈ ઈશ્વરી કાનૂનનું પાલન. એ સામાન્ય જુદિ કે તકમાંથી ઊતરી શકે એમ નથી. ચાલી સમજીને પણ એમાં અભાવ છે. એ કેવળ બધી કલ્પનાઓ જ છે. આવી અવ્યવહાર કાલ્પનિક વાતો અસત્ય તો છે જ, સાથે બ્રામક પણ છે. તેથી એ બધા જુઠા આદર્શ શીખવી જગતને જુલાવામાં પાડે છે.

કેટલીક વાતોમાં મૂંઝે સત્યોશ હશે, પણ જે રૂપમાં આને એ ચાલે છે તે રૂપમાં તો નહિ જ. સંભવ છે કે કેટલીક બિનાએ અતિશયતાને તો કોઈ નિકૃતિનેય પામી હશે, કોઈ વળી રૂપકને અને કોઈ વળી કલ્પનાને લક્ષ્યમાં રાખીને પણ ઘડાઈ હશે; તેમ જ કોઈ જગ્યાએ જનતાએ એટા બિકૃત અર્થ પણ કર્યો હશે. છતાં આને એ બધી જનતાને ખોટા આદર્શ આપી રહી છે, એથી એને કાં તો સમયાનુકૂળ સુધારવી પડે કાં તો રદ કરવી પડે. કેટલાક કહેવાતા ચમત્કારોની પાછળ કેવળ સંકલ્પ અને આત્મશ્રદ્ધાનું જ બળ કામકરતું હોય છે. પણ જેમ કરતૂરી-મુગ પોતાનામાં નહિ પણ પાસમાં જ એની સુગંધ જોળતો હોય છે, તેમ માનવ પણ પોતાનામાં મહેલા શ્રદ્ધા-બળને બલી, બહારની કોઈ અગમ્યશક્તિનું એ પરિણામ છે એમ માનતા હોય છે.

જનતા ચમત્કારના ખોટા આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખી સત્યના માર્ગથી પ્રસિદ્ધિ જઈ ગઈ છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ‘ચમત્કાર’ ખોટો દેવ બની ગયો છે બિચારા દેવને પણ એની સિફારસ કરવી પડે છે. ત્યારપછી જ એને સિંહાસન પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે જેમાં ચમત્કાર ખોટો એ દેવ મેદો અને જેમાં એ તત્ત્વ વિશેષ એ ધર્મ ઉત્તમ, એવો

સામાન્ય અભિપ્રાય ઝૂંઘાઈ ગયો છે. જેમ આડને ચારેમાણું વીંટળાયેલી વેલ સંભવ જતાં વૃક્ષને જ લાંકી દે છે, તેમ ‘ચમત્કાર’ સત્યને કોણે લાંકી દીધું છે કે ચમત્કાર પોતે જ સત્યરૂપ બની પૂજવા લાગ્યો છે. પરિણામે અદિસાદિ મૂલો કે તપકલ્પની સાધના મારફત જીવનજુદિ પ્રાપ્ત કરવાનો જે ભવ્ય આશંકામય દતો તે જુલાયો છે. તેથી ચમત્કાર કે રિદિસિદ્ધિ એ જ ધ્યેય છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. જે વીતરંગતા આધ્યાત્મિક-પણાની કસોટી હતી તે આને જુલાઈ છે અને તેથી એને રચાને રિદિસિદ્ધિને સ્થાપિત કરી ધર્મધૂતોએ એનો લાભ ઉઠાવ્યો છે. અજ્ઞાન જનતાને રિદિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ બનાવી એવા ધૂતોએ પોતાની નબળાઈ લાંકી છે, એટલું જ નહિ પણ મોટા પાખંડો ચલાવી ભોળી જનતાને હેતરી પણ છે. આને પણ એ તમાશેા દરેક સંપ્રદાયમાં ચાલતો ભવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી આજ નાખનારી આવી બ્રામક ચમત્કાર-લીલા એ એક પોત છે, એક પ્રકારની ડગાઈ છે યા ભદ્રગીરોના ખેલ છે એવું માન જનતાને નહિ થાય, ત્યાં સુધી આ લીલા ચાલવાની છે. છતાં એની સત્તમે માર્યું હોયક્યા વિના આપણે આરે-વારે નથી.

આ ડેર એટલું જીંકું જિતવું છે કે આજનાં કેળવાયેલા યુવાનો પલ્લુ પૂર્વ સંસ્કારને અંગે તક, જુદિ અને વૈજ્ઞાનિક નિષ્ક્રોધને ડોકરે મારી ‘ચમત્કાર’ની વાત સાંભળતાં જ ધર્મચેલા બની ભય છે. સાદી સમજને વિસારી તકેજુદિમાં પણ ન જિતરે એવી હાસ્યાસ્પદ વાતોનું મંડન કરવા લાગી બધ છે. એથી દરેક સમજી સુવકને ધર્મ છે કે એજી બળ કરી આ લપમાંથી ઘૂટી જવું જોઈએ; અને જુદ ઈશ્વરને નામ ચાલેલા આ પાખંડો વિરોધ કરવા નેટલી

નૈતિક હિંમત અને વીરતા પ્રગટાવવી બેઈએ.

‘પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ ચમત્કાર એ પાખંડ છે-બદ્ધગરીનો સેલ છે, તો પછી ધર્મે એને કેમ ઉત્તેજન અને પોષણ આપ્યું હશે? પણ મૂળ તાત્ત્વ એ છે કે માણીન યુગમાં બ્રાહ્મણો જ અધ્યયન-અભ્યાસનું કામ કરતા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધતા. બાકીની ત્રણ વર્ણો તો પોતાના કાપીકા ધર્મમાં પૂરતું લક્ષ્ય રાખીને બ્રાહ્મણોના શિષ્યાઓ જ ધર્મ શીખતી અને ધર્મકથા પણ એમની કહેલી જ સાંભળતી એ સિવાય એમને કશી ગતભગમ નહોતી. એથી એમનો બૌદ્ધિક વિકાસ ખડુ અલ્પ કક્ષાએ હતો. એવી સ્થળને બ્રાહ્મણવર્ગે શોધેલા તત્ત્વતત્ત્વનું પાન કરાવવાનો સરળ માર્ગ ‘ચમત્કાર’ હતો: કારણકે જનતાની એ ભાષા હતી, પરાપૂર્વથી એના પોષાયેલા એ પ્રકારના સંસ્કારો હતા.

હાખલા તરીકે આપણે ગાંધીજીના અવતારકાર્યનો વિચાર કરીએ. આપણામાંથી કેટલા એમની મહત્તા અને જીવનકાર્ય સમજતા હશે? ખુદ ગાંધીજીને પણ અનેક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાની લબ્ધ અહિંસા અને ખાદીની પ્રતિષ્ઠા સમજાવવા દેટલી માથાઝીક કરવી પડતી હતી! તો પછી સામાન્ય જનતા તો એમના અવતારકાર્યને શી રીતે સમજ શકે? આથી સામાન્ય જનતા પાસે એમનો સંદેશ પહોંચાડવા ‘મહાત્માજી ખરેખર ઈશ્વરના અવતાર છે,’ ‘હિંમત કાટીના પરમ સેત છે,’ ‘ભગવાનના માણસ છે,’ ‘યા હિંદના સમર્થ નેતા છે,’ એવી શ્રદ્ધા અને ભાવના જગાવીને જ આપણે એમને સાચે લઈ શકતા. મહાત્માજીના જીવનની ખૂબી અને એમની આર્થદૃષ્ટિ આપણે પણ પૂરી સમજ્યા નથી, તો પછી સામાન્ય જનતાનું તે શું ગણું? કેવળ ભક્તિ અને

ભાવનાના બળે જ એમના હૃદયને બંધા કરી શકતા. આમ ભક્તિ-ભાવનાની અનિશ્ચયતા યા વિકૃતિ સમય જતાં ‘ચમત્કાર’નું રૂપ ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ઘણા વખત પહેલાં અમુક સ્થાનિક પ્રશ્ન અંગેનાં એક સંદેશો આપવા મારે ગોવાળોના સમૂહ પાસે જવું પડેલું મહાત્માજી વિષે વાત કરતાં તેઓએ કહેલું: ‘ગાંધીજી તો ખાપલા, ભગવાનનો અવતાર છે. ટોપાવાળાએ એમને કેદમાં નાખેલા તે એ ઓરડેઓરડે દેખાતા. ગાંધીજી પકડાય નહિ. પકડવા બધ તો ગાંધીજી અદ્વૈત ચર્ચાને બીજે દેકાણે ભેલેલા દેખાય. ટોપાવાળાએ ટોપા પગાડ્યો ને ગાંધીજીને પગે પડ્યો.’ ‘મેં કહ્યું કે ‘એવી વાતો ગપાટા છે. ગાંધીજી એવા ચમત્કાર કરતા નથી, એવું કશું માનવા પણ નથી. એ તો કેવળ પ્રેમ, સમ્માર્થ અને ન્યાયપૂર્વક જીવન જીવવામાં જ માને છે.’ ગોવાળોની આંખમાં નિર્દોષ પણ તીવ્ર શ્રદ્ધાનું બળ હતું. એમણે મારો હિંમતો લીધો ને મારે ચૂપ થઈ જવું પડ્યું!

આ પ્રમાણે ભૂતકાળના પુરુષો પણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિને બંધત કરનારી ભાવનાથી જ છાપ પાડતા. એ શ્રદ્ધા-ભક્તિનો અતિરેક એટલે જ ચમત્કાર. ભક્તિનું ગાંડપણ પછી મથો જોતું સત્ય કે વિવેક. એની મર્યાદાને પછી હદ જ રહેતી નથી. પોતાના પ્રિયની મહત્તા વધારવા એ ચમત્કારના દોરને છૂટે ચૂકી દે છે. પરિણામે ચમત્કારનાં મારામાં દેવ પણ ખરેખર્થ બધ છે અને કોઈ વખત તો જો કેનેની હરીદાઈમાં ઉતારી વિનાશ પણ ઉતારવામાં આવે છે. આપણો ધર્મ-ઈતિહાસ આવી બદમાથી અલિપ્ત નથી.

આજે સમય બદલાયો છે. ‘વાગવાક્ય’ પ્રમાણમાં હવે આ યુગ રહ્યો નથી. આજે તો સમજ જનતા બૌદ્ધિક વિકાસને માર્ગ આગળ ધરી રહી છે. આજના યુવકોને તક

એને સુદૃઢિયો જે સમન્વય. એ જલદી એને
ગળે ઊભરી બંધ. અનુભવસિદ્ધ હોઈ વિજ્ઞાન
ના નિયમને એ પ્રમાણભૂત માનતો ધરે
છે. એથી પૂર્વસંસ્કારનો વેગ એનામાં મોળો
પડી રહ્યો છે. એવે સમયે જો એને ચોચ
તાલીમ આપવામાં આવે તો એ એક નાબૂદ
કરતાં સમય જશે નહિ. આપણા યુગની જ
વાત કરીએ તો આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાના
માનવી જેટલો વહેમી, જડ કે ધર્માધ આજનો
માણસ રહ્યો નથી. જેમજેમ વિજ્ઞાનનો
વિકાસ થતો જાય છે તેમતેમ માનવીનાં તર્ક,
બુદ્ધિ અને સમજ વિશુદ્ધ થનતાં જાય છે. એથી
એ ચમત્કારના વહેમમાંથી છૂટતો જાય છે.
વૈજ્ઞાનિક તાર્કીક એ જ ચમત્કારનો દુસ્મન છે.

પણ જૂનવાણી માનસ કહેશે : 'વિજ્ઞાન
એ તો જડવાદ છે. વિજ્ઞાનની ઉપાસનાથી
આજનો યુવક નાસ્તિક થનતો જાય છે. ધર્મનો
એ વિરોધી થતો જાય છે.' પણ એથી
ડરવાની કે નાર્મિકતા થવાની જરૂર નથી.
સત્યને માગે જવામાં ડાકોનો પણ શૂંચ
રાખવાની જરૂર નથી. વિજ્ઞાનનાં જે જે
ઉદ્દેશો આજે શોધાયા છે અને જેનો આજે
જગત દાસ ઉઠાવી રહ્યું છે, તે જ્યારે શોધાયાં
હતાં ત્યારે પણ એની સામે કાળો કળાટ
કરવામાં ઊભુ રાખવામાં નહોતી આવી; છતાં
જાણે સત્ય આગળ આવી રહ્યું છે, સત્યકદી ચમ-

ત્કારું જ નથી એથી એ જડ બિલકુલ બ્યર્થ છે.

મૂળ વાત 'તો' એ છે કે વિજ્ઞાન જડવાદ
નથી. એ ધર્મ વિરોધી પણ નથી ઊભડું એ તો
ધર્મને સ્વદાયક છે. વિજ્ઞાનને એ વિરોધ કર્યો
હોય તો તે ધર્મનો નહિ, પણ ધર્મને નામે
મત્તાવી જડતા, અધશ્રદ્ધા અને ગાંજીલનો.
વિજ્ઞાન એ તો શુદ્ધ ધર્મને ઓળખાવનારી
તત્ત્વપદ્ધતિ છે. શ્રમભૂષણો એ વૈજ્ઞાનિક ધર્મો
કહેવાયા છે તે આ કારણે જ. વિજ્ઞાનનાં
મૂળભૂત તત્ત્વો ઉપર જ એમણે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા
કરી હતી એ કે આજે એ વાત જુવાઈ છે પણ
એથી વિજ્ઞાન ધર્મનું વિરોધી છે એમ
માનવાને કશો જ આધાર નથી.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન એ તો બે જહેનો
છે વિજ્ઞાન સિવાયનો ધર્મ જડતા, અધશ્રદ્ધા
અને અવિવેકનું રૂપ પામે છે અને ધર્મ
સિવાયનું વિજ્ઞાન ભોળાશ્રદ્ધા, અધ્યાચાર
અને ધર્મનું રૂપ પડે છે અને એકબીજાનાં
પરક છે-સહાયક છે, નહિ કે વિરોધી જ્યારે
આપણે વિજ્ઞાનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા ત્યારથી એને
ધર્મના રંગે રંગી નાખીશું ત્યારે આપણે સુખ,
આજાદી અને પુનઃશાંતિ પ્રાપ્ત કરીશું અને
તો જ આપણે ચમત્કારને નામે વહેમ, જડતા
અને અધશ્રદ્ધાના કૂપમાંથી ઊગરી આત્મ-
પુરુષાર્થને માગે આગળ ધરી હંસરી
હોકરાહીમાં ઉત્તર રથાન પ્રાપ્ત કરીશું.

★ . . . ★

નારદે એક વખત પૂછ્યું : 'ભગવન! આનંદી કોઈ મોહું છે ?'

સનકુમારે કહ્યું : 'હા !'

'તો ભગવન અને તેની જ ઉમ્મરો હશે.' નારદે વિનવણી કરી, એટલે ભગવને જણાવવામાં આવ્યું.

'આનંદી મોહું' વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાનથી જગતે સમન્વય છે. યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ,
ઈતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, આજ્ઞકર્મ, અભિત, ઇતિહાસવિદ્યા, નિમિશશસ્ત્ર તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર,
સુત્રાનિશાસ્ત્ર, વેદવિદ્યા, ભૂતતત્ત્વ, બાણવિદ્યા, જ્યોતિષ, સર્વ, દેવ અને માનવી વિદ્યા, મંત્ર, ધર્મ,
વાક્ય, આકાશ, પાણી, તેજ, દેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, માત્ર-નનપ્રાણિ, દિવસ પશુઓ, કીડા,
પતંગિયા અને કીડી સુધીનાં જીવજાત, ધર્મ-અધર્મ, સાચું-નકરું, સાક-નસાક, દિવને મનન-
અશુભમન, જન, રસ, આશોક-પરલોક, બુદ્ધિય વિજ્ઞાનથી સમન્વય છે માટે વિજ્ઞાનને જાક સમન્વય પૂમે.

શ્રી. હિરાલાલ છોટાલાલ બક્ષી.

બી. એ.

ગણાય; પણ સંસ્કાર બહિર્ગત કરતાં અંતર્ગત વિશેષ છે. છતાં આને બાહ્યારે સારો દેખાય તે સંસ્કારી, લગભગ એવી માન્યતા સેવતાં આપણે થઈ ગયા છીએ એ કેવું વિચિત્ર કહેવાય! સંસ્કારી હૃદય ને મન કેવાં હોય તેની જાણી કરાવવાનો લેખકે અહીં પ્રશસ્ય પ્રયાસ કર્યો છે.

સંસ્કારિતા એ જીવનનો એક એવો ગૂઢ ભાવ છે, જે ધૂણા અનુભવોને પરિણામે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ શબ્દમાં એક કરતાં વધારે પાસાં સમાયેલાં છે, જેથી એનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણે સમજી શકતા નથી અને પરિણામે જીવનની ઉપલક્ષ્ય વસ્તુઓને આપણે સંસ્કારિતા માની લેવાની ભૂલ કરીએ છીએ. કાંઈ માણસ છેલ્લામાં છેલ્લી ટળનાં કપડાં પહેરતો હોય, કાંઈ બાણેલો કે ડીઝીઓ ખરાવતો હોય, કાંઈનાં વાણી ને વર્તન શિષ્ટાચારના નિયમાનુસાર હોય, તો એવાને આપણે સંસ્કારી માની લઈએ છીએ. પણ જીવનની આ બધી સુંવાળી સપાટી પાછળ સાચી સંસ્કારિતા નાખજુ રહેલો હોય, એનો આપણને ખ્યાલ આવતો નથી.

જો આપણે યાદ રાખીએ કે જીવનની બિનમહત્વની વસ્તુઓમાં સંસ્કારિતા સમાયેલી નથી, પણ સંસ્કારિતા માણસનાં મન અને હૃદયની ઉચ્ચતામાં સમાયેલી છે, તે આપણને સમજશે કે સાચી સંસ્કારિતા એટલે સત્ય, શિવ ને સુંદરની પ્રશંસા. જે બેસન્ટે સંસ્કારિતાની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે, કે અન્યના જીવન પ્રત્યેના તાત્કાલિક આંતર પ્રત્યુત્તર એ જ સંસ્કારિતા છે. (જે. પટ ઇઝ ધી ક્વીક ઇન્ટરનલ રીસ્પોન્સ ટુ ઈથર લાઈફ) માણસ ગમે તેવી સુધરેલી

નેની સહેલાઈથી વ્યાખ્યા ન થઈ શકે એના શબ્દોમાંનો એક તે 'સંસ્કાર' શબ્દ છે. મૂળ ધાતુ સ્મૃ + કૃ છે. આપણી આર્થ ભાવાનું નામ સંસ્કૃત પદ્યુ તેમાં પણ આ જ ભાવ છે-સંસ્કાર એના પર પડ્યા છે એવી ભાષા તે સંસ્કૃત ભાષા, એવોને માનવી તે સંસ્કૃત માનવી, 'જગમીપણાથી' બિલક-બીજાં છેડાનું જેનું વર્તન હોય તે સંસ્કારી

વિશેષ છે. છતાં આને બાહ્યારે સારો દેખાય તે સંસ્કારી, લગભગ એવી માન્યતા સેવતાં આપણે થઈ ગયા છીએ એ કેવું વિચિત્ર કહેવાય! સંસ્કારી હૃદય ને મન કેવાં હોય તેની જાણી કરાવવાનો લેખકે અહીં પ્રશસ્ય પ્રયાસ કર્યો છે.

ટળમાં રહેતો હોય, એ ગમે એવો વૈભવશાળી હોય; છતાં જ ન્યાસુધી એના હૃદયના ભાવ, પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી ભરેલા પૃથ્વી કે એના મનનું વલણ ટીકા કરવા કરતાં ગુણુ ગ્રહણ કરવા તરફ વળેલું નથી, ત્યાંસુધી એને સંસ્કારી કહી શકાતો નથી. સંસ્કારિતા બહારના દેખાવ પર અવલંબતી નથી. સંસ્કારિતા અંદરના જીવન પર અવલંબે છે. આ જ દૃષ્ટિએ વિનય અને સહલાવધી ભરેલો એક ગામડિયો દીસતો માણસ યુનિવર્સિટીના એક ટીકાખોર અને હૃદયશૂન્ય ગ્રેજ્યુએટ કરતાં વધારે સંસ્કારી છે. જેનું હૃદય બીજાઓ પ્રત્યે સહલાવધી ઊભરાય છે, જેનું મન સૌંદર્યની પરખ કરી શકે છે અને જે રસજ છે, એ જ સાચો સંસ્કારી છે. ભલે પછી તે ગામડિયો દીસતો હોય કે અમલુ હોય. એનો અર્થ એવો નથી કે સુવ્યવસ્થા, સુઘડતા કે શિક્ષણને સંસ્કારિતામાં સ્થાન નથી. કહેવાનો આશય બીટલો જ છે કે કેવળ દ્વિતીયની સુઘડતા કે કહેવાતા શિક્ષણમાં જ સંસ્કારિતા સમાઈ જતી નથી. સંસ્કારિતા નથી વસતી દેહનાં ઘાટ, રૂપ કે રંગમાં. સંસ્કારિતા વસે છે પુણ્ય જેવા સુગ્રામ્ય હૃદયમાં ને ચાંદની જેવા નિર્મળ મનમાં.

સંસ્કારિતા એ સૌંદર્યનું એક અંગ છે. માટે જ સૌંદર્ય વિનાની સંસ્કારિતા નથી કે

સંસ્કારિતા વિનાનું સૌંદર્ય નથી, ન્યાં પ્રેરણામક વિચારોનું સર્જન છે, ન્યાં આનંદમક ઊર્મિઓનો જન્મ છે, ત્યાં જ સૌંદર્યનું ધામ છે. એ સૌંદર્યને કે એ સંસ્કારિતાને આપણે સાહિત્ય અને કળા દ્વારા પ્રગટ કરીએ છીએ. મનુષ્યની આનંદમનિત ઊર્મિઓ - કળાને જન્મ આપે છે આ મનોભાવ અને આ ઊર્મિઓ આપણની એક જોડ છે. એક વિના બીજા અધૂરાં છે. વિચારણામાં એ પ્રેમ ન હોય તો એ વિચારણા નિષ્ફુર અને દૂર બને છે. પ્રેમમાં એ વિચારણા ન હોય તો એ પ્રેમ ચેતલ બને છે. આ બંને એકલે દાઢે નથી ચૂંટી કરી શકતાં સૌંદર્યને કે નથી જન્મ આપી શકતાં સંસ્કારિતાને. માટે જ સંસ્કારિતા માટે હિસબનો સંચોગ આવશ્યક છે. પુરવ જેમ પ્રભુની સર્જનશક્તિને સંતોષે છે, સ્ત્રી જેમ પ્રજાના ધાવણની પ્રતિભા છે, એમ સાહિત્ય અને કળા, સર્જન અને સૌંદર્યનો આવિર્ભાવ છે. પ્રેમના સાહિત્ય અને કળાનાં અંગો જેટલાં જિંદાં, એનાં ઉત્પન્ન જેટલાં મજબૂત ગામી, એટલી એની પ્રગતિ સવિશેષ. માટે જ સૌંદર્ય અને સંસ્કારિતાનો જાવનાઓ કેવળ સ્વપ્રણાળીના તરંગો જેવી જ નથી, પણ જીવનનું એ એક મહામુહુતત્ત્વ છે. સુખી, યવું અને પ્રગતિ કરવી એ સૌ કોઈ વાંછે છે. એ સુખ અને એ પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો સંસ્કારિતા છે. માણસ જેટલો સંસ્કારી એટલો જો સુખી અને એટલો જો ઉચ્ચત. સુખ બહારની વસ્તુઓમાં રહેલું નથી. ધન, સત્તા કે છીર્તિ; નિવાસ કે વૈભવ સાચું સુખ આપી શકતાં નથી; કારણકે સુખ માણસની અંદર રહેલું છે, બહાર નહિ. માણસ જેમ વધારે સંસ્કારી હોય છે એમ એ પોતાનું સુખ અંદરથી મેળવે છે. પોતાના સુખ માટે એ બહારની વસ્તુઓ પર અવલંબનું નથી. વળતે સાચો સંસ્કારી માનવી વાણી અને વર્તનથી, શક્તિથી અને વિચારથી અહિંસામક અને સૌંદર્યપૂર્વક હોય છે. એની વાણી કે ભાષણમાં મહિનતા હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ એના શબ્દોની પસંદગીમાં પણ એ મોતાની સંસ્કારિતા દાખવે છે. એના શબ્દો કેલુંધિય અને મધુર હોય છે. એ ઉપરાંત એ શબ્દો કોઈ પણ પ્રકારની ગંદી કંપના ઉત્પન્ન કેસા નથી. એના શબ્દોની પાછળ કોઈને ઉતારી પાંચાનો કે ધાકરવાનો ધરોલો હોતો નથી. સાચાની મસ્કરી કરવામાં કે એનો તિરસ્કાર કરવામાં એને આનંદ આવતો નથી કિલકું સામાની ટુટીઓ માટે. એને અનુકંપા હોય છે અને સામાનાં દુઃખોથી એનું દિલ દ્રવે છે. બીજને ભોગે અને એમને એ કદી પણ આનંદ મેળવતો નથી કે અશ્લિલ વાતોમાં ભાગ લેતો નથી. સીબતિનું અપમાન કરે એવા મંદા શબ્દો કે એવી મંદી વાતોમાં રસ લેનારા કેળવણીથી માણસોને એઈએ છીએ, ત્યારે આપણને અરેખર ખેદ થાય છે. આનંદ કરવાના અનેક શુભ માર્ગો હોવા છતાં મ બીલીય અશ્લીલતાનો ઉલ્લેખ કરી આનંદ મેળવવાના પ્રયત્નો શું છુદિ અને સર્જન-સાક્ષિત્વ દેવાળું નથી સૂચવતા ?

• સંસ્કારી માણસની રસમતા ઉચ્ચ કોટિની હોય છે અને એની એ રસમતા કે એનો એ 'રસ' એના નિઃશ જીવનની જરૂરી વસ્તુઓની પસંદગી દ્વારા જલ્પાઈ આવે છે. એના ધરની વ્યવસ્થા, એના પોષાક, એના ઔરશાની ચિત્રો વગેરે સહુ એના આત્મ સ્વભાવની પ્રતિભા રૂપ આપણી આગળ ખડા થાય છે. એને દંભી અને ગર્વિષ્ઠ હશે તેમ એના જીવનમાં સાદાઈનો અભાવ નજરે પડશે. પણ એ એ સંસ્કારી હશે તો સાદાઈ સાથેની મુંદતા એના જીવનમાંથી તરી આવશે. એના ઔરશમાં વધારે 'દરનિચર' નહિ હોમ, દીવાલ પર અનેક ચિત્રો નજરે નહિ પડે; છતાં ય એકંદરે

સુંદર વસ્તુ. એક જ 'પુષ્પ, એના ઓરડામાં' રીતે સંસ્કારી બની શકે છે. પ્રેમભાવ પ્રેમ માણસમાં સુંદરતા પ્રગટ કરે છે, એમ સુંદરતા માણસનો પ્રેમભાવ બહત કરે છે. માટે જ સુંદરતા ખર્ચળ વસ્તુ નથી. આપણા શરીરને જેટલી જરૂર ઓરડાની છે એથી યુ વધારે આપણાં મન અને હૃદયને સૌંદર્યની જરૂર છે. સૌંદર્યના વાતાવરણમાં બાળકનાં મન, હૃદય અને શરીરો કામળ અને સુંદર બને છે. પણ આપણે યાદ રાખવું પડશે કે જે ઉચ્ચ ભાવ પ્રગટ કરે એ જ સુંદર હોઈ શકે. જે ચિત્ર કે સંગીત આપણામાં કાઈ ઉચ્ચ ભાવ ખડો કરતું ન હોય, તે બલે રૂપાણું કે મોહક લાગે પણ તે સુંદર નથી; કારણકે તે નિઃપ્રાણ છે. પણ ભાવવાહી ચિત્રો કે પ્રેરણાત્મક પૂતળાં જેવી સુંદર વસ્તુઓના સાન્નિધ્યમાં રહેવાથી આપણામાં ઉચ્ચ ભાવ પ્રગટ થાય છે અને એ રીતે આપણે વધારે સંસ્કારી બનીએ છીએ. કાઈ અદ્દશ્ય રીતે રૂપની કે રંગની, આકૃતિની કે ધ્વનિની સુંદરતા આપણી સૂતેલી સુંદરતાને પ્રગટ કરે છે અને આપણાં મન-હૃદયને પ્રતિભાના પ્રદેશ તરફ વાળી આપણને પ્રેમ અને સૌંદર્યના પૂજનમાં લીન કરે છે. અને એ જ સાચી સંસ્કારિતા છે.

સાચો સંસ્કારી માનવી, જીવનપ્રેમી હોય છે અને એ દરેક પ્રત્યે સહભાવથી વર્તે છે. પછી એ સામો, માણસ ગમે તે હોય. રાય હોય યા રંક, વિદ્વાન હોય યા નિરક્ષર, વિદુ હોય યા મુસલમાન. સંસ્કારી માણસમાં બળિ કે દેશના, રૂપ કે રંગના, વિચાર કે પંચના ભેદ હોતા નથી. એ સર્વમાં, મનુષ્યમાં તેમ જ કુદર્તમાં, ક્રાંત એક જ જીવન જુએ છે અને સર્વની સાથે એ જ ભાવે વર્તે છે. એ સર્વનો મિત્ર છે એટલું જ નહિ, પણ એમનસન કહે છે એમ, સૃષ્ટિસૌંદર્યની સદમ અસરો ઝીકવાને અને સ્ત્રીપુરુષોનો આત્મસ્પર્શ રવાને શક્તિવાન હોય છે.

આવી સાચી સંસ્કારિતા સૌંદર્યના વાતાવરણમાં રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ કળાની મહાગણી સમા ગ્રીસ દેશમાં સૌંદર્ય ઠંઠેર નજરે પડતું. આજ પણ ગ્રીસની એ સૌંદર્યભાવિની આપણે આપણા જીવનમાં વણી લેવી જોઈ એ.

ઘરમાં, શાળાઓમાં કે રસ્તાઓ પર બાળક એ સૌંદર્ય જ નીરખે તો એ સ્વાસ્થ્યવિક

★

એક મૂર્ખો રસ્તામાં ભલો રહીને તરતજ તરકરોતું આગમન જોઈ રહ્યો છે.

તે પૂછે છે: 'આ માણસો ક્યાંથી આવે છે?'

'શાંતિમંથી.'

'તેઓ ક્યાં જાય છે?'

'યુદ્ધમાં.'

'યુદ્ધમાં તેઓ શું કરે છે?'

'તેઓ દુરમનને મારી નાખે છે તથા તેમનાં શહેરોને બળી નાંખે છે.'

'તેઓ એમ શા માટે કરે છે?'

'શાંતિ મેળવવા.'

મૂર્ખો બોલે: 'હું સમજી શકતો નથી કે શાંતિ મેળવવા માટે શાંતિમંથી યુદ્ધમાં શા માટે જઈ પડે છે. તેઓ પહેલેથી જ શાંતિમાં શા માટે રહેતા નથી?'

(એક પ્રાચીન જર્મન દંતકથા)

દુર્ગાદાસનાથ માતાસિંગ કામદાર

પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્ય

શ્રી. પ્રભાશંકર ઓઘડલાઈ સોમપુરા

મને છે એ આનંદની વાત છે. આત્માને જાન, એવ ઇશ્વારિ સંપ્રદાયિક દેવમંદિરો, મુસ્લિમ મસ્જિદો તથા અન્ય મઠોના બાંધણી શિલ્પ ચોલાની દોરણી દેખે ત્યારે કહ્યા શ્રી. સોમપુરાનો આ લેખ વાંચ્યા પછી એક જ લાગણી પ્રગટે છે: શુભરાતમાં શિલ્પકલાનું સાહિત્ય વધુ ને વધુ સરભળ્યો.

માનવકૃતિની સુંદરતાને સાહિત્ય, સંગીત, તત્ત્વ, સ્થાપત્ય ને ચિત્રકળા દ્વારા આલિંગીત મળે છે. શુભરાતમાં સ્થાપત્યના નમૂનાઓ મળશે, પણ એ કૃતિના નિષ્ણુઓ દેખાર એ વિષય પરનાં પુસ્તકો પણ આપણે ત્યાં નહિવત્ છે. ત્યારે પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્ય કપરનો અભ્યાસ પણ ને તરફપરથી લેખ લખ્યપ્રતિષ્ઠા ગ્રાપ્તિ શ્રી. સોમપુરા તરફથી

જાહેર બાંધકામ-ખાસ કરી મંદિરો, મસ્જિદો, કિલ્લાઓ, મહેલો અને ચોક્કસ પ્રકારની કલાથી રસેલા મહેલો વગેરે સાથે સર્વ દેશોમાં અને સર્વ યુગોમાં શિલ્પકલા સંકળાયેલી છે. જેમાં કુટુંબના માણસોને ઇવનનો મોટો ભાગ ગાળવાનો છે તે અંદરના ઓરાઓની રચના વિશે સ્થાપત્યના ક્ષતિદાસમાં ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત વલુંવેલી ભેવામાં આવતી નથી. વિવિધ યુગના સારસેનિક, ગોથીક અથગર અંગ્રેજી સ્થાપત્યની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ, ત્યારે આપણા મનમાં તે અંગ્રેજી થતા ચિત્રમાં મુસ્લિમ અથગર ખ્રિસ્તી લોકોનાં રહેવાનાં મકાન જ દેખાતાં નથી; પણ જહારથી ચોક્કસ ઘાટની દેખાતી મસ્જિદ કે દેવળ અથગર રાબરો, સરદારો કે અમીરોના પ્રાસાદોમાં નજરે પડતી અમુક જ પ્રકારની કમાનેઝ બારીબારણાં કે ગરબાનું ચિત્ર પણ ખર્ચ થાય છે. જ્યાં આપણે જર્મન થયો, જ્યાં બ્રિટીશને મોટા થઈ, જ્યાં શોક અને આનંદના અનેક પ્રસંગોમાં હયાંમ્યાં અને છેવટે જ્યાં મૃત્યુશય્યા પથરાવાની છે, એવા આપણા રહેણાંકનાં મકાનોની અંદરની રચનાને ઉત્ત્તેજ જે સ્થાપત્યકળામાં ન કરવામાં આવે, એ સ્થાપત્ય જ સંસ્કારી લોકમુખને જલ્દી અપ ઉપયોગી તથા ક્ષતિજનક કળા

ગણી શકાય. હિંદુ શિલ્પકલા આ પ્રકારની નહોતી. તેનું નામ જ 'નાસ્તુશાસ્ત્ર' અર્થાત્ રહેણાંકના મકાનનું વિજ્ઞાન કહેવાય છે. અર્વાચીન હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન દેરાસરોના કે કોઈ જગદિત કિલ્લા કે પ્રાસાદોના અવશેષોનાં વલુંનો જે હિંદુસ્થાપત્યના આધુનિક ક્ષતિદાસકારો સાથે છે, તેઓ મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી-સ્થાપત્ય સાથે તેની ઘડના કરે છે. આ ક્ષતિદાસકારો સ્થાપત્યનાં સેંકડો પુસ્તકોમાંથી અથગર સાર્વાન્ય ક્ષતિદાસ-માંથી મળી આવતા પુરાવા પ્રત્યે ફુલ્લેષ જ કરે છે. તેમની નજરે મકાનના સ્થાપત્ય વિષયક કોઈ અવશેષ જ હાથ લાગતા નથી. તેમને મૈન હિંદુ તથા બૌદ્ધશાસ્ત્રો, પુરાણો, ગ્રાંથો કલ્યાદિમાં આવા સ્થાપત્યનાં સવિસ્તર વલુંનમાત્ર ભેજમાંથી ઉપભવેલી કલ્પનાનો વિશ્વ જ દેખાય છે.

વેદકાળમાં પાકી છંદોનાં મકાન હતાં કે કેમ તે વિશે કશું સંજ્ઞા અને રાજ્યજ્ઞાણ ચિત્ર વચ્ચેની ચર્ચાને હવે સ્થાન રહ્યું નથી; કેમકે વેદકાળ પછીનાં (પણ જલ્દી પુરાણકાળમાં) મોહન-જો-ડેરો અને હરપ્પામાં મળી આવેલા પથ્થર તેમ જ પાકી છંદોનાં મકાનોવાળાં શહેરોની શોધ હવે ચર્ચા ગઈ છે. એ પરથી સાબિત થાય છે કે પથ્થરના કિલ્લા, શહેર ફરતા ગંઢ અને અંદરનાં મકાનો, એ સર્વ

ગાંધીજીનાં અને પાકી ઈંટોનાં બાંધેલાં હતાં, અને એ કામ વેઠકાળના લોકોને સંપૂર્ણ આવડતું હતું. બૌદ્ધયુગમાં તો રહેણાંજીવ મકાનના સ્થાપત્યનો વિષય એટલો લોકપ્રિય બનેલો કે શિલ્પકલા ઉપરના લાંબા આખ્યાન સાથે કેટલીક ધાર્મિક આજ્ઞાઓ પણ આપવાની ભગવાન તથાગત-શુદ્ધને જરૂર લાગી હતી. એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે : 'હે બિંખુઓ ! પાંચ પ્રકારનાં મકાનોની રચનાની હું તમને આજ્ઞા દઉં છું : ૧. વિહાર, ૨. અધરચોગવા સુવણ્ણમંચ વિહાર, ૩. પ્રાસાદ, ૪. હમ્મ (એક કે વધારે માળ સાથેનાં મકાન) ૫. સુદ્ધા.

ઉપર કહેલાં સર્વ પ્રકારનાં રહેવાનાં જ મકાનો હતાં. એ દેવાલયો નહોતાં જ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. માત્ર ઉપાસકોને રહેવાનાં મકાનોની અંદર સૂવાનો ઓરડો, તબેલો, છુરજ, એકઠાંથિયું, દુકાન, માળવાળું ઘર, કાતરિયું, ચૂકા-ભોંયરું, કોઠાર, ઉપહારગૃહ, બળતણ ભરવાની ઓરડી, રસોડું, બજાર, ફરવાનો વાડો, ફળિયું, કુરો, કૂવો, કૂવાની અલગ ઓરડી, યંત્રગૃહ, હથિયાર સંઘરવાનો ઓરડો, કંમળવાળો કુંડ, માંડવો અને ઠંડા કે ગરમ પાણીથી નાહવાનાં સ્નાન; એ સર્વની રચના તેમાં આપેલી છે.

એકે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં ગરમ હવાથી સ્નાન કરવાના સ્થાનનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે : ઈંટ અગર પથ્થરથી બાંધેલી અગાશીમાં લોકો ચડવા સારું પથ્થરની સીડી બનાવતા અને અગાશીનાં ઓટલાફરતી બળી ભરતા. તેની દીવાલો અને છાપરું લાકડાનું બનાવી તેના લોચતળિયા પર ઝાડની જાલ પાથરી તે પર બેસતા. તેમાં એક આગળનો ઓરડો અને બીજો ગરમ ઓરડો બાંધતા તેમ જ નાહવાની દૂબી બાંધતા. ગરમ ઓરડાની મધ્યમાં એક અગ્નિકુંડ રચતા અને તે કુંડને

ફરતી એકો બનાવતા. અને જોને અંજો નાસ કહે છે તે પ્રકારે શરીરે પરીનો લાવવા માટે આ ગરમ સ્નાન કરવા સારું એટલે મનુષ્ય પર સીજતું ગરમ પાણી રેડવામાં આવતું. એ સ્નાન પછી તેના શરીરની તાંપી થતી અને પછી પાણીથી ભરેલી દૂબીમાં તેઓ હૂબકી મારી સ્નાન કરતાં.

પ્રાચીન આર્યોની શક્તિમાં જે લોકોને બિલકુલ શ્રદ્ધા જ નથી, એવા માણસો જ્યારે હિંદમાં બૌદ્ધયુગમાં પણ આધુનિક ગણાતાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોની આટલી સુંદર પ્રગતિ થયેલી તેની નોંધ વાંચે છે, ત્યારે તેઓ દંગ થઈ જાય છે. આધુનિક ટર્કિશ બાથ જેવાં સ્નાનગૃહ આર્યવર્તમાં એ કાળે પણ હતાં, એ જોઈ સૌ કોઈને અચંપો થાય છે. શું અરબ અને તુર્ક સુસાફરોએ આ રિવાજ હિંદમાંથી શીખીને પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યો હશે ? - આવો પ્રશ્ન શ્રી. હાર્પિસ ડેવિસ પૂછે છે.

રાજમહેલમાં રાજ્યના અનેકવિધ કાર્યો માટે સર્વ પ્રકારની સગવડભરી રચના થતી. રાજના પરિચારક વર્ગ તથા રાણીવાસની યોગ્ય ગોઠવણ કરવામાં આવતી. રાજમહેલના પ્રવેશદ્વારના મોટા દરવાજામાં થઈને અંદર જતા એક મોટો ચોક આવતો. એની આસપાસ લોચતળિયા ઘણા ઓરડા બાંધવામાં આવતા. એ ઓરડા પર અગાશી બાંધતા, જેમાં રાજ તંત્ર તાણીને અગર માંડવો જ ખાંદીને કોઈકોઈ વખત પોતાની એક કરતા વધુ, એ બેઠેલો ઉપરોગ કચેરીના ઓરડા તરીકે તેમ જ લોચતળિયા તરીકે પણ થતો હતો.

દશારંગજીની અંદરના ભાગના ત્રણ વિભાગ પડતા : (૧) સમચોરસ મહા ચોરસ ઓરડા, (૨) નલિકાશલ લંબગોળ ઓરડા, (૩) હમ્મગૃહ ગોળ રાજશાહી ઓરડા. ભગવાન શુદ્ધ કહે છે : 'હે બિંખુઓ ! અપરાધાળા ધાખામાં, અંદરની ઓશરીઓમાં

તેમ જ બહારપડતા છત્રમાં, ઉતારો કરવાની તમને છૂટ છે.' માળવાળા મકાનોની ઉપર શાંભલી લોકો મૂકી અંગારી બાંધતા. આ શાંભલીની કુંભી હાથીના મસ્તક જેવી કરતા. છંદ, પદ્મર કે લાકડાની સીડીઓ રચતા અને તેમાં ગરદો બેસાડતા. દરેક પગથિયે એક શાંભલી મૂકી તે પર એક સળંગ ટેકલું રાખતા, જેને બને છેડે કાંઈ પણ કે પક્ષીની મૂર્તિનું મસ્તક દોતરતા.

બારણાંના બારસાખ અને ચોતરંગ નકસીદાર બનાવતા. બારણું ઉધાડ-વાસ થાય તેવી રીતની ખાલો જગા પછવાડે રાખતા અને તેમાં નકુચા અને આંકડિયો પલુ જડતા. બારણું બંધ રહે તે સાર આમળિયો રાખવું અને ઉધાડું રાખવું હોય, ત્યારે બારણું સાથે લાકડાના ટુકડા જડી દેતા, જે જોવાનીચા ફેરવી શકાતા; અને તે ખસી ન બંધ માટે તેમાં ખાંચો મારતા. વળી બારણાંમાં સાંકળ અને નકુચો જડતા અને તેને એક દોરીને છેડે બાંધી દોરીને બીજે છેડે ખીસો બાંધતા, જેથી સાંકળ વાચી દીધા પછી તે ખીસો નકુચામાં ફેરવી દેતા. બારીઓ ત્રણ પ્રકારની બનાવતા : (૧) બળીવાળી, (૨) પડાવાળી તથા (૩) ઉધાડ-વાસ થઈ શકે તેવી લાકડાના બારણાવાળી.

ધાલો, પાંચ પ્રકારના બાંધતા : છંદો, પદ્મરનો, ચૂનોનો અને ધાસ અગર પાંદડાનો. ધાળુને પ્રથમ ચામડાથી ઢાંકી દેતા અને ઉપરનીએ ચૂનાની છેા કરી દેતા. તેને ચૂનાથી ઘાળીને ઉપર રાતો રજા અને તેમાં ફૂલ અને વેલના ચિત્ર દોરતા.

લોચતગિયામાં માટીનું પુરાણ કરી તે ઉપર કાંકરી નાખતા, જેથી જેન ઉપર સુધી ન આવે. પુરાણમાં પલુ પ્રાસાદો અને દેવાલયો ઉપરાંત રહેવાના મકાનોના નકુચ છે. રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે : 'અથોધ્ય શહેરના

મંદિરો ગળનચુંબી' હતા. તેમાં સભાગૃહો, દાનગૃહો, મંદીરો, કલ્યાણ બહુ સુંદર હતાં. દરેક સ્થળે વિશ્રમજ મકાનો હતાં, તેમાં જે કેટલાક મકાનોનાં બાપરાં પૂર્વ તરફ શિખર જેવાં જોવા હતાં અને તેરેશ અગારીઓ દેખાવી હતી. ચોટાને આહ્વાદક, સોનેરી રંગ કરેલા હતા અને સુંદર ચિત્રના જેવા તે આકર્ષક હાજતા. 'તેની રચના એવી ગોઠવેલી કે કશું જ અસામ્ય નગરે પડતું નહિ, ને એક ચોરસ માંથી બીજા ચોરસમાં સહજ જઈ શકાતું.'

મહાભારતમાં રાજ્યમ્ વચ્ચે નેળા તેમાર કરેલ અતિથિયુદ્ધનું વર્ણન પણ એટલું જ સુંદર છે. એ ગૃહ બહુ જોયાં, દેખાવમાં ખૂબ આકર્ષક અને ઉત્તમ સાધનોથી ભરેલાં હતાં. તેની આસપાસ જાંચી સફેદ દીવાલ આવેલી હતી. બારીઓ સોનેરી અઢખાવાળી હતી અને તેમાં રત્નો જડેલાં હતાં. બિલકુલ ધાક ન લાગેને સરળતાથી સડી શકાય તેવી સીડીઓ મૂકેલી હતી. આ ગૃહ હંસનાં જેવાં સફેદ હતાં અને વળી ચંદ્રના જેવાં શાંત પ્રકાશિત હતાં; અને સોળ સોળ ગાઉથી પણ સુંદર દેખાતાં હતાં. આ ગૃહની આસપાસ એકેય મોડું મકાન આવેલું નહોતું. તેનાં દ્વાર અરખી જિવાઈનાં, વિવિધ પ્રકારનાં તથા અનેક ધાતુનાં બુલણેથી મંડિત હતાં. પાસે સુંદર કુંડ અને રણાં રક્ષ રાપવામાં આવતાં.

પુરાણમાં વર્ણવેલાં શહેરોમાં રાખના, રાજ્યુરના, રાજ્યશરના, અમાયોના, સરદારના; એમ વિવિધ પ્રાસાદોની રચના વર્ણવી છે. ઉપરાંત સામાન્ય લોકોનાં ઘરની ખાંધણી કેવી હતી તેનો પણ ઉલ્લેખ છે. ચોટા મકાનોના વિવિધ ભાગ પડતા વળી સભાગૃહો, ન્યાયગૃહો, વ્યાપારીઓનાં બજારો, સોનીઓનાં દાર અને અન્ય કારીગરોનાં કારખાનાં વિશેનાં પણ વર્ણનો મળે છે.

આમ લગભગ બધાં પુરાણોમાં શિલ્પ-

સ્થાપત્યને લગતાં વર્ણનો, જે, તે ઉપરાંત નવેક પુરાણુ તેા રીતસર શિલ્પશાસ્ત્રનાં જ ગણી શકાય તેવાં છે. તેમાં મકાનોનાં નકશા, પાપ, વર્ગ, મંડપો, સભાગૃહો, માળ, શિખર ઇત્યાદિની સવિસ્તર હકીકત આપેલી છે. મત્સ્ય-પુરાણમાં પ્રાશ્નાત્મરીત પ્રમાણે પંચ પ્રકારના સ્તંભ વર્ણવ્યા છે. તેમાંના આઠેક ઘાટ તેા શ્રીક તથા રામન સ્તંભના જેવાં જ દૂબદ્ધ લાગે છે. આ પુરાણમાં સ્તંભની સંખ્યા પ્રમાણે સત્તાવીસ પ્રકારના મંડપ વર્ણવ્યા છે. તેમાં ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, અષ્ટકોણ, ષોડશ્કોણ કે ગોળ મુખ્ય છે. અગ્નિપુરાણ તથા ગરુડપુરાણમાં ચોખ્ખા, લંબચોરસ, ગોળ, લંબગોળ અને અષ્ટકોણ; એવા પંચ પ્રકારનાં મકાનોના નકશા પ્રમાણે દરેકના ૪૫ વર્ગ આપ્યા છે. મત્સ્યપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ તેમ જ બૃહદ્વક્ષિતામાં વીસ પ્રકારનાં ઘરનાં વર્ણનો ઝીણી ઝીણી વિગત સાથે આપ્યાં છે. આ મુજબ, જેના મનુ ગૃહ પચાસ ગજ (૧૦૦ ફૂટ) પહોળું, સાંજે શણગારવાળું, ઘણા માળવાળું ને અનેક ચિત્રવિચિત્ર શિખરવાળું વર્ણવાયું છે.

તેમ જ આગમ નામે વિખ્યાત જૈન સાહિત્યગ્રંથમાં આ વિષય વિગતવાર-સવિસ્તર આપ્યો છે. કામિક-આગમનાં ૭૫ પ્રકરણોમાંથી ૬૦ પ્રકરણમાં તેા શિલ્પવિદ્યાનું જ વર્ણન છે; અને તે કોઈ પણ શિલ્પગ્રંથ કરતાં ચડીજન્ય તેમ છે. વારતુશાસ્ત્રની જેમ તેમાં આદિથી અંત સુધી તેનું વર્ણન છે. જેમ કે, ભૂમિની પસંદગી, ભૂમિશોધન, ભૂમિની ચોગ્ય રચના, માપ ઇત્યાદિ સર્વ હકીકત આપેલી છે. ગૃહોના વીસ વર્ગ તેમાં પાડેલા છે અને તે દરેકનાં ઘાટ, આકાર, ભતિ, ડચ્ચ, સ્થાન અને અગત્ય વગેરે આપ્યું છે. તે કાળમાં આ વિષય એટલો ઉપયોગી અને લોકપ્રિય બનેલો કે અન્ય વર્ગના સાહિત્યકારો પણ તે ઉપર થોડુંઘણું પાત્ર લખવા ચૂક્યા

નથી. એથી આ વિષયનું થોડુંઘણું વિસ્તૃત, જતાંત અર્થશાસ્ત્ર, શુકનીતિ, હર્ષચરિત, રાજતરંગિણી જેવા ગ્રંથોમાં; તેમ જ ગર્ગ-સંહિતા, લીલાવતી, સર્વસિદ્ધાંત જેવા ખગોળ-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં તથા વિક્રમોર્વશી, ઉત્તર-રામચરિત જેવા કાવ્યગ્રંથોમાં તેમ જ વાત, નાટક અને વૈદ્યકના ગ્રંથોમાં પણ આપવામાં આવ્યું છે.

કારીગરવર્ગના માર્ગદર્શન તથા હિત માટે જે સઘળી હકીકત શિલ્પગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે, તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરી શકાય તેમ નથી. શિલ્પ ઉપરનું મુખ્ય પુસ્તક ‘માનસાર’ નામ લખાયું છે. તેનાં ૭૦ પ્રકરણો સ્થાપત્ય અને શિલ્પ ઉપર જ છે. તેનાં પહેલાં આઠ પ્રકરણ પ્રાસ્તાવિક છે, જેમાં માપના વિવિધ પ્રકાર, ભિન્નભિન્ન વર્ગના શિલ્પશાસ્ત્રીઓને સારુ જરૂરી જાણવહી અને તેમની લાયકાત, ભૂમિશોધન, ભૂમિની પસંદગી, નકશા, શંકુ મૂકીને દિશાના નિર્ણય કરવાની રીત, ખગોળ તથા જ્યોતિષનાં ગણિત ઇત્યાદિ આપવામાં આવ્યું છે. તે પછીનાં ૪૦ પ્રકરણોમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગામ, શહેર તથા કિલ્લાના શિલ્પનાં વિસ્તૃત વર્ણન છે. મકાનોનાં જ નહિ પણ અનેક ભતનાં. ગામડાં તથા શહેરના કિલ્લાના પાયાનાં બેઠાણ અને માપ, સ્તંભ અને તેના ભિન્નભિન્ન ભાગ-કુંભી, સરા ઇત્યાદિ: સામાન્ય મકાનોમાં પણ એકથી બાર સુધીના માળની રચના; તેમ જ દરવાજાની દોહી યરના સત્તર માળ; પ્રાસાદોની દસ સુધીની હાંજખંધ કલાત્મક રચના; સુંદર મહેલોનાં ચોક્ક અને તેનાં પ્રવેશદ્વાર, આવા પ્રાસાદોના અંગના તેમ જ તેમાંથી બુદ્ધ પાડેલા મકાનની રચના; તેનાં દ્વાર, બારી-બારણાં અને અન્ય કાટક; ભૂત્યાં મકાનો, નદીનાં બિંચા, છાંય, ટેકરીઓ ઇત્યાદિ પર ચડવાના પગથિયાંની સીડીની રચના: ચોખ્ખા ચોક્ક

અને કમ્બોનો, રાજમહેલમાંના ચોક, રાજ્યા-સેનો, રાજચુક્રો, ગાડીઓ, રમ્મ અને અન્ય વાહનો; પલંગ, બાંકડાં, મેજ, પુરણીઓ; રોમ્બા, પિંજરાં, ઘંટીઓ; પહોંચીઓ, કપાં, હાર, વાંટીઓ અને અન્ય અલંકારો; શિરપેથ, પાથડીઓ તથા 'પગરખાં-દરેકનાં' વિવિધ પ્રકાર અને તેની રચનાની ઝીણવટભરી ચર્ચા કરી દરેકનાં માપ, રચના અને વર્ણન તેમાં આપ્યા છે. તે પછીનાં ૨૦ પ્રકરણમાં શિલ્પની દૃષ્ટિએ હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનાં દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓનાં વિસ્તૃત વર્ણન છે. ઉપરાંત મહાન પુરુષોનાં બાવલાં અને પ્રાણીઓ તેમજ પક્ષીની પથ્થર-રચનાના ઉલ્લેખો છે.

ઉપરના સર્વ વિષયોનું યોગ્ય નિરૂપણ અહીં આપવું અસંભવિત છે. તેનાં ચિત્રો જતાવી આ આખી વસ્તુને સારો ખ્યાલ આપી શકાય. હિંદુ શિલ્પ અને સ્થાપત્યના પ્રારંભમાં જ ખાસ બે વસ્તુ પ્રત્યે લક્ષ્ય દોરવામાં આવે છે. એક ભૂમિનિર્ણય. તેના દાખલા તરીકે 'માનસાર'માં આપેલા ૩૨ નકશામાં ભૂમિ, પરીક્ષા, પવનની દિશા, દવામાંના ભેજ, કઈ ઋતુમાં કેવી મુઠી દવા, પાણીના નિકાલ માટે જમીનના દાળ ઇલાદિ જતાવ્યું છે. આની સામાન્ય વિગતોના સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ પછી મામ, શહેર, કિલ્લા, જંદર અને રહેવાનાં મકાનના કોષકુળના ૧૦૨૪ ભાગ કરે છે; અને તેમાં ૪૫ જેટલા દેવતાના નામ પરથી એ દરેક ભાગને નામ અપાયું છે. આ ચંદ્ર-ચુકિત પરથી ન્યાં અમુક બાંધકામ કરવાનું હોય છે ત્યાંનું પૂર્ણ સ્થાન જરાજર નક્કી થાય છે. આટલી કાળજીથી સ્થાન નક્કી કરવાની દીર્ઘ અન્ય કોઈ દેશમાં ભેનામાં આવતી નથી. તેમાં ચોપૂણ્ણ, ત્રિકોણ, ગોળ, અષ્ટગોળ ઇલાદિ દરેક સંબંધિત આકારની ભૂમિ વિષેનાં તેમાં ઉલ્લેખ છે. રહેવાના મકાનની અંદરના કોરમૂંડી રચના જેવી અન્ય પ્રારંભની બાબતો વિષેની શરૂઆત

કરતાં પહેલાં આધુનિક બાંધકામ કરનાર ઇંગ્લેન્ડે જે વસ્તુ પ્રત્યે દુર્લભ સેવે છે, તે પાયા વિષેની પ્રથમ કુટોકતની સૌથી પ્રથમ ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે.

'માનસાર'માં પાયાના ત્રણ વર્ગ પાયા છે: (૧) મકાનોના, (૨) ગામ કે શહેર કરતા કિલ્લા ઇલાદિના તથા (૩) વાવ, કૂવા, ટાંકીઓ, કુંડ ઇલાદિના. આજે તો હિંદમાં કોઈ આધુનિક ગામ કે શહેરના યોગ્ય પાયા જ નખાતા નથી. ઉત્તર બિહારમાં થોડાં વર્ષ પર થયેલા ધરતીકંપમાં બહુ ગામડાં તથા શહેરોને નાશ થયો હતો. જે જ દર્શાવે છે કે જ્યાં કોઈ બાંધકામના યોગ્ય પાયા જ નાબોલા નહોતા. ત્યાંના નાશ પામેલા કૂવા, દવાગ, કુંડ કે ટાંકીઓના પાયા બિલકુલ ભેવામાં જ આવતા નથી. સામાન્ય રીતે જમીનમાં કૂવો ખોદી તેની આસપાસ દિ કે પથ્થરની દીવાલ ચણી દે છે; અને સરવાણીઓ આવવા માટે તળિયું બાંધ્યા વિનાનું રાખે છે. તળાવમાં તો બાજુ પર દીવાલો પણ ચણી હોતી નથી. નરાંબલિ-માણસની હથેળી જેટલા-જેટલે પાંચ કે છ આંગળ જેટલ કૂવા કે તળાવને સાંકે પણ પાયાની રચનાનો ઉલ્લેખ 'માનસાર'માં કરેલો છે. ગામ, નગર, પુર, પત્તન, ખર્વંત, કાટ, કૂલ ઇલાદિ પાંચ મુદ્દરના પાયા વર્ણવ્યા છે; અને તેની રચનાના વિસ્તાર-મુજબ તેમાં ફરકાર સૂચવ્યા છે. મકાનોના પાયાના બે વર્ગ પાયા છે: (૧) મનુષ્યોના રહેવાના ધરના પાયા અને (૨) બહેર રથાન-ધર્મશાળાઓ તથા દેવાલયોની પાયા. આ બેમાં ધર્મશાળા તથા દેવાલયોના પાયા વધારે મજબૂત નાખવા સૂચવ્યું છે. એ કારણથી જ ઉત્તર બિહારમાં આ રીતે બાંધેલાં હિંદુ દેવાલયો ધરતીકંપમાં ઓછા નાશ પામ્યાં છે. [ચાલુ]

સ્વ.ત.સ્.સ્.સ્.સ્.

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી

સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી

પ્રકાશાનંદજીને અનેકવાર જ્ઞાનોપદેશ થતો. એમાંથી જરૂરતા જ્ઞાન, બુદ્ધિપ્રભા અને ભક્તિભાવના અરણ્યમાં સ્નાને કરી આપણે પાવન થઈએ.

એક વખત સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી જેતપુર

પધારતા હતાં, ત્યારે પત્ર લખીને તે

બાળતના સંભાચાર સ્વામીશ્રી નિત્યા

નંદજીને તેમણે આપ્યા. પત્રમાં જણાવવામાં

આવ્યું હતું : 'પણ ચાલતા નથી અને ગાડી

પાડાના પૈસા નથી; માટે કૃપા કરી જેતપુર

જાન આપશો.' આ સંભાચાર મળતાં

સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજીએ જેતપુર પધારવા

કૃપા કરી. માથે વૈદ્યરાજ ગોપાળજીભાઈ વગેરે

આવ્યા. તે સમયે સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી

જમખાના બહાર ધૂળમાં બેઠા હતા. તે બેઠ

ગોપાળજીભાઈ કહેવા લાગ્યા : 'સ્વામીજી!

આપ ધૂળમાં બેઠા છો?' એમ કહી 'સર્વે

સાથે આવેલાઓ ત્યાં સ્વામીજી પાસે ધૂળમાં

બેઠા. આ પ્રસંગે સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજીએ

એક દર્શીત આપ્યું :

'કાઈ સપ્તમે એક નતાળ હાથી પર બેસી

જતા હતા. તે સમયે તે રસ્તા પર એક

ફૂડર બેઠા હતા. એ બેઠ ફોજવારે કહ્યું :

'અમારું નવાબસાહેબ પધારે છે તો આપ

ઝીઠી બઝો.'

'તેઓ નવાબસાહેબ છે તો હું ધૂળન

સાહેબ છું.' ફૂડરે કહ્યું.

'મુરશિદ! આપ શું બોલો છો? તેમની

પાસે તો ઘણો ખર્ચો છે, આપની પાસે

શું છે?'

જે વર્ષની વચના વીતરાગ, નિઃસ્પૃહી, ને અપરિ-
ચલિ સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી સૌરાષ્ટ્રમાં 'ગોદહરિ
બાપજી' તરીકે વિખ્યાત છે. 'જ્ઞાની સે જ્ઞાની મિલે'
કરે જ્ઞાનની વાત'ની માફક મળેલા સમજણના
જ્ઞાની સંતપુરુષો કે સંન્યાસીઓની અશ્રુવરસી.
કાણી સાંભળવી એ જીવનનો પરમ લુહાવો છે.

પ્રખરજ્ઞાની સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી સાથે

'એ તો રૈયત પાસે બીજ માગે છે.

માટે ખમ્મો ભેગો થયો છે, હું કાંઈ બીજ

માઝું છું?'

'...મણુ તેમની પાસે તો મોટું લક્ષ્કર

છે. તમારી પાસે કંઈ છે ખરું?'

'તેમને દુશ્મનોની બીક છે માટે લક્ષ્કર

રાખવું પડે છે. મારે કાંઈ બીક છે?'

'તેમની પાસે તો દીવાન જેવા મોટા

મુસદ્દીઓ છે.'

'એમનામાં અક્કલ નથી માટે મુસદ્દીઓ

રાખવા પડે છે. મારામાં કંઈ અક્કલ નથી?'

એટલામાં નવાબસાહેબ આવી પહોંચ્યા.

તેમણે પૂછ્યું : 'આ શી ધમાલ છે?' ફોજવારે

જવાબ આપ્યો : 'આ ફકીર રસ્તામાં બેઠા

છે તે કહેવા છતાં ઊઠતા નથી અને આગ

અવળા 'જવાબ આપે છે.' નવાબસાહેબ

તેમને બેઠ હાથી પરથી નીચે ઊતર્યો. તેમને

પૂર્વે લાગ્યા અને વિનયપૂર્વક તેમને હાથી

પર બેસાડી લઈ ગયા.'

સ્વામીજી ધૂળ ઉપર બેઠા છે કારણકે

જેઓને માથિક પદાર્થોમાંથી મોઢબુદ્ધિ નિવૃત્ત

થઈ છે, તેઓને રાજમહેલ અને ધૂળ બંને

સરખા જ છે.

ત્યારે વૈદ્યરાજ બોલ્યા : 'મસ્તરામ મહા

રાજ પહોંચ્યાં ત્યાં આ નીચે ધૂળમાં પડ્યા

રહેતા. તેઓ, બહુ લાગી પુરુષ હતા.'

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું: 'એ સ્વામીશ્રી નજીરરામજીની ઉપમા મને આપેા નહીં. તેઓ તો મહાત્માજી પૂરેપૂરે હતાં.' સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજીએ સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીને પૂછ્યું: 'આપે મસ્તરામ મહારાજને બેસેલા ખરા?' ત્યારે સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું: 'સંવત ૧૯૫૫ની સાલમાં હું બમનગર હતો, ત્યારે એક દ્રાવિડી સ્વામી ત્યાં હતા. તેમણે મને કહ્યું: 'અહીં એક મહાત્મા ભિરાજે છે, આપને તેમનાં દર્શન માટે આવવાની છત્રગ છે?' ત્યારે હું તેમની સાથે મસ્તરામ મહારાજ પાસે દર્શન ગયેલા.

"પછી પ્રસંગ નીકળતાં દ્રાવિડી સ્વામીએ મસ્તરામ મહારાજને કહ્યું: 'હું જે સ્થળે વૃદ્ધ છું ત્યાંનો ફૂલો જીલ્લો ઢાલતમાં પાણીવગરનો. શાક જેવો છે, તેથી 'મારે સ્નાન કરવા માટે બહુ દૂર નદીએ જવું પડે છે. આપને રાત્રીએ સાથે પરિચય છે, તો' દબરક રૂપિયાની સગવડ કરી આપેા તો સારું.' ત્યારે જવાબમાં મસ્તરામ મહારાજે વિનોદમાં કહ્યું: 'શહે કદાચ તેવી સગવડ થાય, પરંતુ ફૂલે થતાં કોઈ સામુવકુને જ્યાં યામ ને કદાચ કોઈ વડુ ફૂલામાં અંપલાવે તો તેનું યામ મને તથા આપને બંનેને લાગે; માટે તેવું શું કરવા કરવું પડે?'"

સ્વામી નિત્યાનંદજી કહે: 'મસ્તરામ મહારાજની 'બોલી જ વિનોદી હતી એક વખત 'કોઈ એક વક્તે તેમની પાસે જઈને માગણી કરી: 'મહારાજ મારે મારાં દોઝારજી માટે એક મંદિર બંધાવવું છે, તો આપ તપ્તસિંહજી મહારાજને કહેા કે મને એક મંદિર બંધાવવા માટે પૈસા આપે.' મસ્તરામજીએ કહ્યું: 'તારા દોઝાર મોટા કે તપ્તસિંહજી મોટા?' મોટા તો દોઝાર છે, 'તો મોટાને નાનાની પાસે જઈ લીજ મારવી એ લાજની છે, તારા દોઝારને

મંદિરમાં બેસવાની ઈચ્છા હોય તો તું તેની પાસે જઈને માગ. એ પૈસા આપે તેમાથી તું મંદિર બંધાવજે.'

મસ્તરામ મહારાજ પાસે ભાવનગરના તપ્તસિંહજી મહારાજને કોઈ તહેવારને દિવસે ચારપાંચ હજારની રકમ ધરી. ત્યારે મસ્તરામ મહારાજે કહ્યું: 'આ રૂપિયા શા માટે ધરી?' ત્યારે મહારાજ તપ્તસિંહજી બોલ્યા: 'આપને વારતે ધરતો નથી પણ આપને ચોગ્ય લાગે તેવાં ગરીબશુરખાને આપ આપી દેજો.' ત્યારે મસ્તરામ મહારાજ બોલ્યા: 'તારી પાસેથી લઈને હું બીબને આપું તેનાં કરતાં તું જ બીબને આપી દેજે ને? હું શું તારો નોકર છું?'

ત્યારે સ્વામી પ્રકાશાનંદજી બોલ્યા: 'મસ્તરામ કહે છે તે સાચી વાત છે; કારણકે બીબ પાસેથી સ્વીકાર કરી કોઈ બીબને આપવું તેનો પણ સંન્યાસી માટે નિષેધ છે. માયુપુરાણે સ્વામીમાં લખ્યું છે કે ધુમ્સેન રામજી સુમંત્રહજીનાં પ્રસંગે સોનાનો સ્થ બનાવશે અને તેમાં બે ઘોડાને સુવર્ણનાં આબૂપણ ચુકત કરીને નમંદા કિનારે રૂપિયા સંગ્રહમાં આવીને ઉચ્ચ જતિવાળા મુગદળકપિને પ્રાર્થના કરી: 'આ આબૂપણચુકત રચનો સ્વીકાર કરેા.' પણ મુગદળકપિએ તે સ્વીકારવાની ના પાડી, તેથી રામજી પેતાના રૂઢિચોને આબૂ બાલુનાં ગામોમાં તપાસ કરી' પ્રતિશ્ઠા લે કરે એવા કોઈ શક્તિમાન આશ્ચર્ય હોય તો તેને તેડી લાવવા કહ્યું. નોકરજીએ બેઠે તપાસ કરી પણ કોઈ બીબું નહીં, ત્યારે રામ જોધુકત યઈને કહે: 'શું આ સ્થાનમાં આ દાન લઈને મને તારવાવાળો કોઈ પણ આશ્ચર્ય નથી?' આ વાક્ય સાંભળીને ગાલવ-કપિએ રામને કહ્યું: 'તારા ઉપર હું અનુ-ગ્રહ કરી સંસારસમુદમાંથી તારો ઉદ્ધાર

કરીશ' તે વખતે કપિલાસ ગમવા બધા બ્રાહ્મણોએ ગાલવન્કપિને સ્વીકાર ન કરવા કહ્યું; તોપણ ગાલવન્કપિએ સ્વીકાર કર્યો. આ બ્રહ્મણ કરતાંની સાથે જ ગાલવન્કપિનાં તપ, યજ્ઞ અને તેજ બધું થઈ ગયું. ત્યારબાદ ગાલવન્કપિ અવસાન પામ્યા. પછી થોડા સમય બાદ બીજો જન્મ રાજાને ત્યાં થોડા થઈને થયું. જન્મકેટ સહન કયું. એક દિવસ ધૂમ્રસેન રાજા થોડા ઉપર બેસી શેકાર કરવા ગયા. ત્યાં એક નુકરની પાછળ જતી વખતે નદીમાં 'હિતય', ત્યારે થોડો પાણીમાં બેસી ગયો. તે વખતે થોડામાંથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી ગાલવન્કપિએ કહ્યું: 'રાજા! તમારી પાસેથી સ્વીકાર કરવાથી તમારી ડાંસે થોડો થઈને તમારું વાહન બન્યો અને વાહન બનીને અતિકેટ સહન કયું' ને તમે પણ મને અતિકેટ આપ્યું. ધવાનજથી દમ્બ ધુન્ના છતાં પણ જંગલ પાછું બિગે છે; પરંતુ સ્વીકારથી દમ્બ થયેલો મનુષ્ય ફરી ઉત્તરિને પ્રાપ્ત થતો નથી.' એમ કહી તેજસ્વરૂપ અંતર્ધન થઈ ગયું.

*

રમેશ્વરથી લોભ નામનો અનર્થકારી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારોએ અનેક સ્તંભોએ જણાવ્યું છે. પદ્યાર્થની યથાર્થગ્ય પ્રાર્થિ રહ્યા છતાં અવિવેકપુરઃસર સિત્તલિલિલ 'પદ્યાર્થ' વિષયક અંતઃકરણની વૃત્તિની સ્થિતિને લોભ કહેવામાં આવે છે. આવો દોષી મનુષ્ય પદ્યાર્થનો સંચય કરવામાં મુગ્ધપાપ બેસતો નથી અને સંચિત કરેલા પદ્યાર્થનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણાર્થે કેવા સ્વાત્મરક્ષણાર્થે પણ કરતો નથી. તે અપ્રાપ્ત પદ્યાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પુનઃપુનઃ પ્રયત્ન કરે છે. એ લોભ સઘળા અનર્થનું આદિ કારણ છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે:

‘લોભાત્ ક્રોધઃ પ્રભવતિ ક્રોધાદ્ દ્રોહઃ પ્રવર્તતે |
દ્રોહેષ્ઠિ નરકં વાતિ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિવક્ષણઃ ||’

લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી દ્રોહ ઉત્પન્ન છે અને દ્રોહથી નરક મળે છે. શાસ્ત્રનિષ્ણાત પંડિત હોય, તોપણ ભ્રૂતદ્રોહ વડે તે નરક મેળવે છે.

પ્રથમ વૈદક, જ્યોતેષ આદિ પરોપકાર માટે હતા; કારણકે પહેલાં અનાજ પુષ્કળ થતું અને તેનો ઉપભોગ કરનારા થોડા હતા. તેથી નિર્વાહ માટે કાઠને વાધો આવતો નહોતો; પણ હાલમાં તો નિર્વાહની મુશ્કેલી વધારે છે એટલે પોતાના નિર્વાહ પૂરતી કમાણી લેવામાં વાધો નથી. પણ હું લાભો પડે થઈ જઈ એ હેતુથી ગરીબોને નિયોજીને સંગ્રહ કરતો એ જોડું છે; કેમકે વધારે પૈસા ગરીબોને નિયોજ્યા સિવાય કે અનીતિ કય. સિવાય એકઠો થતો નથી. માટે ગેરવાળખી દ્રવ્ય લઈને લેણું કરવાનો કાઠને અધિકાર નથી. મનુષ્યમાત્રને પ્રભુએ હક તો સરખા જ આપ્યા છે; કેમકે રાજાને કે શ્રીમતોને કંઈ ત્રણ આંખો કે ચાર હાથ આપ્યા નથી. તેમ ગરીબોને બે હાથ કે આંખથી જોણું આપ્યું નથી. તે પ્રમાણે ખાવાપીવા માટે પણ એકસરખું જ છે. માટે પોતાને કેટલો ‘હક’ છે તે સમજી જગતમાં સૌએ વર્તવું જોઈએ. પોતાના હક કરતાં વિશેષ સંઘરી રાખવું એ પ્રભુના દંડને પાત્ર છે. આજકાલ એવી રિયતિ જોવામાં આવે છે કે એક બાણુ શ્રીમતો અનીતિથી લાભો રૂપિયા લેણા કરી મોજમજાં કરે છે, ત્યારે બીજા બાણુ લાભો ગરીબો નિર્વાહનાં સાધન વિના ભૂખે મરે છે; છતાં તેની તેઓ પરવા કરતા નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓ પ્રતિ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. નીતિથી કમાઈને ગરીબોને મદદ કરવાનો દેવી છે, માત્ર પોતાના જ સુખસાધન માટે કમાવું એ આનુરી છે;

અને બીજાને નિચોવીને સંગ્રહ કરેલા એ તો સક્ષરો જ છે.

ચાવડ પ્રિયેત ઝરરે લાવતે સર્વ દેહિનામ્ ।

અધિક્ ગોડમિમન્વેત સ સ્તેનો દળદમદંતિ ॥

પ્રાણીમાત્ર માટે પશુપક્ષી (નિર્વાહપક્ષી) હક છે, તેથી અધિક એ સંગ્રહે છે તે ચાર છે તેથી તે હકને પાત્ર છે.

*

લાલજલમાં લખ્યું છે કે એક ધનાઢ્ય ઈસુની પાસે આવીને કહે છે : 'હે ઉત્તમ ઉપદેશક ! અનંત જીવનનો વારસો પામવા માટે હું શું કરું ?' મહાત્મા ઈસુએ કહ્યું : 'તું મને ઉત્તમ કેમ કહે છે ? એક ઈશ્વર વિના કોઈ ઉત્તમ નથી. તું આજ્ઞાઓ તો બધી છે. કે બ્યભિચાર ન કર, હસ્યા ન કર, ચોરી ન કર, જૂઠી સાક્ષી ન પૂર, પિતાનાં માલાપને માન આપ.' તેણે કહ્યું : 'આ બધું તો હું નાનપણથી કરતો આવ્યો છું.' એ સાંભળી મહાત્મા ઈસુએ તેને કહ્યું : 'તું હજી એક વાતમાં અધૂરો છે. તારું ધન દરિદ્રીઓને આપી દે અને પછી મારી પાછળ આવ. જેઓની પાસે સંપત્તિ છે તેઓને ઈશ્વરના રાજ્યમાં પેસવું, તે કરતાં જીંટને ચોયના નાકામાંથી જવું સહેલું છે.'

પારસ ભાગમાં લખે છે : 'ધનમાં કટલાક વિદ્યોભે : (૧) ધન હોવા છતાં તેમાંથી વિરક્ત રહેવું એટલે કઠિન છે. મન ચૂંચથી જ ચૂંચળ હોય છે અને ધનની પ્રાપ્તિથી ભોગ અને પાપની ક્રિયા મુજથી કરે છે, તેથી શુદ્ધિ પ્રષ્ટ થાય છે. (૨) પોતે નિચારવાન હોય તો પાપના ભયથી બચી, રાજ, તોપણ પાનપાન અને વસ્ત્રાદિના ભોગથી દૂર રહી શકેલા નથી. સંપત્તિમાં પૂણ સંયમ રાખી શકે એવો વૈરાગ્ય તો મહાકુલ જ છે; કારણકે સંપત્તિમાં ભોગની પ્રવળતા વધે જે અને સંસારને સ્વર્ગ સમાન માનવાથી પરેશાન

ભાગથી વિમુક્ત રહે છે.' આ પ્રમાણે, રત્ને-મુલુના બીજામાંથી તામસીદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩). ધનવાન પુરુષ કદાચ ભોગ અને પાપથી રહિત હોય, સર્વદા વૈરાગ્યશીલ રહી વિચારની મર્યાદાથી મનનો બ્યય કરે. હોમ; છતાં ધનની રક્ષાની સંકલ્પથી તે એવો હીન થઈ બ્યય છે કે ભગ્ન અને અબ્રાહમ તે કરી શકતા નથી. જેમ જળમાં પેસી કાસ રહેવું અશક્ય છે તેમ માયામાં રહી નિર્લેપ રહેવું અશક્ય છે. તેથી સંત-જ્ઞાએ વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કર્યો છે કે નિર્વાહ પૂરતી શુદ્ધ આજીવિકાનો સંગ્રહ અંશતરૂપ છે; અને તેથી અધિક નિઃસંદેહ નિવેશન છે. આહાર, વસ્ત્ર અને સ્થાનની પ્રાપ્તિ ધનથી થાય છે, તેથી શરીરના નિર્વાહ પૂરતું જ ધન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે.

ઉદાર શ્રીમંત કરતાં સંતોષી નિર્ધન ઉત્તમ છે; કારણકે તે માયાથી વિરક્ત હોવાથી ભગવાદ પર અધિક પ્રીતિ રાખે છે. ચતુર સમયે ધનરહિતને માર્કિંગ પેલોમાં આસક્તિ ન રહેતાં ભગવાન પર નજર રહે છે. ધનવાન પુરુષ કદાચ ઉદાર અને સાસ્ત્રિક હોય, છતાં નાના પ્રકારનાં મુખ લોભવતો. હોવાથી તેની આસક્તિ માયામાંથી જોછી થતી નથી. એમ કહી શકાય કે જે ધનવાન અતિથિઓ નિમિત્તે જ ધનસંચય કરે છે અને પોતે અનાસક્ત રહે છે તે ઉત્તમ છે. પણ એવી અવસ્થામાં રહેવું સુગમ હોય તો મોટા સંતનનો અને મહોન રાજાઓ રાજ્યનો ભાગ શા માટે કરે? સભ્ય અને અસભ્ય એ બંને વસ્તુમાં એકીસાથે પ્રીતિ કરી નીકાલી નથી. નિર્ધનતા જ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ છે. તે નિર્ધનતા સરળ ભારે જ થાય કે ભારે સર્વ કાળમાં ચિત્ર પ્રસન્ન રહે અને પોતાનું કુંઝ કાઈની આગળ ન કહે. મનમાં એમ બધું કે ભગવાન પોતાના પ્રિયતમને

નિર્ધનતા આપે છે. ભગવાન સંતોષી નિર્ધનને અધિક આહે છે અને તેથી જ મહાભાષ્યો પોતાના ભક્તોને કહે છે: 'તમે નિર્ધન થઈને પરદોષમાં બસો. જરી નિર્ધનતા તે જ કહેવાય કે જ્યારે પોતાની યાસે એટલું ધન હોય તેનાં શુભ કાર્યમાં વ્યય કરી નિર્ધન થાય, એવું નામ તે પરમ વૈરાગ્ય.

*

બ્રહ્મસુખને કપોલકરિપત માની, પ્રત્યક્ષ વિષયજન્ય સુખને જ સત્ય માનીને દ્રવ્યમાં લુપ્ત થયેલા આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષોને પરદોષ સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતું નથી અને તેઓ વારંવાર યમરાજના પાશમાં સપડાય છે. તે સંબંધી યમરાજ નચિકેતાને કહે છે:

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ વાલં

પ્રમાયન્તં વિત્તમોદેન મૂલમ્ ।

અર્થે લોકો નાસ્તિ પરં ઇતિ માની

પુનઃ પુનર્વશમાપયતે મે ॥

અવિવેકી, પ્રમાદશીલ અને દ્રવ્યના મોહથી મૂઠ બનેલા પુરુષને પરદોષ સંબંધી જ્ઞાન થતું નથી. 'માત્ર આ જ દોષ છે, પરદોષ નથી' એવું માનનાર પુરુષ મારે વશ આવી પડે છે; અર્થાત્ દિનપ્રતિદિન નીચ થાનિને પ્રાપ્ત થઈ દુઃખી થાય છે. આ પ્રમાણે તેવા લોકોના સંસ્થિ કાર્યે વ્યથા નીવડે છે. યમરાજ આ કૃતિશીર્ષ 'બાલ' શબ્દ વાપરે છે. મનુ ભગવાન કહે છે: અજ્ઞે ભવતિ વૈવાલઃ અર્થાત્ અસ્તુને, તસ્તુ તરીકે ન બાળે તેવા અજ્ઞાનીને બાળક કહેવાય છે.

આવા આલોક મતવાળા સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષસુખને કપોલકરિપત માનીને પ્રત્યક્ષ મહાલોકનું સુખ સત્ય માને છે અને વિષયલપ્ત બની કૃતા કરીને વિષયપદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરીને માટે દ્રવ્યોપાજન કરે છે. આને જ

મોષકર્માળ: કહે છે.

રાક્ષસીમાણુરૈ વૈવ પ્રકૃતિ મોહિની શ્રિત્વ

તેવા દોષો મોહ પમાડનારી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરી રહે છે. આ શ્લોકમાં રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિનું વર્ણન છે. રાક્ષસી હિંસા પ્રચુર છે તથા દ્રેષ્ઠી પરિપૂર્ણ છે. રાક્ષસી પુરુષ બીબ્બને કાયિક, વાચિક અને માનસિક રીતે દ્રેષ્ઠી હેરાન કરે છે, મારે છે, ગાળે પક્ષ દે છે. જેમ કે પ્રાચીન કાળમાં કંસ, જરાસંધ વગેરે દૂર રાખેલા રાક્ષસી સંપત્તિની લાલચીલાલતી મૂર્તિરૂપ હતા.

આસુરી પ્રકૃતિ રાગપ્રચુર છે તથા વિષય પદ્ધતિની લાલસાથી પરિપૂર્ણ છે. આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષનું લક્ષણ 'મહુલુ રમેતે ઇતિ ભદુરઃ । છદિથેના સુખમાં રમણ કરે છે તે અસુર કહેવાય છે.' પંચ વિષયાદિના ઉપભોગમાં રાગબુદ્ધિ હોવી તે આસુરી પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે; જેમ કે પ્રાચીન કાળમાં યથીતિરાજ્યે અનેક વર્ષે સુધી વૈભવ-વિલાસ ભોગવ્યા, પણ તેમને તેનાથી તૃપ્તિ ન થઈ.

રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિ માટે શ્રીબંસીધર મિશ્ર સાંખ્ય ટીકામાં નીચે પ્રમાણેનો ખુલાસો આપે છે:

રાક્ષસી પ્રકૃતિ એટલે દ્રેષ્. તેમાં ક્રોધ, ઈર્ષ્ય, અસદ્ધા, દ્રોહ, હિંસા, અમૃષ અને અવમાનનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ક્રોધ-જે ખોસ દોષને લીધે મગજ તપી નર્તન દાંત પીસી, લાલ આંખો કરી, ગુસ્સામાં પોતાનું ભાન ભૂલી, પશુની જેમ ક્રોધિતા પર આક્રમણ કરવું તથા અમે તેવા અવદિત શબ્દો બોલવા તે.

૨. ઈર્ષ્યા-ગનિયારી વસ્તુ માટે ભાગીદારોમાં પરસ્પર દ્રેષ.

૩. અસુધા-બીજના ચડિયાતા ગુણો તથા ઉચ્ચ સ્થિતિ ને ચર્તા દેષ કરવો તે.

૪. દ્રોહ-દેવથી કોઈનો નાશ કરવાની ઇચ્છા.

૫. હિંસા-કોઈને મારી નાખવું તે. હિંસાની ઉપદ્ધિ દ્રોહમાંથી થાય છે.

૬. અસમર્થ-સામા થવાને અશક્ત એવા અસમર્થ માણસ પર તેણે કરેલા અપરાધ માટે દેષ રાખવો તે.

૭. અવમાન-કોઈએ જરા પણ અપકાર કર્યો હોય તેના પર અતંતરમાં દેષ રાખવો તે.

આસુરી પ્રકૃતિ એટલે રાગ, તેમાં કામ, મત્સર, રૂદ્ધા, તૃષ્ણા, દોષ, માયા તથા દંબનો સમાવેશ થાય છે.

૧ કામ-રમણ કરવાની ઇચ્છા.

૨. મત્સર-પોતાને કંઈ પણ હાસ ન થવા છતાં બીજના મતને ઉતારી પાડવો; તેમ જ બીજના ગુણોને ગુણ તરીકે ન માનવા તે.

૩. રૂદ્ધા-ધર્મ વિરુદ્ધ ધનાદિ (માયાવી) પદ્ધતિ મેળવવાની ઇચ્છા.

૪. તૃષ્ણા-‘આ મારું’ ઓછું ન થાય’ એવી ઇચ્છા. વળી જ્યાં પૈસો ખર્ચવાનું ઉચિત હોય ત્યાં ધન સાચવી રાખવાની કુપણતા પણ તૃષ્ણા કહેવાય છે.

૫. દોષ-ધર્મ વિરુદ્ધ બીજનું કંઈ મેળવવાની ઇચ્છા.

૬. માદ્ર-બીજને હેતરવાની કળા. ૭ દંબ-કપટથી ધાર્મિક હોવાનો ડોળ કરી પોતાનો ઉકલ વણવવાની અને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા.

આ પ્રમાણે પ્રથમ રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો નિર્દેશ કરવાનું એ પ્રયોજન છે કે જેની રીતે ૫૮ ઉપરનો મેલ ઊતર્યા વિના

તેના પર બીજે રંગ ચડી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ પરના અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવતા રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિના ધર્મો દેવરાગરૂપ • મળ-વિશ્લેષ જ્યાંસુધી દર ન થાય ત્યાંસુધી દેવી સંપત્તિની પ્રતિ કુંકર છે. તેથી જ મળ-વિશ્લેષરૂપ દોષને દર કર્યા પછી જ દેવી સંપત્તિ શક્ય છે.

આજે રાક્ષસી અને આસુરી ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ દાખલ થાય તો બીજ રાક્ષસી-આસુરી ગુણો તેના સમતીય હોવાથી તેની પાછળ આવે છે. દર્શાવે છે કે-

એક રાજાએ એક ઓરડામાં વેદ, ધર્મ અને વેસ્થા રાખ્યા અને હુકમ કર્યો કે આ ઓરડામાં વેદ છે તેને જે જૂઠું કહેશે અથવા ધર્મ પીશે કે વેસ્થાનો સ્વીકાર કરશે તેને દહિણા મળશે. સર્વ પ્રાદાણો ત્યાં આવી આ નિહશણુ શરત સાંભળી પાછા જતા.

એક ધણે જ ગરીબ પ્રાદાણુ દારૂ પી લઈ પછીથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો વિચાર કરી રાજદરબારમાં આવ્યો અને દારૂ પીવાની કબૂલાત આપી. રાજાએ તે સાંભળી જે ઓરડામાં તે ત્રણે ચીજો રાખી હતી ત્યાં જઈ પ્રાદાણુને દારૂ પીવાનું કહી પોતે બહાર ગયા. પ્રાદાણુ દારૂ પીવો શરૂ કર્યો અને જેમજેમ નશો ચડતો ગયો તેમતેમ તે વધારે દારૂ પીતો ગયો. આખરે જ્ઞાન જૂઠી વેસ્થાનો અંગીકાર કરવા તે જતો હતો. એટલે રાજાએ કહ્યું: ‘વેદમાં આ નિષિદ્ધ છે.’ પ્રાદાણુ કહ્યું: ‘વેદ નૂઠા છે!’ આવી રીતે એક નિષિદ્ધ પદાર્થ ગ્રહણ કરવાથી અન્ય ગ્રહણ ન કરવાનો વિવેક જતો રહે છે. ધીમેધીમે સર્વ આસુરી સંપત્તિઓ એકની પાછળ એક આવી મનુષ્યને પોતાને આધીન કરી લે છે.

ડો. નાર્યાલાલ દવે

રોગ તેનાં ચિહ્નો પણ આગળથી જણાવી દે છે. એ રીતે દાંત પાડવાનો વખત આવે તે પહેલાં તેમાંથી નીકળતી દુર્ગંધને, અનેક વ્યાધિઓને કારણે શ્વાસ વાટે બહાર પડતી આ બધી અટકાવી દીધો હોય તો ? દાંતરે એના ઉપાયો પણ અહીં સૂચવ્યા છે.

કે કંઈ પણ જાતની દુર્ગંધ વિનાનો શ્વાસ હોવો એ સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીની નિશાની છે; તેમ જ કુદરતની એક મહામૂલ્યી ખજીસ છે. પણ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સુધરેલા કહેવાતા આ જમાનામાં સેંકડે એવા બહુ જ થોડા માણસો એવામાં આવે છે કે જેમનો શ્વાસ દુર્ગંધયુક્ત ન હોય. શરૂઆતમાં શ્વાસ સાધારણ દુર્ગંધયુક્ત હોય છે. એની ઉપર દરદીનું તેમ જ પાસે બેસનાર માણસનું ધ્યાન એવાનું નથી, પણ વખત જતાં તે ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે; તે એટલે સુધી કે તેવા દરદીની સાથે વાત કરનાર તેમ જ પાસે બેસનાર માણસથી પણ તે દુર્ગંધ સહન થઈ શકતી નથી. ખુદ દરદીને પણ આનાથી ચેન પડતું નથી; તેમ જ શરમનો માર્ગો તે બીજા માણસો સાથે હળીમળી શકતો નથી અને દૂર ને દૂર રહ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેના ચોખ્ખા ઉપચાર કરવાની જરૂર પડે છે અને જે બેદરકારીથી આવી સ્થિતિ પાડી રહે, તો લાંબે સમયે દરદીનો શ્વાસ કાયમને માટે દુર્ગંધવાળો રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને પરિણામે શરીરની અંદર બીજા વ્યાધિઓ પણ પેદા થાય છે. આ વ્યાધિને આપણી દેશી ભાષામાં અર્ધરૂં કહેવામાં આવે છે.

માનવી કેટલો ચાખ્ખો રહે છે તે બધું ડાબદમામ કે ટાપટીપ કરતાં તેના દાંત ઉપરથી જ કદાચ હીઠ રીતે પારખી શકાય. નાનપણની દાંત પ્રત્યેની બેદરકારી ને મોટપણનો બોદી ધમાલને કારણે ગંદકીથી આપણે ધડપણનો હક હાથે કરી ને ગુમાવીએ છીએ. જેમદૂર રહેલા વાઘ મનુષ્યનો ગંધ પારખે છે તેમ ભાવિમાં આવનારો

મોહું તથા શ્વાસની દુર્ગંધનાં કારણો અનેક છે અને તે બધાં જ કારણો માણસોને જાણવાની જરૂર છે; કેમકે તેમ કરવાથી માણસો આવા દરદોમાંથી બચવા માટે દરદ થતું અટકાવવાના ઉપચારો લઈ શકે. રોગ ચતા પહેલાં તે ન થાય તેમ કરવામાં જ ડહાપણ છે-સલામતી છે. ઉપાય કરતાં અટકાવ બંધો; કારણકે ઉપાય કરતાં ઉપદ્રવ થવાનાં કારણો નાબૂદ કરવા ઉપર ચિકિત્સાનો મુખ્ય આધાર છે; કેમકે ઔષધોપચાર ગમે તેટલા કિંમતી અને અસરકારક હશે તોપણ જ્યાં-સુધી વ્યાધિ-ઉપદ્રવ થવાનાં કારણો મોબૂદ હશે ત્યાંસુધી વ્યાધિમાં કોઈ પણ ફાયદો થશે નહિ. કદાચ થોડાંકણો ફાયદો જાણી શે તો તે માત્ર થોડા વખત માટે જ હશે.

મોહું તથા શ્વાસની દુર્ગંધનું મુખ્ય અને મોટામાં મોટું કારણ દાંત તથા મોઢાની અસ્વચ્છતા જ હોય છે. અને જે જે માણસોનાં શ્વાસ ગંધાત્તા હોય છે તેમાં સેંકડે નેવું ટકા માણસના દાંત તથા મોહું અસ્વચ્છ જ હોય છે.

સામાન્ય રીતે જે માણસો પોતાના દાંત તથા મોઢાને નિયમિત રીતે સાફ કરતા નથી, તેના દાંતની વચમાં અંગર તો દાંતને પેદાની વચ્ચેના કુદરતી પોલાણમાં એરાકની

બારીક રજકણો બરાઈ રહે છે; અને તે રજકણો અમુક વખત સુધી એમ ને એમ પડી રહેવાથી તેમાં કહેવાયે તે થાય છે, સડો થાય છે અને તેમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ (મિક્રોઝો) પેદા થવા પામે, છે. પરિણામે દુર્ગંધ પેદા થાય છે અને તેથી શ્વાસ અને મોહું ગંધાય છે.

આ સિવાય દાંત તથા મોહાના કેટલાક વીદલુ તેમ જ જીલ્ડ વ્યાધિઓ પણ શ્વાસની દુર્ગંધનો કારણો હોવાનો સંભવ છે, તેમાં નીચેનાં મુખ્ય છે :

(૧) દાંતની ખેરી ('અટાનર') એ શ્વાસ ગંધાવાનું મોહું અને સળંગ કારણ છે, એટલું જ નહિ પણ એને લીધે દાંત તથા મોહાના ખીબ અનેક વ્યાધિઓ પણ લાગુ પડવા સંભવ છે. એકવાર ખેરી બમ્બા પછી તે સહેલાઈથી ફર થઈ શકતી નથી, એટલે જ્યાંસુધી દાંત પર ખેરી થોડીધણી પણ હોય ત્યાંસુધી શ્વાસ તથા મોહું ગંધાયા કરે છે. ખેરીને લીધે શ્વાસ ગંધાય છે તેને માટે એક વિદ્વાન યેઠરનેા અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે :

‘ખેરીને લીધે પેદામાંથી અમુક જાતનું ખરાબ ગંધવાળું પ્રવાહી છૂટે છે અને તે શ્વાસ તથા મોહાને દુર્ગંધવાળું બનાવી દે છે. તે દુર્ગંધ એટલી ખરાબ હોય છે કે તેનાથી જાણુજાણુનું વાતાવરણ તથા જે ઓરડામાં તે દરી હોય તે ઓરડાનું વાતાવરણ થોડીક મિનિટમાં ખરાબ થઈ જાય છે.’

કહેવાની મતલબ એ છે કે ખેરી એ પણ આ વ્યાધિ થવાનું એક મુખ્ય કારણ છે. તે સિવાય બીજું મુખ્ય કારણ પાંચોદિયા નામનો દાંતનો વ્યાધિ છે. તેનાથી પણ દાંત તથા મોહાના સળમાં પાક અને સડો થવા પામી દાંતમાંથી રસી નીકળે છે; અને

પરિણામ રૂઝે અનેક જાતના રોગજંતુઓ પેદા થાય છે. તેનાથી મનુષ્યનો શ્વાસ ગંધાય છે અને તેવા દરીના મોહામાંથી દુર્ગંધ નીકળ્યા જ કરે છે.

(૨) આ સિવાય મોહું તથા તેની અંદરની જુગો જેવા કે તાળવું, ગલેકિ, જીભ વગેરેને લગતા કેટલાક વ્યાધિઓથી પણ શ્વાસ ગંધાય છે. દાખલા તરીકે જીભ તથા મોહામાં પાક થઈ જાવી તેમાં ચાંદા પડ્યાં માટે છે. પેદામાં અવારનવાર પાક થાય તો તેવા વ્યાધિઓમાં પણ શ્વાસ ગંધાય છે.

(૩) આ સિવાય જે લોકો મોહામાં બનાવટી દાંતનાં ચોકડાં પહેરતા હોય છે, તેમની ચોકડાની સાદા રાખવાની બેદરકારીને લીધે શ્વાસ ગંધાય છે; કારણકે ચોકડાની અંદર તથા બહારની ગાળુમાં તથા ફિજિન દાંતના ખાંવામાં જનાર્જ વગેરેની રજકણો બરાઈ રહે છે તે બરાબર સાદા ન કરવાથી કારણાય છે અને પછી તે ગંધાય છે; અને તેનાથી શ્વાસ પણ દુર્ગંધ મારે છે.

(૪) નાક તથા શ્વાસનળીના ('એનેઝ-ફેરિજીયલ નામનો) વ્યાધિઓથી પણ શ્વાસ ગંધાય છે. નાક અજનની તથા શ્વાસનળીની અધિનાં ભાગને લગતા કેટલાક જીલ્ડ તેમ જ વીદલુ વ્યાધિઓ જેવા કે ફેરીન્ટબાઈટ, લેરીનબાઈટ તેમ જ યેન્સીલાઈટ વગેરે વ્યાધિઓ પણ કેટલીકતરું મોહું તથા શ્વાસની દુર્ગંધનાં કારણો લેવા સંભવ છે; કારણકે ઉપરોક્ત વ્યાધિઓમાં શ્વાસનળી તથા અજનની ઉપર સ્ત્રોત તથા વરમ થઈ આવે છે, કેટલીકવાર નીંદા પડી આવે છે અને તેને લીધે પણ શ્વાસ ગંધાય છે. નાકમાં કેટલાક માલુસોને છોડ (એ. ઓર્ઝેના) બાએ છે, તેનાથી પણ શ્વાસ થઈ જા જાણ ગંધાય છે. નાકમાં અમુક જાતના મસા (અ. ઓડીનાઈટ) થઈ છે

એનાથી માણસ ગૂર્જણ થાશે છે.

(૫) મોટે ભાગે જે મોટેથી શ્વાસ લેતા હોય છે તેમના પણ શ્વાસ દુર્ગંધ મારે છે.

(૬) ફેફસાં તથા શ્વાસનળીના કેટલાક વ્યવસ્થાઓ-જેવા કે જીર્ણ સસણી, જીર્ણ દમ, તથા સ્વરોગ વગેરે વ્યાધિઓમાં પણ દરદીનો શ્વાસ ગંધાય છે અને તેમાં પણ ફેફસાંની અંદર ગડ તેમ જ સૂકા (જે. ગેંઝીના અને એપ્પેસ એફ લન્ગ્સ)ના વ્યાધિને લીધે, દરદીનો શ્વાસ ત્રાસદાયક રીતે ગંધાય છે.

(૭) જીર્ણ અગ્નિમાંથી તેમ જ જીર્ણ મળાવરોધને લીધે પણ શ્વાસ દુર્ગંધ મારે છે.

(૮) મધુમેહ નામના વ્યાધિમાં પણ દરદીનો શ્વાસ ગંધાય છે, તેને અંગ્રેજીમાં 'ગ્લુકોસીડિક બ્રેથ' કહે છે. સ્કવી' નામના વ્યાધિમાં પણ શ્વાસ ગંધાય છે.

(૯) ક્લોરોસીસ નામનો વ્યાધિ, જે થાણું ફરીને જીવાન સ્ત્રીઓમાં જ થાય છે, તેમાં પણ શ્વાસ ગંધાય છે.

(૧૦) સ્ત્રીઓને ઋતુધર્મના ચારપાંચ દિવસોગ. પણ શ્વાસ ગંધાય છે.

(૧૧) લસણ, કુંગળી, મૂળાં, મોગરી, બાજર વગેરે ખાધા પછી પણ તે સ્ત્રીઓની જંધ આવે છે. દારૂ પીનારા બંધાણીઓના શ્વાસ પણ કાયમ ગંધાતા જ નેવામાં આવે છે; તેમ જ બીડી પીનારાઓના અને તંબાકુ ખાનારાઓના શ્વાસ પણ કાયમ ગંધાતા જ નેવામાં આવે છે.

મોઢું તથા શ્વાસ ગંધાવાનાં મુખ્ય કારણો આપણે જોયાં. તેમાં મોઢું તથા દાંતની અસ્વચ્છતા એ આ વ્યાધિનું મુખ્ય કારણ છે એમ જણાય છે. તો તે બાબત દરેક માણસે પોતે પોતાનું મોઢું તથા દાંત સાફ રાખવા બાંહેધરી આપવી જોઈએ. દાંતણું કરવું

એ રોજની એક વેડ છે, તેમ બાણીને જેમ તેમ દાંતણું મોઢામાં નાખવું ન નાખવું કરી કાઢી નાખવું; અને બેથાર વાર આમતેમ કાળજી કરીને મોઢું સાફ થઈ ગયું એમ માની લેવું ન જોઈએ. બાવળનું અગર વડનું જેવું મળી શકે તેવું હરેશા તાણું લીધું દાંતણું લેવું જોઈએ અને તેનો દાંત વતી બરોબર સારો ફૂંચો કરી દાંત ઉપર શોષ્ય દાંતમંજન સાથે દાંત ઘસવા જોઈએ. જે માણસોના દાંત કુદરતી રીતે-પોલા હોય અગર દાંતની અંદર આબુબાણુ જળ્યાઓ હોય, તેઓએ પ્રશ વાપરવું હિતાવદ છે. તેથી દાંતની અંદર અનાજ, વગેરે ભરાઈ રહ્યાં હોય તે નીકળી બંધ છે, જ્યારે દાંતણુના ફૂંચાથી તે બરોબર નીકળતું નથી. જમ્યા બાદ દરેક સમયે મોઢું પ્રશ વડે બરોબર સાફ કરવું જોઈએ. રાત્રે સૂવા જતાં પહેલાં પણ પ્રશ વડે દાંત સાફ કરવા જોઈએ, જેથી આખી રાત મોઢામાં અનાજની રજકણો રહી કાલવાટ થવા ન પામે. એ મોટેનીયે જણાવેલું 'મંજન વાપરવું' હિતાવદ છે :

આક ૧૦ તોલા, માયાં ૨ તોલા, સિંધવ ૨ તોલા, કપૂર ૦ તોલા, હીરાબોળ ૨ તોલા અને લવિંગ ૨ તોલા; આ સર્વે સીંજેને ખાંડી બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી બાટલીમાં ભરી રાખવું. તેના રોજ દાંતણું અગર. પ્રશની સાથે ઉપયોગ કરવો.

મોઢામાં ચાંદ પડ્યા હોય અગર અવાળાં આવ્યાં હોય, તો ફટકડી તથા ટંકણુબાર સરખે ભાગે જીર્ણ કુદાવીને ખાંડી રાખવાં. તેમાંથી હોય તેટલું શોષ્ય પાત્રમાં લઈ મધ સાથે મેળવી ચાંદ ઉપર અથવા અવાળુ આળું હોય તેના ઉપર ઘસવું અને લાળ દાંતી મૂકી દેવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બેત્રણ વખત કરવું, તેથી ચાંદ તથા અવાળુની સારો ફાંદો થશે. આડાની કબજિયાત રહેતી

હોવા તો જિજ્ઞાસી કાઠી અગર તો દરહોલ્ટ અવારનવાર લેતા રહેવું, જેથી પેટ સાફ થશે આ વ્યાધિનું ભેર નરમ પડશે.

આ વ્યાધિના દરદીઓએ પાન, સોપારી તંજાક વગેરે કચરા જેવી વસ્તુઓ ખાવી ભેઈએ નહિ; ખલકે સદંતર બંધ કરી દેવી ભેઈએ. આવાં બરાબ વ્યસનો જ આ વ્યાધિ ચલાવું મુખ્ય કારણ છે તે ખાસ ભૂલવું ન ભેઈએ. એટલા માટે એવી વસ્તુઓથી દૂર જ રહેવું હિતાવહ છે.

આ સિવાય નાકના છેડને હોષ જેમનો સાસ ગંધાય છે તેઓએ રોજ દિવસમાં તથા રાત્રે નાકની અંદર બદામનું તેલ અગર તેથી અવારનવાર લગાડતા રહેવું ભેઈએ. તેથી નાકની અંદરનો ભાગ ને ઊંડ ચવાથી બરછટ થઈ ગયો હોય છે તે ખુદ અને ફૂલો પડે છે; અને ઊંડ સહેલાઈથી નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખી લાંબો સમય કરવાથી ઊંડ બંધ થઈ જાય છે અને તેથી સાસ પલ્લુ ગંધાતો બંધ થાય છે.

નાકની અંદર મસા થમા હોય તેવા દરદીઓએ કાઈ સારા દાકતર પાસે જઈ એ મસા કરાવી નાખવા ભેઈએ; કારણકે મસાને હોષ માણસ નાકથી બરાબર સાસ લઈ

શકતો નથી અને જોને મોઢા વડે સાસ લેવા પડે છે અને તેથી સાસ ગંધાય છે; માટે તે તાબડપલે દૂર કરવા ભેઈએ.

આ સિવાય બીજા ને ને વ્યાધિઓને હોષ સાસ ગંધાય છે તે તે વ્યાધિઓના કાઈ સારા દાકતર અગર વેદ પાસે જઈ કસબવાથી મૂળ વ્યાધિ મટવાથી સાસ ગંધાતો આપોઆપ બંધ થશે.

કોમળા કરવાની કેટલીક ઈંગ્લીશ પેટન્ટ દવાઓ આવે છે. તેમાંથી એકાદનો અવાર નવાર ઉપયોગ કરવો; જેવી કે 'ગ્લાયુકો થાય-પોલીન', 'લોસ્ટરીન', 'ડોઝલ' વગેરેમાંથી એક અથવા દુનું. લઈ એક ગ્લાસ પાણીમાં નાખી કોમળ કરવા. નીચે જણાવેલ સાસ દુર્ગાધનાશક ચુરિકા મોઢામાં રાખી ચૂસવાથી મોઢાનાં દરદો જેવાં કે ચાંદી, અવાળું વગેરેમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે.

અલ્પકળ, કપૂર, તજ, એલ્ડી, તમાલપત્ર, લવિંગ, નાગકેસુર અને કાંથો; આ સર્વે ચીજો સમભાગે લેવી અને કસ્ટરીંગ ભાગ લેવી. તે સર્વ ચીજોને ખાંડી બારીક કપડાં જાણ ચૂર્ણ કરી તેની જેદીમથના અકેમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આમાંથી એકાદ લે મોઢામાં રાખી ચૂસવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફાયદો થશે.

*

‘અખંડ આનંદ’માં

જાહેર ખબર આપનારાઓને

મન્ન સૂચના

મુંબઈ સરકારે અખબારોમાં પ્રગટ થતી જાહેર ખબરો પર ફીટકાનો (એક રૂપિયે એક આને) વેરો નાખેલો હોવાથી તા. ૧લી એપ્રિલથી ‘અખંડ આનંદ’ માસિકમાં પ્રગટ થતી સર્વે જાહેર ખબરો પર એ વેરો લેવામાં આવશે; એની સી જાહેરાત આપનારાઓ નોંધ લે તેવી અમારી વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક

શ્રી.. જયંતેલાલ મોતેલાલ શાહ

એમ. એ., એલ.એલ. બી.

મળી આવે છે. એ અનેક રાષ્ટ્રોની અનેક વિભૂતિઓમાંથી થોડીક વિભૂતિઓની થોડીક વાનગી અર્થે રજૂ થાય છે. આમાંનો કૈંસા ગોતમીનો પ્રથમ પ્રસંગ તો નાણીતો છે છતાં એવું વાંચન નવી પ્રેરણા આપનાર છે.

ચોતાના જીવનના આજુ થે આજુ દોરા જેમણે સુઝિયા અચળ તરવની આરાધના કરી છે તેવા મહાન વીરોના જીવનપ્રસંગો સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાડતાં જળબિંદુઓ જેવાં છે. સહેજ નાની વાતમાં પણ જીવનનું ને જગતનું અતિ ગંભીર, સત્ય જોમાં વણાયેલું હોય છે. જીવનધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર પામેલી આવી મહાન વિભૂતિઓ દરેક રાષ્ટ્રમાંથી

એ ક્યારે કૈસા ગોતમી કંઈપાત કરતી જુદા પાસે આવી અને હાથ બેડી કહેવાં લાગી : ‘મહારાજ, મારો એકનો એક દીકરો આજે ગુજરી ગયો છે. દયા કરી આપ તેને જીવતો કરી આપો.’

બાઈનું હૃદય જુદું સમજી ગયા. સામાની શોઅત્તોમાણે જ તેઓ ઉપદેશ આપતા. તેમણે કહ્યું : ‘હે બાઈ, તું આ ગામમાં જ અને જેના ઘરમાં આવ સુધીમાં કોઈ પણ માણસ, મનુ ન હોય તેને તાર્થ થોડાક રાત્રીના દાણા લઈ આવ.’

બાઈના દિલમાં આશાનો સંચાર થયો. જુદને પ્રણામ કરી તે ઉતાવળે પગલે નજીકના ગામમાં ચાલી પહોંચી અને જુદે મંગાવેલ દાણાની શોધમાં નીકળી. પહેલું, પછી બીજું, બીજા પછી ત્રીજું... એમ અનેક ઘેર જઈ તેણે તપાસ કરી; પરંતુ તેને એવું એકેય ઘર નેમળું કે જ્યાં કોઈ પણ માણસ મનુ ન હોય. તેનો આ વિચિત્ર પ્રશ્ન સાંભળીને કોઈ તેને દસતું, તો કોઈ તેની દયા ખાતું. આખરે નિરાશ થઈ તે બાઈ જુદ પાસે પાછી આવી અને વ્યથિત હૃદયે બોલી : ‘કૈસાનાજ, આપે મંગાવેલ દાણા તો મને

કોઈ સ્થળેથી ન મળ્યા.’

‘કેમ, એમ?’ જુદે પૂછ્યું.

બાઈ બોલી : ‘મહારાજ, જ્યાંજ્યાં હું જતી ત્યાં ત્યાં કોઈનું કોઈ તો મરેલું હતું જ. આખા ગામમાં કોઈ એ મને એવો જવાબ ન આપ્યો કે જ્યાં હું તેની પાસેથી દાણા લઈ શકું. બિલ્કુલ, લોહા તો મને કહેતા કે કદાચ હું આખી દુનિયામાં ફરું તોપણ મને એવું એકેય ઘર નહીં મળે કે જ્યાં આવ સુધીમાં એક પણ માણસ મનુ ન હોય. મહારાજ શું આ વાત સાચી હશે?’

જુદ બોલ્યા : ‘હે બાઈ, એ વાત સાચી છે. જડ કે ચેતન દરેક વસ્તુ વહેલીમોડી નાશ પામે છે. તેને મનુષ્ય તો શું પરંતુ દેવ કે દાનવ પણ અટકાવી શકે તેમ નથી; માટે મરેલાનો શોક કરવો નકાસો છે. જે જન્મે છે તે નક્કી મરવાનું છે જ. એક તથાગત જ સત્ય ઉપર ચિન્ત્ય મેળવી શક્યા છે અને ત્રણે લોકોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે છે. તો તું જન્મપૂર્ણ દીલકર્મ વિના તેમનો ધર્મ નહીં.

બાઈનાં ચક્ષુ ખૂલ્યાં, તેના અંતરમાંથી અવાજ ઊઠ્યો :

‘જુદે સરણ ગચ્છામિ.

મમં સરણ ગચ્છામિ.

સદ્ગં સરણ ગચ્છામિ.’

[૨]

“કુનિયામાં સોધી કહેલુ અને કમનસીબ શબ્દો કયા ?” એક તરવેટાને કાંઈએ પ્રશ્ન કર્યો.

“કંદાય આમ થયું હોત !-અ શબ્દો.”
પૂછનારને જવાબ મળ્યો.

પહેલી દૃષ્ટિએ ગૂઢ, અસલ્ય કે અર્થહીન લાગતા આ કથનમાં વારોવાર સલ્ય છુપાયેલું છે. મનુષ્યને શાંતચિત્તે અને કાંઈ પણ ભતના પૂર્વગ્રહ વિના વિચાર કરે, તે તેને જરૂર સમભય કે ઉપરના કેરુલુ અને કમનસીબ વાક્ય દ્વારા વ્યક્ત થયેલી ભ્રમપણું માન્યા જ માનવજીવનના મોટા ભાગનાં દૈષ, દુર્ઘટ્ટ, અને દુઃખનું મૂળ કારણ છે. કાંઈ વક્ષ ઉપરથી ફળ આપેલા માયા. ઉપર તૂટી પડે ત્યારે આપણને તે વક્ષ ઉપર ક્રોધ થતો નથી; કારણકે આપણે માનીએ છીએ કે તે સમયે, તે સ્થળે અને તે સંજોગોમાં ફળ તૂટી પડતું કાંઈ પણ રીતે અટકી શકત નહીં. આથી ઊલટું, કાંઈ માલુસ આપણને પર્યર મારે તે આપણે તેના ઉપર શાતાપીળા થઈ જઈએ છીએ; કારણકે આપણને લાગે છે કે તે સમયે, તે સ્થળે અને તે સંજોગોમાં જો તે માલુસે ધાયું હોત તો તે આપણને પર્યર મારતો અટકી શકત. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની કહે છે કે આમ કાંઈ રીતે થઈ શકતું હોત નહીં; કારણકે કાયકારણના જે નિયમે વક્ષ વગેરેને લાગુ પડે છે તે જ નિયમે મનુષ્યને પણ લાગુ પડે છે. મનુષ્યમાં જ્ઞાન અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિઓ હોય; પરંતુ તેથી કંઈ તે વિશ્વની ઘટમાળથી પર થઈ શકતો નથી. કુદરતના શાસન નિયમે તો અનાદિમાનવી પોતાનું કાય કયે બંધ છે. તેમને નથી શરમ કે નશ્કિ સંકોચ, નથી ડર કે નંધી દયા, નથી એમાં અપવાદ કે નથી અવરોધ.

આથી જ, જ્ઞાની પુરુષો વિશ્વમાં અનિષ્ટ જોતો નથી પણ સ્થાપનારૂપિ કેળવે છે અને દુઃખના પુલાક તૂટી પડે તોપણ પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. સુલભી રામજી, સમ્રાટ નીરોના સમયમાં એટીપીનસ નામે એક વીરપુરુષ થઈ ગયો. તેના ઉપર અનેક આપત્તિઓ આવતી, છતાં તે કાંઈ દિવસ ખિન્ન થયો નહોતો. ઉપરાંત તેના મિત્ર અને ન્યાયમિત્ર સ્વભાવને લીધે તેને સત્તાવાળાઓ સાથે ઘણીવાર, ધર્મભાં આપવું ચલ્યું; પરંતુ સત્યનાં શહરથી તે કદાચિ ડાંગ્યો નહીં. દુઃખ તો તેને રમત સમાન લાગતું. ન્યારેન્યારે તેના ઉપર કાંઈ દુઃખ આવી પડતું ત્યારે તે ઈશ્વરનો આભાર માનતો, તેનાં શુભગાન ગાતો, રેટલાક સુંદર શ્લોકો બનાવતો અને કહેતો કે તેની કસોટી કરવા માટે જ પરમકૃપાળુ પરમર આમે તેના ઉપર આવું દુઃખ મોકલું હતું.

એકવાર પોતાના મિત્રો સાથે તે જમવા બેસતો હતો. આજે તેને કકડીને બૂખ લાગી હતી. એક મિત્રે કહ્યું: “એટીપીનસ, આજે ઘણે દિવસે તને આરામથી જમવા મળ્યું નહીં !” એટીપીનસ હસીને બોલ્યો: “તું એમ ધારતો હોય તો જાહે; બાકી હું તો હંમેશ આરામથી જ જમું છું. સાચું કહું તો ઈશ્વરની કૃપાને આધીન થવામાં જે મુખ મળે છે તેનું બીજું ક્યાંય મળતું નથી...”

એટલામાં બારણું ઊલટું. સમ્રાટ નીરોનો અમલદાર પોર્ટ સૈયે અંદર આવ્યો. વાત અટકી ચડી. મિત્રોના ચહેરા ઉપર લય અને આનંદ છવાઈ ગયાં, પણ એટીપીનસ તો પૂરો સ્વસ્મ હતો.

“એટીપીનસ !” અમલદારનો સત્તાવાહી અવાજ આચો.

“કેમ ?”

“સમ્રાટ નીરોએ શિક્ષા ફરમાવી છે.”

“શેની ?” આપણી કે દેશનિકાલની મરજી

‘ઈશ્વરનો આવીષ્કાર છે’ અને તેના અર્થે આજીવન ઈશ્વરનો વાસ છે. વળી ટોપરનીકસે જે કહેલું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તેનો પણ તે ઘચાવ કરતો.

જુનોના આવા ક્રાંતિકારી વિચારોથી પાદરીઓને ધર્મના પાયા ડગમગતા જણાયા. એમની આંખ લાલ થઈ. જુનોએ બિરુદ્ધાર, દેશવરે, કારાવાસ અને સભ્યાચાર સહાય; પરંતુ સત્ય તો ન જ છોડ્યું.

‘કેમ હવે શો વિચાર કર્યો?’ એવાર ભયંકર ચહેરાઓ જુનોના કારાચુક પાસે દેખાયા. તેને સમજાવવાનો છેલ્લો પ્રયાસ હતો; પરંતુ યાતનાઓ જુનોને વધુ મક્કમ બનાવ્યે જતી હતી.

તેણે સ્થિરચિત્તે જવાબ આપ્યો: ‘મારે હવે કશું વિચારવાનું રહેતું નથી. મેં તો એક વસ્તુ ક્યારની જ નક્કી કરી લીધી છે.’

‘શી?’

‘સત્યને વળગી રહેવું.’

‘આવા હઠહંતા નાસ્તિકપણને તું સત્ય કહે છે?’

‘ઈશ્વર સિવાય બીજું કંઈ નથી એમ માનવું એને તમે નાસ્તિકપણું કહેતા હો, તો મારી બતને નાસ્તિક કહેવાવવામાં. હું ગૌરવ લઉં છું.’

‘ખરું ગૌરવ તો ઇસુને માનવામાં રહેલું છે.’

‘પરંતુ’ ઇસુને માનવાનો અર્થ એવો નથી કે દરેક તમારી ભ્રમપૂર્ણ અને હારવારપદ માન્યતાઓ સ્વીકારવી. અને ઇસુએ શું એવું કહ્યું છે કે તમારે બીજને ભરણુલભથી તમારા મતના કરના? તેઓ પોતે જ સમગ્ર વિના સત્ય વસ્તુ દરેકને જણાવતા અને પરિણામ માટે તૈયાર રહેતા. એ શું તમે નથી બોલતા?’

‘સત્યની વધારેપડતી બખર્ષ રહેવા જે જુનો. સત્યવાદી હોવાનો કેળ કરનાર તારા

‘જેવા અનેકની સાન જેલમાં આંખો પાંખ દેકાણે આવી ગઈ!’

‘એમાં તમારે કોઈ પણ બતનું અભિમાન લેવા જેવું નથી. ભલાભોળા એ માણસો જીવનની અંતિમ ઘડી નજીક આવેલી બેઠને ડરી ભયંકર એ પોતાના ‘નિર્ધાર’ બદલે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તમે એટલું ભૂલી ન જતા કે જુનો તો તત્ત્વજ્ઞાની છે.’

‘એટલે?’

‘એટલે એમ કે તત્ત્વજ્ઞાની ભયને ઓળખતો નથી.’

‘તો શું તારું તત્ત્વજ્ઞાન તને ધર્મનો દુરમત થવાનું શીખવે છે?’

‘મારું તત્ત્વજ્ઞાન મને કહે છે કે ધર્મના દુરમત તો તમે છો, ઇસુના ઉપદેશની વિરુદ્ધ વર્તીને ધર્મની ચોર તમે બોલી રહ્યા છો. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનનો એ દેવી વિષય તમારા જેવા નરકના કીડાને ક્યાંથી સમજાય?’

‘તારી દુષ્ટ વાણી હવે બંધ કર, આ ધૂષ્ટતાનું શું પરિણામ આવશે એ તું બોલે છે?’

‘હા, બહુ બહુ તો મોત, પણ મોત એ તો સત્યતા પૂજારીને ફૂલની માળા સમાન છે.’

‘તારા જેવા પાપીને વળી ફૂલની માળા? તને તો જીવતો સજાવાવવામાં આવશે.’

‘એના જેવું શું બીજું શું? આખરે તો અંશિમાં પણ ઈશ્વર જ રહેલો છે ને?’

‘એ બધું તે દિવસે સમજશે!.....’

ઈ. સ. ૧૬૦૦ના દેહુઆરીની ૧૭મીને એ દિવસ ઉગ્યો અને સત્યતા સાચા એક વધુ અનુકર્યોને જીવતો બાળકમાં આવ્યો. જુનોની આસપાસ અંશિની જવાબાઓ ફરી વળી અને તેના નશ્વર દેહને ભરમીભૂત કરતી આકાશમાં વિલીન થઈ ગઈ. ત્યારે પણ આ મહાન તત્ત્વજ્ઞાતાના મુખની રેખાઓ તો એટલી જ સમતોલ્ય, એટલી જ શાંત હતી!

ચંપટી ચોખા...!

શ્રી. મોહમ્મદ મોકડ

આજે મૂળ દરરોજોપણું માટે સમાજનાં અનેક
જાણે સામે ગાનવાને 'નિવાસને કુચ' પડે છે.
અતિ, વર્ષ, રમી કે વચનો તફાવત રાખ્યા વિના
જાણે તે 'કવ' પાસે દરરોજ પોતાનું લેણું
લેવાનો જ. હિંદુ સમીક્ષાની એક અલગ વાસ્તવિક
પદ્ધતિ છે કે નહીં. શિવ વાતોકારે નહીં
હતાયું છે.

જોખાના સોનેરી પ્રકાશમાં સંગમપુરની
શેરીમાં ચાલી જતી પાર્વતીને
'વિચારસાગર ગડિ બની વૃક્ષને ચડ્યો
હતો. તેનું મગજ તેને કહી રહ્યું હતું: 'કા
તું કેવી ભોંઠી પડી! અરે, હવે તને ઈ વેપારી
જવાબ પણ દે ખરા કે? તે દિ' તને કીધું
કે એક શેર ચોખા મળે છે તે લઈ આવ્યું.
પણ ન ગઈ કાંઈ'

'પણ તે દિ' પેસા ક્યા હતા?' તે
સામે સવાલ પૂછતી.

'તો ચોખા બધાં જોઈ રહ્યાં કરે?'

'અરે, પણ ધરે માફું હોય તો ય ચોખા
નો મળે? જમયા અમે ક્યાં લેવાય બઈ
સી? ભલે ને ઈ ખૂટકા દરરોજ ચોખા ને દાળ
ખાય, અમારે શું? હવે કે' છે કે વેચાઈ ગ્યા.'
ઘેરે સંગ્રહણીથી ખીજતો પતિ તેને સાંભર્યો.
'ધોગક દિ'માં વેચાઈ આ? ઈ તો હું બેઈ
લઈને ને!'

'લઈ રાત યા, ચાંતિ રાખ.' તેનું
મન તુલે સમજાવતું હતું, 'અને શું કરવા ધારે
તો ય કરીશ પણ શું?'

તેને પોતાનું ભાન થયું. શિંખામાં દેશી
ખાલપરી ભેડાનાં તળિયાં ફીળ્યાં એક
ગરીબ મોચણુ તે શું કરી શકે?

'પણ ત્યારે ગરીબ યયા ઈ કાઈ ગત
કર્યો...? લે જોઈયો મારો પીટ્યો જગડ્યા,
બઈયું ઈયું નામ, મારો રોયો વાંસે, આવીને
કે સે કે' તારે દી' આથમ્યા કેડે હું ધરે

બલ એટલે આપણે ત્યાંથી લઈ જાએ ને...'
નફ્ટ મારા પીટ્યા, સે કાઈ શરમ હુનિયામાં!
મા-જોનને તો કાઈ જોળખતું જ નથી.'

'પણ એ તો તારી મરજીની વાત છે ને!
બાઈ ચોખા ત્યાંથી મળે...ખરા.....'

'કે? શું હું.....'

'હા, એ માંદા ધણીને ચોખા ને જાંસ
ખવડાવવી હોય તો...બધું ય...'

'માંદા ધણીને! પણ ધણી એનું ધણીપણું
શું. ના, એમ તો...હું...'

તેનું ટેવાઈ ગયેલ મગજ તુલે ખડકી
સુધી લઈ ગયું. જ્યારે બારણાં સાથે માથું
અથડાયું ત્યારે જ વિચાર અટક્યા-તટકા-
વેરાઈ ગયા.

તે અંદર ગઈ એક બિહામણું દાડપિંજર
તેની સામે ડાળા ફાટી પધારીમાંથી બેઈ
રહ્યું હતું. ખાટલા પાસે એક નાનકડો છોકરો
બેઠો હતો અને જોરામાં ધાવણી છોકરી
ગરબા ચોડા ઉમેરી જમણું કરી રહી હતી.
તે સીધી જોરામાં પહોંચી છોકરીના મોઢા-
માંથી ધૂળ કાઢી નાખી. તેને જોળામાં લીધી
અને થીંગડાવાળો સાડલો કાઢી બાલુમાં મૂક્યો.

'કાં ચોખા મળ્યા? બહારના ખાટલામાંથી
સવાલ થયો. તે ખૂંચાઈ ચૂંચી રહી.

'કાં સાંભળ્યું, ચોખા...?'

• (કાઠિયાવાડમાં) ધણી પોતાની કીને એવી
રીતે સંભાળે છે.

તેને થયું કે 'ના'નો એક જ ફટકો સારંગીના બધા તારો તોડી નાખશે. તેણે ધીમેથી કાંઠી ઘસી : 'એ...હા...'

'હે...હીક...તારે જરાકે આંધ...'
'એ હથો આતું.' કહી તે ઊઠી અને સારંગીના ખરાબ થયેલ ગોદડાની ફેરબદલી કરવામાં ગૂંથાઈ.

'કહું છું...આજ તો એવા સંધી દે...!' માંદા પતિને અવાજ-રાંકે અવાજ મીઠા કાલાવાલા કરવા લાગ્યો.

'હા, આ જરાકે એક રોટલો નાખી...'

'હા, હા, તમેતમારે બધા ખાઈ લ્યો, પછે નિશંતે...હું...' થણા દિવસોની અતૃપ્તિ તમ થવા તલસી રહી હતી.

ગભરામણ અને ગૂંથવણમાં તે રોટલો કરવા બેઠી. રોટલો તો પાકી પછુ ગયો. હથે? ફૂવાના, બફીણના, ગળું દૂંપવાના અનેક ચેટ્ટારો તેના મગગમાં ઊલરાવા લાગ્યા; અનેક પ્રસંગો તેની આંખો સામે તરવરવા લાગ્યા.

'ખા, આ કમ્મલી ધૂલ ખાય.' છોકરાએ નાની છોકરીની ચોરી પકડી અને 'માતાની કોટ'માં હાજર કરી.

'રાંડ...' તે ઊઠી ને એક થપાટ ધીમેથી મારી ધૂળ કાઢી નાખી. લાંબો હોઠ કરીને 'રાઈ રહેજો' છોકરીએ તેના બધા વિચાર લુલાવી દીધા. છેવટ તોખા માટે કાંઈક રસ્તો કરવા તેની જહાર જવા તૈયાર થઈ.

'કાં વળી ક્યાં...' કલ્પનામાં ચોખાનો સ્વાદ માણી રહેલ પતિએ પૂછ્યું.

'જરાકે કળશે જાતી આતું.'

'ખરાબર થણું વેળાએ સાપ કાઢ્યો? ધીકે...'

'ઈમાં કાંઈ રહે? આ આવી...'' તે કળશે હાથમાં લઈ પાદર જવાને બહાને બહાર નીકળી ગઈ.

શેરીના નાકાની લગભગ આવેલા જગા શેઠના મકાનના ઉઘાડા મોટા દરવાખામાંથી નીકળતા પ્રકીશ સુધી તે પહોંચી. અંદર મોટું દ્વાનસ બળતું હતું અને દરેરાજની રીત મુજબ ખાટ ઉપર હીચકતા-હીચકતા શેઠ બોખા મોઢામાં સોપારીનો કટકો ચળળી રહ્યા હતા. તેણે અંદર નજર કરી-તિરસ્કારથી.

શેઠની શિકારી નજર તેના ઉપર પડી. ખાટ થોભાવી સીટી વગાડવા તેમણે મહેનત કરી. સોપારીનો નાનકડો કટકો મોઢામાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. તે જરા આવે ચાલી; તણ દિવસથી ચોખા માટે વલખા મારતો દુઃખી પતિ તેને સાંભળ્યો. તે પાછી ફરી, ઘરના ઓટલા સુધી પહોંચી. બળમાં સંપાઈ જતા કબૂતરને કીડીએ જેથો ચટકો ભથે હતો, એવો ચટકો તેના હથે તેને ભથે. તે પીક ફેરવી ગઈ.

શેઠ ખાટ ઉપરથી ઊઠ્યા. મોઢા સુધી પહોંચેલ કાળિયો નીચે પડી જતો હોય એમ તેમને લાગ્યું. ઘરડો બળદ બોખા મોંએ કંઠ ખાવા મહેનત કરે એવો પ્રયત્ન કરવા તેઓ ખારણું સુધી પહોંચ્યા. ઘાવંતી તો શેરીના નાકે અંધારામાં અધોપ થઈ ગઈ હતી. શેઠે અંદર જઈ પાવડી માથા ઉપર મૂકી અને રૂપના નકશીદાર હાથાવાળી લાકડી હાથમાં લઈ તેઓ દરેવાને પહોંચ્યા.

'આવી રે, આવી રે, અલી મૂર્તિ...'' કકળાટ કરતું એક ટોળું પાછળના માણસોને રસ્તો આપવા આધુરાધું થવા લાગ્યું. ખાલીથી શણગારાયેલ એક વ્યક્તિ સર્વની મોખરે દ્વાનસવાજની પાછળપાછળ ચાલતી હતી. સાથે બીજા અર્ધખાલીધારી, અર્ધદેશી,

અર્ધનિર્ભયતી માણસો સંકેતોઈને ચાલતા હતાં.

ભંજીવાસની સ્ત્રીઓના યોગાને ચીરી તેઓ આગળ ચલા. જે શેરીને નાકે પાવંતી ઊભી હતી, તે શેરી બતાવતાં એક ઝીણી આંખવાળા માણસે કહ્યું : 'આ તરફ સાહેબ' અને યોગું શેરીમાં વળ્યું.

પાવંતી તો ભેઈજ રહી. પાછળ ચાલી આવતી ભંજીઓ-ધીમેધીમે વાતો કરતી હતી; પરંતુ એમનો અવાજ પુરીથી ત્રણ ઘર વીધીને નીકળી બધા એટલેા હતો એ તેમને ખબર નહોતી.

'આમાં પૂળવડા સાંબ કયા ?' જમાનુંનો ખાધેલ અવાજ સવાલ કરી રહ્યો.

'પૂળવડા, પૂળવડા શું કરો સો ? 'પૂરવડા' કેતાં નથી આવડતું ?' ઉઠાછળો જુવાન અવાજ-સુધારે કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક અજમાવતાં બોલ્યો : 'હ્યો પૂળ...વડા... બળ્યું, ગમે ઈ હોય-આપડે શું ? પલુ ઈ સાંબ કયા ?'

'નાં જોળખ્યા પૂંછ માં આ આગળ હતા ઈ જ...' ડાહકે ઉતાવળું થયું.

'તી ઈમ તે શે જોળખાય ? માથે નંઈ 'ટોપો' કે નંઈ કેડમાં 'પાટલન'. સાંબને તે કીમ કરીને જોળખવા ?'

'અરે ! હવે તો બધા પાણીકારા જ વાપરવાના-ગછા ! સમજ્યાં પૂંછ મા, હવે તો સાંબે ય ગછ વિના યા નથી કરતા.'

'હાં માડી, આ તો ખૂબ, આ તો જમાનો.....'

'આ હવે નવો જમાનો. મારી !'

'તી ઈમને પગાર કેટલેક હશે ?'

'ઈ તો શી ખજર...?' યોગું પધરા બહુવુંગલુવું પાવંતી સુધી પહોંચી ગયું.

'આ કંઈગરોજાથે ગળિયું નથી પેરતા ! આ તો આપડા જેવાનાં દંઝે ગળિયું પેરે સે

કેસે કે ભંજીઆરને બાપડાને લગડાં એ મળે ને આપડે કોટ-પાટલન પેરીને સું કામ ?'

• યોગું પધાર મઈ જવા લાગ્યું. અર્ધ-ભાનમાં પાવંતી વિચાર કરી રહી.

• પુરવાના શેરીમાં વળેલ યોગાને, શેરી બતાવનાર ઝીણી આંખવાળો વેપારી જગા શેઠને એટલા ઉપર ઊભેલા ભેઈ કહેતો હતો : 'હ્યો, આ તો આપણી સામે આવતાં વાગે છે.'

પાવંતીએ તે તરફ નજર કરી.

• 'સાહેબને મળવા જ આવતો હતો.'

જગા શેઠ રિમત કરી ભાલ્યા : 'વાલિયા વાલિયા ફેરવી તોળ' એ મંત્ર તો તેઓ

છીમાંથી જ બહ્યા હતા. તેમણે પાછળ વંડમાં કામ કરી રહેલ નોકરોને બૂચો પાડવા મારી. ઘરમાં પુરશીઓની ગોપવડું ચલા લાગી.

શેરીને નાકે ઊભેલી પાવંતી ભાનમાં આવી-પૂરેપૂરી. ભંજીવાસની સ્ત્રીઓના પસાર થતા યોગા તરફ તે અર્થસૂચક નજરે તાકી રહી.

'આ તો ધરમી કેવાય-નાં પલુ રોયા બધાં માલુહક્યાં સુધર્યાં સે ? આ સાંબ તો 'દિ' આથમ્યા પેલાં જમી રચાતા અને આપણને એકું દેવુંવું એમાં કેટલું મોડું...' યોગાની વાતો તો ચાલુ જ હતી.

'અરે ! ઈ પરસોવમ મહાજન તો-સે જ એવા. ઈના મનમાં ઈકે કે બગિયા વળી બિનું શેના ખાય ! સોંબને તો બસારકને ખજરે ય...કેવી...'

'એ પૂંછ બા...' ગામખાના સમયસે નહાં થતી ભગડીને પાવંતીએ સાદ કથો. યોગું ફરીને ઊધું રહ્યું.

'કાં, કાલુ બાપુ...'

'ઈ તો હું મારવતી, અંઈ આવોને જરાક.'

‘હ્યો આવું.’ પૂંછ પાવંતી પાસે આવી.
‘તમેતમારે હાલતા થાવ.’ તેણે યેળાને કહ્યું.

અંધારામાં હાલતા ચાર હોઠ એકબીજાને
સમજી રહ્યા હતા. સુનકાર ઘડી જતો પંવન
ફક્ત તેમની ટૂંકટૂંક ધીસી વાત સાંભળતો
જતો હતો.

‘આ ‘જન’માં...ન્યાં ધમિને...ખૂવાનું
કીધું...’ પૂંછ પ્રમાણમાં જરાક જોરથી
બોલતી હતી.

‘ચોખા...!’ પાવંતીના ગળાને પકડે
ધોમેથી-અત્રે ધોમેથી હાલતો હતો.

‘હં...અં...ઈનીપા નંયં...ઈ દાજ-
વાળા સે...આ...આ...’ પાવંતી ગભરાટમાં
આભુઆભુ ભેઈ રહી હતી.

‘હ્યોને, કાંઈ વાંધો...અર...જરાક કે
જોને પાણીની છાંટ...ઈ તો તાપથી બધાં
પાપ...ભય...’ પૂંછ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતી
હતી. થોડી ‘યુસ્પુસ’ પછી પાવંતીનો
કળશો રાંધેલું ચોખાથી ભરાઈ ગયો. ચાલી
જતી પૂંછનો અવાજ યુંછ રહ્યો.

‘આ...આથી મોટું પુન્ય કયું...?’
પાવંતી ઘડીક તો ચાલી જ ન શકી.

‘કાં શું હતું?’ દૂરથી ટોળાનો પૂંછને
થયેલ સવાલ સંભળાયો.

‘ઈ તો માડી, ઈને સાવરણી બેતાંતા
પડીકનો ફણી મદિ સે ન...’

‘અર...જોવાને, નાનો બાળક...મંગન

ધોસી કાઈ કેવલય?’

— ‘આ દેખ(દેક)ના સું ભર્યેસા...’ પૂંછ
ટોળા મુઘી-ટોળામાં પહોંચી ગઈ હોય એમ
અવાજ ઉપરથી લાગ્યું.

પાવંતીએ પગ ઉપાડ્યો—ભરખમ.
ગાટલો ભીર પગમાં?

‘બહુ વાર લાગી...વેલાંત તો કળશે
નોંતી ગઈને!’ માંદા પતિએ માંડમાંડ શબ્દો
કાઢ્યા. પાવંતી મૂંગી રહી. ‘ઈ કળશે
સીધો ઘરમાં કાં લઈ જ...ઊંટક તો ખરી...’

કશી પ્રવા કથા વિના પાવંતી ઘરમાં
આફે ગઈ.

‘...હેલગવાન! કાઈને માંદા નો પાડીશ...’
નિરાશાભર્યે માંદો અવાજ ગળગળો
થઈ રહ્યો.

‘તમારા સાર ચોખા ચૂલે મૂકીને જ
ગઈતી.’ પાવંતીને લાગ્યું કે પતિને વધારે
વાર રોકાવા બદલ વહેમ પડ્યો છે. તેણે
દિલાસો આપતાં કહ્યું: ‘મારા ઉપર વશવા
(નિશ્વાસ) રાખો, પારવતી કાઈ દિ’
પંડ નો વેસે.’

તે કળશેા લઈ ઘરમાં પહોંચી બુએ છે
તો, ઝાસની દોણી બિલાડીએ લાંબી વાળી
દીધી હતી અને છોકરી દોળાયેલ ઝાસમાં
ચાપા મોરતી આજે મોટે ગારને ‘રનો’
જૂંસી રમતી હતી!

★

આપણા કહ્યુંદાનેશ્વરી ને જલિરાબ સાથે લેની સરખામણી થઈ રહે એવા જગપ્રસિદ્ધ
હાતિમતાઈને કોકે પ્રશ્ન કર્યો: ‘તમારાથી અધિક એવા કોઈ જતા પિંજે તમે બળે છો ખરા?’

‘હા, હાતિમતાઈએ અઘાપૂર્વક જણાવ્યું: ‘એ છે એક કહિયાણું. થયેલું એવું કે મેં એક મોડી
દાવત કરી હતી. આખા દેશમાં લોકોને એ લોભન સમારંભમાં બોલાવેલા. રસ્તે મળેલા લોકો
બીચકી આવનાર એક કહિયારાને મેં પૂછ્યું: ‘અહ્યા, આજ તો હાતિમને ત્યાં મોડી મિલજાની છે,
કેમ ત્યાં નથી બહું? આખી દુનિયા ત્યાં ભલે છે ને?’

આયત ધીરજથી કહિયાણો બોલ્યો: ‘જે આજની પડેસો પાડીને પોતાનો શેઠલો ખાય છે તેને
હાતિમનાઈ પાસે હાથ ધરવાની શી બદર છે?’

x

સંસ્થા-સમાચાર

પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું)

આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી પંચાંગ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ વરસે પણ સંવત ૨૦૦૬ની સાલનું શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય પંચાંગ તૈયાર થઈ રહ્યું હોઈ, તે લગભગ અષાડ-શ્રાવણ માસમાં છપાઈને બહાર પડશે.

ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં શુદ્ધ પંચાંગોમાં આ ગ્રહલાઘવીય પંચાંગનું સ્થાન અગત્યનું છે. તેમાં જ્યોતિષને લગતી ઘણી બાબતો અપાય છે; ઉપરાંત સામાન્ય જનસમુદાયને ઉપયોગી થઈ પડે એવી મતકયાઓ, ધાર્મિક તહેવારોની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ, ટપાલ ખાતાની માહિતી વગેરે બાબતો પણ હોય છે. આ વરસે બારેક પાનાં બેટલી બીજી ઉપયોગી માહિતી પ્રજા નવેસરથી તેમાં ઉમેરવામાં આવશે.

પંચાંગનું કદ ૧૧૧"×૧૦" લગભગ ૧૨૮ પાનાં. આ કળકાર પંચાંગ માત્ર નવ આનાની કિંમતે જ પ્રસિદ્ધ થશે.

‘અખંડ આનંદ’ના ગ્રાહકોને

જયા વરે ‘અખંડ આનંદ’ના અંક તરીકે તેના કરેક ગ્રાહકને પંચાંગ મોકલાયું હતું. કેટલાક ગ્રાહકોને એ પસંદ ન પડવાથી આ વરે ગ્રાહકોને અંક તરીકે મોકલાશે નહિ. જે ગ્રાહકબાધુઓને તે ખરીદવાની ઇચ્છા હશે તેમણે તે છૂટક ખરીદવાનું રહેશે. જેઓ ટપાલરસ્તે મંગાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે તેની કિંમતના માત્ર નવ આનાના પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ કે મનીઓડરથી મોકલવા. આ પ્રમાણે આસો સુદ ૧૦ સુધીમાં જે ગ્રાહકો પંચાંગ મંગાવશે તેમને પંચાંગની પ્રતો ગણતરીમાં હોવાથી હાથમાં હશે ત્યાંસુધી ટપાલખર્ચ સિવાય માત્ર નવ આનામાં જ મોકલાશે; માટે આપને જોઈતું હોય તો તુરત લખી નાખે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને

આ પંચાંગ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને લગભગ આવડુ માસમાં મોકલી આપવામાં આવશે, આથી તેમણે તે છૂટક ખરીદવાની જરૂર રહેશે નહિ.

નવાં પ્રકારનો

બાળકોની માવજત (સંવેદિયોગી સાહિત્યશ્રેણી) ગભાવસ્થાથી માંડીને બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી માતાએ દેવી કાળજી રાખે.

બાળકને માળી-પોષીને ઉછેરું જોઈએ તથા શારીરિક તેમ જ માનસિક દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસરતું શિક્ષણ બાળકોને કેમ આપવું, તે આમાં સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. યુસ્તકને અતી પરિશિષ્ટરૂપે 'બાળરોગો' તથા તેના ઉપચાર વિષે ઉપયોગી માહેતી આપો છે.

ક્રમ ૫ "૪૭૫" : પાન ૬૬ : કિં. ૦-૧૦

છેલ્લે બે મ.ર.નં. ૧૦૧ પ્રકાશિતે.

એકનાથ. ભાગવત અર્થાત્ ભાગવતરહસ્ય : શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ ઉપર પ્રસિદ્ધ સંત એકનાથ મહારાજે કરેલા અનુવાદનું મહત્વ રામાયણ અને મહાભારત કરતાં વ.વિશેષ એ રીતે છે કે ભાગવતનો ધર્મ-કથાઓથી યુદ્ધ બનેલું આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોનું આ નમૂનેદાર ભાષ્ય છે. દૃષ્ટાંતો અને ત્રિપમાઓથી એનો ખોધ એટલું સરળતાથી ગળે ઊતરી જાય છે કે સાધારણ શિક્ષિત વર્ગ પણ એનો આસ્વાદ લઈ શકે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. સફળતાથી લોકભાષામાં તર્જવિતનનું નિરૂપણ કરતો આ મહામૂલો અથ ભાગવતપ્રેમીઓ માટે ખરેખર આરોગકરૂપ બની રહે છે.

પાન ૫૭૬ : કિં. ૫-૦

આયુર્વેદ : મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર અને વેસ્તૃત ટિપ્પણો. પ્રત્યેક વૈદ્ય-દાકતરે તથા અભ્યાસીએ વસાવી લેવા જેવો મહાન અથ : જેમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન, કલ્પસ્થાન અને ઉત્તરતંત્ર-એ છ રૂ. 'સ્થાનોનો સમાવેશ થાય છે. આયુર્વેદિક શબ્દ-શાસ્ત્ર (Surgery) તેમ જ જીવંતજીવ અનેક રોગોનાં મૂળ કારણ, નિદાન તેમ જ ઉપચાર વગેરે ઉપર સૂક્ષ્મ વિવેચનાત્મક માર્ગદર્શન આ અંશમાંથી મળે છે, તેવું પ્રગતિશીલ ગણાતા આધુનિક અંગ્રેજી વૈદકમાં પણ જોવામાં આવતું નથી.

દળદાર બે અંશોમાં : પાન ૧૩૭૨ : કિં. ૧૫-૦

તુલસીદાસનો સાખીઓ : સંતશિવમજી તુલસીદાસ મહારાજનો કંઠસ્થ કેરવા જેવો લોકલોગ્ય સાખીઓ અર્થે સહિત આપવામાં આવી છે.

પાન ૭૨ : કિં. ૦-૩

ખોરાકમાં ઝેર : અત્યારના સમયમાં હોટલ, રેસ્ટોરાં તેમ જ બહાર સ્થાનોમાં અપાતા ખાદ્યપદાર્થોમાં અતી ભોજનસેળાને લીધે શરીરમાં કેવી વિકૃતિ થાય છે તે વિષે માહેતી આપતું યુસ્તક. પાન ૮૦ : કિં. ૦-૪

ખેતીનાં મૂળ તરવો-ભા. ૪ થી*-(જિરામત તુલો): આ પુસ્તકમાં
ધાન્યતુલ, કઠોળતુલ, તેલીખિયાંતુલ અને રેષાતુલનું વિવરણ, તેની
ઉત્પત્તિ તથા તેનું વધારે ઉત્પાદન કેમ લઈ શકાય, એવાએવા અનેકવિધ
પ્રશ્નોની, આપણા દેશના કૃષિકારોને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે
પૂરી છણાવટ કરવામાં આવી છે: ૪૧ અદ્વિતિએ સાથે.

પાન ૧૭૬ : કિં. ૧-૧૨

ધરધરનો વેદ્ય : રોગ અને દવાની સાહી છતાં સાચી સમજણ આપતો
થઈ, જેમાં જીવાનુદા અનેક રોગોના શાસ્ત્રોક્ત, અનુભવસિદ્ધ અને
સલામતીભર્યા ઉપચારો અને સમજ આપ્યાં છે. આ પુસ્તકમાં આપેલી
વિગતો એટલી સાદી ને ટૂંકી રીતે સમજાવી છે કે જેથી તેના પ્રચ્છર થાય
તો સમાજનું આરોગ્ય જરૂર જીત્યું ચલાયક પામે. પાન ૧૬૨ : કિં. ૧-૮

પુનરાવૃત્તિઓ

જીવનચંચાં : (આવૃત્તિ ૨૭) આયુર્વેદપદ્ધતિએ દિનચંચાં, રાત્રિચંચાં,
ઋતુચંચાં અને સફવર્તનના નિયમો સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે.

પાન ૮૫ : કિં. ૦-૬

મિરગદા અને ઘીલ : લે. ૦ ધી. જ્યોતીન્દ્ર દવે: બાકશાહ અને મિરગદાની
તથા ઘીલ રમૂજ વાર્તાનો સંગ્રહ. ઘડીભર વાંચતો વખતે વાતાવરણ
આહલાદક બનાવી મૂકે છે.

પાન ૨૭૨ : કિં. ૨-૦

કલ્પકાભરણુમ્ : સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલા કંઠસ્થ કરવા યોગ્ય
સંસ્કૃત શ્લોકો તથા મંત્રો અર્થે સંહિત. પાન ૬૪ : કિં. ૦-૩

શુદ્ધજીવનની કળા, રાખની હંગલી અને પ્રકાશનાં પગલાં : સર્વોપયોગી
સાહિત્યશ્રેણીનાં પુસ્તકો ખલાસ થતાં તે છપાતાં હોઈ સત્વર પ્રસિદ્ધ થયે.

હવે પછી પ્રગટ થશે.

શીમદ્ ભગિવત : ભાષાંતર. નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

મીરાં અને નરસિંહનાં ભજનો છૂટાછૂટાં સંસ્થા તરફથી ચોડાવખતમાં
પ્રસિદ્ધ થયે.

* ખેતીવાડી અંગેની અત્યંત ફલ્ગુ માહિતી ધરાવતા આ જ વિષયના ત્રણ ભાગો
અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થઈ ગયા છે, જેમાં જમીન, પાણી, જોખર; ખેડ, ખાતર, બીજ,
કીટક, રોગ, પશુ વગેરે સચિત રીતે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રાંતોર્ન. હુનર્ધટના

હિંદ સ્વતંત્ર થયું ત્યારથી ભાષાવાર પ્રાંત રચવા માટે આદેશન શરૂ થયું છે. આ માગણી તો થઈ જાણી છે કે પૂ. જાપુની ગ્રેરજાથી કોંગ્રેસે સ્વીકારેલી છે. પરંતુ ભાષાવાર પ્રાંતરચના માટે એ કાળે ને, ખ્યાલો હતા તે અત્યારે, બદલાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે. આવડા મોટા દેશનો વહીવટ સીધા મધ્યસ્થ તંત્ર દ્વારા ચાલે તે કરતાં વહીવટી એકમો રચાય એ ઇષ્ટ મનાયું, ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊઠ્યો કે વહીવટી એકમો કયા ધોરણે રચવા? બ્રિટિશ સરકારે પોતાની અનુકૂળતાએ એકમો (પ્રાંતો)ની રચના કરી હતી. મદ્રાસ અને મુંબઈ જેવા પ્રાંતોમાં અનેક ભાષાભાષીઓનો શંભુભેજો કયો અને એક ભાષાભાષીઓને એ-ત્રણ વિસ્તારમાં પણ વહેંચી નાખ્યા. બધી રીતે વિચારતાં એ કાળે એમ લાગ્યું કે ભાષાને ધોરણે પ્રાંતો રચાય તો વહીવટી કાર્યમાં સરળતા વધે, સામાન્ય જનતા વહીવટ સમજી શકે ને તેમાં દેસ લઈ શકે, પ્રાંતીય ભાષા-સાહિત્યનો વિકાસ થાય, લોકશિક્ષણનું કાર્ય સહેલું બરે. આ ભાવના બહુ બદલાઈ ગઈ હોય એવું અત્યારે લાગે છે. ભાષાવાર પ્રાંત-રચના માગનારાઓના ખ્યાલમાંથી રાષ્ટ્રીયતા સરી ગઈ હોય અને એની ભક્તિ ને વફાદારી પ્રાંતને અને ભાષાને જ અર્પણ થઈ ગયાં હોય એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે.

જો આમ ન હોત તો હિંદ સ્વતંત્ર

થતાં જ, અનેક સવાલો અણબધા પડ્યા છે, ત્યાં જ ભાષાવાર પ્રાંત રચવા માટે ઉચ્ચ આદેશનો ન ઊઠ્યા હોત. પ્રાંતપ્રાંત વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું ગયું છે, સરહદોના બંધન થાય છે, પરસ્પર આશ્વેષોની ઝડી વરસે છે. કેમ બહુ, કોઈ દેશ છૂટી દેવા માટે યુદ્ધ કરવાનું હોય એવી ભાષામાં માગણીઓ રજૂ થાય છે !

કેમવાદે આ દેશના બે, દુકડા કયો અને રાષ્ટ્રપિતાની હત્યા પણ કરી ! હવે જે પ્રાંત-વાદનો દુશ્મન ઊભો થયો છે, તેને ઊગતાં જ ડામી ન દઈએ તો આપણા દેશનો સર્વનાશ થાય. રાષ્ટ્રના માન્ય નેતાઓ આ વિષે ખૂબ ચિંતાતુર હતા. લોકસભાના પ્રમુખ રાજેન્દ્રપ્રસાદે થોડા સમય પહેલાં આ અંગે ભલામણ કરવા માટે 'ધારપંચ'ની નિમણૂક કરી, તત્પર ન્યાયશુદ્ધિ ધરાવતા સજ્જનોએ દેશનાં મુખ્યમુખ્ય મથકોનો પ્રવાસ કર્યો, બંધા પક્ષોનાં નિવેદનો લીધાં અને અતે અભિપ્રાય આપ્યો કે ભાષાવાર પ્રાંત રચવાનું યોગ્ય નથી ! આ ચુકાદો દેશનાં મોટા ભાગના લોકોએ વધાવ્યો, પણ જેઓ ભાષાવાર પ્રાંતના દિમાયતીઓ હતા તેઓ રોષે ભરાયા અને લખલખ ઝોંઝી અવાજો એમણે 'ધારપંચ'ની ભલામણોનો વિરોધ કર્યો. પરિસ્થિતિ સુધરવાને બદલે ખગડી ગઈ.

કોંગ્રેસના વિરોધીઓ આ વાતાવરણનો પૂરો લાભ ઉઠાવતા હતા અને ખુદ કોંગ્રેસમાં પણ આ સવાલ અંગે વિખવાદ વધતો જતો હતો. આ સ્થિતિમાં ભાષાવાર પ્રાંત

અંગે છેવડેના નિર્ણય થઈ જા જ્યાં ભેઈએ એમ ફરક કોંગ્રેસીને લાગવા માંડ્યું. કોંગ્રેસ નેતાઓએ પણ ભેઈ લીધું કે, આ સચાલને લગતો રહેવા દેવામાં ભેજમ છે. જ્યાંસુધી એક જાણવા બીજા બાલુનો નિર્ણય નહિ આવે ત્યાંસુધી કોંગ્રેસીઓનું મન બીજાં કાર્યોમાં મરવાશે નહીં. આ વિચારણા જયપુરના કોંગ્રેસ-અધિવેશનમાં રજૂ થઈ અને સર્વાનુમતે રાષ્ટ્રના સૌથી મોટા ત્રણ નેતાઓની સમિતિ રચવામાં આવી. પંડિત જવાહરલાલ, સરદાર વલ્લભભાઈ અને કોંગ્રેસ પ્રમુખ ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામવાળી સમિતિ એ ત્રણ મહિનાના પરિશ્રમને અંતે એક અહેવાલ તૈયાર કરી કોંગ્રેસની વસિલ કારોબારી સમક્ષ રજૂ કર્યો અને તે મંજૂર થયો.

આ અહેવાલના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. દેશની એકતા, સાંતિ, સલામતી, વહીવટી કાર્યક્ષમતા, આર્થિક સ્થિતિ અને વિશ્વસનીયતાઓ લક્ષ્યાંકો હોવાં એમ લાગે છે કે ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનું અને પ્રાંતોની સરહદોના ફેરફાર કરવાનું હાલ શોડાં વધુ માટે યોગ્ય રાજ્યનું નોંધે.
૨. અમુક ભાષાભાષીઓ આ બાબતમાં વચ લાગણી ધરાવતા હોય અને પ્રાંતની પુનર્ગઠના માગતા ન હોય, દો. થોડાશીના સિદ્ધાંતને આપણે વરદા છીએ માટે તે અંગે તપાસ કરી યોગ્ય સંજ્ઞા દેવાં નોંધે.
૩. પણ આ બાબતમાં સમિતિ જણાવે છે : (અ) સીમા નક્કી કરવામાં ફેરફાર ધરાવતા પ્રદેશી પ્રાંત કે ભાષાભાષીની સમિતિ આવશ્યક છે. (બ) દેશની સાંતિ અને સલામતી ન જ ભેજમાવાં નોંધે.
૪. જે ભાષાભાષીઓ જુદો પ્રાંત માગતા હશે તેમણે સો ઠીક સંમત હોય તેવા પ્રદેશોને જ પ્રાંત રચી સંતોષ માનવો પડશે.
૫. આ દિશાએ આંખો દાવો સૌથી વિશેષ વલગ.

વાળો છે અને આંખોના પ્રભાવ અનુસાર પ્રાંત માગશે તો તેની વિચારણા સૌથી પહેલી થશે; પણ અમુક ભાષાસ રાવેર પરનો દાવો દક્ષીન દેવો પડશે; અને સરહદના વિસ્તારમાં જ્યાં મતભેદ હશે ત્યાં તે પ્રદેશ પણ છાંડવો પડશે. સંખ્યા સંમતિવાળા પ્રદેશોને જ પ્રાંત રચાશે. પાછળથી તકરારી પ્રદેશ વિષે વિચારી શકાશે.

૬. મશાઈ ભાષાભાષીઓને જુદો પ્રાંત રચવાની વિચારણા થશે તો નીચેના મુદ્દા લક્ષ્યાંકો રાખવાના રહેશે :

અ. મુંબઈ સહેર અને પરાંને વિસ્તાર સ્વતંત્ર એકમ તરીકે રહેશે. આ વિસ્તાર કોઈ ભાષાભાષી પ્રાંત સાથે જોડાશે નહીં. સમિતિ જુદાં મુંબઈની થોડાના તલકા અમલમાં મુલતની પણ ભાગમણ કરે છે. જુદાં મુંબઈના જુદા એકમ વિષે સમિતિએ આવડત ભારપૂર્વક અભિપ્રાય ઉઘાડ્યો છે. મુંબઈના એકમની રચના અને હણીકાના વિસ્તારમાં કંઈ પ્રદેશ બધ તેની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી જ મહારાષ્ટ્રને જુદો પ્રાંત બની શકે.

ક. નાગપુર અને વરાહ મહારાષ્ટ્રમાં જોડાઈ કે નહિ તે અંગે સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરે.

૭. હણીકા અને કરજ પ્રાંત ભાષાની દૃષ્ટિએ રચવો હોય તો એ જ ભાષાભાષી રિયાસતો વિષે નિર્ણય કરી લીધા વિના ચાલે નહિ; કારણકે આ બંને વિશાળોમાં રિયાસતો પ્રદેશ યલો ગોટ્ટા છે. બીજા રાજો. પ્રાંતોમાં. રિયાસતો. બળે છે. આઈ રિયાસતોમાં પ્રાંતના પ્રદેશ ભૂગવલો પડે એવું છે. આ રિયતિમાં રિયાસતોના મેજી-કરણ અને વિકાસની થોડાના સંખ્યા ન થાય ત્યાંસુધી અવન પ્રાંત માટે શોધવું નોંધે. મોટી રિયાસતો છે : મહેસૂર, ત્રાવણકોર અને કોચી.

૮. દેશના ઉપર વિસ્તારના પ્રાંતોની પુનર્ગઠના વિષે અત્યારે કશી જ વિચારણા ન થવી નોંધે.

આ અહેવાલ કોંગ્રેસ કારોબારીએ મંજૂર રાખ્યો છે, છતાં ભાષાવાર પ્રાંતના દિમા-મતીઓને કોઈ સંતોષ નથી થયો. કેટલાકનું

એમ માનવું છે કે 'નેતાઓની' સમિતિએ ચોક્કસ રૂપરેખા દોરી આપવી જોઈતી હતી; અથવા તો મોટ્ટીને જ વળગી રહેવું, બેઠવું 'હતું'. દેશની જે પરિસ્થિતિ છે તે જોતાં અમને એમ લાગે છે કે નેતાઓની સમિતિએ કોઈ પણ એક છેડાને નિર્ણય લીધો હોત તો તે વાજબી ન ગણાત અને તેના ઉપર વિરોધ પણ થાત. આ અલગામણીમાં જુલો પ્રાંત રચવો હોય તો કેમ રચવો તે અંગે ચોક્કસ નિયમો સૂચવાયા છે તે ચોખ્ખું થયું છે, એમ અમારું માનવું છે.

કોંગ્રેસનો શક્તિ-અશક્તિ

હિંદના જુદાજુદા પ્રદેશોમાં ધારાસભાઓની પેટાચૂંટણી કે સુધારાઓની સામાન્ય ચૂંટણી આવે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસને સામાન્ય બહુમતિ જ મળશે. પરંતુ જ્યારે પરિણામો બહાર પડે છે, ત્યારે સી જુએ છે કે કોંગ્રેસ ૬૦થી ૧૦૦ ટકાની વચ્ચે બેઠકો જીતી લે છે. આપણે સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ એટલે આપણા ચિત્તમાં શંકા નથી, સંતોષ નથી. આપણી દરેક સુસીબત માટે સરકારને જવાબદાર ગણવાનું આપણું મનિસ થાઈ ગયું છે. ન્યાય ને ત્યાં સરકારની ટીકાઓ સાંભળવા મળે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે વિરોધી પક્ષો સામે કોંગ્રેસ ટકી શકશે નહીં, પણ જ્યારે ચૂંટણી થાય છે ત્યારે લોકમાનસ લુટી જ ટીતે કામ કરે છે. એ વખતે લેફ્ટા સામે બે કે ત્રણ પક્ષો ઊભા હોય છે. લોકો એમની તુલના કરે છે અને એમને ખાતરી થાય છે કે આ બે કે ત્રણ પક્ષમાં તો કોંગ્રેસ જ વિશેષ શક્તિશાળીને પ્રાચાલિક છે.

આ ઉપરથી એમ જાહેર કહી શકાય કે કોંગ્રેસ બે કોઈ દિવસ તૂટી પડવાની હશે,

તો કોઈ વિરોધ પક્ષના આંદોલનને પરિણામે તો નહીં જ તૂટે. એ તૂટશે તો પોતાની અંદરના વિર્પનવાદને કારણે જ તૂટશે. બંગાળ, મદ્રાસ અને પંજાબમાં પ્રધાનમંડળો બદલાયાં ને બીજાં અનેક સ્થળે કોંગ્રેસની અંદર જુથો બેઠા મળે છે; એ કોંગ્રેસ માટે સીધી મોટી બાધ છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. કોંગ્રેસીઓ અંદરની એકતા નહીં સાધી શકે તો એની શક્તિ અંદરના અઘડાઓમાં ખરચાઈ જશે ને કોંગ્રેસ નિર્બળ બનશે.

કાશ્મીરનો કોથડો

કાશ્મીરનો સવાલ હજી ઊઠ્યો નથી. પાકિસ્તાન આ બાબતમાં પ્રામાણિક હશે કે કેમ એ વિષે શંકા ઊપજે છે. પાકિસ્તાને પ્રથમથી જ લશ્કરી બળને મહત્ત્વ આપ્યું છે. હિંદ અને કાશ્મીર રાજ્યની શક્તિની વાત પાકિસ્તાને માની નહોતી. રજુમારથે પાકિસ્તાનને વિજય ન મળે એટલું જ નહીં, પણ છેક શ્રીનગરના પાદરમાંથી પાછા હાલું પડ્યું ને તે પછી મહેનાઓ સુધી માથું પટકવા છતાં આગેદૂર ન જ થઈ, ત્યારે ત્યારે પાકિસ્તાને યુદ્ધબાધી સ્વીકારી. અતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાના કાશ્મીરપંચના તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટના ઠરાવ અનુસાર બંને દેશોએ હથિયારો મ્યાન કર્યાં છે. પરંતુ તે પછી આજ સુધીમાં સેંકડો ક્રિસ્ટાઓમાં પાકિસ્તાને યુદ્ધબાધીના કરારોનો ભણ કર્યો છે. છેલ્લા મુહિનાઓમાં તો પાકિસ્તાની દળોએ રીતફતર અત્યંત મથકાએ આગેદૂર કરી છે અને યુદ્ધબાધીના ઠરાવ અનુસાર હિંદે છોડી દીધેલાં મથકા કબજે કર્યાં છે. હિંદ આ પરિસ્થિતિમાં ચૂપ કેમ રહી શકે? એણે ઘટતાં યગલાં લીધાં છે ને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા તથા પાકિસ્તાન સરકાર સમક્ષ વિરોધ નોંધાવ્યો છે. કાશ્મીરની રાષ્ટ્રીય

પરિવરે તો ચોખ્ખો ચોખ્ખું કહ્યું છે કે પાકિસ્તાન-
ને અનુમતતા પરિણામની બાબતમાં ડર છે;
એટલે એને શાંતિ બેઠતી નથી. પાકિસ્તાને
કરેલાં આક્રમણો બહુીએઈને જાને ચોખ્ખા-
પૂર્વક કરવામાં આવ્યાં છે. આ બધું બતાવે
છે કે પાકિસ્તાનની દાનત ચોખ્ખી દ્રશી.

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે બોલું એક
મોટું મર્મલુ ચાલે છે. આજ્ઞ કાશ્મીર સેના
એ પાકિસ્તાનનું રમકડું છે. કાશ્મીરપંચના
કરાવ પ્રમાણે એ સેનાને નિરાશ બનાવી
વિઝેરી નાખવાની છે અને કાશ્મીરને જે
પ્રદેશ પાકિસ્તાનના કબજામાં છે તે પ્રદેશમાં
'સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ'ને વડીવટ સંપવાને
છે. પાકિસ્તાન સરકાર એમ કહે છે કે
સ્થાનિક સત્તાવાળા એટલે જ આ આજ્ઞ
કાશ્મીર દળ । હિંદ સરકારે તો આ બાબતમાં
કાશ્મીરપંચ પાસે પહેલેથી ચોખ્ખવટ કરી
લીધી હતી, છતાં આજ્ઞ કહેવાતાં એ
પાડપાડુઓનાં દોષોને વિખેરવામાં આવ્યાં
નથી. આ દોષો ન્યાંસુધી સલામત હોય ત્યાં-
સુધી પાકિસ્તાની કાશ્મીર પ્રદેશમાંથી
દિનરત કરી ગયેલા લાચો માલુસો પાછા
ફરે નહીં અને ત્યાં રહેનારાઓ પણ મુક્ત
મત આપી શકે નહીં.

છેલ્લા સમાચાર પ્રમાણે કાશ્મીરપંચે
હિંદ અને પાકિસ્તાન સમક્ષ ટેલિક દરખાસ્તો
રજૂ કરી માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ
દરખાસ્તો શી છે તે બહુવા નથી મળ્યું; પણ
એમાં પાકિસ્તાનને બહો સુધારી લેવા દવાલુ
ન કરવામાં આવ્યું હોય અને આજ્ઞ કહેવાતાં
દોષોના વિસર્જનનો આદેશ નું અંશપાત્રો
હોય, તો કાશ્મીરનું રમકડું ચૂંચવાયેલું જ
રહે. કાશ્મીરને કાયડો સંયુક્ત રાષ્ટ્રના માટે
હવે કસોટીરૂપ બન્યો છે. અહીં ને તેઓ
નિષ્ફળ જશે તો બધા દેશો ઉપર તેની
માઠી અસર થશે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાએ

કાશ્મીર સિવાય કોઈ પ્રશ્નમાં આટલી
સફળતા મેળવી નથી. આ સફળતાને
નિમ્નજાતમાં પરિણમે તો સર્વ નિરાશા જ
બાધા.

રાજસ્થાની સંધો.

ગયા મહિનામાં બૃહદ રાજસ્થાન સંઘની
વિધિપુસ્કર રચના થઈ ગઈ. સરદારશ્રીની
મહાકલશીમાં એકનો ઉમેરો થયો. જમપુર,
બેધપુર, વિકાનેર, ઉદેપુર, જેસલમીર તથા
મોટા, ન્યાં મોટા અને બીજાં નાનાં રાજધાનો
સંઘ રચાતાં વસ્તી અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ
આ સંઘ મોટા પ્રાંત જેવો બની ગયો.
સંઘની રાજધાની વિષે છેવટે નિર્ણય
નથી થયો, પરંતુ એ માન જમપુરને જ મળશે
એમ લાગે છે. મહારાજપ્રમુખનું પદ ઉદેપુરના
મહારાણને પ્રાપ્ત થયું અને રાજપ્રમુખ બન્યા
જમપુરના રાજાની. શ્રી હીરાલાલ શાસ્ત્રી આ
મોટા એકમના વડાપ્રધાન બન્યા છે અને
એમણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ પણ રચી
લીધું છે.

મહારાજસ્થાન સંઘ એ બધી દૃષ્ટિએ પ્રગતિ
સ્વચ્છ પગલું છે. રિયાસતી એકમોના
ગુજ્જીઓના કરારનામાં આ સંઘથી એક
મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો છે. આ ફેરફાર પ્રમાણે
સંવડીવટ અને સલામતી માટે મધ્યસ્થ તંત્ર
રિયાસતી સંધોના કાર્ય ઉપર નિર્ભર અને
આવશ્યક કબજો રાખી શકે એ હર્ષભર
પ્રાંતના દરબા ઉપર જ રાજસ્થાનોને હવે
મૂકી દેવાના છે તેનું આ મંજલાચરણ છે.

આપણા ગુજરાતનું સૌથી મોટું અને
પ્રગતિશીલ રાજ્ય વડોદરા એનો પહેલો
તારીખે રીતસર મુબઈ પ્રાંતમાં ભેગાઈ જવાનું
છે. વડોદરાના પ્રબળોના એક અતિ નાના
વર્ગે બેગાલુને વિરોધ કર્યો છે, પણ તેની
કરી અસર થવાની નથી. વડોદરાના કુશલ અને

શક્તિશાળી વડાપ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ આ બેઠકાણુ સિદ્ધ કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આટલા સમય સુધી સુંદર વહીવટ ચલાવી વડોદરાની સરિતાને એમણે મુંબઈના સાગરમાં મિલાવી છે. વડોદરાના બેઠકાણુની સાથે જ સૌરાષ્ટ્રના બેઠકાણુની વાત શરૂ થઈ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ અંગે ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ છે. વાતાવરણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે બહુ થોડા સમયમાં સૌરાષ્ટ્રનું બેઠકાણુ પણ બહાર આવું બને છે.

દરેક રાષ્ટ્રપ્રેમીને શરમ લેવળે એવો બનાવ ગયા માસમાં વિંધ્ય પ્રદેશમાં બની ગયો. વિંધ્ય પ્રદેશમાં રેવા સૌથી મોટું રાજ્ય. આખો પ્રદેશ ઘણો પહાડ. લોકશાહી તંત્રનો સુદૃઢ અનુભવ નહીં. અહીં ને પ્રધાનમંડળ રચાયું તે લોકોનો વિશ્વાસ તો જીતી શક્યું નહીં પરંતુ અંદરઅંદર પણ કુચંપનું એર ફેલાતું ગયું. છેલ્લેછેલ્લે પશ્ચિમ, ગેરવહીવટ અને લાચરચતના આશેષો આવ્યા. એકે પ્રધાનની તો એ આરોપસર ધરપકડ પણ થઈ! પ્રજાતંત્ર માટે કલંકરૂપ ગણાય એવું ત્યાં બની ગયું. સહવાગ્યે હિંદી રિયાસતી ખાતાએ તત્કાળ પરિસ્થિતિનો દોર સંભાળી લીધો ને જેવો રોગ હતો તેવો જ નલદ ઉપચાર કર્યો. વિંધ્ય પ્રદેશ અત્યારે રિયાસતી ખાતાની નીચે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે

આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે આટલાંટિક કરાર પછી રશિયા અને પશ્ચિમી રાજ્યો વચ્ચેનું આંતર વધ્યું છે. અવિશ્વાસની માત્રા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. જર્મનીમાં બને પશ્ચિમી શેતરંજ ગોઠવાતી હોય એમ લાગે છે. પેલેસ્ટાઈનના અધિકારો અંત આવશે નથી. આરબોની તાકાત વધતી જાય છે ને એક પછી એક રાજ્ય ઇઝરાઈલ રાજ્ય સાથે

યુદ્ધમોદદ્દીની વાટાઘાટો કરતું 'બમ' છે. વાસ્તવમાં ઇઝરાઈલના અસ્તવનો સ્વીકાર થઈ ગયો છે.

ઇન્ડોનેશિયા અને ડચ વચ્ચે સમાધાનની બૂમિકા રચાતી હોય એવો આભાસ લેવળે છે, પણ એ આભાસ જ હશે એમ લાગે છે; કારણકે ખૂબ મીઠાં વચનો છતાં ઇન્ડોનેશિયાના પ્રજાસત્તાકની રાજધાની બોમ્બકાત હજી એમને સોંપાતી નથી. સલામતી સમિતિનું વલણ આ અંગે ઘણું નિરાશાજનક છે.

બ્રહ્મદેશમાં પ્રજા સરકાર કંઈક ભેરમાં દેખાય છે. કારણે સાથે સમાધાનની આશા જીલી થઈ હતી, પણ તે ફળી નથી. પ્રજા વડાપ્રધાન થાકિન ન હિંદ આવી ગયા અને હિંદની મદદની ખાતરી મેળવી ગયા, એ ઘણું આશાસ્પદ ગણાય.

ચીનના યુદ્ધનો હજી અંત આવ્યો નથી. સામ્યવાદીઓની શરતો ઉપર ચીની સરકાર વિચાર કરે છે ને સામ્યવાદી દળો થાંચે નદી ઓળંગે છે. ભરેલી નહીં પણ ફૂટતી બંધૂકે સમાધાનની વાતો ચાલી રહી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે મહત્ત્વનો બનાવ લંડનમાં બની રહ્યો છે. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહમાંથી આયર્લેન્ડ ખસી ગયું, ને તા ૨૮મીની પ્રભાતે એણે સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાકની ઘોષણા કરી. રાષ્ટ્રસમૂહના બીજા દેશોના વડા પ્રધાનોની પરિષદ તા ૨૨ મીએ લંડનમાં મળે છે. એ વખતે રાષ્ટ્રસમૂહના ભાવિ સ્વરૂપ અંગે નિષ્ક્રિય થવાનો છે. હિંદે એમ બહાર કંઈ છે કે એ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક બનવા પાહે છે, તે છતાં રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો સાથે ગાઢ સંબંધ રાખવા ઇચ્છે છે. આજે રાષ્ટ્રસમૂહનો દરેક દેશ તાજ દ્વારા સંકેતાચેક્ષ છે. હિંદ તાજનું વચસ્વ છોડવા માગે છે. આ પરિષદ બહુ મહત્ત્વની બનવાની છે.

અખંડ આનંદ

સંપાદન

* આ માસિકમાં સામીન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવાં ને સંસ્કારી છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલા લેખ, વાતી, નાટિકા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન તેમ જ યાત્રા, વૈરાગ્યાદિ જનકલ્યાણકારી લેખો સ્વીકારવામાં આવે છે.

* માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે જ લેખકોને પુરસ્કાર, હપાચેલા લેખની ત્રણપ્રતો અને અંક મોકલવામાં આવે છે.

* નાંદ સ્વીકારાયેલા લેખો, જે દપાલખય મોકલવામાં આવ્યું હોય તો પરત કરવામાં આવે છે. નહિ તો બીજે માહિને તે રદ કરવામાં આવે છે.

* માસિક માટેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાહીથી ને કાચળની એક જ ભાજીએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે. પત્ર કે લેખ માટે જવાબ હમ્મનારે શ્રેષ્ઠ દપાલખય મોકલવું.

* તેથી સાથેતો તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે જ કરવો તેમ જ બદલાનાં પત્રે પછી ત્યાં જ મોકલવાં.

તાંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

શ્રવણભાઈ, મેદોની પાછળ,
મેદક શાહ, મુંબઈ-૧

વ્યવસ્થા

* આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

* વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે. પ્રદેશ માટે રૂ. ૭) પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) છે. તે (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ટે. ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલ્યાણેવી રોડ, હાથી બીડિંગ, ત્રીજે ભાગ, મુંબઈ-૨ એ ટેકાણે ભરી સકારી.

* આ માસિક દ્વારા મુંબઈને સંભારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક વાંચન અપાશે.

* અવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.

* લવાજમ મંત્રીઓડરથી મોકલતાં મંત્રીઓડરની કુપન પર પૂરું ટેકાણું વગેરે સ્પષ્ટ લખવું.

* મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલાવવું હોય, તો પોતાનું પેસ્ટ-માસ્તરને લખવું. સરનામું વખતસર નહિ બદલાવનારનો અંક જૂના સરનામે રવાના થતાં, બીજે અંક મૂલ્ય લીધા સિવાય મોકલાશે નહિ.

* પત્રવ્યવહારમાં આડક નંબર અવસ્ય જણાવવો.

* ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૮થી ખીજું વર્ષ શરૂ થઈ ગયું છે. ફક્ત જૂન માસથી નવા આદક નોંધાય છે.

* માસિક સાથે પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલાતાં નથી.

* નમૂનાના અંક માટે રૂ. ૧) મોકલી આપવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ટ. ભદ્ર, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ

સાહિત્ય

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ આપણે કરજદાર છીએ	શ્રી	૧
૨ ગાંધીયુગનો ઉદય	શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક	૨
૩ શબ્દમાં સંજ્ઞાવત્તી પ્રકૃતિ	શ્રી. મન:સુખલાલ ઝવેરી	૩
૪ આર્યવેસ્ટન	શ્રી. વાદરાયણ	૫
૫ લેખકોને (પ્રવચન)	પૂ. રાવચંદર મહારાજ	૬
૬ પ્રાચીન ભારતવર્ષ (સંશોધન)	પં. સાતવજેકરજી	૮
૭ માનવતા	મુનશી સંતપાલજી	૧૬
૮ સંપૂર્ણ જ્ઞાન	સ્વામીશ્રી માધવતીથ	૨૦
૯ અંકુશ (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીર્દિ હ. દવે	૨૪
૧૦ ૩૦મી જન્મજયારી (નાટક)	શ્રી. દીપ વસાવડા એમ. એ.	૨૬
૧૧ છત્રે નાણે	શ્રી. 'અભિલાષી'	૪૦
૧૨ હુદ્દિમાન વણુમરો (જાતક-કથા)	પં. મેયરદાસ દોશી	૪૧
૧૩ આખાના રોપ (વાર્તા)	શ્રી. યુનિસાલ મ.ડયા	૪૬
૧૪ ધર્માનંદ કોસંખી (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. પ્રસાંત	૫૫
૧૫ સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા (પ્રાચીન-વિજ્ઞાન)	શ્રી. ચંદુલાલ જટારાંકર ભટ્ટ બી. એ. ડી. સી. (લંડન)	૬૭
૧૬ સદાચારની કેળવણી	શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર	૭૦
૧૭ શ્રીગુરુચરણ મહેમ્તા	સં. હેમંતકુમાર નીલકંઠ	૭૪
૧૮ સ્ત્રીનું હૃદય (વાર્તા)	શ્રીમતી બાળીબેન મુંબજી દયાળ	૭૭
૧૯ કૃત્રિમ કપડાં (વિજ્ઞાન)	શ્રી. મહેશચંદ્ર દે. વૈષ્ણવ બી. એસસી.; ડી. સી. ડી.	૮૩
૨૦ શહેરનું સ્વાસ્થ્ય (આરોગ્ય)	ડૉ. એન. આર. દાણી એમ. બી. બી. એસ; બી. એમ. એસ.	૮૮
૨૧ પ્રાચીન શિક્ષણપ્રણાલિ (સંશોધન)	શ્રી. પ્રભાશંકર સોમપુરા	૯૫
૨૨ કૃત્તેત્ર (ધર્મકથા)	શ્રી. લાલુચંકર જોષી	૧૦૧
૨૩ ગીતી (સંશોધન)	શ્રી. છોટાલાલ કહાનદાસ પટેલ	૧૦૩
૨૪ ઉતાવળી માનવી (હજીવા લેખ)	શ્રી. શાંતિલાલ પરીખ બી. એ.	૧૦૭
૨૫ આગના-ભડકા (વાર્તા)	બા. ક્ષિતજ	૧૧૧
૨૬ ગીતાંતરિકા	કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરજી	૧૧૭
૨૭ સંસ્કાર-સમાચાર	કાપીલય	૧૨૧
૨૮ યુગપ્રવાહ	શ્રી. સોપાન	૧૨૫

સરવ્વ સાહિત્ય વર્ધક સર્વોચ્ચ તરફથી તૃતી: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિજીવનદાસ ૬૦ ૬૬૨

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રામખડ-અમદાવાદ

સામાજિક સંસ્કાર

વર્ષ ૨, અંક ૮]

તંત્રી : સો પાન

[જૂન ૧૯૪૯

આપણે કરજીદાર છીએ

૨. પણ શિરે ભૂતકાળનું કરજ બહુ મોટું છે, પરંતુ વર્તમાન જગતનું કરજ પણ જોણું નથી. આપણે મને તેના ધનવાન અને શક્તિવાન હોઈએ છતાં બે વિચાર કરીએ. ••• તો એટલું તો બહુી રાકીએ કે આપણું જીવન અનેક માણસોના સહકાર અને શ્રમ ઉપર અવલંબિયું છે. કુટુંબનો જ વિચાર કરો. માતાપિતાના પ્રેમભર્યા પરિશ્રમ વિના આપણે ઉછેર મહં રાક્યો હોત? માતાપિતાએ આપણું લાલનપાલન મોઢવશ ધર્મને કયું? હોય કે તેઓ દુરના મોર્ચ સ્વામીભાવને વશ થયા હોય, છતાં એમણે આપણને ઉછેર્યા છે ને આપણે માથે-સોમનું કરજ ઊભેલું જ છે.

આપણને જે રક્ષણ મળે છે, એટલે ચોર, લંડારા ને ખૂનીઓના આપણે શિકાર નથી બની જતા, તે પણ સમાજને રચાયેલા રાજ્યને અને પ્રચલિત લોકનીતિને ધ્યાનમાં રી છે. આપણે શિક્ષણ મેળવી શક્યા, ને નિર્ભયતા જીવન જીવી શક્યા તે પણ સમાજનો જ પ્રતાપ છે. સમાજની વ્યવસ્થાને કારણે જ આપણું જીવન ટકી શક્યું છે ને વિકસી રહ્યું છે. આપણી આસપાસની દુનિયા આવડી કાઢે અલોપ મર્મ બધાં તે આપણા મારે જીવન અશક્ય બની બધાં એમાં કોઈને રાકા છે? એ દુનિયા કાયમ રહે છતાં મેદૂત અજ આપવાની ના પાડે, વલુકર કપડું વલુયાંની ના પાડે, પોલીસ રક્ષણ આપવાનો ઇન્કાર કરે, શિક્ષક નિરાશચાં હજાળ પાડે, અંગત કામ કરતાં માણસો નિદામ લઈ લે, દાકતરો, વૈદો, પીકીલો, લેખકો, કવિઓ સી પોતાનું કામ છોડી દે, તો આપણે જીવી શકીએ ખરા?

સર્વોં મારો કે તમારો નથી, આપણાં એનો છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવનના સહકાર અને કામ ઉપર જીવે છે અને તેથી સંસાજનું તંત્ર ચાલે છે. મનુષ્યને સામાજિક પ્રાણી કહેવામાં આવે છે તેનો આ જ અર્થ છે. મનુષ્ય જન્મથી અવસ્થામાં હશે બ્યારે રાખી પશુની પેઠે રહેતો હશે. તેમાંથી આજના સમાજની કેમ રચના થઈ તેનો બે ખ્યાલ કરીએ તો તરત ખાતરી થાય કે પરસ્પરના સહકાર અને શ્રમ વિના આ રચના અશક્ય બની હોત. સમાજનું તંત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો જ આપણું જંગમ જીવન પણ વ્યવસ્થિત અને સુખી બને. આપણે સમાજ, પાસેથી લઈએ વધારે અને આપીએ જોણું તો સમાજને દેવાણું કાઢવું પડે ને અસ્તે એ તૂટી પડે.

ગુજરાતના પાલનગર અમદાવાદમાં થોડા દિવસ પહેલાં રેડિયો મથકનું ઉદ્ઘાટન થયું. આ પ્રસંગે કેટલાક પ્રતિનિધિ કવિઓનું એક કવિસંમેલન અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાંડેએ પ્રમુખપદે, યોજાયું હતું. એવા ય કવિઓને પૂ. બાપુ ઉપર કાવ્યો રચવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના ત્રણ કવિઓનાં કાવ્યો 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે પ્રાસ થયાં છે તે અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

૩.૯૨.૩૯૨. ઉદર.

આ કાવ્યમાં શ્રી. પાંડેકરાહેમે આપણી બહુની આખ્યાનશૈલીનો આશ્રય લીધો છે. મહાકાવ્યને અનુકૂળ એવા અનુકૂળ છંદ છે. અંગ્રેજોના સમયમાં ભારતવર્ષની ધણેલી પાષમાંલી, એ પંક્તિથી યુગપુરુષ મહાત્માઓને ઉદ્ભવ, નવા યુગની રચાપના તથા એ યુગનાં લક્ષણો આપણને આમાં જોવા મળે છે. કાવ્યમાં અતે આવડું સત્ય વિષેનું કવિનું દર્શન આપણામાં નવી ચેતના પ્રગટાવી બધ છે. "કાવ્યનું સ્વરૂપ આપણામાં ધર્મસાવના જગાડે છે તે જિંદગી અવતારવાણી સાંભળતા હોઈએ એવું લાગે છે.

જનમેજય કહેતા હવા :

આપે હર્ષ મહાભાગ ! કે આ ભારતવર્ષમાં ;
પ્રાન્તપ્રાન્ત તણા ભૂપે વિગ્રહે નેત્ય વર્તતા.

અને જનપદો પુરા મહીં અધાર વ્યાપતાં ;
દૂર મશિનના દેશ થકી નાનકડી પ્રજા,
વેપાર સાહસે પ્રેરી આવી સામ્રાજ્ય રચાપશે ;
પોતાના હિતમાં પૂરી શાણી, અંતર્વ્યવસ્થિત-

વ્યવસ્થા રચાપશે દેશે ; ને વળી એમ ભાખિયું ;
કે સાહસે સિંહ જેવી નિઠામાં ત્હારમેય શી,

ભોગવશે દેશને ભાંગી, મણીને વઢરાવીને ;
તો, હે મહર્ષિ ! પછી શું, આર્યોની પુણ્ય ભૂમિ આ,

હેમ કિરીટધારિણી, ગંગા ગેદાથી પધાવિત ;
નિત્યની દાસ થઈ રહેશે ! આર્યો શું દાસ થઈ જશે ?

પ્રભો સત્તર ઉદ્ધારો, આ શંકાને નિવારીને
આપનાં મુખનું દેખી સ્મિત, આશા ધરે મન ;

પરંતુ સિદ્ધિ કંડો, આ દીનછીન લોકથી,
એવું ઉદ્ભવશે કેણ, જે જીહાને હિંસાશે ;

ભેદમાં એક આણશે, તમમાં બળેાત પ્રેરશે !
શ્રીવેશપાત્રન કહેતા હવા :

અપૂર્ણ દર્શને રાજન ! વ્યગ્રતા એમ ના ઘટે,
જિગતું ઉદ્ધરાવું એ સૃષ્ટિસામાન્ય ધર્મ છે ;

જગે ન વિગ્ર એવું કે, જેહ ચૈતન્યને રહે,
નથી અધમતા એવી બધાં ન ઉદ્ધાર સંભવે ;
ને ત્યારેય નહતો લોકે, લોપ નિઃશેષ ધર્મનો,
ધર્મનું સ્વરૂપ એ ક્યાં ના, મંદા ભય નિવારું !
એહ ભારતમાંથી જ મહાત્મા માંધી જન્મશે.

જેથી નહીં કેવળ આર્ય દેશ
કિંતુ બધા દેશ, બધી પ્રજાઓ,
નિહાળશે ધ્યેય નહું સમુભવળ
ને માર્ગેએ ધ્યેય લણી જવાનો.

અને માંધી મહાત્માથી નવો યુગ શરૂ થશે.
इति श्रीव्योमपुराणे जनमेजयविषाद नाम

प्रथमोऽध्यायः
શ્રીજનમેજય કહેતા હવા :

મહાત્મન ! એહ યુગનાં કંડો લક્ષણો શાં હશે !
એ નહું, ધ્યેય ને એનાં સાધનો, મુનિ પુંગવ !

શ્રીવેશપાત્રન કહેતા હવા :
રાજન ! પ્રજા પ્રજા વચ્ચે સાક્ષતા વ્યવહારમાં,

પ્રજાસ્મિતા પ્રજાસ્વાર્થ તણું રાક્ષસી કપ એ ;
પેખશે રાજ્યના તંત્રે, થયેલું સિંધર નિપુંદર,

ને એ તંત્રની ધાણીમાં પિંડાનાં દીન માનશે,
સ્વયં અનેક અન્યાયો, અપમાનો અમાનુષ

સદતાં તપતાં, ઈશ, પ્રાર્થતાં, લોક મેવતાં,
 ચિંતાં, સાધરો દષ્ટિઃ મુજ સર્વ અનિષ્ટનું
 દેખુંદો તંત્રમાં જોઈ દિસા-અસત્ય-નિર્માર.
 સર્વ રોગ તણો રોગ, સર્વ કૃષ્ણ તણું કુ.બ,
 સર્વ પ્રાપ તણું પાપ, આ દિસા ને અસત્ય છે.
 વિરોધ તેમનો તેથી અદિસા સત્યથી ધોઃ
 દિસા અસત્યની સામે દિસા અસત્ય આદ્યો.
 માયા રાક્ષસીથી રાગન! ગુણાર્થ પુટ થાય એ,
 હણાયે ના વ્યક્તિનિષ્ઠ અસત્ય વ્યક્તિને હણે.
 હૈયું પથટાવતાં પ્રેમે, એ અસત્ય હણાય છે.
 અદિસા સત્યમાં રાગન! અદિસા થાય પ્રાપન
 સત્ય તેથી પરત્રેય, સત્ય એ અમ્મીશ્વર!
 સર્વ કર્મ તણું કર્મ, સર્વ નીતિ તણો નય,
 સર્વ ધર્મ તણો ધર્મ, સર્વે શુભ તણું શુભ,
 મિથ્યાવાદ વિતંડા ને અશ્વદા ને વિડંબનાં,
 એ સૌથી સત્યનું ૭૫ અંખવાતું યુગે યુગે-

અગ્નિ પેટે લઈ એનું દ્રષ્ટાંત નળી કરી તને;
 અગ્નિ એ શબ્દ છે, કિંતુ માત્ર તે શબ્દ જોઈદો;
 ભુદિ તારવતી અર્થ, કિંતુ ધર્મ ન માત્રે એ.
 અગ્નિ તો છે તમે જોતે વેદોમાં પ્રગટાવના,
 ધૃતાભિપિક્ત દુતરુંદુર, નહા બજાર સદોગ્ધાતન;
 તેમ આ સત્ય એ માત્ર નૃપી શબ્દ, ન ધર્મ ના,
 પરંતુ આત્મવેદીમાં, પ્રગટેલું તથો વડે,
 કર્મના દુતથી દીપ, સદા તપત્ત સદોગ્ધાતન.
 આત્મની સર્વ એ શક્તિ-માંથી દીપી દિધાવતું.
 સર્વને પ્રસવા માટે કાળમુખ મિત્રભિત,
 વૃત્તિ બચશે જો આ શુભધર્મ પ્રમાણુરો:
 બાવદારો સત્યપૂત અદિસાપૂત થાય સો,
 ને અદિસા તથો માર્ગે સત્યપ્રેયો ધણે જનો.

इति श्रीब्रह्मपुराणे ब्रह्मविद्या नाम

द्वितीयोऽध्यायः

રામનારાયણ વિ. પાઠક

★

શબમાં સંજીવની પ્રકટી

શ્રી. મનસુખલાલ જવેરીએ પાતાના ભાષને વ્યક્ત કરવા ચીતનો રાગ પસંદ કર્યો છે. ભારતવર્ષમાં
 ઈ. સ. ૧૯૪૪માં ઘણેકા બાપુના આશ્રમન પહેલાની આપણી કંચાણ સ્થિતિ, ને તે પછીથી ચેતન્યથી
 ખીણેલા પુષ્પને સપભાષ્ટ કવિએ છનદાર જાનીમા વ્યન્ન કર્યો છે. કોઈ હોશચીતોના ગાયકના પુલક
 કંઠથી આ નીત સામગીએ, તો કાવ્યને આત્મા સારી રીતે ઓળખી શકાય.

તે હિં કાર્યું કૌતુક એક ચયું,

ચયું તોપણ હૈયું ન માને કહ્યું.

મારો દેશ વિદેશીની ઓડી તથે કચંડાર્થ જાન્યો મુઝદાલ હોતો,
 એનું હીર હણાર્થ ગયું હતું ને જોની ચાતનાને નહિ ચત્રો હોતો.

નદીઓ મહીં જોનાં એ નીર હતાં,

વરસાદ તણી હતી એ જ છતાં;

હતું જોનું એ સર્વં: પરંતુ ગયા હતા દેવતા ઊડી જાયેથી અરે!
 જોનાં દીનદુણાયલ કૌટિક માનવી ધાન્ય તણા કણ કાજ મરે.

શમતાં જોનાં પ્રાક્રમ ભાખરીએ,

અને મોટા મનોરથ ચાકરીએ;

એને માન નોતું; રહ્યું નોતું વળી કશું દૈવત દેહ કે દિલ વિશે,
ત્યહિં ક્યાંથી અચાનક આંખ વિશે એની તેજ નવાન. પ્રભા વેલસે ?

એકે મેળી તણાં નયનો જ્યાં ચડ્યાં,

એનાં બાળક માસુમ ખોલે બિડ્યાં;

એનો બર્ખો બુવાનો ઊઠી, જેની છાતીમાં છોળ નવો છલકી જ રહી,

એની થાકેલ આંખ ખૂદાપણની નવાં સ્વપ્ન નેહાળી રહી જ રહી.

એની આંખ કને નવી સૃષ્ટિ ખડી,

એની ડોક ખુમારીથી આલ ચડી;

એને નસનસમાં કંઈ ધસમસતાં નવશોભિતની ભરતી શી ચડી !

એનાં જળજળ અંગ મહીં રમણા મચો પ્રાણલયો પમરાટ તણી !

એનાં બંધન દૂર, સુદૂર સર્થો,

એને સુકેતાના સોજલ પંથ મળ્યા;

એનું હૈયું દૂધા સમું કાગળનું હતું તે ખીલી બહુ સરોજ સમું,

એનું ગીત ગયું હતું દૂધી તે પાછું રૂપેરી રવે રણકી જ રહ્યું !

એની માટી અચાનક મહેકી બઠી,

શબમાં કશી સંજીવની પ્રકટી !

એને રામે રામે નવરંગ કસૂંબલ શૈથ તણી કરી છોળ છદો !

એની આખી ચાહો ! દુનિયા ઘડીમાં જ શુલાળી શુલાળી શુલાળી બની !

એનો સૂરજ તેજ નવું વરસે,

એનાં ત્યાગ નીર નવું નરતે;

એના કોકિલ, મોર, બપૈયા નવે રસ કંઠ કુલાવીને મહેકી રહે.

મારા દેશ પુરાતનને ઊર બેબન તાબું જ તાબું જ મહેકી રહે !

જે દિ' નીર સસુદર કેરાં તરી,

ધનશ્યામળ દેહડી માંહે તણી;

જિતરી અમ લોભ પરે : દિન તે યુગ નવ્ય તણો અમ લાણુ બિચો,

એને માનવજાત બળેલબળેલને શીતલ એક સહારો મળ્યો !

મનઃસુખલાલ ઝવેર.

અસ્થિવિસર્જન.

શ્રી. બાદશાહજી વિવિધ ગેય કાંદો સાથે ચીતની કશીઆડું ગૂંધન કરીને, બાપુના અસ્થિવિસર્જન દિને કાવ્ય રચ્યું છે વિશિષ્ટ વસ્તુની પસંદગીને લીધે, કચ્છ કલ્પનાબળે ને હઠાઈ બાવને લીધે આ કાવ્ય આપણા ચિત્તમાં વસી ગયું છે. ખરી ખાતરા તો એના શ્રવણથી જ સંતુષ્ટ થાશે.

કાઈ રે માછીડા હોડી ઇળવેથી હાંકલે રે
બાપુનાં ફૂલ મારા થડકે નહિ,

ગંગા ને જમના તમે ધીરેધીરે બહેલે રે
બાપુનાં ફૂલ મારા થડકે નહિ.

એવું હવું અંતર ગીત ગુંજવું,

વિદાય ગયારે અવશેષને અમે

બાપુ તણ્યા, સંગમમાર્ગમાં દીધી.

અચાન આજે જગતીય-રાજવી

નિમંત્રતો માનવદેવ મૂવને :

‘આવો મૂવે’ માનવી રેવ આવો

પુષ્પો મોંઘાં ઉરમધુરિમાંથી બધાં

સર્વ લાવો.

આજે માટે વિરલ કાણ આવી,

મહાપર્વ આબુ;

આજે સ્ફુટારતો હું મરણ વિભયી

આ માનવી રાજવીને.

સાટાસસાટને મોટાં સામ્રાજ્યો તુચ્છ આજ સૌ,

એક માનવતા મોટી પૂલતી વિશ્વ સર્વમાં.

મારે હૈયે માનવીના સમૂહો,

વરે વરે દે મળ્યા વીખરાયા.

ધર્મે, દાને પુણ્યવંતા બનીને,

મયા વહો જીવનમાર્ગમાં બધા.

આહી પુરાણકાળમાં સમર્થ રાજવી મળ્યા,

યુદ્ધિધિરે સખધુ ને આહી જ કૃષ્ણ પેખિયા;

બુદ્ધ ને અરોહ આજ લોકમાં માંડી વિચયો,

મોગલાઈ વેઠવો આહી જ રોહતા હતા.

ધર્મના, ધૂરધરે અનેક સંત ને જુનિ,

વેદધૂન, જ્ઞાનધૂન ગજતી મુઠા આહી;

આજ એ પવિત્ર ભોજન સંગમે વિરાજતી,

કાળ ખંડમાં અખંડ ધર્મતોલ દારતી.

પરંતુ કોંખી સહુ ભૂતકાળના

એ ભવ્યતા આજ સતી દીશે છે;

અપૂર્વ ન્યોતિધર્મને અપૂર્વ આ,

શ્રદ્ધાબલિ ભારતલોક અર્પતી.

રાષ્ટ્રનો સમકેશ સાથે રાષ્ટ્ર દેરી પ્રજા મંજી

લઈને બાપુનાં અસ્થિ કુચમાં નીવને ઉરે

પછી, સંગમસ્થાને ત્યાં ગીત એ ગુંજવું હવું :

કાઈ રે માછીડા હોડી ઇળવેથી હાંકલે રે

બાપુનાં ફૂલ મારા થડકે નહિ,

ગંગા ને જમના તમે ધીરેધીરે બહેલે રે

બાપુનાં ફૂલ મારા થડકે નહિ.

ત્રિવેણીસંગમે આવી નાવ ને અસ્થિબાપુનાં,

પૃથિવ જળમાં પોદયાં નામશેષ બની ગયાં.

વિરાટનો એ દાર દેહ, તેના

રક્તાન્નદ્યા એ અવશેષ જે હતા,

મંત્રોચ્ચારે સૌ ધર્માતીથ્યસ્થાને;

ખાતી કાઢે સૌ ધર્માશૂન્ય હૈયે.

જવાહર તણે ઉરે સ્થાવર મૂઠ ઊઠેયો. જનિ,

પ્રતિનનિ ઉરે સમગ્ર જનના પડયો તે તણો.

ખાતી હાથે શું હવે જીવવાનું?

ખાતી હૈયે શું સદા જીવવાનું?

અંધારમાં તેજરેખા પડીને

ભૂલેલનિ માગને કાળવીને

દારસે કોણ સમાજે અહિંસા, સત્ય, પ્રેમના?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિરાટનો

માનવો જનિ, ભારતવર્ષ કેશ

સૌ માનવીના ઉર માંડી ગુંજતો

ને વિશ્વના અંતરમાં પ્રકાશતો :

હૈલ્ય મા સ્મ ગમ પાર્ય નૈતસ્યયુપપચતે ।

સત્યસંસ્થાપનાર્યાય જીવન્તેવાસ્મિ સર્વદા ॥

(નિર્મળો ના થતો પાર્થ, તને ક્યેક ઘટે નહિ

સત્ય સંસ્થાપના માટે જીવતો હું સારવ હું)

જે કણે માનવી હૈયે અહિંસા, સત્ય, પ્રેમને

હારશે આતુરી શક્તિ તે કણે હું વસીશ ત્યાં.

જે કણે પ્રેમને નામે દેહ અન્યાય કાપશે

તે કણે માનવી હૈયે મારું તેજ પ્રકાશશે.

પ્રકાશશે માનવતા વિશુદ્ધ શૈ

ને ધર્મ ધર્માન્તર એક ધારશે

ને પ્રેમ સામ્રાજ્ય જશે વિશજશે,

નિહાળી સ્વમની સિદ્ધિ હું સદૃષ બનીશ ત્યાં.

વાદરાયણ

લેખકોને

પૂ. રવિશંકર મહારાજ

વિસ્તારવાળા બનાસકાંઠા વિભાગને, સરદાર સાહેબની સલાહથી, એમણે પોતાના સેવાસ્થાન તરીકે પસંદ કર્યો છે. પછાતવર્ગ તરીકે યોજાતા આ ભૂમિની લોકોમાં પણ દાનધર્મની ભાવનાને મૂર્તિરૂપ આપતી પ્રકાશની દેવી આજુબાજુ જ્યોત જલી રહી છે, તેનું ચિત્ર એમના જ રાખ્દોમાં એમની સંમતિથી અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

દેખકોને ઉદ્દેશી હું એક વાત કહેવા માગું છું.

રાધનપુરમાં જયશિખરી ચાવડાનું

પંચાસર ગામ છે. ઘણું જૂનું ને પ્રખ્યાત એ ગામ છે. એ ગામમાં લહેરચંદ કરીને એક વણિક ગૃહસ્થ રહે છે. એ ગામમાં પછાતવર્ગની એક કોળી બાઈ છે. ધૂળી એનું નામ. બાઈનો છોકરો મરી ગયો, ને પછી ધણી મરી ગયો. એને થયું હવે હું શું કરું? પોતાના બળદ હતા તે વેચીને એના ૬૦૦ રૂપિયા લઈ ધૂળી આ લહેરચંદ સાથે પાસે આવી કહે 'મરનારનું લાલું થાય એવું કંઈક કરો.'

શેઠ તો વેપારી હતા. રૂપિયા એક વર્ષ પછી રહ્યા એટલે ૫૦ રૂપિયા વ્યાજના ઉમેરાયા ને રકમ ચર્ધ ૬૫૦ રૂપિયાની.

હવે બાલુમાં જ કોળી લોકોનું એક ગામ. પાણીની ત્યાં ઘણી જ તંગી રહે. લહેરચંદ શેઠ ત્યાં જઈ કહ્યું:

'બોલો બાઈઓ, હું કૃષી બોલાવી આપું તો તમે શી મદદ કરો?'

પેલાઓએ કહ્યું 'ભાઈશાખ, અમે રહ્યા ગરીબ માણસ; પૈસા ક્યાંથી લાવીએ? પણ મહેનત ને મજૂરી કરી છૂટીએ.'

નહી થયું. ગામનો દરેક માણસ કોઠાળી પાવડો ને ટોપલો લઈ મંડી ગયો. અતે

આપણા મહાન પરિવારકોનું સ્વર્ગસ્થ કરાવતાં સેવામૂર્તિ પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજે ગુજરાતનાં ઘણાં ઘણાં ભાગનાં ગાંધીઓનો પ્રવાસ કર્યો છે. એ દોરા પ્રબળાં દુઃખસુખનો એમને જીવંત પરિચય છે. અત્યંત વિદ્યાળ એ અનુભવોમાં આમડાની સંસ્કૃતિની ભુવાસ સંધારી રહેલી છે. બૃહદ્ ગુજરાત સાથે તદ્દન નવા બેઠાયેલા, ને અત્યારના બિહાઓમાં સૌથી મોટા

ફોલો ને હવાડો રા. ૫૫૦માં તૈયાર થયા. એ બીજું કાઈ હોત તો આટલું જ કામ બીજું કરવા માટે રૂપિયા દોઢથી બેઢજાર ખરચત. ને ઈશ્વરની કૃપા તો જુઓ. સામાન્ય રીતે એ વિભાગમાં પાણી ખારું નીકળે છે પણ આ પાણી તો મીઠું મધ જેવું નીકળ્યું.

આ ઉપરાંત બીજાં પાસે ૨૫ બીધાં જમીન હતી, તે એણે ફૂતરાઓને રોટલા નાખવા માટે દાનમાં આપી દીધી. થોડા રૂપિયા હતા તેની ૩૩ તોલા ચાંદી લઈ દસ રૂપિયા થડમણ આપી રામજી મંદિરમાં રામચંદ્રજીનો એક ચુગટ કરાવડાવ્યો. ત્યાર પછી પોતાને પૈસે ગામમાં પરખ મંડાવી. બાઈ તો લોકડાનો ભારો ને ઘાસ વગેરે બેચકી લાવે ને એની છોકરી દરરોજ તથાવ બોલાવ જાય. બતમહેનત કરીને જીવે.

આ વિસ્તારમાં અનાજ પૂરતું નથી મળી શકતું; એટલે અમે દર અઠવાડિયે ચણા તથા ગોળ આપીએ છીએ. ગોળ મક્કત આપીએ છીએ. મક્કત મળતો ગોળ આ બાઈ દેતી નહોતી. એનાથી વધુ પૈસાદાર ને વધુ પાનજીવાળા લોકો એ ગોળ દેતા પણ આ બાઈ કહેતી 'અમારાથી એ ન લેવાય.'

મારી સાથે બળદભાઈ હતા. મેં બળદ-ભાઈને પૂછ્યું: 'આ બાઈને જોવી છે?' શેઠ

હે, 'દમણા જ અહીંથી એ ગઈ' ને પછી
ધૂળીએ નને, એવા માટે સતોરાચ ત્યાં બોલાવી

એ આવી એટલે પૂછ્યું :

'ધૂળીએ ન, તમને કેટલાક વર્ષ થયાં હશે ?'

'એ સી, સિસેર, પચાસ, સાઠ : કેણુ
બહુ કેટલાં થયાં તે આપણને તેની શી રીતે
ખબર પડે !' બાઈએ જવાબ આપ્યો.

'તમે તો કૃપા કરાવ્યો...'

'મેં નહીં, આ શેઠ કરાવ્યો...'

'તમે આટલાં વીધાં જમીને ય આપી
હીધી '

'તે એ થઈ ગય નોતાં થયા ને એમણે
જલમે નત કરીતી' મતલબ કે આ બંધુ
રણેજી પતિનું તે તે લોક : કઈ રીતે બોમવી
ચકે ! બળી મેં પૂછ્યું :

'પણુ સારે આ જમીન ગામના ફતરાઓ
માટે આપી તેને જલે તમારી આ છોડીને
આપી હીધી હોત તો ?'

'છોડી નસીજ નહીં લઈ આવી હોય
તે શું થાય ! આ જમીનમાં હવે અમારો
હક નથી રહ્યો. એમના ગયા પછી એ જમીન
તો આખા ગામની ચર્ખ ગઈ કે'વાય.'

'હે' ધૂળીએ ન, સલભલા ગોળ લઈ ગયાં
પણુ તમે ગોળ કેમ ન લીધી ?'

'કોઈ એજ ધર્માદ આપ્યા પછી ધર્માદ
શીજ ખવાય ?' આ નવા તત્ત્વજ્ઞાને મને
અંડધો કંથાક સુધી વિચારતો કરી મૂક્યો.
આતું તો હું ય નથી, શીખ્યો. મારે માટે આ
પદાર્થ પાઠ નવા હતા. થોડીવારે પૂછ્યું :

'ચણુ લો છો ?'

'હા, ચણુ બે આને શેર વેચાય છે તે
લઈ છું.'

'તો પછી ગોળ કેમ નથી લેતાં ?'

'ગોળના બે આના તમે લો તો, ગોળ
પણુ લઈ'.

તે વખતના એના મુખ ઉપર અમલના
ભાવો અડિત હતા. બાઈએ આમ ઉદાલકે
કરેલાં યજ્ઞની મીઠું સર્વસ્વ આપી દીધું
હતું. આ બાઈમાં બકિતભાવનો ઉદભવ
થયો છે સતીરશ્રમથી. એની ઇતિમાં સાત્વિક
દાનની ભાવના છે ને બ્યાંસુધી એ કાયમ
છે ત્યાંસુધી દિહી અસ્મૃતિ જીવતી છે.

હવે આજને તબકકે તમારું મોહું એ
લોકો તરફ વળ્યું છે, એ આનંદની વાત છે.
તમારી પાસે કલમ છે. આ લોકોના સુખ-
કુખનાં જાગણનાં ચિત્રો તમારા હૃદયમાં કોરાઈ
ગયેલાં હોય, તો આ ચીજો જોળીજોળીને
સમાજ આગળ મૂકો. તમે એમ કરશો તો
અલ્પાર મુધી આપણે મુલ્કાર્થ ગયેલા સમાજ
ફરીથી બેઠો મર્ધ રાકશે.

આપણને વિદ્વાનોનો અનુભવ છે. કહે
છે કે કવિઓ ને ચિંતારાઓ ચોર હોય છે.
કોઈનાં નાક, કોઈનાં કાન, કોઈનું મુખ તેઓ
પોતાના હૃદયમાં જડી લે છે ને પછી તેને
કલમ કે પીઠી વડે કાગળ પર ઉતારે છે. તમારી
પાસે આટલી જમી વિપુલ સાધન-સામગ્રી
છે. તેનો ઉપયોગ કેમ ન કરો ?

મારી પાસે કોઈ દાન લેવા આવે તો હું
શું આપું ? ૧૯૨૬માં સુજરાતમાં મોટી રેલ
આવેલી. એ રેલમાં આપું એક ગામ તૂટી
ગયું. મલ્લ માટે હું પેટલાનાં દાનવીર શ્રેષ્ઠ
રમણલાલ પાસે ગયો. મેં જવાનું કારણ કહ્યું
એટલે એમણે મને કહ્યું :

'લો આ ચારહબર રૂપિયા નું તમે એનો,
શાસ્ત્ર ઉપયોગ કરો.'

મેં કહ્યું : હું મક્કત તો ન લઉં. તમારા
આ રૂપિયાનું હું ખાતું પાડી આપીશ. ને
જેટલો આવતી સાલ તમારા એ જમી

રૂપેયા ભરપાઈ કરી દેશે. હું એમનો જમીન મુકશિ.

‘પણ’ શેઠે પછી હસતાં હસતાં કહ્યું :
ધારો કે લોકો. પૈસા પાછા ન આપે તો
એમના જમીન તમારી, પાસે મારે લેવાનું
શું હોય ? આ ઝોળી ?’ પરંતુ એટલે લોકોએ
આ વચન પાળ્યું. બીજો વર્ષે રૂપિયા
ભરપાઈ કરવામાં આવ્યા. આવી પ્રજ્ઞના તમે
લેખકો હૃદય છો તો.

પીછ એક વાત :

મારા એક મિત્ર છે. મને કહે, ‘તમે
સુજ્ઞાતમાં’ બધે દરદર કરો છો તે તમારી
પાસે બિસ્તરો છે ?’

‘ના, એમની ગંધાતી ગોદડીઓ પર હું
પડી રહું છું.’

‘હું આપું તમને બિસ્તરો.’

મેં કહ્યું : ‘હું એ તમારો બિસ્તરો
લઈને શું કરું ? તમારા એ બિસ્તરને જાને
એવી જગ્યા ભેઈએ; એવી ચોખ્ખાઈ ભેઈએ,
એ મૂકી શકાય એવા સારો ખાઈદો ભેઈએ.
પેલી ખાવાની લંગોટી જેમો એનો ઘાટ
થઈ જાય. ગંદવાડ કે સુવડાનો અક્ષાવ તો
કાને ગમે ? પણ એમને ત્યાં એ ગંધાતી
ગોદડીઓ ઉપર અડધું શરીર મૂકી હું પડી
છું, તો એમનાં સુખદુઃખ બધી શકું
એમનો થઈને રહું છું.’

તમે પણ એમના થઈને ન રહી શકો ?
તમે લેખકો લાંબા સીધી ને સરળ વાપરજો.
જેવા વિચારો હોવા છતાં તમારા વિચારો

તમે સાદી ભાષામાં જ મુકજો. તમે ભાષા,
વિશે કે ઉચ્ચ વિચાર વિશે થમડ રાખશો,
તો આપણી આ મુક પ્રજ્ઞની કુસેવા કરી
કહેવાશે, ને મેં કહ્યું તેમ રાખશો તો મોટી
સેવા કરી શકશો.

મેં કહી તે ધૂળી વસે છે એ વિસ્તારમાં
હું ભાગની જમીન પડતર રહે છે. એ પ્રજ્ઞ
એ લાખ મણ કપાસ બીજી પ્રજ્ઞને આપે
છે, એટલા જ ઘઉં આપે છે; છતાં એમને
ખાવા ધાન નથી. એ પ્રજ્ઞના હૃદયમાં ડોકિયું
કરીને ભેઈએ તો લાગે છે, કે આ પ્રજ્ઞ
મૂખ નથી, પરંતુ એમને સાચી વસ્તુની
ખબર નથી પડી. જેવી રીતે આપણે
વનસ્પતિ ઉપર પગ મૂકી એને છૂંદીને
ઘાઈયા જતા હોઈએ પણ એવામાં કોઈ વૈદ
મળી બચ ને કહે :

‘અરે, તમને ખબર છે તમે ફલાણી સુંદર
ચીજને વેડી રહ્યા છો, એ તો કીમતી ફવા
છે. એનો અમુક અમુક ઉપયોગ થઈ શકે
એમ છે.’

અને તે પછી આપણે એ વનસ્પતિનું
બરાબર જાતન કરીએ છીએ. તેમ તમે આ પ્રજ્ઞ
ને વૈદની માફક સાચી દષ્ટિ આપો. વૈદનું
કામ લેખકનું છે. સાચી વસ્તુથી આ પ્રજ્ઞને
બગત કરો. પડેલાં નવ પ્રેરણા આપે તેવા
લેખો લખો. એ પ્રજ્ઞનું જે દુઃખ છે, તેની
દુનિયાને પિંજન કરાવો. આજે લેખકોએ
જનતામાં ઉકળાટ પેદા કરવાનો નથી, પણ
સાચી સમજ આપી જે ઉકળાટ છે તેને સમા-
વધાનો છે ને શક્તિને સન્માજે વાળવાની છે.

★

બ્યોન્ન બોશિંગ્ટન એક વેળા રસ્તા પરથી પસાર થતા હતા, ત્યારે સામે મહેલા એક હબડીએ
‘પાતાની હેટ બિચા કરી એને માન આપ્યું. એના રવીંકરમાં બોશિંગ્ટને પણ પાતાની હેટ બિચા કરી.
રંગેપના એળા ત્યારેય ચારેકોર ભટકતા હતા, લોકોમાં લહેરો લેવાનીચના સેદલાવો વચ્ચા હતા.
ખાવા નજરે જોનાર મિત્રોએ આ વલણની ટીકા કરી. એના જવાબમાં બોશિંગ્ટન કહ્યું :

‘તમે એમ ધારો છા કે એક ગરીબને અજ્ઞાન હબડીને પણ હું મારા કરતાં સભ્યતામાં ચઢી જવા દઉં ?’

×

પ્રાચીન ભારતવર્ષ

પ્રકૃત સાતવલેકરણ

આ લેખમાં આપણાં રાષ્ટ્રની પ્રાચીન મહત્તાનું અને પુરાણોની કવિતાનું સુંદર રીતે દર્શન કરાવ્યું છે.

૨૫ વર્ષિત, ભારતદેશ, તમા હિંદુસ્તાન
 ૧) આ ત્રણેય નામો આને એક જ દેશનાં
 વાચક છે એનું મનાય છે. સ્પષ્ટ
 અર્થથી વિચારતાં આ શોભા પછી છે; પરંતુ
 પસ્તુત: આ રાષ્ટ્રોના મૂળ અર્થ' એકજો તે તો
 એકમેકના પર્વાથી રાષ્ટ્રો નથી. એનો વાસ્તવિક
 અર્થ આજળ આપવામાં આવ્યો છે.

આર્યાવર્ત

દિનવદિન્યયોર્મયં યરાગ્નિવન્યતાદપિ ।
 પ્રભાગેવ પ્રમાણાચ મપ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧ ॥
 આવસુદાનુ વૈ પૂર્વાદાસુદાનુ પથિમાત ।
 તયોરેવાન્તરં ગિયોતાર્યાવર્તે વિદુર્લુષાઃ ॥ ૧૨ ॥
 (મતુ. ૨.)

‘હિમાલય તથા વિન્ધ્યપર્વતોની વચ્ચેનો
 તથા ન્યાં સરસ્વતી હિંદુ યદ્ છે તેના પૂર્વમાં તથા
 પ્રવાહની પશ્ચિમમાં ને દેશ છે તેને ‘મધ્યદેશ’
 કહે છે. પૂર્વ મહાસાગરથી હળે તે પશ્ચિમ મહા-
 સાગર સુધી તથા હિમાલય અને વિન્ધ્યપર્વતની
 વચ્ચેના ને પ્રદેશ છે તેને જ્ઞાની લોકો ‘આર્યાવર્ત’
 ને નામે આજળે છે.’

સરસ્વતીદેશસ્તોદૈવનયોર્મયન્તરમ્ ।
 તં દેશનિર્મિતં દેશં પ્રજાવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥
 પૂર્વદેશપશ્ચાત્સય સર્વાશાર્દમજન્મનઃ ।
 સ્તે સ્તે ચરિત્રં શિશેરન્ પૃથિવ્યાં સર્વમાનવાઃ ॥ ૨૦ ॥
 (મતુ. ૨.)

‘સરસ્વતી તથા દશરૂપી એ બે દેવતાઓની
 વચ્ચેના પ્રદેશને ‘પ્રજાવર્ત’ કહે છે. સમસ્ત
 જાતના લોકોએ આ દેશમાં જન્મેલાં બધાલોકો

પરિત સાતવલેકરણના નામથી ગુજરાતી વાચકો
 અજ્ઞાતા નથી, એમની ‘વિદેશ’ અને ‘સંશોધન-
 શક્તિનો જન્મને’ પરિચય છે તેઓ એમના પ્રાચી
 અર્થને આદરવત્તે છે. ને દેશમાં આપણે રહીએ
 છીએ તેનો પ્રાચીન દર્શિકા અને લોગોલિક સીમા-
 ઓનો પરિચય શ્રેયસ્ક અને આનંદજનક છે. આપણાં
 પુરાણોનાં રૂપોના વિરોધ અર્થ’ કરી પરિવર્ત્ય

પાસે જઈને પોતપોતાનાં આચાર-ધર્મો રાખવા
 એકજે.

આર્યાવર્ત દેશ વિન્ધ્ય, હિમાલય, પૂર્વ
 મહાસાગર તથા પશ્ચિમ મહાસાગર એ
 સીમાઓથી મહાકિત પથેલા દેશ છે. એ જ
 છે આર્યાવર્ત દેશ. મનુસ્મૃતિના સમયમાં એ
 પ્રદેશને આર્યાવર્ત કહેવામાં આવતો હતો.

આ પ્રદેશની મધ્યમાં પ્રજાવર્ત નામે ને
 પ્રાંત હતો તે ધર્મસંસ્કારની દૃષ્ટિથી એક
 ઉત્કૃષ્ટતમ આદર્શ દેશ તરીકે માનવામાં
 આવતો હતો. સમસ્ત જગતના લોકો અહીં
 આવે અને આ પ્રદેશના રહેવાસી પ્રાણલો
 પાસેથી પોતાની આચારપદ્ધતિ શીખે, આ
 હતો આ પ્રદેશના લોકોનો મહિમા. આને
 ને રીતે, છતાં જઈ આવેલા (ઈન્ડિયન),
 ‘અમેરિકા જઈ આવેલા (અમેરિકા રીટર્ન),
 ‘વગેરે ઉપાધિઓ સમાન્ય ગણાય છે, તેવી જ
 રીતે મનુસ્મૃતિના કાળમાં ‘પ્રજાવર્ત’થી
 આવેલા’ એ ઉપાધિ પણ સન્માન્ય ગણાતી
 હતી. જગતભરમાં આર્યાવર્ત એક આસ્ત્ર-
 દેશ હતો અને એમાંથી ‘પ્રજાવર્ત’ એ તો
 સર્વિશેષ આદર્શ રૂપ હતો.

આને જોને ‘ઉત્તર હિંદુસ્તાન’ કહેવાય છે
 એ પહેલાના સમયનો ‘આર્યાવર્ત’ દેશ છે. આ
 છે આ રાષ્ટ્રનો મુખ્ય અર્થ. પરંતુ આ
 આર્યાવર્તના આર્ય લોકો ભારતભરમાં ફેલાઈ
 ગયા અને એમણે પોતાની સંસ્કૃતિ દારૂ તથા
 પોતાના શિષ્ટાચારથી સારા થે દેશને આર્યાવર્ત

બનાવી દીધો. એક રથગેથી બીજો જવાની આ ચરિત્રિયતિને અતે તુરંત જ બનેલા સમસ્ત હિંદુસ્તાનને આર્યાવર્ત માનવામાં આવે, તેા જોમાં આશ્રય ઉપજાવના, જેનું નથી આ દેશના સર્વ લોકો 'સુનાતન વેદધર્મ'ના અનુયાયી બની ચૂક્યા અને વર્ણાશ્રમધર્મનું આલંબન લેવા લાગ્યા, પછી આ સારા ચે દેશને આર્યાવર્તનું નામ મળ્યું, એ ઉચિત જ થયું.

હવે આપણે ભારત, ભારતવર્ષ તથા ભરતખંડ શબ્દોના અર્થોના વિચાર કરીએ. પ્રાચીન કાળમાં દુષ્યંતનો પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી રાજ થઈ ગયો. એણે સારા ચે દેશ પર એકચક્રી રાજ્ય કર્યું. એનું માનવામાં આવે છે કે આ ભરતે જે દેશ પર રાજ્ય કર્યું તે દેશને, રાજના નામ પરથી ભારત અથવા ભારતવર્ષ એનું નામ મળ્યું. સંભવ છે કે આ વાત સાચી પણ હોય. પરંતુ 'ભરતાઃ' એ નામના માનવીઓનાં નામો તેા ઋગ્વેદમાં પણ મળે છે. આ ભરતો સાથે વિશ્વામિત્રનો ધનિક સંબંધ દેખાય છે.

વિશ્વામિત્રસ્ય રક્ષિતિ ધ્રુવઃ ભારતં જનમ્ ।

(ઋ. ૩-૫૩-૧૨)

યવક્ત્વઃ ભરતાઃ સન્તરેયુઃ (ઋ. ૩-૨૩-૧૨)

અમન્યિષ્ઠાં ભારતા રેવદગ્નિ । (ઋ. ૩-૨૩-૨)

આભારતી ભારતીમિઃ સજોવા ।

(ઋ. ૩-૪-૮)

ઋગ્વેદમાં આ મંત્રોમાં ભારતદેશના લોકો, (ભારતં જનં) ભારતીય જનતા (ભારતા) ભરત દેશવાસી લોકો (ભરતાઃ); ભારત દેશના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાષા (ભારતી); ભરત રાષ્ટ્ર (ભારત) વગેરે શબ્દ પ્રયોગો છે. અર્થાત્ એમાં 'ભરત' તથા 'ભારત' એ ભરતદેશવાચક શબ્દો રચા દેખાઈ આવે છે. દેશ, દેશવાસી, દેશભાષા, તથા તે દેશના લોકોની ખતિ વગેરેના વાચક

આ શબ્દ હોવાથી આ વૈદિક શબ્દોના અર્થ પરત્વે કોઈને કોઈ પણ ખતનો સંદેહ થવાનું કારણ નથી. એટલા માટે 'ભરત, ભારત' આ બંને દેશવાચક શબ્દો દુષ્યંતપુત્ર ભરતના પહેલાંના સમયમાં પણ પ્રચલિત હતા. વૈદિકકાળમાં આ શબ્દો હતા. એ વાત ઉપરના પ્રમાણોથી માનવી પડે છે. પણ એ સમયનો નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન છે. આપણે કેવળ એટલું જ યાદ રાખીએ કે વેદકાળમાં ભરત નામના લોકો હતા, એમને ભારત નામે દેશ હતા, ભારતી નામની એમની રાષ્ટ્રભાષા હતી, તથા એમનું રાષ્ટ્ર ભારત એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર ક્યાં સુધી હતો, અને એ રાષ્ટ્ર ક્યાં સમયમાં હતું, એ સિદ્ધ કરવા માટે આજે આપણી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ દેશને પ્રાચીનકાળમાં પૃથુ 'ભારત'ના નામથી જ લોકો ઓળખતા હતા.

હવે આપણે એ એકંદરું કે ઇતિહાસ-કાળમાં ભારત દેશને વિસ્તાર ક્યાં સુધી હતો.

ભારતવર્ષે મગધાપ્રાગાદિવિભાજિતા દેશાઃ ॥ ૧ ॥

અથ દક્ષિણેન લંકા-કાલાજિન સૌરિકીર્ણે તાલિકટઃ ॥

કુર્મ-વિભાગ-કલ્પના (બૃહત્સંહિતા ઇ. ૧૪)

ભારતવર્ષની દક્ષિણમાં લંકા છે, અને તાલિકટ વગેરે પ્રાંત છે. બાહ્યરપત્ત અર્થ-શાસ્ત્રમાં 'ભારતવર્ષ'નામના સૂત્રની પછી આવતું સૂત્ર જુઓ.

સહસ્રયોજના વૃદ્ધરિકા-સેત્વન્તા ॥ ૭૧ ॥

દારકાર્દિ-મુદ્ગધોપિમ સોલગ્રામન્તા સપ્તશત યોજનાઃ ॥ ૮૦

તત્રાપિ રૈવતક-વિન્ધ્ય-સલ્લ-કુમાર-મલલ-

શીપર્વત પારિયાત્રાઃ સપ્તકુલાચલાઃ ॥ ૮૧ ॥

ગંગા-સરસ્વતી-કાલિન્દી-ગોદાવરી-કાવેરી.

તામ્રર્ણી-કૃતમાલાઃ કુલનચૂડ ॥ ૮૨ ॥

(વાર્હરપત્ત અર્થશાસ્ત્ર, ઇ. ૩)

‘બ્રહ્મકેતુરથી લઈને સરસ્વત સુધી’ એક ધ્વજ-ચોળનું લાંબો અને દારકાથી લઈને તે ‘પુંડરી સુધીનો સાતસો’ ભોજન પહેલો એકો જે દેશ એ ‘ભારતવર્ષ’ છે. એમાં રૈવત ઋષિ મુખ્ય સાત પવંત તથા ગંગા, સરસ્વતી વગેરે સાત મુખ્ય નદીઓ છે. આ વર્ણનમાં ઉત્તરદિશાની ગંગા, દક્ષિણની કાવેરી, દારકાની નિકટવર્તી પવંત રૈવતક, દક્ષિણનો મલય પવંત; આ બધાનો ઉલ્લેખ આવી ચૂક્યો છે. પ્રથમ આવતા બદરીદારના ઉલ્લેખથી દિમાલય તો આવી જ ચૂક્યો છે. આ વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે દિમાલયથી તે લંકા સુધીનો વિસ્તૃત તથા અખંડ દેશ ભારતદેશ જ છે.

એવી જ રીતે—

વતરેણ સપ્તદસ દિશદર્શિણુ દક્ષિણમ્ ।

પર્વે તદ્વારત્ત નામ મારતી ચક્ર સંસ્થિતિઃ ॥

આ શ્લોક અનેક પુરાણોમાં મળે છે. દિમાલયથી લઈને તે દક્ષિણ સમુદ્ર સુધીનો દેશ ભારતદેશ છે. ભારતીઓની આ સંસ્થિતિ સમૂહમાંના સાથે નિવાસને લીધે પરિણમતી રિથિતિ-નિવાસબૂમિ છે.

‘ભારત, ભારતદેશ, ભારતવર્ષ’ તથા ભરતખંડ’ આ શબ્દોના ઉપયોગ સમાનાર્થો હોવા છતાં યે ‘ભરતખંડ’ આ શબ્દમાં ‘ખંડ’ એ નામ પરથી, આ એક દેશ નહોતો પરંતુ દેશોનો સમૂહ હતો એવી કલ્પનાઓ આજ કેટલાક લોકો કરે છે. પરંતુ એ ‘ખંડ’ શબ્દ કેવળ ‘પૃથ્વીનો ભાગ’ એટલો જ અર્થ બતાવવાનો જોતક છે; એટલે એવી વિપરીત કલ્પના કરી લેવી બુલભરૂં છે.

ઇન્દ્રોપ, ઇન્દીય, ઇલીય, ઇન્ડ, ઇન્ડિ, ઇન્ડીય, (India) ઇન્ડિયર ‘ઇન્દ્રોપ’ શબ્દમાંથી જ સિદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રોપ શબ્દ ભારતને માટે મહા જ પ્રાચીન કાળમાં ઉપયોગમાં આવતો હતો. ઈંચ પ્રત્યય દ્વીપવાચક છે.

આને પણ અનેક દેશોના નામોના અંતમાં એ પ્રત્યય લેકાયેલો રહ્યો છે. ખાસ્તીયા, કોલુમ્બિયા, સ્પેઈનિવિયા, ઇસાદિ કેટલાય નામોના અંતમાં ઈંચ, ઇન્ડા પ્રત્યયો છે તથા એ પ્રત્યયો દ્વીપ (દેશ) વાચક છે. એ પ્રત્યય ઇન્દીય, ‘ઇન્દિયા’ વગેરે શબ્દોમાં પણ છે. એ અખંડ દ્વીપ વાચક હોવાને લીધે એના વધુ દુક્રમ લેખનાનો સંભવ નથી, એ એકદમ સ્પષ્ટ છે.

ઉપરના ઇન્દ્રોપ શબ્દમાં આ દેશજનો દ્વીપ જ્ઞાનવામાં આવ્યો છે. કોણ છે આ ઇન્દ્ર? એ વાત તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે ઇન્દ્ર ત્રિવિદ્યુનો સમ્રાટ હતો. એ તો બધા બધે છે કે ત્રિવિદ્યુ શબ્દ સ્વર્ગવાચક છે, સ્વર્ગ મરણોત્તર અવસ્થાનું બાષક છે. હવિત રિથિતિ અને મરણોત્તર અવસ્થા; એ બંનેનાં નામ. મલખરું સમાન જ હોવાથી એ બંનેની કલ્પનાઓ પરત્વે થયી અનવસ્થા ઉપલ્પ્ત થઈ છે. એ આ અનવસ્થા દર કરી હવિત અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા દેશો તથા સ્થાનોનો જ અર્થ આ શબ્દોનો કરવામાં આવે તો જ પ્રાચીનકાલીન ભૂગોળ પરત્વે આપણને કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે.

ઉપર લખેલો ‘ઇન્દ્રોપ’ શબ્દ એ ભારતવર્ષને જ ઉદ્દેશીને લખાયો હોય તો પછી ઇન્દ્ર સમ્રાટ પણ ભારતવર્ષનો જ સમ્રાટ હતો’ એ વાત માનવી પડશે. ઈતિહાસ તથા ભૂગોળનો વિચાર કરતી વખતે પારસીક કલ્પનાઓ છોડવી જોઈએ વાચક એ વાત યાદ રાખે અને આપણે ભૂગોળનો જ વિચાર કરવા બેઠા છીએ એ ભાવના મનમાં દૃઢ કરી લે. ‘ઇન્દ્રોપ’ શબ્દથી એ નિશ્ચિત થઈ જાય છે કે ઇન્દ્ર ભારતવર્ષ પર અધિકાર ચલાવનાર સમ્રાટ હતો.

બધા દિવ્યો એ વાત બધે છે કે કુંતી તથા ઇન્દ્રના શરીરસંબંધથી પાંડવો.

અભુજનનો જન્મ થયો હતો. આ વાતનું વર્ણન મહાભારતમાં મળે છે. કુંતી તથા અભુજનાદે પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં (આજના દેહલીમાં) રહેતા હતા, એ વાત સુનિશ્ચિત છે. તે પછી ઇતિહાસ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે અન્ય મનુષ્યોની જેમ ઇંદ્ર ભારતવર્ષમાં આવવા-જવાવાળો તથા કુંતીને જેને મળવાનું શક્ય હતું એવો એક સમ્રાટ હતો. .

કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ થતાં પહેલાં, પાંડવ પક્ષને લઘુ પ્રભાવવાળો બનાવવા માટે ધર્મરાજએ અભુજને સ્વર્ગમાં ઇંદ્રની પાસે તથા કૈલાસમાં ભૂતાનાથ શ્રીશંકર પાસે મોકલ્યો હતો. ત્યારે અભુજ જીવિતાવસ્થામાં જ સ્વર્ગ તથા કૈલાસ ગયો હતો અને એ જ અવસ્થામાં એ પાછો પણ ફર્યો હતો. ખ્યાતિ એ સ્વર્ગ અને એ કૈલાસ ખતાવસ્થા પછી જ મેળવી શકાય એવું કહી ચં જની ન શકે. સ્વર્ગમાં તથા કૈલાસમાં પગે ચાલીને પહોંચવું, ત્યાં રહેવું, ખાવું પીવું, શિક્ષણ મેળવવું, ત્યાંના અધિકારીઓ સાથે વાતચીત કરીને તથા એમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરીને ભરતખંડમાં લાવી પોતાના શત્રુઓ સાથે લડતી વખતે એનો ઉપયોગ કરવો આ બધું સહજ રીતે શક્ય હતું. અર્થાત્ આ કૈલાસ તથા સ્વર્ગ, આ પૃથ્વી પર હોવાં જોઈએ. આને જે પ્રકારે ઇચ્છાંકિ અથવા અચેરિયા જર્જને ત્યાં પ્રાપ્ત કરેલી પિદ્ધતિ ઉપયોગ આપણે અહીં કરી શકીએ છીએ, તે જ પ્રકારે અભુજને કયું હતું. તાત્પર્ય એ કે કૈલાસ તથા સ્વર્ગ એ જ ને દેશ આ ભૂલોકના જ કોઈ ભાગ હોવા જોઈએ અને એમ જ હતું. આને કોઈ પણ માનવી કૈલાસ પર જર્જને ત્યાં રહી શકે છે; એની પ્રવૃત્તિઓ કરવી, તથા એની પાસેના જ માનસ-સરોવરનું જળ પીવું એ આજ પણ બની શકે એવી વાત છે. એ કૈલાસ ઉપર મનુષ્ય ચઢી શકે

છે અને જીવે. રહીને પણ 'કૈલાસવાસી' બની શકે છે. 'સ્વર્ગ' નામધારી ત્રિવિષ્ટપ પણ કૈલાસની જ ખજાણમાં આજ પણ મોજાઈ છે. ત્યાં પણ પગે ચાલીને અથવા ઘોડા પર જઈ શકાય છે. આ લેખના લેખક જીવિત અવસ્થામાં જ સ્વર્ગવાસ તથા કૈલાસવાસ કરીને પાછા ફર્યો છે.

પાંડવો પગે ચાલીને જ સ્વર્ગ પર ગયા હતા. એમનો માર્ગ પણ મહાભારતમાં લખ્યો છે. એટલે કે ત્રિવિષ્ટપ (તિષ્ઠેત) તથા કૈલાસ એ દેશો મરણખાદ મળનાર ન હોઈને જીવેત અવસ્થામાં જ પગે ચાલીને તથા ઘોડા પર બેસીને ત્યાં જવું આજે પણ સહજ બની શકે છે; એ વાત હવે સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

આ દેશના કેટલાયે લોકો કૈલાસની યાત્રા કરવા માટે જાય છે. બદ્રીનાથ, બદ્રીકેશ્વર, ગંગોત્રી, જન્મોત્તરી, ગમે ત્યાંથી ચાલીને આગળ આ માર્ગ એક જ બની જાય છે. અને વૈરાગી લોકોનો આ મુશ્કેલીઓવાળો માર્ગ બે છોડી ઈર્ષ્યે તો પણ કૈલાસ જવાને માટે આલમોણથી એક સીધો માર્ગ પણ છે. તિષ્ઠેતમાં જવા માટે તો આ જ એક રાજમાર્ગ જની ચૂક્યો છે. ત્રિવિષ્ટપ તથા કૈલાસનાં સ્થાન પૃથ્વી ઉપર છે એ વાત નિશ્ચિત કરવા માટે આટલા પ્રમાણ પૂરતાં છે. આં એવા પછી હવે કોઈ પણ માનવી આ સ્થાનોનો સંબંધ પારલૌકિક સ્થાનો સાથે ન બાંધે.

આ સ્વર્ગ અર્થાત્ ત્રિવિષ્ટપમાં દેવ નોમના અતિ પ્રગતિર્સંપન્ન માનવો રહેતા હતા અને એમનો સૌકેનિયુક્ત રાજ ઇંદ્ર કરીને હતો. આ ઇંદ્રનું ભારતદેશ પર આધિપત્ય હતું. ઇંદ્રીપનાંજ આજે 'દિંદ' તથા 'ઇન્દિયા' એ અપભ્રંશ બન્યાં છે. તાત્પર્ય કે પ્રાચીન કાળના ઇંદ્ર, દેવજાતિ, ત્રિવિષ્ટપમાં કૈલાસનો ભારતદેશ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો. દેવજાતિ

અત્યંત મુગતિશીલ, વિદ્યાવિનયસંપન્ન, તથા રાસ્રાસ્રજિજ્ઞાત હતી; એટલા માટે ભારત-ખંડના નિધાસી ત્રિવિષ્ટપ્રમા વિદ્યાધ્યયન કરવા માટે જતા હતા અને ત્યાંથી યશસ્વી બનીને પાછા ફરતા હતા. એવી રીતે અલુન પણ કૈલાસ તથા ત્રિવિષ્ટપ્ર પ્રાંતોમાં ગયો હતો. એ ત્યાંથી 'રાસ્રાસ્રસંપન્ન યર્ષને પાછો ફર્યો અને ભારતીય યુદ્ધમાં વિજયી નીવડ્યો.

વેદિક તથા પોરાણિક વાસ્તવમાં જ્યાં જ્યાં પ્રાદેશિક વર્ણન છે ત્યાં ત્યાં 'ત્રિલોક' શબ્દમયોગ મળી આવે છે. 'બ્રહ્મિન્યતરિક્ષત્ત્વગ્નિત્રિલોક', એવા ત્રિલોક શબ્દનો અર્થ સમબળ છે. વેદિક તથા પોરાણિક વાસ્તવમાં એક એવી કલ્પના મળી આવે છે કે જ્યાં ત્રણે લોકનું મળીને એક પ્રાદેશિક જીવન હતું. અહીં 'ધ્યાનમાં રાખવું' આવશ્યક છે કે આ કલ્પના ભારતદેશથી અધિક વિસ્તૃત છે. આ ત્રિલોકમાં સ્વર્ગ અત્યંત પ્રગતિ-સંપન્ન એટલે કે મુખ્ય હતું, ભારતદેશના લોકો સ્વર્ગવાસીઓના અનુયાયી બનીને રહેતા હતા. પરંતુ તે પછીથી ભારતવાસીઓએ પણ પોતાની ઉન્નતિ સાધી અને એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરી કે ભારતવાસીઓની સહાયતા વિના સ્વર્ગના વીરોનું કશું ચાલતું જ નહોતું. દશરથ, વિશ્વામિત્ર વગેરે ભારતીય રાજાઓ દેવલીંગને સહાયતા કરવા માટે જતા હતા અને એમણે દેવોના રાત્રીઓના પરાભવ પણ કર્યો હતો. પહેલી સ્થિતિ અનુયાયીત્વની હતી, ત્યારે બીજી હતી મિત્ર-ભાવની. 'ઇદ્રીય', શબ્દ પહેલી સ્થિતિવાચક છે, પરંતુ બીજી 'ભારત' શબ્દ બીજી ભરાવનીની સ્થિતિનો લોક છે. પરંતુ આપણે આપણા સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને જોઈ શકીએ છીએ કે આ સંવં સ્થિત્યંતરોમાં પણ દેશ એક જ સંસ્કૃતિના સત્ત્વમાં ગૂંથાઈ ગયો હતો.

ત્રિવિષ્ટપ્રમા ઇંડીના દિવસોમાં અતિરાય હિમવટિ યથા કરતી હતી અને ત્યાં રહેવું પણ અસંભવિત બની જતું હતું. ત્યારે દેવલીંગે હં મહિનાઓ સુધી ભારતખંડમાં આવતા ને અહીં જ રહેતા હતા. એ જ છે દક્ષિણાયન-દક્ષિણની ભૂમિમાં આગીને રહેવું તે.

ઇંડી ઓછી થવાથી આ દેવલીંગે પોતાના ત્રિવિષ્ટપ્રમા જતા રહેતા. આ ઉત્તર દેશના પ્રવાસને જ ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. ભારતીય-લીંગે પણ જુદાવસ્થામાં સ્વર્ગમાં જઈને ભાજી જ રહેતા. પાંડવો પણ આ પ્રકારે સ્વર્ગમાં પડે ચાલીને ગયા હતા, તપ તથા યોગસાધના કરવાવાળા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો પણ આ રીતે જુદાવસ્થામાં દિમાલવમાં જતા હતા. આ સ્થિતિ ભેદથી ધ્યાનમાં આવી બલ છે કે ત્રિવિષ્ટપ્ર, અંતરીક્ષ તથા બુલોક (ભારત); આ ત્રણેય લોકોમાં રાજકીય અધિકાર-દૃષ્ટિથી કોઈ વિશેષ ભિન્નતા હતી નહીં. દેવલીંગે વર્ષના છ મહિના ભારતમાં રહ્યા કરતા હતા, તથા અહીંના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યો જુદાવસ્થામાં દેવલોકમાં રહેતા હતા. આ ત્રણેય દેશોની જીવનસ્થિતિ પ્રાયઃ સમાન જ હતી. ૧. તેા આજની માફક વિજેતા-પરાજિતના ભેદો હતા, ન તેા અન્ય કોઈ અધિકારભેદ પણ હતા. આ ત્રિલોકના નિકાસીઓ પ્રાદેશિક બ્યવસ્થાતથા પરસ્પરના હિત પ્રત્યે ધ્યાન દીને જ વર્ષા કરતાં હતા. એમનું ધ્યેય હતું પરસ્પરને સહાયતા કરી પરસ્પરની ઉન્નતિ કરવાનું. કન્યિત કન્યિત અંદરેઅંદર મતભેદ તથા શુદ્ધી પણ એવાતાં હતાં. પરંતુ એનાથી સ્થાયી વિરોધ સ્વપાતા નહોતા. એટલે કે ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ તે રીતે એ ત્રિલોકનું એક જ મહા-રાષ્ટ્રીય જીવન હતું.

આજની રૂઢ કલ્પનાઓથી આપણે એ

જીવનની એકતાનો પતો મેળવી શકીએ તેમ છીએ. ભારતવર્ષનો પ્રત્યેક માનવી બહુધા કૈલાસવાસી, વૈકુંઠવાસી અથવા સ્વર્ગવાસી બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ કરીને બેઠો હોય છે. કદાચ હયાતી દરમિયાન એ ન બની શકે તે પછી મૃત્યુબાદ ત્યાં પહોંચવાની ઇચ્છા એ કરે છે. આ કલ્પના પૂર્વકાલીન રૂઢિઓના અવશેષ રૂપે જ છે.

પહેલાંના સમયમાં વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં ભારતવાસી ત્રિવિષ્ટપ્-એટલે કે તેષ્ટમાં કૈલાસ-માનસ સરોવરની નિકટ, અથવા વૈકુંઠ એટલે કે નેપાળના હિમગિરિ શિખરે

ત્રિવિષ્ટપ્ દેવલોક

હિમશિખર

હિમાલય

ગંધર્વલોક, કિન્નરલોક

અંતરિક્ષલોક

આર્યલોક, ભારતદેશ.

આ છે ત્રણે લોકોનો ભૂમિપ્રદેશ. આજ સર્વ, અંતરિક્ષ તથા ભારતદેશની સ્થિતિ છે.

ભારતની ઉત્તર દિશામાં પર્વત ચઢી ગયા પછી મનુષ્ય તિષ્ટમાં પહોંચે છે અને એ જ માર્ગ દ્વારા ભાનૌ મનુષ્ય પણ નીચે આવી શકે છે. હિમાલયની પેટી પાર બિતરવાનું નથી. ત્યાં તો છે લાંબું મેદાન, જ્યાં પહેલાંના વખતની માફક જ આજ પણ લોકો રહે છે.

Λ કૈલાસ Λ ગંગાનો પ્રથમ માર્ગ

ગંગાનો બીજો માર્ગ

ગંગાનદીને 'ત્રિ-પથ-મા' (ત્રણ માર્ગથી ગમન કરનારી) કહેવાય છે. એ ત્રણે માર્ગો અહીં નીચે દર્શાવ્યામાં આવ્યા છે. હિમશિખરોનો ખરફ પીગળી જઈને હિમાલયના નીચલા માર્ગોમાં વહીને ભારતવર્ષમાં જંગમરૂપે આવે છે અને પછી સમુદ્રને મળે છે. સિંધુ, ગંગા, યમુના, ભદ્રાપુત્રા આ સર્વ ઉત્તરની નદીઓ આવી જ રીતે બની છે, જોમાં ગંગાને વિશેષ મહત્ત્વ મળ્યું છે.

ભાગીરથી

ગંગાનો ત્રીજો માર્ગ

ત્રિ-પથ-મા = ગંગા

< સમુદ્ર.

ભગીરથરાજાએ બનાવેલા માર્ગે આવવા ને લીધે 'ગંગાને ભાગીરથી કહે છે.'

આ સ્થિતિ જોવાથી સદગ્રામી જાનમાં જાવી ભમ છે કે ભાગીરથી દ્વારા એ ત્રણે દેશો એક સરે બંધાયેલા છે. હિંદુ લોકો જે ગંગાને અતિ પવિત્ર માને છે તે ગંગા દિમાલ્યના શિખરામાંથી નીકળી નીચાણના ભાગે પરથી નીચે જતારે છે અને અંતમાં સમુદ્રમાં નજરે મળે છે. આ આજોયે ભૂમિપ્રદેશ ગંગાની પવિત્રતાથી પુનિત બની ગયો છે. પર્વતનું સ્થાન 'ગંધર્વ' દેરા છે. દેવલોક, ગંધર્વલોક તથા આયલોક એ ત્રણે ભાગ એક જ અખંડ ભૂપ્રદેશના ત્રણ ભાગ છે. એનું નામ છે ત્રણલોક, ત્રિલોક. એ એક જ અખંડ ભૂમિભાગ છે.

હિંદુઓમાં ત્રણ દેવોની પૂજા તથા ભક્તિ પોશાલિક કાળમાં સર્વત્ર રહ હતી તથા આજ પણ છે. શંકર ભગવાનને આપણે જૂનામ અથવા કેલાસપતિ કહીએ છીએ. જાત નામની ભક્તિના રાજ તથા જન્મની રાજધાની કેલાસ છે એવા શ્રીશંકર જૂનામ તથા કેલાસ પ્રાંત પર રાજ્ય કરતા હતા.

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું ત્રેકુંડ પણ દિમાલ્યની અંદર નેપાલ રાજ્યમાં એક રમણીય સ્થાન છે. વિષ્ણુ, નારાયણ તથા કૃષ્ણ એ ત્રણે એકના જ નામો છે. હર તથા કૃષ્ણ

એ ત્રિલોકના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ જ છે. ઉપેન્દ્રનારાયણ ભારતવર્ષની શાસન વ્યવસ્થા જોવા કરે છે. એટલા માટે એમને નાગાયણ (નર-અર્ચન) 'નરેન્દ્ર' શાસન કરવા માટે જનપર એમ કહ્યું છે.

શ્રીશંકરની રાજધાની કેલાસ એ છે ઉત્તરની હદ વિષ્ણુનું સ્થાન દિમાલ્યમાં છે તથા બ્રહ્મદેશ બ્રહ્મલોકનું સ્થાન છે. આ ત્રણે દેવ મળીને માનો એક જ દેવ છે. એ ત્રણે મળીને એક જ ધર્મશાસનની વ્યવસ્થા નિશ્ચિત કરે છે. ત્રણ મુખવાળા દત્તાત્રેય એ જ છે. આ ત્રણે દેવ મિત્ર નથી, એ ઘ્યાવવા માટે જ ભણી એકને 'અત્રિ (અત્રિ=અત્રિ=તે ત્રણ નથી તે-આત્રેય)' એ શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે એ ત્રણેનું મળીને એક જ રાજ્યશાસન બને છે. એટલા માટે એક જ રાજ્યના એ ત્રણ શાસન-વિભાગ અથવા એક જ રાજ્યના એ ત્રણ મંત્રી છે.

આ ત્રણ દેવતાઓના ત્રણે સ્થાનો મળી કેલાસ, દિમાલ્ય તથા બ્રહ્મદેશ એટલો પ્રદેશ વ્યાપી લીધા છે. દક્ષિણ દેશના પ્રાંત એમાં સાગેલ કંચાની કલ્પનાથી જ ભણે રામેશ્વર ને શ્રીશંકરની આપના કરી, તિરોટથી ઉત્તરની હદથી લઈને તે કેન્ચા-કુમારી-સંકા સુધી તથા પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશની પૂર્વ હદ સુધીના પ્રદેશને આ ત્રિદેવ ઉપાસનાની ભાવનાથી ગ્રંથિતમાં આવેલો છે. (અપૂર્ણ)

★

સ્વેદમી દયાનંદ સરસ્વતી એક વખતે જમવામાં હતા. સતી સાથે જાનેપર્મા સહ અત્યંત મરુચલ હતા. ને સ્વામીજીની મજરે પડી એક સ્ત્રી તે મૃત્યુ પામેલા પાતાના પૈતાનને શાખાંતુર્યા મહિન વસ્ત્રોમાં વીંટળાવેને દર્શાવવા માટે જતી હતી સ્વામીજી બોલ્યા :

'માતા ! મૃત્યુદેવનું ધૈર્ય આટલું અપમાન ! ઘણાની કોર સરિખડા તમા આ મૃત્યુ પામેલા બાલક માટે તારી માટેથી મોઢ કિંમતી, સ્વેદ ને સારા પકવેલો હુડો પણ ન છૂટ્યો !' બાઈ રડી પડી. એણે કહ્યું : 'સ્વામીજી, જેનું વસ્ત્ર હું દેખાડી મહુડું મૃત્યુ સમયે મારા લાલને એટાડવા માટે વસ્ત્ર ખરીદવા પણ મારી ખર્ચે દ્રવ્ય નથી'

હિંદની આ બરી ની વિશે વિચાર કરતાં સંસારની આવામજતાથી વિરક્ત એવા મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની આંખમાંથી પણ આંસુ દડદડ અછુ વતી રહ્યાં !

મુ.નિશ્ચ. સંતબાલુ

તે નવજાતથી આપણે 'વિશ્વધાત્સલ્યનું' મંગલાર્થરણુ ભલે કરીએ, પરંતુ આપણી દૃષ્ટિમાં તે જગતનાં નાનાં મોટાં પ્રાણીમાત્ર હોવાં જોઈએ. વાતસલ્ય શબ્દ તે પ્રેમ સૂચય છે તે પ્રેમમાં વેવલાપણું કે લાગણીવેગ નથી; પરંતુ 'નકર કતવ્ય' ભાવના છે. તે પ્રેમ માનવવ્યક્તિઓ, માનવ-સમાજો અને માનવરાષ્ટ્રો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે, પણ પેતાને નિમિત્તે ખીજ કાઢના ભોગ ન લેવાય તેની પણ કાળજી રાખે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે કે વાતસલ્યનું આચરણ કેટલાં તાકાત અને સામ માગી લે છે.

જે કે વસ્તુ કે વ્યક્તિથી જ આપણે જગતને બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ વિશ્વવાતસલ્યના સાધકે એ પ્રથમથી જ સમજી લેવું પડે છે કે આપણી બાહ્ય આંખોથી તે તે વસ્તુ કે તે તે વ્યક્તિનાં આકાર અને બોળાં જ દેખાય છે. વસ્તુનું વ્યક્તિત્વ જોવા માટે તે દૃષ્ટિ કરતાં કાંઈ ખીજ જ દૃષ્ટિ જોઈએ. એવી દૃષ્ટિ દ્વારા જ્યારે જગતને જોવા લાગીએ છીએ ત્યારે જગત અને જીવન કાંઈ નંવીન જ બની જાય છે. અને ત્યારે વિશ્વના જીવો અને આપણી વચ્ચે એક એવી એકતા સહેજે આવે છે કે જેથી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વાતસલ્ય અનુભવાય. આ વાત વાણીથી સમજી શકાય છે ખરી, પણ ગળે ઊતરી શકતી નથી. તેને સારું તે અનુભવ જ જોઈએ.

આ માગે જતાં સૌથી પ્રથમ જેના

મનુષ્ય તે આપણે સૌ છીએ પણ આપણાં માનવતા-માનવીની વિશેષતા છે ખરી? વર્ણધર્મની વાત ઘણા કરે છે પણ સાચી રીતે એને જાણખાએ છીએ? માનવતા કેળવવા માટે એનો જીડો અર્થ સમજવો જોઈશે ને વર્ણધર્મને પણ એ દૃષ્ટિ રાખી નવેસરથી વિચારવો પડશે; પ. સુનિશ્ચીત માર્ગદર્શન સ્વીકારી એ દિશામાં પ્રવેશ કરીએ.

સામનો કરવાનો રહે છે તે છે પૂર્વગ્રહોનો. પૂર્વગ્રહો એટલે શરીરધારી જીવના માનસ પર ઝેરૂલી પકડો. આ પકડો વિવિધરંગી અને બહુરૂપી હોય છે. દાખલા તરીકે જાતિની પકડ, કુલની પકડ, વર્ણની પકડ, પેટા જાતિની પકડ, અમુક જ વિચાર સાચા છે, ખીજ નહિ એવી પકડ. એ પૈથી સૌથી મોટી પકડ 'મારો ધર્મ' જ સાચો' એ છે.

મારો ધર્મ જ સાચો છે એ વાક્યને બદલે મારો ધર્મ જ સાચો છે એ વાક્યને આગ્રહ રખાય તે જગત સ્વર્ગમય બને. મારો ધર્મ જ સાચો છે એમ માનીને વર્તવાથી જગત દોળખરૂપ બને. વિશ્વના ધર્મ ઇતિહાસમાંથી આવ્યા દાખલાઓ આજ પર્વત અનેક તારવી શકાય છે. પણ ખરી ત્યત એ છે કે જેમ પ્રોફેસરને દીકરો હોય તેપણુ એણે અભ્યાસની શરૂઆત તે એકડેથી જ કરવાની રહે છે તેમ આપણે ગમે તે ધર્મના, ગમે તે જાતના, ગમે તે પ્રદેશના અને ગમે તેવા વિદ્વાન હોઈએ; તેપણુ આપણી જાતને જાણખવા માટે એકડીઆ જોવા જા છીએ; આ માનવતા દહ કરવી પડે છે. હોકો આપણા પર ચાહે તેવા ગુણોનું આરોપણ કરતા હોય, તેપણુ આપણે ગુણને માર્ગે પગ મૂકવાનો છે, એ ભાવના સ્થાપવી પડે છે. પૂર્વગ્રહોના પરિહાર આવું સૂચવે છે.

આ રીતે વર્તવું એ કાંઈ સાધારણ વાત

નક્કી આમ કરવા માટે તો આસાપારણ્ય નૈતિક જળની જરૂર પડે છે જેમને વિશ્વના ધંધાં હોદાએ ધિક્કાર્યા છે તેવાઓ આ માગે' ઝટ પહેલ કરી શકે છે, પણ ધિક્કારથી ટેવાયેલાં તેમનાં મન માંદાં દોષને તેમને પ્રગતિ કરવામાં જલુ વાર લાગે છે જેઓ પણ હોમ દ્વારા પૂજા મળતી હોવાને કારણે જ પોતાની જાતને મહાન માની ભેદ છે, તેવાઓને તો તેમનેના મિથ્યા ધર્મ આ માગે' જતાં જ અટકાવે છે પરંતુ જેઓ અનેક હોડાના પૂજ્ય હોવા છતાં પોતાની જાતને વારવાર પૂછે છે અને અતરથી ઉચ્ચારે છે કે

‘અધમાધમ અધિકો પતિતા;

સકલ જગતમાં હુ’ય,

એ નિશ્ચય આપ્યા વિના,

સાધન કરશે તું શું?’

ત્યારે પોતાના મનને એવું ઉશ્કડ કરી મૂકે છે કે જેમાં નવીન જ અજવાળાને પૂરતો પ્રવેશ કરવાનો અવસર મળે!

આવે સાધક દુનિયાના દરેક પ્રસંગને નવસંસ્કૃત તપાસવા માટે પોતાની છુદિને સાવધાન કરે છે, સિદ્ધ કરે છે રહે માનવ હોવા છતાં પોતામાં માનવતા છે કે કેમ? એ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન મહાપુરુષોનાં વાક્યો સાથે તપાસે છે અને તે વાક્યોને પોતાના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં લાવવા માટે પોતાની શુદ્ધ છુદિની ઊંચેલું પર પોતાની જાતને કસ્ટા મારે છે

વિશ્વવાત્સલ્યને પાયો મનવતા છે માણસાઈ કે માનવધર્મ ન દેખા’લા’લગી, માણસ મનુષ્યનું શરીર વલે બાપરો હોય, છતાં પણ તે સાચો મનુષ્ય ન ગણામ. જ્યાં લગી તે સાચો મનુષ્ય ન બને ત્યાં લગી, એ ગમે તેવા પોતાની જાતને ધર્મનિષ્ઠ માનતો હોય, પરંતુ એની ઝોંઝોંક ધર્મશિષ્ટ એકા

વિનાના મીઠા જેવી છે પછી એ એકાએકે તેા જનસેવક ગણાતો હોય, અથવા તો મુમુક્ષુ ગણાતો હોય, તપસ્યા કરતો હોય કે તીર્થધ્રુવ કરતો હોય, માળા ફેરવતો હોય કે મંદિરમાં વસતો હોય.

આટલા જ માટે એકેએક ધર્મશાસ્ત્રમાં માનવતા વિષેની માગણી પ્રથમ જ મૂકવામાં આવી છે.

જેન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના તીજ અધ્યાયની પ્રથમ ગાથામાં આ વાત છે બ્ર્મ ધર્મન્સ ધર્મપદમાં પણ છે જગદ્ગુરુ શકરાચાર્યના વિવેકચૂપામણિ અથમા પુલ્ક એ વાત છે અને સમાયલુક્ષાં પણ એ વાત છે શ્રિગતનુ વાઈજલ કેહજરતનુ કુશન પણ એ જ કહે છે

ત્યારે સવાલ પડે કે માનવતાનું લક્ષણ શું? માનવતાનાં મુખ્ય આ લક્ષણ ગણાવી શકાય (૧) ધર્મ તરફ દોરી જતી નીતિ, (૨) પશોપકાર, (૩) નીહતા અને (૪) નમ્રતા આ ચારેય લક્ષણો મિશ્રરમાંથી જ પ્રગટે છે માટે વિચારને એમાં ઉમેરીએ તો કુદને પાંચ લક્ષણો લેખાવી શકાય.

સવાલ એ થાય છે કે અને વિચાર તો ક્યારે ને જાણે કરીએ છીએ પણ ખરી વાત એ છે કે જેમ્મ પ્રકારના સ્વાર્થ તરફ માણસને દોરી જાય છે તે વિચાર નથી પણ વિકલ્પ છે. દુનિયાના બે જગજ માણસોમાંથી, ગણચાર્યાયા જ માણસોને સામાનવિચારવંત કહી શકાય તેમ છે જારણુકે રવિચન્દ્રન વધારે હોત, ઉપલાં ચાર લક્ષણો જલુ મોટા માનવસમાજમાં, સમુદાયમાં હોત, પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ, કાળાંબજર અને ચૂસણીતિએ આપણને ખાતરી કરાવી દીધી છે કે માણસ જાતનો મોટો ભાગ માણસ નથી

જાતે ચારિત્ર વડે અને પ્રભને સરકાર આપે તે જાણણુ સમાજના જનમાલ પોતાના જનમાલ સાટે જળવે અને પ્રજાહંયન

નેતાઓનું કહેવું માની ચાલે તે ક્ષત્રિય સમાજના બધા અંગોને પેટ, પહેરણ, પથારી અને પદવી પૂરાં પાડે તે વૈશ્ય સમાજની માતા બને તે શુદ્ર સમાજમાં આમ પોતપોતાની 'કક્ષામાં સંપૂર્ણ' અને એક જ શરીરમાં ચાર અંગો તે જ ચાર વર્ણો.

અન્યાયનો સામનો કરવામાં ક્ષત્રિય વર્ગનાં કામોનો ઇતિહાસ ઉપયોગી થાય અને એ સામનો કરવામાં પ્રેમ અને સત્ય રજૂ થાય તે એવા સારા પ્રાકૃત્યવર્ગનું જીવન એકીદાર રહે એટલા ખાતર આ બંને અંગ પાસે, ગુણની અપેક્ષા રખાતી. ખાડીનાં એ અંગ પાસે કમની અપેક્ષા રખાતી. કમવાળાં અંગોનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર મુખ્ય હોવાથી, સંપ્રહણારી અને હલકાં માનસનાં કૃષણો પેસે તે માટે ગુણવાળાં અંગોની ચોકી રાખવી જોઈએ; એમ ધારીને કમવાળા વર્ગની આગળ પ્રાકૃત્ય અને ક્ષત્રિયનાં નામો મુકાયાં. ક્ષત્રિયોનાં સામર્થ્યનો માગ ચુંકાગીરી લણી ન વળે તે માટે પ્રાકૃત્યનું નામ સોંથી પહેલે નંબરે મુકાયું. બુદ્ધિ એ વિશેષણ પ્રાકૃત્યને જ લગાડાયું. વૈશ્ય અને શુદ્રમાં પણ વૈશ્યનું નામ એટલા માટે પહેલું મુકાયું કે તેનું કામ ભુલિને સારી પેઠે કસવાનું હતું; કારણકે એટલી માનવજાતને ઉપયોગી ઉદ્યોગ તથા ગોપાલન જેવી કામોમાં ચપલતા અને ન્સાથી કુનિહાં એઈએ.

પરંતુ પ્રાકૃત્યના મુખ્યત્વે રહેલા નિવૃત્તિક્ષેત્રમાં નિષ્ક્રિયતા ન પેસે તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાં સત્તા-લોહપતા ન જન્મે તેથી તે ત્રણેના તેમ જ બીજા શબ્દો ઉપર પણ પ્રથમ નંબર રહે એટલા માટે ભંગીને અધિની ઉપમા આપાઈ. જંગલમાં વસનારા આર્ષદંશ તે વાદિમંદી જેવા તત્ત્વજ્ઞ અધિ અને સમાજમાં વસી ગંદકીમાં પણ એવા

આપનાર સમાજજ્ઞ અધિ તે આ ભંગીનું. આમ એ ચાર અંગોના નંબરની યોજનામાં પણ સમાજનાયકોની મહાન દીર્ઘદષ્ટિ હતી. કોઈ એમ ન માને કે આ વર્ણવ્યવસ્થાની વ્યાખ્યાવાળી વ્યક્તિઓ કેવળ કલ્પનાક્ષેત્રમાં જ હતી. એવી વ્યક્તિઓ પ્રસક્ત જીવન વ્યવહારમાં હતી એટલું જ નહીં બલકે મોટા પ્રમાણમાં હતી.

બ્રિટિશ સમય પહેલાં આવા ઉદાહરણો પુષ્ટિજનક છે જેમાં પ્રાકૃત્યોએ યોજનામાં યોજાઈ લઈ ન્યાય, વિદ્યા અને વૈદક જેવા અગત્યના વિષયમાં સમાજને બાંધે જ આપ્યું હોય. ક્ષત્રિઓએ ખડકાન ખાઈને પણ પ્રજાની રક્ષા કરી હોય; કુકાળ વખતે ધાનના કોશર વગર વળતરે ખુશ્કા મૂકનારા વૈશ્યોનાં તોડા ન હોય; અને આ ત્રણે વર્ણોએ શ્રમજીવી વર્ગને સાચું મહત્ત્વ આપ્યું જ હતું. પ્રજાપતિ, વિશ્વકર્મા, વસવૃત્તા (બીજને વસાવનારાં) એ શબ્દો જ સાક્ષીરૂપ છે. પણ બ્રિટિશ અમલ પહેલાંના કાળથી સમાજમાં જે થોડાં સડો પેડાં હતાં, તે એ અમલ દરમિયાન ખૂબ ફેલાયાલાં; એટલે હું આમાં બ્રિટિશનીતિ કરતાં કહેવાતા ધર્મશુરોને વધુ જવાબદાર ગણું છું.

જન્મના ક્ષત્રિયો છેલ્લે પાટલે ચાલ્યા ગયા એમાં સત્તા લોગવતી બ્રિટિશનીતિએ કારણો ભાગ ભજવ્યા છે એ વાત ખરી; પણ એવા છેલ્લે પાટલે એસનારને પણ સમાજમાં દેવાંશ તરીકે પૂજનનાર તે પ્રાકૃત્યો અને ધર્મશુરો જ હતા. પ્રાકૃત્યો બિચારા રેલા ઘરખારી એટલે પુશામતિયા થાય તો તેમને વધુ શું કહી શકાય? પણ લંગેટધારી ધર્મશુરોને પુશામતભાર જનવાની શી જરૂર?

આજે જન્મના પ્રાકૃત્યો મોટે ભાગે બાપડા બન્યા છે. જન્મના ક્ષત્રિયો વ્યસનોથી

ચેરાઈ મોરે, ભાગે છાકટા બન્યા છે. જન્મના બુદ્ધિછંવી વેરથો! ધનલોહપતાને કારણે મોટે ભાગે નફરત બન્યા છે. માત્ર ભારતમાં સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ કે માલુસાઈની દૃષ્ટિએ કઈક ભળવું હોય તો તે ચક્રોએ અને અને સ્ત્રીઓએ વાપરી, ઠાકરમાં, મોળી, બીલ, હરિજનો વગેરેને હું ચક્રોમાં સમાવું છું.

પણ લુઓ તો ખરા, હજી સમાજની મંગા ફવી ઊલટી ચાલે છે! જેનું સ્થાન પહેલું જોઈએ તે છેલ્લા છે અને છેલ્લું જોઈએ તે પહેલા છે. આથી મને લાગે છે કે શૂતકાળના મગીરથો મંગાને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર લાવ્યા હતા. આજના મગીરથોએ પૃથ્વીની કચડાચેલી મોમોરથી મંગાને અધ્ધર ઉપાડી લાવવાની છે. અમજવી વૈસ્ય અને અમજવી ચક્રને ભેળા કરીએ તો આજે ચાર વર્ગ નથી રહ્યા, પણ ચોખ્ખા ચાર વર્ગ પડી ગયા છે. જેના નંજરો પણ

ઊલટા અને, ચી રીતે છે. (૧) ધનછંવી વર્ગ, (૨) શુદ્ધ ધર્મછંવી વર્ગ, (૩) શુદ્ધિછંવી વર્ગ, અને (૪) ખેલછંવી તરછાપથેલો અમજવી વર્ગ કે જેઓના અમર્મ-ચેતન અને રસ રસાં નથી.

હવેની સમાજરચનામાં આ ચાર વર્ગોને સ્થાને ખીચેના ત્રણ વર્ગો થવા જોઈએ: (૧) નગદ ધર્મછંવી વર્ગ, આ વર્ગમાં તપસ્વી સમાજસેવકો અને ત્યાગી શબ્દસેવકો આવ્યા શકે. (૨) વિવેકપૂર્ણ અમજવી વર્ગ, આ વર્ગમાં હરિજનો, સ્ત્રીઓ અને જ્ઞાતિતાઓ અમ્મી શકે કે જેને નગદધર્મની મોટી ફાંક મળી ચૂકી હોય (૩) શુદ્ધિછંવી વર્ગ, આ વર્ગમાં મધ્યમ વર્ગ હશે અને સાચા અમજવીઓની તરફેણમાં હશે.

આ ત્રણ વર્ગોને એકીકરણ મૂકીવારેના ઉદેશ્યો અને જાણવારે થતાં મોટાં આંતરજાતિય યુદ્ધોને અંત લાવશે.

• ★ •

અમ્મુલ કાંદર નિલાની નામે કંઈક મહાન સંત પડ્યો. જાળપણમાં ભગવાદ બહુવા જતી વખતે એમની માતાએ બાલુ નંખાવી આપ્યું ને ડમલાનો અંદર ચાલીસ સોનામદોર સીવો આપી, વિદાય આપતાં માતા બોલી :

‘જેલ, તરેર પડયે આ જ્ઞાતાનો ને મહોરેને ઉપયોગ કરજે. જ્યાં જ્યાં જવ ત્યાં સદાય સાચું જ બાલુડું. એકમાત્ર પ્રદાનો જ હર રાખજે.’

રસ્તામાં મળેલા સોદાગરો સાથે એક અરવજમાંથી અમ્મુલ નિલાની પચાર થતાં હતાં ત્યારે એમનો કાંઈકો લૂચાપો. લૂચરોએ એ અમ્મુલને પૂછ્યું, ‘તારી પાસે કઈ છે કે ?’

માતાની ચિખામણ પ્રમાણે અમ્મુલે હાથમાં જવાળ આપ્યે. ને પેલાને ક્યાં છે કહ્યું, તેણે જવાબમાં એણે સાચી વાત જણાવી. લૂચરોને જ્ઞાતિવાન અવજો પામી ગયો ને કહ્યું :

‘તું સાચું ન જાણેશો હોવ તો મારે આ વાત ક્યાંથી જણાવવી ?’

‘મારી અમ્માએ સદાય સાચું જાણવું જ કહ્યું છે.’

‘પણ તને અમ્મારો ડર ન લાગે ?’

‘મારી અમ્માએ કહ્યું છે માત્ર પ્રદાનો જ હર રાખજે, એટલે માણસનો ડર હું નથી રાખતો. અગેવાને મહોરો પાછો આપતાં કહ્યું :

‘તું તો મોટો મહાત્મા છે, ઊકરા લે આ સોનામદોર અમને એ ન પવે.’

સંપૂર્ણ જ્ઞાન

સ્વામીશ્રી માધવતીર્થ

વિશે કંઈક નવાં દૃષ્ટિબિંદુથી તવામીજીએ અહીં સરળ રીતે ચર્ચા કરી છે.

જશ્ચિમના દેશોના શિક્ષકોને હવે એવું લાગવા માંડ્યું છે કે જે શિક્ષણ હાલમાં આપવામાં આવે છે તે અપૂર્ણ છે; તેથી હવે સંપૂર્ણ શિક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તેને અંગ્રેજી ભાષામાં 'ઈન્ટીગ્રલ એજ્યુકેશન' કહે છે. આ બાબત બરાબર રીતે આપણે સમજી શકીએ તેટલા માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાક પ્રશ્નો લઈને તેનો વિચાર કરીએ.

(૧) જગતનું શું થશે? (૨) દેશનું શું થશે? (૩) સમાજનું શું થશે? (૪) કુટુંબનું શું થશે? (૫) મારું શું થશે?

આવાંઆવા વિચાર ઘણા માણસોના મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં પ્રશ્ન પૂછનારની દશાની તપાસ કરી નથી તેમ જ જગત કે દેશ કહેતા નથી કે પોતે કહેતા છે, જેટલે પ્રશ્નો અપૂર્ણ છે અને તેથી આપણા સુધારાનો કે શિક્ષણનો અંત જણાતો નથી. હવે ઉપરના પ્રશ્નોમાં થોડા સુધારા કરીએ તો તે પ્રશ્નોનું સ્વપ્નનીચે પ્રમાણે થશે :

(૧) મને જે જગત દેખાય છે તેનું શું થશે? (૨) મારા દેશનું શું થશે? (૩) મારા સમાજનું શું થશે? (૪) મારા કુટુંબનું શું થશે? (૫) મારું શું થશે?

આ પ્રશ્નો પણ અપૂર્ણ વિદ્યાવાળા છે. એમાં પણ ખામી છે. આ પ્રશ્નોમાં પણ હું કોણ અને મારું જ્ઞાન કેવું છે તે બહુવાનું

માનવીની એક નહિ હબરો જિંદગી પસાર થઈ નય છતાં આ વિશ્વની જ્ઞાનકિર્તાણ એટલી મોટી છે કે માણસ એનો કદી થે પાર પામી શકવાનો નહીં. ગઈ કાલ સુધી સંપૂર્ણ જેવું લાગતું અબુધ જ્ઞાન આજે આપણને અપૂર્ણ લાગે છે અને વિધિવિધ કક્ષાના માયાના આવરણને પરિણામે માનવી જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ બની શકતો નથી. આ જ્ઞાન વિશે, વિદ્યા

ખાકી રહી બચ છે. તેથી હવે એ પ્રશ્નો પૂછ કરી ફરીથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે નીચે પ્રમાણે ચૂકી શકાય :

(૧) હાલના મારા જ્ઞાનથી જે જગત દેખાય છે તેનું શું થશે? (૨) હાલના મારા જ્ઞાનથી જે મારો દેશ જણાય છે તેનું શું થશે? (૩) હાલના મારા જ્ઞાનથી જે મારો સમાજ જણાય છે તેનું શું થશે? (૪) હાલના મારા જ્ઞાનથી જે મારું કુટુંબ જણાય છે તેનું શું થશે? (૫) હાલના મારા જ્ઞાનથી જે હું છું તેનું શું થશે?

આ પ્રશ્નોનો મુખ્ય આધાર મારા જ્ઞાન ઉપર આવેલો છે. હવે મારું જ્ઞાન કેવું છે તેની તપાસ કરવી હોય તો મારા હાલના જ્ઞાનથી જરા જુદા રહીને મારા જ્ઞાનની આસક્તિ વગર તપાસ કરવાની ટેવ પાડવી બેઠકે; કારણકે ન્યાં આસક્તિ હોય ત્યાં સમતાથી વિચાર થઈ શકતો નથી, જેમકે :

(૧) દાકતરબધા દરદીને સમતાથી તપાસે છે, પણ પોતાના ઘરમાં કોઈમરદું પડ્યું હોય તો તે સમતા રાખી શકતો નથી.

(૨) ધકીલ બંધાના કેસ સમતાથી ચલાવી શકે છે, પણ પોતાના ઘરના કેસમાં તે બીજાની સલાહ લે છે.

(૩) મ્યુનિસિપાલિટીનો કારકુન ગામમાં થયેલા જન્મમરણ સમતાથી નોંધી શકે છે, પણ પોતાના ઘરમાં જન્મમરણ ચર્ચા હોય તો તે નોંધવામાં તે સમતા રાખી શકતો નથી.

(૪) એન્જનિયર બીબનાં ઘર સમતાથી બાધી રહે છે, પણ પોતાનું ઘર બાધવા માટે એ બીબ એન્જનિયરની સલાહ લે છે.

(૫) લેખક બીબનાં લખાણમાં ભૂલ કાઢી રહે છે, પણ પોતાના લખાણની ભૂલ ભેઈ શકતા નથી.

(૬) યહ્યુ સમાજસેવકો પોતાં સિવાય બીબ જમાને સુમારવાની ઇચ્છા કરે છે.

તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાંજ્યાં આસક્તિ હોય છે, ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન હીક રહેતું નથી.

હવે આસક્તિવાળી દશાના જ્ઞાનમાં અને આસક્તિવગરની દશાના જ્ઞાનની તપાસ કરવી હોય તો એવા સંભોગો માત્ર સ્વમમાં અને ભગત અવસ્થામાં મળે છે. સ્વમમાં સ્વમની આસક્તિ રહે છે અને ભગત અવસ્થામાં ભગત અવસ્થાની આસક્તિ રહે છે પણ સ્વમમાં ભગતની આસક્તિ રહેતી નથી અને ભગતમાં સ્વમની આસક્તિ રહેતી નથી. તેથી હવે આપણે એક દશામાંથી ભવિષ્યનો વિચાર હાથે પછી બીજી દશામાં તેની તપાસ કરીએ. સ્વમમાં એક માણસને નીચે પ્રમાણે વિચાર આવે છે :

(૧) મને જે જગત દેખાય છે તેનું શું થશે ? (૨) મારા દેશનું શું થશે ? (૩) મારા સમાજનું શું થશે ? (૪) મારા કુટુંબનું શું થશે ? (૫) મારું શું થશે ?

સ્વપ્ન વખતે આ પ્રશ્નો ભગત અવસ્થા એવા જ છે, કારણકે સ્વમ વખતે તે સ્વમ નથી; ભગ્ના પાત્રી આપણે તેને સ્વપ્ન કહીએ છીએ.

એ વખતે પણ મને જે જગત દેખાય છે તેનું શું થશે અને હાલના જ્ઞાનથી જે દેખાય છે તેનું શું થશે એવા જ પ્રશ્નો છે, પણ પોતાનું જ્ઞાન પ્રશ્નની આસક્તિમાં છે તેથી સ્વમ વખતે સાચો જવાબ મળતો નથી. આસક્તિ છોડી ભગતમાં હું આવ્યો તો સ્વમના એ પ્રશ્નો જતા રહ્યા અને અર્ધ ચિત્ત તૈયાર કર્યા પછી તેમાં ભૂલ છે કે નહિ

તે એવા માટે ચિત્તકાર જરા દૂર જઈને એનારાની દૃષ્ટિથી ચિત્તને ફરીવાર જુએ છે; તેમ હવે સ્વમની ભગતમાં ફરી એવા જ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા. ભગત અવસ્થામાં પણ પોતાનું જ્ઞાન પ્રશ્નોની આસક્તિમાં છે તેથી સાચો જવાબ મળતો નથી, અને ભવિષ્યનો અંત આવતો નથી તેમ જ મરણ સુધી પણ તેનો જવાબ મળતો નથી. તેથી પહેલાં આસક્તિ છોડીને ભગત અવસ્થાના પ્રશ્નો હીક કરવાની જરૂર છે, પણ ભગતની આસક્તિ છોડવી હોય તો સ્વમમાં જવું ભેઈએ અથવા સંન્યાસ લેવો ભેઈએ. તે સિવાય બીજી આસક્તિ છૂટતી નથી.

આસક્તિમાં સ્વભાવ કેવો છે તે માટે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં અમેરિકામાં એક પ્રધોગ થયો હતો. આપણી પૃથ્વી ધરમાં (આકાશમાં) ફરે છે. તેની ગતિ માપવા માટે એક પ્રધોગ કરવામાં આવ્યો હતો પણ તેનું માપ નીકળી શક્યું નહિ. યહ્યુ વિજ્ઞાનીઓની ૧૮ વર્ષની મહેનત પછી ઈ. સ. ૧૯૦૫માં મો. આઈન્સ્ટાઈને ગણિતથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે જ્યાં સુધી એનારો પૃથ્વીની સાથે ફરે છે ત્યાં સુધી તે પૃથ્વીની ગતિ બહુી શકે નહિ. સુધ્ધ ઉપરથી ભેઈએ તો પૃથ્વી ફરતી દેખાશે અને પૃથ્વી ઉપરથી ભેઈએ તો સ્વમ ફરતો દેખાશે. જે જનાવની સાથે એનારાની આસક્તિ હોય તે જનાવ સાપેક્ષ જની બન્યો, તેથી એનારાની દશા ભરવા વગર જનારાની સ્થિતિમાં રાકાય નહિ આ સિદ્ધાંત સાંભળીને પશ્ચિમના કરોડો માણસોને એમ લાગ્યું કે અમે ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી ભૂતમાં પડ્યા હતા અને એક માણસે કરોડો માણસની ભૂલ પકડી. આ આપણા જમાનામાં મોટામાં મોટી શોષ છે, પણ જે માણસને પોતાના જ્ઞાનમાં આસક્તિ છે તેને પોતાના જ્ઞાનમાં રહેલી ભૂલ સમજાવવી બહુ અઘરી પડે છે. સ્વમના અનુભવથી તેની

ખાત્રી થાય છે.

પણ મારું હાલનું જ્ઞાન ઘોડું છે તેની ખાત્રી શી રીતે થાય અને સાચું જ્ઞાન કયે પ્રકારે મેળવવું, એવો પ્રશ્ન સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થાય તો સ્વપ્નની ભૂલ કાઢવા માટે જાગ્રત અવસ્થામાં આવવું જોઈએ અને જાગ્રત અવસ્થાથી ભૂલ કાઢવી હોય તો સંન્યાસ લેવો જોઈએ, અથવા સંન્યાસી જેવા થવું જોઈએ. અમેરિકાનો પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની એમરસન કહે છે કે માણસની વચ્ચે રહી માણસ થવું સહેલું છે, એકાંતમાં રહીને બ્રહ્મજ્ઞાની થવું સહેલું છે, પણ માણસની વચ્ચે રહીને બ્રહ્મજ્ઞાની થવું મુશ્કેલ છે.

કોઈ ગાયના મનમાં હવે એ પાંચે પ્રશ્નો ફરીથી મૂકીએ તો એ પ્રશ્નો માણસથી સમજી શકાશે નહિ; કારણકે એ જુદા પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રશ્નો છે અને જુદી કોટીના પ્રશ્નો છે. એ પ્રશ્નોમાં જ માણસની બુદ્ધિની આસક્તિ લગી ગઈ છે. ગાયના જીવનમાં એવા પ્રશ્ન હોય જ નહિ.

હવે કોઈ દેવના મનમાં પણ એ જ પ્રશ્નો મૂકીને તપાસ કરીએ તો માલુમ પડશે કે દેવાના આવા પ્રશ્નોમાં પણ માણસની વિચાર-સરણીની આસક્તિ લગી ગઈ છે.

તેથી દેવકોટીની ઉપર જવડાની જરૂર છે અને માણસની આસક્તિવાળા વિચાર પણ છોડી દેવાની જરૂર છે. ભવિષ્યના વિચાર છોડવાની વિદ્યા હાલના કાળના શાળાઓમાં, કોલેજોમાં, વર્તમાનપત્રોમાં કે સિનેમામાં મળે તેવું નથી, તોપણ આપણા હાલના જમાનામાં એક માણસે ગણિતથી એવી શોધ કરી છે કે આપણા જીવનમાં સાચા ભવિષ્ય જેવું કે સાચા ભૂતકાળ જેવું કશું છે જ નહિ. એ શોધ કરનાર ડૉ. આઇન્સ્ટાઇનને નોબેલ પુરસ્કાર મળેલું છે પરંતુ એમનું ગણિત એવું અધરું છે કે હજી બહુ થોડા માણસો તે સમજી શક્યા છે.

પણ આ ખામત નીચે પ્રમાણે એક સામાન્ય દર્શાતથી સમજી શકાય તેવી છે. માનો કે કોઈ શહેરમાં કોઈ રાખની સવારી નીકળી છે. તે વખતે એક શેરીના માણસો કહે છે કે સવારી ગઈ, બીજી શેરીના માણસો કહે છે કે સવારી આવે છે; અને સવારીની સાથેના માણસો માટે સવારી આવી નથી તેમ ગઈ નથી. આ પ્રમાણે એક જ ખનાને બેનારાની સ્થિતિ ઉપરથી ત્રણ કાળ પડી બાય છે. તેવી જ રીતે જેઓ ભગવાનનું નિત્ય સ્મરણ રાખી નેલ ભગવાનની સાથે રહે છે તેમને માટે ભૂતકાળ કે ભવિષ્ય કાળ નથી. તેઓ આપણા જગતને નવી દૃષ્ટિથી જુએ છે. દાકતર દરદીનું હૃદય તપાસી તેના આખા શરીરનો પરિચય ફાળમાં આપી શકે છે, તેમ જ્ઞાની ભક્તો ફાળમાં જગતમાં બ્રહ્મભાવ અનુભવી શકે છે, પણ જેઓ બ્રહ્મ ભાવ મેળવી શકતા નથી તેમને ભૂત ને ભવિષ્ય લાગે છે. ઉપરના દર્શાતમાં સવારી ભેગા પછી એક પછી એક શેરીના માણસો બીજે રસ્તેથી આગળ આવે તો સવારી આવે છે એવું લાગે અને ભૂતમાંથી ભવિષ્ય થાય; અને બીજી શેરીના માણસો પહેલી શેરી પાસે આવે તો ભવિષ્યમાંથી ભૂતકાળ થાય.

એક માણસે શ્રી રમણ મહર્ષિને પૂછ્યું કે ‘જગતનું ભવિષ્યમાં શું થશે?’ મહર્ષિએ કહ્યું: ‘તમે વર્તમાન જગત પાંચ બરાબર બાજુતા નથી, તે પહેલાં ભવિષ્યના વિચાર કરવા નકામા છે. માટે પહેલાં વર્તમાન જગતને બરાબર જોતાં શીખો.’ વર્તમાન જગતને બરાબર જોતાં શીખવું હોય તો બેનારાની દશાનો વિચાર કરવો જોઈએ; એટલે બેનારા કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે બહુ જોઈએ, તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવું જોઈએ.

જગતની ઉત્પત્તિ ખામત સર રાખાકુંપન કહે છે. ‘ઉત્પત્તિનો વિચાર નિઃશ્ચયત્મક

રીતે ચર્ચા શકે તેવું નથી થયું કાળ પહેલાં ભગવાન એકલા હતા અને પછી પોતાની રમત માટે ભગવાને જગત બનાવી દીધું એ વાત બંધબેસતી નથી. નિરાકારમાંથી સૌકાર, શી રીતે ચર્ચા શકે તે સમજતું નથી. બીમાંથી, જાડ થાય છે તેમ ભગવાનમાંથી જગત થયું હોય તો જાડ થયા પછી બી મળતું નથી, તેમ જગત થયા પછી ભગવાન મળે નહિ એ ભગવાનના થોડા અસમાંથી જગત થયું હોય તો ભગવાનના ભાગ પડી જાય છે. આપણે ભગવાનનો એક ભાગ ઉપર રાખીએ અને બીજો ભાગ નીચે રાખીએ તો તેમ બની શકે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આ બાબતમાં બહુ વિચાર કર્યા છે, પણ ચોક્કસ નિહાંય કોઈ આપી શક્યા નથી. આમ, થવાનું કારણ એ છે કે માણસની દૃષ્ટિથી ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજી શકાશે નહિ; અને ભગવાન સર્વવ્યાપી અખંડ તત્ત્વ હોવાથી તથા વિકારરહિત હોવાથી તેમાં ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યના ભાગ પડતા નથી.

ત્યારે જગતનું કોકકું ઠીક થાય શી રીતે ? માટે જગત ઠીક થાય તેવું છે ? ના, આપણું જગત ઠીક થાય તેવું નથી. આ બહુ અધરી વાત છે. સ્વપ્નમાં એવા વિચાર આવે કે 'જગતનું કોકકું શી રીતે ઠીક થાય,' પણ બધા પૂછી એ પ્રશ્ન રહેતો નથી. એક દયાનો પ્રશ્ન બીજી દયામાં રહેતો નથી, તેથી આપણે જ્યાં થવું છે તે પહેલાં નક્કી કરી લેવું એક એ.

માણસની દૃષ્ટિએ માણસોના પ્રશ્ન સાચા છે પણ માણસની દૃષ્ટિ સાચી નથી. એ સિદ્ધાંત સમજવામાં સુક્ષ્મ શુદ્ધિની જરૂર છે. ત્યારે કરવું શું ?

એ પ્રશ્ન ઉપન કર્યા પહેલાં કેવા થવું

છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. માણસ તરીકે રહેવું ગમતું હોય તો, જેમ બધા રહે છે તેમ રહેવું, મહાત્મા જેવું થવું હોય તો મહાત્માના જ્ઞાન પ્રમાણે રહેવું એક એ; પણ મહાત્મા થવામાં અંતિમ સંયમ અને અના-સંક્રિતતી જરૂર પડશે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે સાચું સુખ મેળવવા માટે જે સાધન ઉપયોગમાં લેવાં પડશે તે પહેલાં બહુ અધરાં ઈન્દ્રિય જેવા ભાગશે. જ્યારે શુદ્ધિ આત્મમય થાય ત્યારે જ તેનો લાભ મળે સારો લાગેથી મળી શકે છે પણ સારા સાધુ મળવા મુશ્કેલ પડે છે. પૈસાદાર થવું સહેલું છે પણ સાદા થવું મુશ્કેલ છે, પ્રખ્યાત થવું સહેલું છે પણ કોઈ વખાણ ન કરે તેવા આસક્તિ-રહિત થવું મુશ્કેલ છે. બધા મારા વખાણ કરે તો ઠીક અને કોઈ મારી નિંદા ન કરે તો ઠીક એવું બની શકતું નથી; કારણકે કેટલાક માણસો આવું જગત બનાવવા માટે ભગવાનને પણ માગે છે છે તેથી આસક્તિ હોયવી અને નિરભિમાનપણું મેળવવું એ જરૂરનું પણ બહુ મુશ્કેલ કામ છે.

સાદા અને સરળ માણસ પોતે જ રાખે છે. તે પોતાને માટે પોતે કાયદા બનાવી મૂકે છે બેથી તેનું સ્વરાજ્ય તેની પાસે છે, તે સયમથી રહે છે તેથી તેનું સ્વરાજ્ય વૈભવનું નથી જેનું સ્વરાજ્ય બગડતું નથી તેને. ભવિષ્યના વિચાર આજતા નથી.

'તે તું છે' એ બેદાંતનું મુદ્દાબદ્ધ છે.

'તે તું મહર્ષિ' એમ કહેલું બધી તેથી સાચા જ્ઞાન માટે ભવિષ્યની જરૂર નથી, પરંતુ 'આ દેહ તું નથી' એવું જ્ઞાન પણ મેળવવું એક એ.

તેથી સાચું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું અને જોડું જ્ઞાન કેવું હોય તે પહેલાં શીખવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી માયાનું સ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યાંસુધી જ્ઞાનજ્ઞાન મળે નહિ.

તો રહે જ છે. વિવિધ પ્રકારના અંકુશો હોય છે ત્યારે, ને નથી હોતા ત્યારે અસંતોષી માનવીના મનની શી સ્થિતિ છે તેનો નમૂનેદાર ચિતાર લેખકે આપ્યો છે. આ વાંચી વર્તમાન અંકુશ વિષે આપણે અસિપ્રાય નક્કી કરીએ.

૨૪. કાપડ પરના અંકુશથી તો તોખા થઈ ગયા. મહિનાઓમાં એ જશે કે નહિ ? તમને શું લાગે છે ?' મારી પાડોશમાં રહેતા ગૃહસ્થે મને પૂછ્યું. 'કેમ આટલામાં કંટાળી ગયા ?' મેં સામો સવાલ કર્યો.

'કંટાળી તે કેમ ન જવાય ? વખત બગાડીને પહેલાં હારમાં ઊભા રહેવાનું; પછી વારો આવે ત્યારે' ભેંકડું કાપડ બલાસ થઈ ગયું હોય. બલાસ થઈ ગયું ન હોય તે આપણને ભેંકડું ન હોય. આખરે ત્રણચાર દુકાને હારમાં ઊભા રહીને પૈસા ને મગજ બગાડીને અણગમતું કાપડ ને તે પછુઓછા પ્રમાણમાં લઈ આવવું પડે. આના કરતાં તો પહેલાં હવું તે ઠીક હવું. ભલે પૈસા દોઢા કે બમણા ખર્ચવા પડતા, પણ ભેંકડો તેટલું ને ભેંકડો તેવું કાપડ મળી શકતું તેમજ એમણે જવાબ દીધો.

'કાપડ પરનો અંકુશ નીકળી ગયો હતો ને વેપારીઓએ મોથી બસો ટકા ચઢાવીને માલ વેચવા કાઢ્યો હતો, ત્યારે તમે શું કહ્યું હતું તે યાદ છે ?' મેં એમને પૂછ્યું.

'શું ? મેં શું કહ્યું હતું ?' એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'તમે તે વેળા એમ કહ્યું હતું કે 'આ અંકુશો કાઢી નાખવાની જેણે સલાહ આપી

અંકુશ માત્ર હાથીને જ હોય કે, હોષા થઈ એવું નથી, માનવીને પણ એની જરૂર છે; છતાં અંકુશની સ્થિતિ એક નીતે 'હાશીના કરવત' જેવી છે. અંકુશ હોય ત્યારે તે અદારા લાગે છે, નથી હોતા ત્યારની પરિસ્થિતિ પણ મોટા ભાગના લોકોને ગમતી નથી. આપણે ભણવું ભેઈએ કેદરેક સર્માજમાં, ફરેક કાળે, અમુક પ્રમાણમાં, અંકુશ ને હાથકાજો

છે તેણે મોટી ભૂલ કરી છે. પૈસાદાર લોકોને એથી સગવડ મળી ગઈ છે. વેપારીઓને નફો કરવાની તક મળી છે; પણ ગરીબ વર્ગનો તો એમાં મરો જ થયો છે. હવે તો 'જેમ બને તેમ જલદી ફરીથી અંકુશ આવી જાય એ જરૂરનું છે.' અને હવે અંકુશ આવી ગયા પછી તમે એની વિરુદ્ધ પોકાર પાડવા લાગ્યા છો.' મેં કહ્યું.

'હા, તમારી વાત તો ખરી છે. અંકુશ ઊડી ગયા પછી મને એમ લાગ્યું 'હું ખરું' પણ હવે એમ થાય છે કે આના કરતાં એ સ્થિતિ સારી હતી, એમણે કહ્યું.

ત્યારે પહેલવહેલી માપબંધી આવી અને અમુક ભતના અનાજ પર અંકુશ આગ્યા ત્યારે લોકો એનાથી કંટાળી જઈ કહેતા હતા: 'આ અંકુશથી તો હેરાનહેરાન થઈ ગયા. હવે તો કાઈ પણ નીતે એ ભય તો સારું.' ત્યાર બાદ એક પછી એક અંકુશો ઊઠાવી લેવામાં આગ્યા, ત્યારે દખાવેલી કમીન પરનું દખાણું ઊઠાવી લેતાં એ ગમણા નેરથી છટકે છે નેમ અંકુશો ઊડી જતાં અનાજના ભાવ આસપાસે પહોંચ્યા. લોકોએ ફરી કકળાણ કરી ચૂક્યું: 'અંકુશો જતા રહેવાથી વેપારીઓ અમારું' દોહી ચૂસવા લાગ્યા છે. અંકુશો ફરી વાર ને બદ્દ કડક નીતે જલદીથી' મુકાવા ભેઈએ, ફરી ત્યાર કડક

અંકુશ નહિ આવે તો ગરીબ લોકોનો દાખ આપે નહિ રહે.’

આમ અનાજ તથા કાપડ પર અંકુશ આવ્યા, ગયા ને પાછા આવ્યા. તે ભેષને એક બચ્ચે ટીકા કરતાં કહ્યું હતું કે ‘આપણા લોકોમાં નિઃશ્વયજન નથી. પેતાને શું ભેષે છે તે શું નથી ભેષેલું તેની પણ એમને સમજ પડતી નથી. અંકુશ ખૂનનાર ને તેનો સ્વીકાર કરનાર, અંકુશ ઉઘાવવાની સલાહ આપનાર અને એ ઉઘાવનાર : બંનેમાં ઠાઈ પણ ભતનો દડ નિશ્ચય ને ત્વરિત નિશ્ચય કરી નાખવાની ને પછી એ નિશ્ચયને વળગી રહેવાની શક્તિનો અભાવ હોય એમ દેખાય છે.’

આ ભતની ટીકા ફક્ત અનાજ કે કાપડનાં અંકુશ પરત્વે ને અમુક વગે વિષે જ કરવી તે ટીકાના વિષયની મર્યાદા બહુ જ સાંકડી બતાવવા જેવું છે. થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં લગભગ બધા જ મનુષ્યો માટે આવી ટીકા કરી શકાય.

એક બાજતમાં અજવા ને અંકુશ વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. બાહ દરિજો ભેતા પતિ પત્ની પર અંકુશ રાજે છે, પણ ઘણીવાર પત્ની પતિના અંકુશરૂપ બને છે. ઘણા માને છે અને સુધારાનો ઝડો લઈને સ્થળેસ્થળે ભાષણ કરનારા પુરુષો ને સ્ત્રીઓ વારંવાર પોકારીને કહે છે કે પુરુષે સ્ત્રીને ગુલામ બનાવી છે. અત્યંત દહતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યામાં આવતા સિદ્ધાંતોની પેઠે એમની વાત સાચી પણ છે અને ખોટી પણ છે. એમાં અર્ધ સત્ય રહેલું છે. ‘પૂરેપૂરું સત્ય કહેવું હોય તો એમ કહેવું ભેષે છે કે પુરુષે સ્ત્રીને ગુલામ બનાવી છે, અને સ્ત્રીએ પુરુષને ગુલામ બનાવ્યો છે. બંને એકબીબનાં શૃંક ને શેઠાણી, ધણી ને ધણિયાણી, ગુલામ ને માલિક વારાફરતી ને કાંઈક વાર એક

સાથે બને છે.

સ્ત્રી ન હોય ત્યારે કેરો હોય તેવી અનેક વસ્તુ પુરુષ સ્ત્રીની હાજરીમાં કરી શકેલા નથી. એની સ્ત્રી એને કંઈ કહે નહિ, વાંધા ન ઉઠાવે તોપણ ફક્ત એની હાજરીને લીધે જ અમુક કાર્ય કરવાની એનામાં હિમત રહેતી નથી. સ્ત્રીની ગેરહાજરીમાં જંગલમાં ફરતા વાઘ જેવો નિરંકુશ ને મસ્તીગોર પુરુષ એની હાજરીમાં બકરા જેવો નરમ ને હીલો ઘઈ બય છે. આમ પુરુષ પર સ્ત્રીનો અબલવરે પણ અંકુશ રહે છે. અનાજ ને કાપડ પરના અંકુશની પેઠે આ અબલાજનનો અંકુશ પણ એને હોય છે ત્યારે નથી ગમતો અને નથી હોતો ત્યારે એની ગેરહાજરીથી એ ભેચેન બની બય છે.

કવિવર ટાગોરે એક ટેકાણે એવી મતલબનું લખ્યું છે કે પ્રજાએ પહેલાં પુરુષને ઘડીને પૃથ્વી પર મોકલી આપ્યો. પુરુષને બહુ એકલું લાગ્યું. એટલે એમણે સ્ત્રીને સરખવી પુરુષના સાથી તરીકે મોકલી આપી. થોડા વખત તો પુરુષને સ્ત્રીના સહવાસથી બહુ આનંદ આવ્યો. એની કાલ્પિકાલી ભાલ્લી ને મીલીમીલી માગણીથી એ બહુ રાજ થયો. મહુ પાછીથી એને કંટાળો આવવા લાગ્યો. આખરે પ્રજા પાસે જઈને એણે કહ્યું : ‘તમે આ રમકડું મને રમવા માટે આપ્યું છે તે મને હવે ગમતું નથી. હું બોનાથી મરાઈ ગયો. તમે પાછું લઈ લો.’ પ્રજાએ સ્ત્રીને પાછી બોલાવી લીધી. સ્ત્રીના ગયા પછી જેટલોક વખત તો પુરુષને નિરાંત ચર્મ હોય એમ લાગ્યું. એ શાવે તેમ દહરવાદહરવા લાગ્યો. પણ વળી પાછું એકલું એકલું લાગવા માંડ્યું. એકલતા ન સહેવાઈ એટલે એ ફરી પ્રજા પાસે ગયો, ને ‘દેવ, પેલા રમકડા વગર મને ગમતું નથી. એ ભાંગી ગયું ન હોય તો મને પાછું આપો.’ એમ કંઈને

સ્રીની એણે માંગણી કરી. બ્રહ્માએ જેને સ્રીની ફરી સોંપણુ કરતાં કહ્યું : 'ભે, આ વાર તને ફરી એની સોંપણુ કરું છું. હવે તું ફરી પાછો આપવા આવશે તો હું નહિ લઉં.' 'ના દેવ, હવે હું એવે ફરીથી ત્યાગ નહિ કરું,' એમ વચન આપીને પુરુષ બ્રહ્માની પાસેથી સ્રીને ધર્ષને રાજી થતાં ઘેર ગયો. ઘેર ગયા પછી થોડો વખત રહીને એ પાછો કંટાળ્યો. પણ બ્રહ્માને વચન આપેલું હોવાથી એ સ્રીનો પરિત્યાગ કરી શક્યો નહિ.

આ છે તો કાલ્પનિક કથા પણ એમાં લગભગ આપણા બધાના અનુભવની વાત ટાંગેરું કહી દીધી છે. અમારા બાણકાકા મંજાકાકી ઘરમાં હોય ત્યારે 'દેવેશ' એની સાથે ઝઘડ્યા જ કરે છે. મંજાકાકી કંટાળીને એની બહેનને ત્યાં ચાલી જાય છે ત્યારે પાંચસાત દિવસ બહારદુરી પૂર્વક ધરસંસાર એકલે હાથે ચલાવવાનો અખતરો કર્યો પછી બાણકાકાને મંજાકાકીની યાદ સતાવવા માંડે છે અને દરેક દિવસની અંદર તો એ પણ યોતાની સાળીને ત્યાં જઈને મંજાકાકીને સમજાવી પટાવીને પાછા લઈ આવે છે. વળી પાછો ઝઘડો શરૂ થાય છે ને મંજાકાકી રિસાઈને બહેનને ઘેર જતાં રહે છે ને ફર, પાછા બાણકાકા સાતેક દિવસ પરાણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમને અનુભવ કરી મંજાકાકીને મનાવવા ઉપકે છે. આમ ચાલ્યા જ કરે છે.

અંકુશની બાળતમાં પણ બને છે. કાપડ કે અર્નજ પર અંકુશ હોય તો તે કપરા લાગે, ન હોય ત્યારે એ વહાલા લાગે. એના વિશેષે વડૂમી વેદના અનુભવથી પડે. અનાજ કે કાપડના જ નહિ, પણ બધા અંકુશોની બાળતમાં આપણી વૃત્તિ આ પ્રકારની રહે છે.

હું જ્યાંથી બસ પકડું છું ત્યાં આગળ 'કયુ' બનાવીને હારમાં ઊભા રહેવાનો

રિવાજ નથી. બસ આવે ત્યારે ધક્કામુક્કી કરી આગળનાં પછો મારી, માછળનાં આગળ આવતાં અટકાવી, કોઈનો ખભો, હાથ, છત્રી કે કંઈ નહિ તો પગ પકડીને પણ એ જાણની વચ્ચે ભરાઈને બસમાં દાખલ થઈ જવું એ જ નિયમ સામાન્ય રીતે ત્યાં પ્રવર્તે છે. હું જ્યારે ધક્કામુક્કી કરીને બસમાં જગા મેળવી શકું છું ત્યારે આ સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ખરાબ છે એવા વિચારેય મને આવતા નથી. પણ મારી પછી આવેલા મને ગરદનમાંથી પકડી દૂર હસેલીને કેવળ પશુબળને લીધે જ બસમાં ચઢી જાય છે ને 'જગા નહિ, દુસરા માડી,' એમ કહીને ગસંતી અંદર પરાણે દાખલ થઈને કોર આગળ ઊભા રહેલા મારા શરીરને હળવેથી અડકીને કંડકટર જ્યારે નીચે ઉતારે છે ત્યારે મારો પુણ્ય પ્રકોપ ભલૂકી ઊઠે છે :

'હું આગળ હતો. પાછળથી આવેલાઓ ધક્કો મારીને અંદર ધૂસી ગયા. એ કેમ ચાલે ? અહીં 'કયુ' હોવી જોઈએ,' એવી ફરિયાદ હું કરવા માંડું છું. થોડા દિવસ પર એ જગાએ 'કયુ' રચવાનો પ્રયત્ન એક સિપાઈની મદદથી અને કર્યો. હું હારમાં લગભગ છેલ્લો હતો. એક પછી એક આવતી ખૂસોમાં મારી આગળનાઓને ચઢતા જોઈને હું નિરાશ થઈ ગયો. આના કરતાં તો મહેલાની માફક ધક્કામુક્કી કરી 'ચઢી જતા હતા તે જ સારું' હતું એમ મને થયું. આખરે મારો નંબર સૌથી આગળ આવ્યો. હવેની બસમાં મને. શિક્ષક જગા મળશે એમ મને લાગ્યું. 'પણ' તે દરમ્યાન આગળની બસમાં સિપાઈ દાદા, 'દમયંતી'ને નિરાધાર દશામાં મૂકીને અડધી રાતે નજરાબ નાસી ગયા હતા તેમ, અમારી હારને લાચાર સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલી ગયા હતા, તેની મને ખબર નહોતી. બસ આવી, અને સિપાઈના અંકુશ

માથી છૂટેલા હારના માણસો ધસાડામુકી કરી, જેને જેમ કાલે તેમ, અંદર દાખલ થઈ ગયા. ને હવે તો મને ચોક્કસ જગા મળશે જ' એવી આશામાં ને આશામાં શાંત ચિત્તે જીએલેા હું વા ખાતો રહી ગયો ને મારી પાછળનાં એને લઈને ચાલી જતી જસને મો રાડીને જોતો જીલો રહ્યો.

'ક્યુ' જનાવીને પછી સિપાર્થ ક્યાં લાગી ગયો? આપણા લોકોમાં જરા પણ સમ્યક્તા કે શિસ્ત નથી. શું સિપાર્થ હોય તો જ આપણે 'ક્યુ' સાચવી શકીએ? આપણી મેજે હારને અખતિત ન સખી શકીએ? બદાના અંકુશ સિવાય આપણી પોતાની મેજે નિયમનું પાલન ન કરી શકીએ? આવા આવા અનેક વિચાર મને આવ્યા પંજુ તો વેળા હું પોતે પણ વગર અંકુશે આવા નિયમોનું પાલન ભાગ્યે જ કરું છું એ વાત બૂકી ગયો હતો!

'ક્યુ' વિષેનું આ નાનકડું ઉદાહરણ આપણી આખી અંકુશની પ્રધાને લાગુ પડી શકાય તેમ છે. એ હોય છે ત્યારે ગંભીર નથી, કારણકે એમાં સૌને ઠોઈ ને ઠોઈ પ્રકારનો ભોગ આપવો પડે છે એ ભય છે ત્યારે આપણાથી ખાયા પ્રમાણમાં નિરંકુશતાનો લાભ ઉઠાવી શકાતો નથી. બીજાઓ એનો લાભ ઉઠાવી ભર છે ને આપણે, હેરાન થવું પડે છે. આપણા કરતાં નબળા હોય છે તેના કરતાં આપણે નિરંકુશ રિયતિનો વધારે લાભ ઉઠાવીએ છીએ, પણ આપણી નજર હંમેશાં છાંચે હોય છે. આપણા કરતાં વધારે શક્તિશાળી કે સાધનસંપન્ન પુરેવા આપણાથી વિશેષ પ્રમાણમાં એવી રિયતિનો લાભ ઉઠાવતા હોય છે તે તરફ જ આપણી દ્રષ્ટિ રહે છે અને તે કારણે અંકુશની ગેરહાજરી આપણને સહે છે.

બહારના દબાણ વિના લોકો અમુક

નિયમો સારા છે મુદ્દે તેનું અનુકરણ કરવું એઈએ એમ સમજીને એ નિયમો પ્રમાણે ચાલશે એમ આપણને શરૂઆતમાં લાગે છે, ને તેથી અંકુશને દૂર કરવાનો અખતરો અજમાવી એઈએ છીએ પણ એ અખતરો બારે પડી ભય છે, કારણકે બહારના દબાણ વિના બીજાને ભોગે પોતાનું કલ્યાણ થવું હોય, નહીં ભલે એ કલ્યાણ કોઈક ગેરવાળખી, અન્યાયી ને અપ્રામાણિક માર્ગે થવું હોય તો તે જવું કરવા મોટા ભાગના લોકો તૈયાર હોતા નથી.

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, રાષ્ટ્ર, સમાજ આદિ સંસ્થામાં રહેવું એને ગમે છે, પણ એ એકલપેરી પણ એટલો જ છે. એને જ્ઞાતિ, રાષ્ટ્ર કે સમાજનું બંધું કરવા માટે પોતાને કંઈક ગ્રામાવધુ પડે તે બહુ રચવું નથી. સમાજ પાસેથી એ ધણુ ખર્ચ કંઈક લેવા માગે છે, સમાજને દેવા ભાગ્યે જ ધરૂં છે.

જેના પર સ્નેહ હોય તેને ખાતર સહન કરવું માણસને અમરું લાગતું નથી, જીલડું પ્રિયજનને કાળે સહન કરવામાં ધણુને આનંદ આવે છે. આમ છતાં કોઈક ગમતી વસ્તુ એક જ જલુને મળે એમ હોય ત્યારે કોઈક વાર પોતાને બમર પણ ન પડે એવી રીતે પતિ કે પત્ની બીજાને મૂકીને તેના ઉપભોગ કરી લે છે. અમ ન પતિને ખાતર આજે પાટા બાંધી સ્વેચ્છાએ સ્ત્રી સ્વીકારનાર ગ્રામીણી જાણે ફળને તોડતા ખાતર પુત્રોના લગ્ન પૈર ચઢે એ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. પણ એવું પણ ધણીવાર સારા માણસથી થઈ ભય છે.

આમ જેને ખાતર ભવિષ્યન આપવાનું મન થાય તેને પણ કોઈક વાર નિસારી માણસ પોતાનો સ્વાધ સ્વાધી લે છે, તો સમાજ જેવી સંસ્થા, જેના પર પ્રેમ નીખવે

એ બહુ મુશ્કેલ છે, જેના કલ્યાણુ ખાતર સ્વેચ્છાએ લોગ આપવા માંહુસુ લાગ્યે જ તૈયાર થાય. આટલા માટે સમાજ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ, આદિ તરફથી અમુક અંકુશોનું નિર્વાણ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય માણસો ફરિયાદ કરતા કરતા પણ એ અંકુશો પાળે છે, કોઈક વાર એનો ભંગ પણ કરે છે; પરંતુ મોટે ભાગે એ અંકુશોનું પાલન કરે છે. અધમ પુરુષો પોતે એનો ભંગ કરે છે પણ બીજાઓ એનો ભંગ કરે તે સામે ફરિયાદ ઉઠાવે છે ને બની શકે તો બીજાઓ પાસે પરાણે એનું પાલન કરાવે છે. ઉત્તમ પુરુષો બધું સ્વાભાવિક હોય એ રીતે એ અંકુશોનું પાલન કરે છે અને બીજાઓ પાસે, એમને બહુ કાણુ ન લાગે એ રીતે, એનું પાલન પણ કરાવે છે.

શુદ્ધિની ને શરીરની બાલ્યાવસ્થામાં બહારના અંકુશો જરૂરી હોય છે. પાળનારને ખતા નથી પણ પરાણે એને એ પાળવા ડે છે. એ એ એનું પાલન ન કરે તો એનું ભ જ એની આસપાસનાનું અંકુશાણુ થાય. શરીર ને મન મોઢ થતાં માણસ સ્વેચ્છાએ અંકુશ પાળે છે. એ પોતે જ પોતાના અંકુશો ઘડે છે ને તેનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. શરીર, મન તથા આત્માનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં એ બધા અંકુશોને ફગાવી દઈ શકે છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના શિખરે પહોંચેલો અથવા યોગ કે ભક્તિની પરાક્રમીએ પહોંચેલો નાનુપ્ય સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર થઈ બચે છે. કવિઓ માટે કહેવાય છે કે નિર્ગુણઃ કવયઃ એટલે કે કવિઓ નિરંકુશ હોય છે. અહીં

કવિ એટલે કાવ્યો લખનાર જ સમજવામાં નથી. પણ કવિ એટલે કાંતકશી જેવો અર્થ લેવાનો છે. પરંતુ આ બતની નિરંકુશતા એ જંગલી પ્રાણીના જેવી હોતી નથી. યમ, નિયમ, ધ્યાન, ધારણા, જપ, તપ, આદિ અનેક પ્રકારના અંકુશો પોતાની ભૂત પર મૂકીને પ્રાપ્ત કરેલી એ સ્થિતિ છે.

જ્ઞાતિ, રાષ્ટ્ર, સમાજ વગેરેનાં સ્વાસ્થ્ય ને પ્રગતિ માટે બતબતના નિયમો ને ધારાઓ ઘડવા પડે છે, અણગમતા અંકુશો પણ વ્યક્તિઓ પર મૂકવા પડે છે. એ નિયમો ને અંકુશો કટલીક વાર વધારે પડતા કડક પણ હોય છે ને તેથી વ્યક્તિને હેરાન થવું પડે છે; ને લ્યારે એ એવા અંકુશો સામે બળવો જગાડવાની વાત કરે છે, પણ એનો બળવો સફળ થાય અને એ સત્તાસ્થાને આવે તો એને પણ નવા અંકુશો મૂકવા પડે છે. અંકુશ ને બંધનની સામે થઈને તેને તોડનારાઓ, પ્રજાલિકાઓ ભંગ કરી વિજયશ્રીને વરનારાઓ ને સમાજ તથા રાજના અભ્યાસી કાયદાઓનો ભંગીને ભૂકા કરી વીરનું ગિરુદ મેળવનારાઓને પણ વિજય મેળવ્યા પછી તેને ટકાવી રાખવા ખાતર કોઈ ને કોઈ રીતના અંકુશો ને બંધનો મૂકવાં પડે છે, નવીન પ્રકારની પ્રજાલિકા ઘડવી પડે છે અને એમના સિવાયના બીજાઓને અભ્યાસી લાગે એવા કડક કાયદાઓ પણ ઘડવા પડે છે. આમ અમુક અંકુશોના વિરોધીઓને પણ કોઈને કોઈ પ્રકારના અંકુશો મૂક્યા વિના ચાલતું નથી.

★

અમદાવાદમાં માપબંધી દાખલ થયા પછીના દિવસોમાં રાયપુર ખાતે રહેતા મંદિરા એક પૂજારીએ માપબંધીના કાર્ડમાં નીચે પ્રમાણે નામો લખ્યાં હતાં:

‘રાજરાજેશ્વર મહાદેવ તે ઈશ્વરના પુત્ર; મહાદેવનાં પત્ની ગીરી; મહાદેવના પુત્ર અણેશ; અને પોઠિયા નંદી.’

વાહ પૂજારી !

ૐમી જાન્યુઆરી

: શ્રી. ઇંદ્ર વસાવડા

એમ. એ.

છ. શ્રી. વસાવડાએ ને ચિત્રો સદે કર્યાં છે, તેની વધારાનો કોણ ઇન્દ્રાર કરી રહે એમ છે ?

[સંદેશન મારતરનું ધર. લમો એક ખાટલો છે. ધર ચોખ્ખું છે. ફરેલી એ બંધી, લાલ ને લીલી. માસ્તર હવાલથી ધરીર લુપ્તાલુપ્તા પ્રવેશ કરે છે.]

સંદે. મા. : ૐ નમઃ શિવાય. ૐ નમઃ શિવાય. ૐ નમો મળવતે વાહનવાય. ૐ નમઃ કૃષ્ણાય. (ભરખી ખૂબ પાકીને) હાન...અહો છાનિયા...!

સરલા : (જંદરથી) કેમ શું છે ? છાનનું શું કામ છે વળી ?

સંદે. મા. : કકક-કક નહિ, કક નહિ બહેન !

સરલા : (પ્રવેશને) હું પૂબની સેયારી કરું છું. તમે જલદીજલદી પૂબ કરી નાખો.

[સરલા પાટ ધર પૂબની સેયારી કરે છે.]

સંદે. મા. : જરૂર જરૂર. પૂબ તો હું હમણાં કરી લઉં છું. (પાટજપર ભરીને) પૂંછું બહેન, તું આ લાવે છે ને ? (ખરડા લગાડવાં લગાડવાં) ૐ શ્રી હ્રી ક્ષ્મ ક્ષ્મ નમઃવાયુદાયે ૐ ૐ નમઃ શ્રીગંગાયા. ૐ ૐ નમો ગંગાપતયે. ૐ નમઃ હ્રદાય. ૐ નમો વરુણાય. એ...આ લાવશે તો...

સરલા : લાવી...ધી...ધી (માસ્તરે પ્રલ્યાયામ કરે છે તે પછી એ ચા હાથે આને છે.)

સંદે. મા. : (એકદમ આંખ ખોલીને) વાહ ! વાહ ! વાહ ! મારી સરલા બહેન ! લાવ આ લાવ !

સરલા : ભાઈ ! તમે હવે તમારી ચીજ જરા ઓછાં કરો તો સારું.

: નાટ્યકારે બહુ સુંદર રીતે ૐમી જાન્યુઆરીના વળાંકાતને નકલમાં ચૂંધી લીધો છે. સ્વયં કથા વિના એમણે ફર્શાનું, જે કે મહાત્માજીની હલવાનું પાપ આપણે સોના શિરે ઉતાર્યોથી સ્વતંત્રતાનો જેમણે, ફરપાશ કર્યાં તેમણે પૂ. બાપુ માટે આ દુનિયામાં 'વહેવાર' અસાધ્ય કરી મૂક્યું ! ભરખલા માનવીઓ આ વર્ષેમાં નાણાંના મોહમાં સાનસાન ભૂલી ગયા

સંદે. મા. : ચા ? ચાં જોઈ કહે ? અસાધ્ય, અસંભવિત, ઇમ્પોસિબલ (impossible).

સરલા : કેમ ? જુઓ. તમે દિવસઆખા માં પચીસથી ત્રીસ પાલા ચાના ગટગટાવી બચો છો. અને તેથી જમતી વખતે કાંઈ ખવાતું નથી. માટે તમારે ચા ઓછી કરવી જોઈએ.

સંદે. મા. : ૐ નમો મહાદેવાય પાર્વતીપતયે મૂળાન્નામ પતયે નમો નમઃ !

સરલા : કેમ જવાબ દાખો છો ?

સંદે. મા. : બહેન એમ કે બાણે કે-હું કહેવા માગુ છું કે-હા ! હા ! પીધય બગ્યો કે નહિ ?

સરલા : હજી તો ચતો છે. બેપુ, હું કહેવાનું મૂલી ગઈ. હું હમણાં જ શીરો તૈયાર કરીને લાવું છું. તેટલામાં તમે સલ્ત-નાસ્તમણી કથા વાંચવાનું શરૂ કરો તો...

સંદે. મા. : કેમ ? આજે રજતસંત્સવારના મણી કથા ?

સરલા : એ તમારે પૂછવાનું નથી.

સંદે. મા. : પૂછવાનું ? હા. હા. પૂછવાનું કોમ તો નથી, છતાં પૂછી નાખું છું, બહેન ! (સ્થળ લાડલથી સ્વરે) જ્યારે ને સારે તું મને પૂછ્યા વગર કથા માની લે છે અને પછી મારે તે કરવી પડે છે.

સરલા : તમારાથી ન થતી હોય તો

ભાઈ! ના પાડી દો. હું કરી લઈશ.

સ્ટે. મા. : પણ તું નાની વાતમાં શા માટે કોધાયમાન થઈ બેઠો છે? તારા કહેવાય માણે—(નિશ્વાસ સહિત) જાહેન, પીયૂષની માનું મૃત્યુ થયું ત્યારથી તું...હું મારી નાની બહેન હોવા છતાં મારું જાતન કરે છે. મને લાડ લગાવે છે. પણ યાદ રાખજો કોઈ દિવસ ભારે થઈ પડશે.

સરલા : વધારે બોલશો નહિ. મારે નથી સાંભળવું. હું તો આ ચાલી.

સ્ટે. મા. : સાંભળ બહેન! તું આવી ન હોત તો મારો પીયૂષ આટલો મોટો થાત ખરો? તે તો તેની મા સાથે જ મરણ પધારીએ પડ્યો હતો; અને તે જ તારી ભેવાએ જ તેને જીવતદાન આપ્યું, તે શું હું નથી બાંધતો? અરે છગન.....! આ રે છગનિયા.....

સરલા : છગન છગન કરતા કરતા હવે તમે કથા કરવી શરૂ કરો તો સારું.

[સરલા બેઠી છે. છગન પ્રવેશ કરે છે.]

છગન : માહતર હાજી !

સ્ટે. મા. : કેમ અલ્યા છગનિયા! ક્યાં હતો તું? ભંસ દોહી નાખી કે નહિ?

છગન : દોહી નાખી છે હો! પણ બેની, એમ કેવા આઈવો તો કે પાટામાં ઉકા પટેલની લેંદનો પગ ભરાઈ ગ્યો તો!

સ્ટે. મા. : તે પછી શું કર્યું? સંધ્યાનાળાને બોલાવ્યો કે નહિ?

છગન : હોવે! એમાં જ તો હહરીતું મોહું થિયું બે!

સરલા : (અંદરથી) હવે તમે કૃપા કરીને જલદી કરો. પેલી શુઝં આવવાની છે, ક્યારે જશે રોશને?

સ્ટે. મા. : (ગાલ પર થપાટ મારીને) ઓ...એસં છગનિયા, કથા સાંભળ.

રાજડો તાણીને ગાતાં ગાતાં

एकदा नैमिषारण्ये ऋषयः श्रौनकादयः ।

प्रपच्छुः सुनयः सर्वे सतम् पौनपिकम् खलु ॥

શું સમજ્યો છગનિયા...

છગન : હરે! હરે!

સ્ટે. મા. : હરે હરે શું કરે છે?—સમજે છે એનો ભાવાર્થ? હો સાંભળ—(કથા કરવાના સરમાં) એક દિવસ ને કહેવાય છે તે—નૈમિષારણ્યમાં એટલે કે જંગલમાં—શીનક વગેરે અપિઓ બેઠા હતા. ને કહેવાય છે તે એક દિવસ સત્ પુરાણી પૂજતા હતા—સમજ્યો કે? છગન : હરે! હરે!

[પીયૂષ પ્રવેશ કરે છે.]

પીયૂષ : મોટાભાઈ, મોટાભાઈ!

સ્ટે. મા. : કેમ બેટા?

પીયૂષ : આ...આ કેરી ભેઈ? આંખા ઉપરથી પાડી.

સ્ટે. મા. : તેં પાડી?

પીયૂષ : હા.

સ્ટે. મા. : કેવી રીતે પાડી?

પીયૂષ : અહીને. હેં મોટાભાઈ! તમને આ ઉપર ચડતાં આવડે છે? કેવી મજ આવે? નદીકાંઠે આંખાની ડાળીએ બેઠો-બેઠો કાપલ સાથે હું ગાથા જ કરું એવું-એવું મને મન થાય છે.

સ્ટે. મા. : ના! ના! ના! ના! આ પર ચડવાનું નથી ભા. પડી જવાય.

સરલા : (અંદરથી) કથા પૂરી થઈ કે?

સ્ટે. મા. : હા, તે છગનિયા, ને કહેવાય તે એક દિવસ નારદમુનિ

एकदा नारदो योगी परातुग्रहकांसया ।

पर्यटन् विविधालोकान् मर्त्यलोकमुत्तमतः ॥

છગન : હરે! હરે!

સ્ટે. મા. : તે નારદમુનિ ચાલતાં ચાલતાં—

‘નુરથી દેઈ જાતું સંભળાય છે’ અરે ! આ શું સંભળાય છે ?

[‘સત્તાર’ બાળો પડતા પાછળથી ગાતાં સંભળાય છે :]

બાળકો :

કોઈ નહિ હૈ ઝેર બાબર-કોઈ નહિ હૈ ઝેર

હિંદુ મુસ્લિમ પારસી ઈસાઈ,

સખ હૈ બાઈ બાઈ, ગંગાબાઈ સખકી બાઈ,

મત રાંધ મનચે ઝેર-બાબા કોઈ નહિ ઝેર

[આ સ્વરૂપ ગીત સામળીને નટ માં જમનને પૂઠ ન]

ન્ટે. મા. : સવારના પહેરમાં આ પતી ગ

શું છે ? ફાલુ છે એ લોડો !

છગન : એ તો એ તો, પેલા પેલા,

ગાંધીટોપીવળા માગતા દેખાતા ફરતા દેખું એ.

પીયૂષ : મોટાભાઈ, મોટાભાઈ હું હું

ભેઈ આવું ? (જાનબની તાલ બેચા જમર ફોડે છે.)

ન્ટે. મા. : રહેવા દે, રહેવા દે.

પીયૂષ : એ...આયો.

[રંગમંચ પરથી પડતા પાછળ નર્ત ઘરત પીયૂષ પાછા ફરે છે]

પીયૂષ : મોટાભાઈ, મોટાભાઈ. સરસ, સરસ ! એ તો-એ તો-છોકરાઓ અને છોકરી-ઓ ગાતાંગાતાં આવે છે. હું હું ઘોડાવી લાવું છું.

ન્ટે. મા. : ના, ના. રહેવા દે. ને કહેવાય છે તે-

[સોલોક નાંચાં ભાઈ લહેતો જાણીની ટાપા, કંઈની વચ્ચે પહેરેલાં પ્રવેશ કરે છે. ને ગાય છે.]

બાળકો :

કોમ કોમ કે ગાંડે પાલે,

પડ અથે છસસે જાનકે લાલે,

બાઈ બાઈ કા ખુન જલાયે,

કાહેકા હૈ ચલ ઝેર

બાબા કોઈ નહિ હૈ ઝેર.

ન્ટે. મા. : (કોષમાં) જાણ કરો, પ્રધ

તંત્રારા રાગા. સા માટે કાન ફોડોએ જાણ !

એકે યુવક : મુસ્તર સાહેબ ! દેશના પડેલા ભાગલાથી ઉત્પલ થયેલા મહા જન્યા-કાંઈમાં આપણાં અનેક જ્ઞાતિમહેનો હોમાઈ ગયાં છે. લાંબો લોડો બહુધારી આપ્તમાં, આવી પજ્યાં છે. તેમને માટે તાહત અથે અર્થ આપની પાસે શિક્ષા માગવા આવ્યા છીએ.

ન્ટે. મા. : શિક્ષા ? શિક્ષા ? હે ! હે ! શિક્ષા તો જામણુ માગે જામણુ. તમે જામણુ છો !

યુવક : માસ્તર સાહેબ, દેશનાં અસંખ્ય ભાઈમહેનોના તારણ સંકટ સમયે આપ આપનાથી...

ન્ટે. મા. : જુઓને બાઈ, સવારના પહેરમાં આ બધી ધમાલ મને પસંદ નથી. વળી જમે તો રોશન માસ્તરો-રેલવેના કમચારીઓ અત્યારે દેશની ને સેવા અમી કરી રહ્યા છીએ તેનો તમને ખ્યાલ છે ખરો ! અરે મિસ્તર, અમારા જ પુણ્યપ્રકાષે આઈ મીન (I Mean) પ્રતાપે લાંબો લોડોને બાધાતું મળે છે. અને જો જમે હડતાળ પર છીતરીએ તો બહોં છે-દેશની શી સિધ્ધિ થાય ! લોડો, જૂજ મરે જૂજ-સમજ્યા તમે મિસ્તર ! અને ન સમજ્યા હો તો આવજો કુરસદને સમયે ત્યારે સમજવીશ અને અકામ જતાવીશ કે અમે દેશની કેટલી મદદન સેવા કરી છે.

ન્યરહા : (અંદરથી) શીંછે આ ધમાલ (પ્રવેશને) સ્થી આ શીરો, તમિ...

ન્ટે. મા. : એને આ લોડો-જૂલ્યા.

તથ નારાયણ દેવ શુભવર્ણચતુર્જન્મ ।
ઈલચક્રગદાગ્રત્ત્વનાભાવિશ્રિતમ્ ॥

ને કહેવાય છે તે-મિસ્તરો તમે જર્જ રાખો છો.

પીયૂષ : મોટાભાઈ, આપોને કંઈ-

ન્ટે. મા. : તું પાણુ એવો જ પાડ્યો.

સરલા : તમે પૂજ કરી નાખે. (વિદ્યાથી જાને ધીમેથી) લાઈઓ, તમે છે'ને પેલી બાળુ આવો હો—

સ્ટે. મા. : (જમ પાડને) બહેન, બહેન સરલા ! જો તને સાફ સાફ કહી દઉં છું. એક નાતી પાઈ પાળુ આપવાની નથી. જમી જ વાતમાં તારે વચમાં પડવાનું નથી. છેવટે ન માને તો એકાદ પૈસા—જે કહેવાય છે તે—શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ હાથમાં છે—

ફૂલકામાં જંડી લઈ સાંધાવાળો પ્રવેશ કરે છે.
સાંધાવાળો : સાહેબ, સાહેબ. છોટા મારતર કહેવાડાવે છે કે પ્લેટીયર સાહેબનો ફેલો આવે છે. પાંચ મિનિટમાં જલદી બોલાવે છે આપને.

સ્ટે. મા. : ઓ—ઓ—ઓ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિધન વિધન ને વિધન. કથા પૂરી કરવા જ નહિ દે. (એકદમ ભ્રમા થઈ હાથ નેડી) સભ્ય નારાયણ દેવ, હે મહાજનવાણિયાની લાજ રાખનારા પ્રેમો ! માફ કરજો મને (ગાલ પર થાપર મારીને અને હાથ નેડીને) અરે છગનિયા, જલદી કર. મારો કોટ લાવ. સરલા, મારી ટોપી લાવ. અરે જંડીવાળા બખૂચક, મારા બોડા લાવ. અરે મૂખ. છગનિયા, શટ્ વગર આ કોટ શા માટે લાગ્યો ? આરર—આરર—પેલો તારો કોકો આવી જશે. (આ બધી વસ્તુઓ પહેરતાં ટોપી માથા પર નાખતો સ્ટે. મા. હોડે છે)

ઈ.જી. દરય

[સ્ટેશનનો એક બાળ. પાનવાળો પાન બનાવતો દેખાય છે. પડખે જ સ્ટેશન મારતરની ઓફિસ છે.]

પાનવાળો : (પાન બનાવતાં ગાય છે.)

મેરા પાન મસાલેદાર, મેરા પાન મસાલેદાર, છસકો ખાતે સખ સરદાર, ગરીબ તવંગર પૈસાદાર

બાળુ મેરા પાન મસાલેદાર બમન ખાતે, બનિયા ખાતે, કોંચિસી સરદાર

હિન્દુ ખાતે, મુસ્લિમ ખાતે, ખાતે મૂછાલે થાનેદાર

મેરા પાન મસાલેદાર,

બાળુ મેરા પાન મસાલેદાર.

(બુલંદ અવાજે) અથ પાન ખીડી બાકસ.

[જે ત્રણ મુસાફરો પાન લઈ ખાતા નખ છે

ને ત્રીજી બાળુથી પીયૂષ પ્રવેશે છે.]

પીયૂષ : પાનવાલે લૈયાછ, ઓ પાનવાલે લૈયાછ.

પાનવાળો : આઈયે, આઈયે પીયૂષ લલ્લા આઈઓ !

પીયૂષ : લૈયાછ, તમે—તમે આવી ટોપી કેમ પહેરો છો ?

પાનવાળો : મેરે લલ્લા, હમારે દેશમે સખ લોગ ઐસો હી ટોપી પહનતે હૈ—સો હમ લી પહનતે હૈ.

પીયૂષ : તમારો દેશ કયો ?

પાનવાળો : બહુત દૂર—બહુત દૂર હે હમારા દેશ.

પીયૂષ : દૂર—બહુત દૂર ? આકાશ જેટલો દૂર.

પાનવાળો : (હસતાંહસતાં) ઈતિના દૂર તો નહીં—ફિર લી બહુત દૂર. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમે હરદારકે પાસ હમારા ગાંવ હૈ.

પીયૂષ : હરદાર ? હરદાર હિમાલય પાસે ? તમારું ગામ બહુ સુંદર છે, લૈયાછ ?

પાનવાળો : બહુત સુંદર હૈ ગાંવકે પાસ હી ગંગાછ કલકલ કરતી બહતી હૈ. ઔર—ઔર ગાંવકી અમરાઈમાં...

પીયૂષ : ગામની આંખાવાડીમાં તમે—તોડીતોડીને કરીઓ ખાતા હશે ?

પાનવાળો : હા મેરે લલ્લા ! બચપનમે તો હમ ગંગાછમે દૂબકિયા લગાતે, નહાતે, ઔર તૈરતે ઔર દોપહરકો ગાંવકી અમરાઈ ચોન્નિ, બકર કચ્ચી કરીયા ખાતે ઔર કલિકલી તો ડાલતક આમ લી ઉડાતે.

પીયૂષ : (જિજ્ઞાસાથી) તમને તરતાં સરસ આવડતું કે ?

પાનવાળો : હાં હાં, મેરે લક્ષ્મી, જાન્યુન કે ખડે પેડ પર ચઢકર ઉપરસે હી ગંગાજીને ગોતા લગાતે ઓર હમારી ફૂલે હી ગંગાજી કી તરજે આકાશમે ઢૂને માનો હોડ કરતી.

પીયૂષ : હા, હા, હા. કેવી મજા આવતી હશે ! સુંદર ગંગાજી, શીતળ અને મીઠાં, તેનાં પાણી, અને તેનાં તરતાં તમને કેવી મજા આવતી હશે ! અને-અને તમે જૂલો નાખી ઝડ પર જૂલતા કે ?

પાનવાળો : હાં હાં મેરે લક્ષ્મી, સાવન-લાઈને મેં ગંગાજી કે તટ પર એક ખડે બરગદ કે પેડ પર હમ જૂલો ઝાલતે ઓર ચાંદની રાતમેં હમ જૂલે પર ગોડિયાં લગાતે. બરગદ કે એક સિરસે દૂસરે સિરે તક ઓર દૂર દૂરકી બરગદકી જાચીજાચી ઝાલિયોસે જૂલતે જૂલતે પતે તોડતે.

પીયૂષ : અહાહા ! ગંગાજીના તટ પર વજો હશે; ગંગાજીનાં પાણી ખળખળ ખળખળ વહેતાં હશે; વડાની ઝાળ પર મોટો જૂલો નાખ્યો હશે અને રાતને વજતે આકાશમાં ચાંદા માખા હસતાહસતા આવ્યા હશે ને તમે જૂલો પર ઊભાજીયા, તારલા-એરે ભેતાભેતા જૂલતા હશે. હે લૌલાજી, તમારે ઘેર બીજું કેટલું છે ?

પાનવાળો : મેરે ઘર ? મેરે ઘર તુમ્હારે જીતની એક છોટીસી લાકડી હે.

પીયૂષ : શું નામ તેનું ?

પાનવાળો : નામ હે ઉસકા ચંદા.

પીયૂષ : ચંદા ! કેટલું સુંદર નામ છે ! તે પણ જૂલતી હશે.

પાનવાળો : રાખદ વહ બી જૂલતી હોબી.

પીયૂષ : લૌલાજી, તમારું ગામ મને જલુ ગમે છે. લઈ જશે મને ત્યાં !

પાનવાળો : જરૂર, જરૂર, ક્યાં નહીં ? જરૂર હે જાઉં, મેરે લક્ષ્મી ! મોટરમેં બિડા કર, અપને ઓવરસે તુમ્હેં દરદાર હે જાઉં.

વલે તુમ ગંગાજીને સ્નાન કરના. ફિર મેં તુમ્હેં હપીકા હે જાઉં. વહાં લજમનજૂલો દિખવાઉં, બહે બહે સુંદર આશ્રમ હે, વહાં સ્વર્ગાશ્રમ કે દર્શન કરાઉં.

પીયૂષ : સ્વર્ગાશ્રમ ? ત્યાં સ્વર્ગ આવ્યું ? મોટાભાઈ તો કહેતા હતા કે સ્વર્ગ તો આકાશમાં દૂર દૂર આવ્યું છે.

પાનવાળો : કેસી કેસી વિચિત્ર ગૂઢ જાતેં કરતે હોં તુમ ! સચ તુમ તો ખડે આદમી બનેજો. ખડે બનકર પ્રાઈમિનિટરે બનેજો. હમારે પડિત જવાહરલાલ જૈસે.

પીયૂષ : હાં-પ...લુ...ના...

પાનવાળો : તો ક્યા બનેજો ?

પીયૂષ : ડ્રાઈવીંગ.

પાનવાળો : જીતે રહો, જીતે રહો મેરે લક્ષ્મી, બનના જરૂર બનના. હબરો લાજો હોગો કે ઓંસ પેંછના. અરે ! તુમ કાપતે ક્યાં હો ?

પીયૂષ : એ તો સહેજે ઠંડી લાગે છે.

પાનવાળો : ક્રીકર આજો-ક્રીકર આજો. તુમ ઠંડીસે તો કાપ રહે હો. જાઓ ઘર બકર સો જાઓ. તુમ્હેં છુખાર આશ્રમ.

પીયૂષ : બહુ ! અચ્છા.

[પીયૂષ નીચે છે-એક ખાદીધારી વ્યક્તિ પ્રવેશે છે.]

પાનવાળો : જય રામજીકી, જય રામજીકી મનહર બાબુ.

મનહર : જય હિંદ, જય હિંદ, ક્યાં મન્દેમે તો હો ભૈયાજી ! સ્ટેશન માસ્ટર આવ્યા કે ?

પાનવાળો : આતે હોગે.

મનહર : (સ્વત્ર) વિચિત્ર સમસ્યા છે. વેગન મળતાં નથી અને મારો વેપાર પડી ભાંગ્યો છે. આવી અધાધૂંધી તો અંગ્રેજોના સત્ત્વમાં પણ ન હતી.

[સામેથી સ્ટેશન માસ્ટર પ્રવેશ કરે છે.]

મનહર : જય હિંદ, જય હિંદ ! માસ્ટર સાહેબ !

સ્ટે. મા. : જ્ય, જ્ય, જ્ય. આવો મનહરભાઈ, કેમ છો ?

મનહર : ઠીક છે, ઠીક છે. આપની તબિયત તો મજબૂત છે ને ?

સ્ટે. મા. : એણી, શા સુમાચાર છે ?

મનહર : સમાચાર ? તમે બોલો તો છો. પંબળના હાથાકાંડને અંગે લાખો, લોકો ઘરખાર વિતાવના ધર્મ ગયા. અને આ કરુણ કહાણી સાંભળું છું અને મારા રૂંવાડે રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે.

સ્ટે. મા. : હં. હં. ઠીક છે, ખરું છે. પણ તકદીર-નસીબ-માફી, તો ફેરવેચ્છા વહીવસી.

મનહર : પણ તે લોકો માટે કાંઈ કરવું જ પડશે ને ?

સ્ટે. મા. : જરૂર, જરૂર. એ તો કોંગ્રેસ છે એટલે કરશે જ ને.

મનહર : હા હા. તેથી જ તો એ કામની શરૂઆત કરી દીધી છે અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી ગામમાં ફેરે છે-અને નાણાં ઉઘરાવે છે. એ બધા જ નાણાં કેન્દ્રીય રાહત સમિતિને મોકલવાનાં છે.

સ્ટે. મા. : ઠીક, ઠીક. શા પીરો ? ઊગન-અરે ઊગનિયા...

[ઊગન આવે છે]

ઊગન : હું છું માહતર જાન.

સ્ટે. મા. : તું તો આવો ને આવો જ રહ્યો. બ, બ. એ કપ જલદી ચા લાવ.

મનહર : હું ચા નથી પીતો.

સ્ટે. મા. : તો કોણી ?

મનહર : કોણી ચાલશે-પણ તરદી-

સ્ટે. મા. : હવે તરદી અને ખરદી બ. બ. ઊભો છે શું ખચૂચકની જેમ.

ઊગન : એક કોપ થાય ને એક કોપ કોણી કે ?

સ્ટે. મા. : હા. હા. એ કપ ચા લાવશે તોપણ ચાલશે-અને એક કપ કોણી.

[ઊગન જાય છે.]

સ્ટે. મા. : હાં તો મનહરભાઈ, વેપાર એપાર કેમ ચાલે છે ? મેં સાંભળું છે કે તમારી પથરાની ખાણમાંથી એક ઉત્તમ ભતનો પથ્થર નીકળવા લાગ્યો છે !

મનહર : હાં. નવા પથ્થરની ભત તો બહુ સરસ છે અને ભાવની તો વાત જ ન પૂછો. એકએક વેગને દસહજારનો ફાયદો થાય એમ છે. પણ વેગન તમે આપો ત્યારે ને !

સ્ટે. મા. : (હસતાં) હા હા...વેગન ? હાં હા...એ જ તો મહાન દુઃખ છે ને. ગવર્નમેન્ટની આ 'કુક મુવમેન્ટ' જ આ પત્તર આણી છે ને. બાઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં અનાજની ફેરબદલી. દેશના લોકો બહુ ભૂખ્યા હાંસ ખન્ધા છે અને ગવર્નમેન્ટને અનાજ મોકલવા સિવાય બહુ બીજો ધંધો જ નથી. ભલે ને બીજા વેપારી મરે !

મનહર : હે, હે, હે, પણ છે તો આપણી જ ગવર્નમેન્ટ ને ! વેપારીઓની એને કાંઈ જ નથી પડી. એ વાત પણ અમુક અંશે સત્ય છે. અને અનાજની ફેરબદલી કરવી પડે છે. એ પણ સત્ય છે. અનાજની તાણ છે તે પણ સત્ય છે; પણ મને એ પ્રશ્ન થાય છે કે 'નિવસિતો માટે જલદીથી' ઘર બાંધવાં એ શું સત્ય નથી ? શું થાય ? પણ માસ્તર ! બે એક વેગન મળી જાય તો દસ હજારનો તણકો જરૂર પડે, આ-આ હું એમ કહેતો હતો કે માસ્તર, અમારા જેવા વેપારીઓના વેપારમાં તમે એકાદ એ આની ભાગ રાંચો એમાં શો વાંધો ?

સ્ટે. મા. : વેપારમાં ભાગ ? હે, હે, હે. અરે મનહરભાઈ, મૂડી વગર વેપાર કેવા ? અમે તો રહ્યા ગરીબ માણસ.

મનહર : જનમથી બધા જ ગુરૂંજ છે.
પુરવાયથી પૈસાદાર થવાય. જુઓ, ૧૯૩૦ની
સત્તામાં હું મેટ્રિકમાં બાલુતો હતો. મા
નહિ, બાપ નહિ. મામાને ત્યાં રહી બાલુતો.
સત્તામાં મેં લખ લીધો. જેલમાં ગયો. અને
સ્વપુરવાયથી અને પ્રશ્નરૂપાથી 'હું આગે
થોડા વેપાર ખેડું છું અને તદુપરાંત હું-
નિસ્વા કોંગ્રેસ સમિતિનો ઓનરરી સેક્રટરી.

[છગન આવે છે.]

રે. મા. : શાબાશ, શાબાશ, હાવ આ
છગનિયા. મનહરભાઈ, આ તમે કોંગ્રેસવાળા
યા કેમ નથી પીતા જોજ મને સમજતું
નથી. આ તો જીવનનો ચાહ છે. ફુગ્ગી
દઈધાઈ દિવનું અમૃત છે-પીય છે.

છગન : જાબ, પીયલભાઈને સખત તાવ
આવે છે. જોન કેવળાવળી છે, જલદી દવા
મંગાવી આપવાની છે.

રે. મા. : હેં ! તાવ ? પીયરને તાવ ?
કેમ તાવ આવ્યો ? (જડપથી એક નોકર આવે છે)
નોકર : સાબ, હેડકલાઈક સાબ આવે છે.
મનહર : (એકા યદને) : ચાલો તો જયહિંદ,
હું બહુ છું, વેગનનું ધાય તો કરજો.

રે. મા. : ઠીક જોઈશ.

[મનહરભાઈ નવ્ય છે. હેડકલાઈક પ્રવેશ છે
હેડકલાઈક : જાણે કંગડો પહેર્યો છે, પાથરી ને પોતિયું
ચોખ્ખામાં, કે, જાંજી અત્રે નાચે, કે, અંગે, હાથે, કે
અને વિચિત્ર રીતે ભાલતો હોય છે.]

હેડકલાઈક : (જેસા રહી રટણ ગતવરને
નાચેથી ઉપર અને ઉપરથી નાચે જુએ છે.)
મ-મ-માત્તર આ જાંજી રી પ્રરબડ છે ?
પ-પ-પેટીયર સાહેબ કહેતાં તું કે તે દિવસ
સી-સી-સીંગલ ન આપતાં યુ-હી-યુ-યુ-યુ
મેઠી પડી. ટ-ટ-ટ-ટ્રાફિક સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વણા
પ્રખતા હતા.

રે. મા. : બેસો બેસો હેડકલાઈક
સાહેબ !

[છગન પ્રવેશ કરે છે.]

છગન : હે માહતર જાબ, દવા લઈ
આઈ થો.

રે. મા. : શાબાશ, શાબાશ છગનિયા,
જોનને કહેજે કે હેડકલાઈક સાહેબ આવ્યા છે
અને અમર કલાકમાં જ રોમાં બેસીને
પાણ જમાના છે, તો જલદીજલદી પરી,
મટાટાનું શાક અને ચા ભનાવી નાખે શું
સમજ્યો ? અને બે ૪૫ ચા પલુ લાગજો.

છગન : ચા ? પાછો લાવું ?

રે. મા. : (જરા બર સાથે) હા, હા,
જલદી કર.

હેડકલાઈક : ચ...ચ ચાવનું શું કામ છે ?

ઠીક ચાલશે

[દોહતાદોહતા મનહરજી આવે છે.]

મનહર : સંભળ્યું ? સંભળ્યું ?

રે. મા. : શું ? શું ?

મનહર : બાપુએ-બાપુએ ઉપવાસ કર્યો,

બાપુ : શું ? ઉપવાસ ? બાપુએ ઉપવાસ ?

મનહર : હા, આમરભૂત.

રે. મા. : હરે હરે બાપુને તે શું થયું
છે ? દિવનું શું થવા બેઠું છે ? પ્રભો ! પ્રભો !

હેડકલાઈક : રા...રા.. રા ચા મારે ?

મનહર : ચાંધીજી તો તોઆ.

મનહર : હું બહુ છું, વેગનનું ધાય તો
કરજો, જય હિંદ, જય હિંદ ! જય હિંદ, હેડકલાઈક
સાહેબ !

રે. મા. : મારે થઈ ?

[એક પારસી શહરમે, એક માળવાદી રોક
અને એક દક્ષિણી શહરમે આવે છે.]

પારસી : સાહેબજી, સાહેબજી, કેમ
જાવાના, સારા કની હોની ? કેલું ? હેડકલાઈક
સાહેબ ! સાહેબજી, સાહેબજી જાવા.

[હાથ મિલાવે છે.]

મારવાડી : જય જિનેદ, જય જિનેદ,
મગમાં તો છે ને શાખ ?

દક્ષિણ : નમસ્કાર, નમસ્કાર, તિલ શુભા, તિલ શુભા. મહાત્માજીના ઉપવાસ શરૂ કેલા ! (બધા આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ.)

સ્ટે. મા. : બેસો, બેસો.

પારસી : આઈ લુઓને માસ્તર સાહેબ, મકુંજે આ એક ખાસ કામથી આવ્યો છું; ને તેમાં દાડકા હોરમજડની મહેરબાનીથી હેડકલાર્ક સાહેબ બી એપલુ અર્દાઆં છે તે તો... (ધણું જ મએતું.) કેમ શેઠજી ?

સારવાઈ : ઘની મઝાની વાત છે, ઘની મઝાની વાત છે.

પારસી : કેમ કેલકર સાહેબ, તમુ કેમ નહીં બોધલા ?

દક્ષિણ : તમે જે વાત કહેતા છે તે અગદી જાન આહે.

પારસી : તે મકુંજે માસ્તર સાહેબ ને હેડકલાર્ક સાહેબ, હે...હે...હે અમારા શહેરના મેદીકલ ખાતામાં પેસ્તનજી કલાર્ક ઉતા તે બપાવા ઘની મએતી વાત કહેતા.

કામ કરું લાવો બન કલદારમ

કામ થાય પોખાર લાવો બન કલદારમ

તે મકુંજે આ અમારા શેઠિયા છે તે વણુને મકુંજે એક વેગનની બેગવર્ષ કરી આપવાની છે. શેઠજી આઈ તમારો હાથ લાવ બેવ.

શેઠજી : (પારસી શબ્દશ્રવણને હાથમાં શેઠજી હાથ મેળવી આંગળાબી ગણતરી કરે છે.) ઠીક હે ?

પારસી : હોવે, હોવે. તે મકુંજે માસ્તર સાહેબ ને હેડકલાર્ક સાહેબ, ડાડ હોરમજડ તમારું બહુ કરે. આઈ બજે શેઠિયા મકુંજે બેહબર રૂપિયા ખરચવા બી—

હેડકલાર્ક : (કોધમા ભરો થઈ, આગવું શબ્દશ્રે તરફ રોળા દાઢી ભાંચી નાંચે નેઈ) ત...ત...તમે શું સમજો છો તમારા મનમાં ? હેં. લ...લ...લાંચ !

પારસી : અરે નહીં રે બપાવા નહીં. ડાડા હોરમજડ તમારું બહુ કરે મકુંજે

કેવાની મટલણ કે આઈ અમારા શેઠિયા જેરાતના કામમાં બે શું ત્રણહબર બી ખર્ચે નાખે ટેવા છે ! આઈ ચપટી સૂંઘો, ચપટી સૂંઘો બપાવા.

[તખ્ખીરની દાબડી દાઢી, "બોલી," સૂંધી હેડકલાર્ક સાહેબ તરફ ધરે છે. હેડકલાર્ક ચપટી લઈ સડક કરેતો નાકમાં ચઢાવે છે.]

કેમ કેલકર સાહેબ ?

દક્ષિણ : ધરમથા કામ મધ્યે ઢીલ નકો પાયજે. પૈસાની પરવા નથી કરવાના છે. બેહબર, તણુહબર, અરે ચારહબર. અમી સાંગતો, પૈસાના પરવા નથી કરવાના છે.

શેઠજી : પીસા ? અરે પીસા ? જૂતીકા બેલ પીસા. સુણો,

ધરમકા કામમેં ઢીલ ન કરવો હોય, સાંસ તો આજ હે, કલ નહીં વો હોય.

હેડકલાર્ક : હ...હ. ઠીક, ઠીક. મ...મ ...મ માસ્તર ત...ત...ત તારથી ખબર આપજો. બ...બ બંદોબસ્ત થશે.

[છગત પ્રવેશે છે.]

સ્ટે. મા. : અરે છગનિયા, ક્યાં છે થા ? બ બ જ કષ થા લાવ.

છગન : માહતર જાબ, બે'ન બોલાવતી છે. પૂરી, હાક તીયાર છે જો. પીયુષભાઈની તબેત વધારે ખરાબ દેખું. બે'ન તને બોલાવતી છે, જલદી ચાલની !

સ્ટે. મા. : (ચમકીને) હેં ચાલો હેડકલાર્ક સાહેબ, પધારો. પીયુષને ઠીક નથી.

હેડકલાર્ક : (લંગડાતી ચાલે ચાલતાચાલતા) ચ...ચ ચાલો. (થોડે દૂર ચાલી ઊભો રહે છે.) મ...મ...મ માસ્તર, શ...ગ...ગોળની ગૂણી ચઢવાની છે ને. મ...મ...મ ભુલેક ગોળ મોકલવાની દેજો. પ...પ...પ પ્લેટીયર સાહેબ અને ટ્રાફિક સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ મારે પહુ બુલતા નહિ. ને...ને...ને ત્ર...ત્ર...ત્રણ હબર વેગન તો હું...(ચપટી વગાડે છે.)

[બધે છે.]

પારસી : ચોક્કસ, ડાડા હોરમજનની મહેલ બાનીધો બેઠા પાર સમઝે. 'હા...હા...હા...'

ચોક્કસ : બરામજ, શેષ, થે' જઠે બાઝો કોઠો ફતેહ, ફતેહ ઓર ફતેહ.

દક્ષિણી : એમાં કેવાના શું છે ? અગદી બન કામ કેલાં.

પારસી : નહિ, નહિ બપાવા. મને કેલાં બેલા પસંદ નથી, મકુંને મને તો ધી જ થનું પસંદ છે. ટચુ ટમારે તો સોબ બે લીના ડગ્યા મોકલાવી દેશો તો મકુંને ચાલશે. ડાડા હોરમજન, તું કર ઈ ખરી, બપાવા !

[બચ છે]

દરથ ત્રીણું

[પદ્મા બપડે તે પહેલાં સિતારગાંધી પહેલાં સ્વરો. સ્થેશન માનસર પાર. આસપીઝ ઉપર અંબીર માંડગીમાં સુતેલો પીયૂષ સ્ત્રીજુ દુનંદ અવાજ]

પીયૂષ : ઓહ...ઓહ...ઓહ.

સરલા : શું થાય છે બાઈ ?

પીયૂષ : મને ગમતું નથી. બધું શું... થાય છે !

[હાથ જોડાને]

સરલા : હે બગવન ! શું મશે ? માંડગીને બિજાને પોલા માસ પીયૂષને સાંભળે કરી દે. લીનાનાથ ! કેટલો દુખનો અને શીજુ યદ્ય ગયો છે તે ?

પીયૂષ : શું કરો છે ફાઈ ?

સરલા : કંઈ નહિ, મટી જશે હં...

પીયૂષ : મોટાબાઈ ક્યાં ગયા ? મને અમતું નથી. રડવું આવે છે.

સરલા : તે તો સ્થેશને ગયા છે.

પીયૂષ : ક્યારે આવશે ? મારી પાસે આવશે જ નહિ ?

સરલા : આવશે હં. પણ બાઈ, શું બધું છે હમણું કેટલું બધું કામ છે ? ચુક ગાડીની ફાયરોઝ, તેમાં વળી 'સ્પેશીયલ' જ્વાની છે. તેની ધમાલ શું બધું છે ? બાપુજી ઉપવાસ

છોડ્યા અને પેલા ભોળના ધડકા પછી તો ગાડીઓ ફોડોડ કરે છે !

પીયૂષ : હેં ફાઈ, બાપુ ઉપવાસ શા માટે કરતાં હશે ?

સરલા : બેટી, એમના દિલનું દર્દ, એમની વેદના, કાણુ સમજ શકે ?

પીયૂષ : હેં ફાઈ, કાણુ ફેંક્યો હતો તે જાણ ?

સરલા : જુવદે એ વાત બાઈ, જે કરે તે ભરે. આપણે તો હંમેશાં સારાં કામ કરીએ ખરું ? એને તારી મા કેટલી ભાળી હતી ! કેટલી સારી હતી ! આજે મને તે યાદ આવે છે. તું પણ તેવો જ થજો.

પીયૂષ : ફાઈ, તમે કેટલાં સારાં છો ! મારા માને-તમે એમાં હતાં ?

સરલા : હાસ્તો, એટલાં સારાં હતાં કે પર આગણે મરીબ આવે તો તેને ખવડાવ્યાં વિના જવા ન દેતાં.

પીયૂષ : હેં ફાઈ, મેં-મેં તેમને કેમ ન જોયાં ?

સરલા : એ તો તું નાનો હતો ને...

પીયૂષ : નાનો હતો એટલે ? તે જ્યાં ગયાં ? (રડવા અવાજ) મારે...મારે પણ મા પાસે જવું છે. મને ગમતું નથી.

સરલા : (આંખમાં અશ્રુ સહિત) ગાડી, ઘાડી મા તો બહુ સુખી છે.

પીયૂષ : ક્યાં ?

સરલા : ત્યાં ઉપર, સ્વર્ગમાં.

પીયૂષ : સ્વર્ગમાં ? દૂર ? ઉપર ? મારે ત્યાં જવું છે. પેલા ભેયાજ છે, તે કહેતા કે ગંગાજ તટે હાથિકેસ પાસે સ્વર્ગાશ્રમ છે. આ ત્યાં નહિ હોય ?

[સરલા આંસુ લઈતી મૂંઝા રહે છે.]

પીયૂષ : કેમ બોલતાં નથી ફાઈ ?

સરલા : એ તું ગાઈ, તું આંખો મીચી ચૂકે બ.

પીયૂષ : હીક, સઈ બઈ. ખૂબખૂબ જાણી

ખઉં અને બીધમાં મને મા મળે.

[સરલા ગાય છે.]

અખિલ પ્રહ્લાદમાં એક તું શ્રીહરિ

જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે—

[હનન પ્રવેશે છે.]

હનન : બહેન બા, માહતર આનો કોષ માગતો છે.

સરલા : એસ હં, હમણાં બતાવી દઉં.

[ધીરથી બીધને અંદર નય છે.]

પીયૂષ : (મંદ સ્મિત સહિત) કેટલું સરસ ! અખિલ પ્રહ્લાદમાં એક તું શ્રીહરિ ! અરે ! પેલું કોણ ?

[પડકા પાછળથી દહીંવાળી ભાવે છે : એ દહીં લ્યો દહીં, એ દહીં, એ મીઠુંમીઠું દહીં, એ- અમૃત જેવું દહીં. એ.. દહીં લ્યો દહીં એ.]

હનન : એ તો દહીંવાળી. કોના આહી-રની પેારી રાધા.

પીયૂષ : રાધા ? જેના માથા પર માટલી હોય છે, જે સાંજના ગાયોને લઈને જાય છે તે ?

હનન : હા.

પીયૂષ : બોલાવને એને (હર્ષજ અવાજે) દહીંવાળી, આવને.

[દહીંવાળી આવે છે.]

દહીંવાળી : કેમ ભાઈ દહીં લેવું છે ?

પીયૂષ : કેવું છે દહીં ?

દહીંવાળી : મીઠુંમીઠું, માનુમાનુ અમૃત જેવું.

પીયૂષ : ક્યાંથી લઈ આવી ?

દહીંવાળી : પેલા પાટા દેખાય ત્યાં પેલું બંધુતું ઝડ, તેની પાસેનો રસ્તો અને પેલા દરદર હુંગરા દેખાય ત્યાંથી.

પીયૂષ : દરદર પેલા હુંગરા દેખાય ત્યાંથી તું આવી ?

દહીંવાળી : હા.

પીયૂષ : કેવી મજ આવતી હશે ત્યાં ! ગાયની વાછરડી સાથે રમવાની કેવી મજ આવતી હશે ? હું તારે ગામ આવું ?

દહીંવાળી : આવજો ને ભાઈ, પેલું તને સારું થઈ જાય પછી. ચાલ જઈ મને મોકું આય છે. (તે નય છે).

પીયૂષ : ગઈ, તે પેલું ગઈ આ પથારી-માંથી ક્યારે બીધીશ ? ક્યારે જઈશ હું દહીંવાળીને ગામ ?

[પડકા પાછળથી એકતારા ઉપર ભેંચીય ગીત ગાતા સંભળાય છે—]

જાવે તનમન કરૂં દે દુરખાન,

કાયા કરૂં દે દુરખાન,

રંગ ખતાદો, વો જીવકા જ.

રંગ ખતાદો, વો હંસકા જ. ૧

બહો રતલ દાસ કબીર,

પાનાસે વો ગલતા નહીં જ.

પવનાસે સૂખતા જ નાહી,

અગ્નિસે વો જલતા નહીં જ,

રંગ ખતા દો, વો જીવકા જો ૨

જાવે તનમન કરૂં દે દુરખાન,

કાયા કરૂં દે દુરખાન,

રંગ ખતાદો વો હંસકાજ.

પીયૂષ : કેટલું સુંદર ગાયન ! પાનવાળા લેયાજ છે એ તો ! હનન બોલાવી લાવને.

[હનન નય છે ને લેયાજ આવે છે.]

લેયાજ : રામ રામ, પીયૂષ લેયા રામ રામ !

પીયૂષ : લેયાજ, તમે ગાતા હતા, ને મને તો જાણે શું ને શું થતું હતું ! પેલા, પેલા હંસલો ફરીથી ગાયોને !

લેયાજ : હા. વો હંસ તો ખડા સુંદર હે. ગૌર તુમ્હારા હંસ તો સજસે સુંદર હે લલ્લા.

પીયૂષ : રંગ ખતાદો વો હંસકો જ. ક્યાં રહેતો હશે તે હંસ ?

લેયાજ : હંસ ? હંસ તો રહતા હે માનસરોવરને. કૈલાસપર્વતકે પાસ-પર-પર થક હંસ તો રહતા હે હમારે, તુમ્હારે, સજકે થકા. (હંસ તરફ હાથે બતાવે છે.)

પીયૂષ : લેયાજ, એ હંસ પર બેસીને હું અને તમે બન્ને કૈલાસ અને માનસરોવર

અને ફરફર જઈએ તો! :

લૈયાણ : હે-હે-હે-તુમ તો જડે ભોલે
સર્વે હો. મેં ચલ્યા અજ પાત્ર ભેચને બહંગા.

પીયૂષ : ઠીક, જશો દહું ક્યારે આનીશ
તમારી સાથે? આ પધારીમાં જ પછો
રહીશ? બોલાજી, મને-મને તમારે ગામ ચંદા
પાસે લઈ જશો?

લૈયાણ : જરૂર, જરૂર લે બહંગા મેરે
લક્ષ્મી (પ્રેમથી તેના માથા પર હાથ ફેરવે છે ને
પછી નવ્ય છે ને માસ્તરની બહેન સરલા આવે છે)

સરલા : લે છગન આ લઈ જા. (દે આવે છે)
કેટલી વાર છે સ્પેશિયલ ગર્ભ પાંચ
કહેજે કે પીયૂષ યાદ કરે છે.

[છગન નવ્ય છે. પડદા પાછળથી પી... દરબી
માઠી જવાનો અવાજ. છુક છુક છુક કરતી ઝાડી
જવાનો અવાજ આવે છે]

સરલા : ભેં હવે સ્પેશિયલ ગર્ભ પાંચ
વાગવાની તૈયારી.

પીયૂષ : ફાઈ, આજે ક્યાં તારીખ ગર્ભ?

સરલા : કેમ? ૩૦મી જાન્યુઆરી પાંચ
વાઆ હશે!

પીયૂષ : હવે, હવે મને ક્યાંય ગમતું
નથી. એમ થાય છે કે લૈયાણ કહેતા હતા
તે હંસલા પર ભેટીને દહીંવાળીને ગામ
અને ત્યાંથી લૈયાણને ગામ...

[સ્ટેજન માસ્તર પ્રવેશે છે.]

સ્ટે. મા. : કેમ બેટા પીયૂષ કે

સરલા : પીયૂષને ગમતું નથી. ઠીક થયું
તમે આવ્યા. પણ ભાઈ હું એક વાત કહેવા
મારું છે.

સ્ટે. મા. : ચું...ચું...ચું. છે ભેન?

સરલા : એ વાત ખરી કે તમે બધા મળી-
તણકજરની લાંચ લેવાના છો?

સ્ટે. મા. : હેં હેં એમ કે ભણે કે હું હું
નથી લેવાનો પણ પેટીયર સાહેબ, હેડ-
ડાકે સાહેબ...

સરલા : ને સાથેસાથે તમે પણ હું કહી

સાચું છું કે એ અફમનો પેસો આવશે
તો રિફિન્સિફ્રિ નજર થશે ને હું આ ઘર
છોડીને...

પીયૂષ : (રડતારડતો જરા ભરથી) ના
ઈઈ. આ ગર્ભ ને તમે પણ જશો? તેના કરતાં
હું જ પહેલો...

સ્ટે. મા. : ના, ના ભાઈ સાહેબ તમને
બધાને હાથ ભેડું.

[છગન હાથમાં તાર લઈ આવે છે.]

છગન : નાનાં માહતરે આ તાર
મોઢકલાઈવા છે.

[સ્ટે. મા. તાર વાંચે છે.]

સરલા : ચું છે એ તારમાં?

સ્ટે. મા. : એ તો...એ તો એમકે ભણે
કે હું કહું...

[પારસી, સમજાવ, ગારવાડી શેઠ અને દક્ષિણી
ચલસ આવે છે.]

પારસી : ટેંસ, ટેંસ, મકુંને માસ્તર
સાહેબ. બના, બના ટેંસ બપાવા તમને.

શેઠ : આપકા હી પ્રતાપ હૈ, કયો કેલકરજી?
દક્ષિણી : હમો તુમચો શુકરવાર માનતા
હે મૈ થોડાં ઢિંદી બરપા હૈ.

પારસી : અય ગાડા હોરમજાની
મહેરબાનીથી લેગન મળવાનો તાર આવ્યો
છે. તેથી મકુંને આ શેઠજી.

શેઠજી : (ચોતાના લાંબા દોરના બળવામાંથી
મેડું પાછાં કાઢી સ્ટેજન માસ્તરને હસતાં હસતાં
આવે છે) હે...હે...હે એ તીન હબર.

સરલા : (મજા પ્રસ્તરે) ભાઈ!

સ્ટે. મા. : હં...હં...હં શેઠજી.

[પાછાં હાથમાં જ મહી નવ્ય છે. પુત્ર તરફ
જાએ છે. એમએક સ્ટેજના સ્ટાફના ગાયુસો દોડતાં
આવે છે ને કઈક ભયંકર અવાજ થાય છે.]

માયુસો : ચરે...એ...રે ગળજ થઈ
ગયો, ગળજ થઈ ગયો.

બંધા : ચું થયું? ચું થયું?

માયુસો : (રડતાં રડતાં) બાપુ...બાપુ
આપણા પ્યારા બાપુ આ અસાર સંસારને
છોડીને...

પ્રીયુષ : (એક ચીસ) એહ...
 'જૂના ચિત્રવત્ બિલા રહે છે; બધાની આંખમાં
 પાણી હોય છે. સ્વેચ્છાન મારતર પાકોટ જમીન પર
 ફેંકા દે છે અને ઘૂસકેઘૂસકે રહે' છે. ધીરેધીરે
 છુટાઈ ગયો!

પૂઠ્ઠો પડે છે અને પડે પાછળથી ગમગીનીના
 સ્વરોમાં સંબોધે સમજાય છે.
 દીવા અમારા દેશનો, ઝળહળેતો!
 છુટાઈ ગયો!

★

છતે નાણે ;

‘હું તમને પાંચ રૂપિયાનું પરચુરણ આપું; કોઈ મને નોટ આપશે બાપા?’
 સાઠ ચોમાસાં વટાવી ગયેલો એક છુટ્ટો, ફાટેલ-પૂટેલ કપડાંમાં પોતાના દૂબળા-પાતળા દેહને,
 જેમતેમ ઢાંકીને હાથમાંની લાકડીને ટેકેટેકે પોરખંદરના ‘ઝેરી બનર’માં દુકાનેદુકાને ફરતો ઉપરના
 રાખેલો બોલી રહ્યો છે.

પરચુરણની લેટી-લેટીમાં ધૂમ કરાણી કરનાર ઝેરી બનરના શોઠિયાઓ છુટ્ટાની વાત સાંજળીને
 બલરાં હસવા લાગ્યા! હા, પાંચ રૂપિયાના વેપાર પાછળ બે-પાંચ આનાનો વટાવ મળતો હોય, તો
 તે નાણે ઠીક; પણ આ તો આવ કેરેકેરો વેપાર! કાણ હા પાડે?

છતાં છુટ્ટાને આશા હતી, તે જરા આગળ વધે.

હમણાં જ દુકાન ખોલીને ઝડૂ કાઢી, રિફ્રિસિફિકાતા ‘ગણપતિબાપા’ પાસે ધીનો દીવા તથા
 અગરબત્તી કરીને કોઈ ખંડાઉ-કળની વાત ભેટા શેઠજી, માઠી-તલિયા ઉપર બિડા ફૂટા. ત્યાં આ છુટ્ટાએ
 પોતાની પાસેનાં ‘અનાજનાં દેશનકાંડ’ ઉપર પાંચ રૂપિયાના પરચુરણને મૂકી તેની આગળ ધરતાં કહ્યું:

‘હું તમને પરચુરણ આપું, તમે મને પાંચ રૂપિયાની નોટ આપશો બાપા?’

હમેશાં સાથ વટાવવાળો ‘બોણી’ કરવાને ટેવાયેલા શેઠજીને તો કાના-માત્ર વિતાની આ ‘લપ’
 કહવી એર જેવી લાગી!

‘એવ છુટ્ટા, ‘બોણી’ રાણે લપ કર મા! ઉપાડ તારું પરચુરણ! પરચુરણની નોટ લેવી હોય
 તો ‘વટાવ’ પડે છે, બનર નથી? આવા ને આવા હાથ્યા આવે છે, રેંદા!’ આમ કહીને શેઠજીએ
 ચિપરવાઈથી ચોપડામાં મેહું ‘પોસી દીધું’!

‘હરો, મારા બાપ! જેવાં ઈ માંદીનાં નસીબ!’ આમ કહી કપાળે હાથ ઝડાડીને આકાશ સામું
 જઈ, તેણે બરડા હુંગરથી ‘પણ ભારે નિસારો મૂક્યો’!

‘હે, રામ!’ કહીને તે આગળ ચાલતો થયો ત્યા—

‘લાલો બાપા પરચુરણ; હું તમને નોટ આપું.’ એક ખારવા જીવાનથી છુટ્ટાની આ લાચારી ન
 વારાં, તેણે પાસે આવીને તે છુટ્ટાના હાથમાં ‘પાંચ રૂપિયાની નોટ’ મૂકી, પરચુરણને લેતાં કહ્યું:

‘તારું ભદ્રું થાને, મારા બાપ!’ આટલું બોલતાં તેને ‘દમ’ ચડી આવ્યો! ‘જોં જોં’ કરી,
 તરાવાર રહીને બોલેલો: ‘ભાઈ, એક મહિના પેંદાં દીકરો મરી ગયો છે. દીકરાની વહુનો હમણાં પગ
 પાક્યો છે. થેરે નાનાં-નાનાં ચાર છોકરાં છે. મનુરી કરીને માંડ ‘કુપન’ના [દેશનના] ‘કાણા લેવા
 નેટલું નાણું લેજું’ કહ્યું’. લઈને ‘ક’ટાલ’ [ક’ટોલ]ની દુકાને પૂચ્યો. કલાક ઝાઝરી વાર બેઠો, ત્યાં
 ‘કાળકેડ’ [કારકેડ] આવ્યો. એણે આવીને બધાંયનાં ‘કુપન’ લેજોં કર્યાં. બે કલાકે મારા વારો
 આવ્યો. હાથા ભેખાઈ ગયા; ને નાણાં આપતાં એણે તો મારા પરચુરણને હડસેલી મૂક્યું! હાથા પાછા
 કલવી લીધાં ‘તમે મને કોંઈ’ : ‘હાથા લેવા હોય તો ‘નોટ’ લઈ આવ. આ તમીની બનરમાં રણડું
 છું. પણ કોંઈ ‘હા’ નો પાડી! એક તારા રૂઢિયામાં રામ વસ્યા!’ આમ કહીને, પાંચ રૂપિયાની નોટ
 મૂકીમાં પકડી રાખી, બનરી ઉતાવળે ‘અનાજ સેન્ટરની ઓફિસ’ તરફ ચાલતો થયો.

તેને મક્કાને હજી તો માંડ ૦૧ કલાક થઈ હરો, ત્યાં તો આંસુભરી આંખે દપડિયાં ખાતો, તે
 પેલા ખારવા જીવાનને સામે મળ્યો.

‘કાં બાપા? હાથા નો લીધા?’

‘બાપ હાથા લેવા તો ઉતાવળો-ઉતાવળો ગયો’તો; પણ, ત્યાં પૂચ્યો ત્યાં કાળકેડે કહ્યું:
 ‘દમ’ [ટાઈમ] થઈ ગયો! હવે ત્રણ બજે આવજો. થરે છોકરાં તરફડતાં હરો, ને માંદી વલખાં
 નાખતી હરો! આ તો ‘છતે નાણે’ ભૂખ્યા રહેવાનો વખત આવ્યો છે! હે - ભગવાન! આવો વખત
 ભેવા મને જીવતો કાં રાખ્યો?’ આમ કહી આકાશ સામું ભેળંને, આસ ચડવાથી રડતાના કાંકિ
 ઉપર ‘હે રામ,’ કહીને તે બેસી ગયો!

—અસિદ્ધાધી

બુદ્ધિમાન વણજારે.

મંડિત બેચરદાસ દોશી

વાત બુદ્ધિદેવે પોતાના આ પૂર્વજન્મમાં સિદ્ધ કરી છે. પાલી બાવાના અભ્યાસી પંડિતશ્રીએ અનેકમાંની એક નવક-કથા અહીં રચી કરી છે.

૧ વેં કાશીદેશમાં રાજા પ્રજાદત્તનું રાજ ચાલતું હતું. ત્યારે બોધિસત્ત્વ એક વંશુજારાના કુળમાં અવતર્યા હતા. જ્યારે તે નિશાળે જવા જોવામાં થયા ત્યારે તેમને ગુરુ પાસે નિશાળે ભણવા બેસાડ્યા. બંધી-ગણીને પ્રવીણ થયા પછી માતાપિતાએ તેમને ગુણે અને સ્વભાવે સરખી એવી એક કન્યા પરણાવી. પછી તેા જન્મ બાદ તેઓ પોતાના માતાપિતાની સંમતિ મેળવી પોતે આગવો વેપાર કરવા લાગ્યા. માલની પાંચસો પાંચસો ગાડીઓ ભરી પૂર્વથી ઠંક પશ્ચિમમાં જવા લાગ્યા અને પશ્ચિમમાંથી માલસામાનની પાંચસો પાંચસો ગાડીઓ ભરીને પૂર્વમાં આવવા લાગ્યા. એ જ પ્રકારે ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં પણ પોતાનો મોટો વેપાર એડવા લાગ્યા.

એમના જ વખતમાં કાશીમાં એક બીજે પણ વંશુજારાનો છેકરો વેપાર ખેડતો હતો. એ છેકરો તૂરખ, જડ અને શુદ્ધિહીન હતો.

એક વખત બોધિસત્ત્વ વંશુજારાએ કરિયાણાનો કિંમતી માલસામાન ભરી પાંચસો ગાડીઓ લઈ પરદેશમાં જઈ વેપાર એડવાની તૈયારી કરી, ત્યારે પેલા વંશુજારાનો શુદ્ધિહીન છેકરો પણ માલની પાંચસો ગાડીઓ ભરીને પરદેશ જવા તૈયાર થયો.

આ સમયાર સંબળતા જ બોધિસત્ત્વની તરતશુદ્ધિએ વિચાર્યું: 'અમે જન્મ વંશુજારા

આત્માએ સોચી દિશામાં આદરેલો પ્રવાસ આ દેહ ખાખ થઈ ગયા પછી પણ ચાલ રહે છે અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી કોઈ એક જન્મમાં પૂર્ણ થવને થયે છે. આવી કોઈ વિચારસરણીને આધારે ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વજન્મની ધર્મ કથાઓનો જન્મ થયો છે. ભતિ કે વણનો એક બુદ્ધિની ખિલવણીને કે પ્રજ્ઞાની પારંગિતાને માન્ય નથી એ

એક સાથે પ્રવાસ ખેડીશું તેા કાઈને લાભ નો નહીં થાય પણ ઊલટું તુકસાન થશે અને પ્રવાસમાં પણ બારે હાડમારી રહેશે. એક સાથે દુખર ગાડીઓ ચાલે એવો પ્રતો સારો રસ્તો હોવાનો સંભવ નથી; ને વળી સાંથે આવનારા દુખરથી વધુ સાધીદાર, ગાડીવાળા તથા બે દુખરથી વધુ વધુ પશુઓ, જળદ, ગાય વગેરે મારે રસ્તે પૂરતું જળતણ, ભોરાક, ધાસચારો, પીવાતું ચોખ્ખું અને મીઠું પાણી પણ મળવું મુશ્કેલ છે. વળી, માલ વેચવામાં બે બે પેલા છેકરો દરીદ્રાઈ કરવા લાગે તેા પૂરી કિંમત પણ હાથમાં ન આવે એટલે નફો લેવા જતાં ખોટાખર્ચને જ પાછું આવવું પડે. એથી જાં તેા પેહેલો જળ અને જાં તેા હું પેહેલો જળ, પણ જને સાથે તેા દરગિજ નહિ ચાલીએ.'

આવું વિચારી પામે નિહાંય કરી તેમણે પેલા બીજા વંશુજારાને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: 'ભાઈ, શું તમે પહેલાં જવાના છો કે હું પેહેલો જાઉં? આપણે બનેએ એક સાથે ચાલવું ઠીક નહિ. મારે બોલો, તમે જે નક્કી કરો તે મારે કબૂલ છે.'

પેલા છેકરાને વિચાર આવ્યો: 'હું પેહેલો જાઉં તેા મને વિશેષ શ્રવણ થશે. વંશુજેઝથેલા ને મારે રસ્તે ઘસાફરી કરવાનું મળશે, જળદોને તાણું ધાસ મળશે, મારા

માણસોને ખાવા માટે સારો ભાજપાકો, શાક, અને ફળો વગેરે 'પાણી મળશે, ચોખ્ખું' પાણી મળશે અને સૌથી મોટો તો લાલ એ છે કે હું મારો સામાન વેચીને 'મનમૂલ્યો' નફો પણ મેળવી શકીશ."

મનમાં આવી પ્રતી ગઈ એ બેસાડી પેલા વણુજરાએ બોધિસત્ત્વને જણાવ્યું: 'હે આર્થ! આપણે બંને સાથે ચાલત તો તો ઠીક થાત. કહેવત છે કે એકે કરતાં બે બહા! મને પણ તમારો સંગાથ થવાથી ઘણું બહુવાનું મળત, પણ આપણે બંને સાથે જઈએ એ તમને ન્યારે પસંદ નથી પડતું ત્યારે હું જ પહેલાં જઈ એવો મારો વિચાર છે.' તેનો આ વિચાર સાંભળી બોધિસત્ત્વે તેને પહેલા જવાની સંમતિ આપી અને પાછળ જવાથી શા શા લાભ છે તે વિશે પણ વિચારી બેયું તો તેમને ચોખ્ખું જણાયું કે પાછળ જવાથી ઘણાં ઘણાં ફાયદા છે: 'પહેલું તો એ કે રસ્તામાં ન્યાં ખાડાખડિયા હશે તે બધું આ પહેલાં જનાર સરખું' કરી નાખશે એટલે મને સરખા રસ્તાનો લાભ મળશે. બીજું, આગળ જનારના જળદો ઘરડું ટકક ઘાસ ખાઈ જશે એટલે મારા જળદોને તાજું અને ફૂલું ઘાસ ખાવા મળશે. આગળ જનારના માણસો ભાજપાકો વગેરે તોડી લેશે અને તેની જગ્યાએ જે ફૂલો તાજાં ભાજપાકો તથા ફળો વગેરે થશે તે મારા માણસોને ખાવા મળશે, પાણી માટે આગળ જનારા લોકો વીરણ કે કૂવા ગાળી રાખશે એટલે પાછળ જનારને પાણી માટે કશી માથાકૂટ નહિ કરવી પડે. ખાસ વાત તો એ છે કે આ માલસામાન અને દરિયાણાની કિંમત નહીં કરવી એ ભારે માથાકોટનું કામ છે. ખરી રીતે સોદાની કિંમત નહીં કરવી એ માણસના જીવ પર જવા બેવું કપરું છે. તે કામ આ વણુજરા કરી નાખશે, એથી મારે

મારો સામાન વેચવામાં વધુ માથાકોટ કરવી નહિ પડે.' આ બધા વિચાર કરીને બોધિસત્ત્વે પાછળ જવાનો પાકો નેણું ચકરી કાઢ્યો.

હવે પેલા વણુજરા ગાડીએ બેઠાની ગામમાંથી બહાર નીકળ્યો. આમ તો તે વારંવાર પ્રવાસ કરતો હોવાથી તેને ચોર-કાંતાર, વ્યાલકાંતાર, નિર્જલકાંતાર, ભૂત-કાંતાર અને અલ્પભક્ષ્યકાંતાર-આ પાંચેય કાંતારો(જંગલો)ની ખબર હતી. થોડે દૂર જઈ પોતાનો પહેલો પડાવ નાખ્યા પછી રાતે પોતાના તમામ સાથીદારોને બોલાવીને પેલા પાંચે કાંતારની તેણે સમજ પાડી. (૧) ન્યાં ચોર-લૂંટારા, ધાડપાકુ અને ખૂની લોકો રસ્તે જનારાંઓને લૂંટી લઈ મારી બાળે તે ચોરકાંતાર. (૨) ન્યાં ફૂર વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, દીપડા, વરુ વગેરે જનવરો રહેતાં હોય અને રસ્તે જનારાંઓને ફાડી ખાતાં હોય તે વ્યાલકાંતાર. (૩) ન્યાં મારગમાં નાહવાપોવાનું કે પીવાનું ચોખ્ખું મીઠું પાણી પણ ન મળે તે નિર્જલકાંતાર. (૪) ન્યાં મારગમાં ભૂતો, પિશાચો બ્યંતરો, રાક્ષસો, દૈત્યો વગેરે રહેતા હોય અને રસ્તે જનારાંઓને વળગી હેરાન કરતા હોય તે ભૂતકાંતાર. ભૂતકાંતારનું બીજું નામ અમનુષ્યકાંતાર પણ છે. ન્યાં મારગમાં કોઈ મનુષ્ય જ ન મળે તે આ મનુષ્યકાંતાર. (૫) ન્યાં મારગમાં ખાવા લાયક નીરણું કે પાકાં ફળો, કંદમૂળો વગેરે ન મળતાં હોય વા ઘણાં ઓછાં મળતાં હોય તે અલ્પભક્ષ્યકાંતાર.

આમ સમજ પાડી તથા રસ્તામાં આવતી તકલીફોની મહિતી આપી તે વણુજરા હવે ગપાટાખંધ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો અને ભારે ઉત્સાહથી આગળ ને આગળ વધવા લાગ્યો.

એ રીતે અત્યંતે ચાલતાંચાલતાં હવે રસ્તામાં આવતી તમામ વસ્તી-ગામગામ-પૂરી થઈ ગઈ અને એક મોટા નિર્જલકાંતાર પાસે

આવી પહોંચ્યા. આં રજુ સાઠ ગાંઠ લાંબુ
પથરાથેલું હતું, ત્યાં રસ્તામાં આવતું નામ
નેહી, એટલે જાણે તેા ક્યાંથી હોય? રેલી
જ રેલી ! એટલી બધી સુંવાળી રેલી કે
પંજે ચાલનારનો પણ જ ખૂંતી બચ અને
ગાડાં ચાલવાની તો ભારે મુસીબત પડે

એટલું સારું હતું કે આ વલ્લભરાની
ગાડીઓને ભેરેલા બળદો પાણીદાર અને
રુદ્રપુષ્ટ હતા આગી તેઓ હરે પહોરે ગાડીઓને
જરૂર એવી શકતા; સાથે પાણી, બળતણ
અને અનાજ વગેરે હોવાથી એ બધાંની પણ
તાણુ દેખાતી નહિ.

પણ આ ક્રમઅચ્છદ વલ્લભરાને ત્યાં
રસ્તામાં એક ભારે વિઘ્ન આવ્યું.

જે કુતારમાંથી એ પસાર થતો હતો તે
હવે શૂતકાંતાર ત્યાં કેટલાક દેવો રહેતા હતા.
એ ખવીસો પ્રવાસ કરનારાઓને ખર્ષ જતા
હતા. માણસના માંસને ખાનારા એક દેવે
આવતા આ મોટા સંધને ભેળંને તેને પોતાની
બળમાં ફસાવવાની યોજના કરી. સહુ પ્રથમ
વિચાર એ ખવીસે એવો કર્યો કે 'આ કાલસ
પાસેનું તમામ પાણી ફેંકાવી દઉં તો પાણી
વિનાશ તરારિયા મારતા આ કાલસને ખર્ષ
જવો સહેલો પડશે.'

એ દેવે કાલ એવો રચ્યો કે પોતે
એક સફેદ રથ તૈયાર કરાવ્યો. તેને જીવાન
ઘોડલા ભેંજાયા. હાથમાં ખનુધ, તરકસ, ટાલ
વગેરે હથિયાર લીધાં; લીધાં અને સફેદ તાબ
કમળોની માળાઓ પહેરી વાળમાંથી પાણી
નીતરવું દેખાય એ રીતે વળિ બાંધ્યા તથા
પાણીથી લલકારે થયેલાં દેખાં એવાં કપડાં
પહેર્યાં. પોતાની સાથે બીબ બાર ખવીસોને
લીધા અને તેમનો પોષાક પણ બધે તેઓ
બરવરસાદમાંથી આવતા હોય એવો દેખાવ
થાય એવા રાખ્યા. બધે પોતે બધા ખવી-
સોનો રાખ હોય એ રીતનો દમીબ કરીને તે

રથમાં બેસી પોતાની આજુબાજુ બીબ ખવી-
સોને બેસાડ્યા. ગાંડામાં ખૂંતી ગથેલાં પેનુંજો
દેખાય એ રીતે રથનો પણ દેખાવ કર્યો; રથ
ઉપરથી પાણી ટપકવું બચ અને તેમાં બેઠેલા,
તમામ લોકો પાણીથી બિભર્ષ ગથેલા જણાય
તેવો દેખાવ કર્યો. ચેલા બારે ખવીસોના
માથામાંથી પાણી ટપકવું દેખાય, તેમનાં
કપડાં-ભીનાં જણાય અને બધે રથ ભેરેથી
ચાલ્યો હોય તેથી કપડાં ઉપર ગારો છંટાઈ
જવાનો પણ દેખાવ કર્યો. માતલબ કે આગળ
ભારે વરસાદ છે એવી આખાદ સમજ તેમને
બેનારને પરે એવું દરથ રચી એ ખવીસરાજ
ચેલા વલ્લભરાના સઘની સામે ચાલ્યા.

વલ્લભરાનો સઘ પણ તપાટાળે આગળ
વધતો હતો. સામેથી પવન ભેરેથી ફૂંકાતો
હતો, બધે આંધી ચડી હોય એ રીતે ધૂળના
ઝોટોટો મગનમાં અજે જતા હતા. પોતાની
આજુબાજુની ધૂળને નોકરો પાસે દૂર કરાવતો
તે વલ્લભરા ગાડી ઉપર ચડીને સોની ચોખરે
આવતો હતો. વળી બ્યારે દવા પાછળની
હોય ત્યારે તે વલ્લભરા પાછળ રહેતો હતો
પણ હમણાં તો સામેનો વરોળ ભથ્થો હતો
એટલે તે આગળ જ હતો.

ચેલા ખવીસરાને આને પોતાની સામે
આવતો જોયો એટલે પોતાના રથને એક
કેર તારવી એક બાજુ ઊભો રાખ્યો અને
સંધના આગેવાન વલ્લભરાને તે ખવીસરાને
'કઈ તરફ સિધાવી ંધા છે ?' એમ પૂછી
તેના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

ચેલા આગેવાન વલ્લભરાએ પણ પોતાની
ગાડીને એક બાજુ તારવી લીધી અને
પાછળની ગાડીઓને આગળ બવાનો રસ્તો
કરી લીધો. પછી ગાડી ઉપર જ એક બાજુ
ઊભો રહી ચેલા ખવીસરાજ સાથે વાતચીત
સરૂ કરી:

'અમે વલ્લભરા બીએ, આ પાંચસો

ગાડીઓ જુદીજુદી જાતના માલસામાનથી ભરેલી છે, બનારસથી આવીએ છીએ, ઘર મુક્યે આજ ઘણાં જમણુ થઈ ગયાં છે, હવે આ જંગલને પાર કરીને આગળનાં મુલકમાં આ બધા સામાન વેચી પાંચા કરશું.’

તે પછી વજુબરાએ પેલા ખવીસરાજનો, તેના બાર બીજા ખવીસોનો અને રથનો દેખાવ જોઈને પૂછ્યું: ‘તમારા આ કપડાં લીનાં છે, માથામાંથી પાણી ચૂઈ રહ્યું છે, કપડાં ઉપર તાબે જ ગારો છંટાએલા દેખાય છે, તમારા હાથમાં કમળનાં લીલાં નાળ છે અને ગળામાં તાબાં લીલાં કમળની માળાઓ તમે પહેરી છે તે શું આગળ રસ્તામાં ક્યાંય વરસાદ પડી રહ્યો છે? આગળ ક્યાંય કમળોથી ભરેલાં બારે સરોવરો આવે છે?’

આ પ્રશ્ન સાંભળી ખવીસરાજ મનમાં હસ્યો અને પોતાની બાજુ હવે બરાબર બિંબની દેવાના વિચારથી બોલ્યો: ‘મિત્ર! શું તમે અમને’ બરાબર જોઈ શકતા નથી? વરસાદ વિના અમારાં આવા હાલ બીજા કઈ રીતે થઈ શકે? અને રસ્તામાં કમળ ભરેલાં મોટાં સરોવરો ન આવતાં કે? તો આ અમારા ગળામાં અને હાથમાં કમળો તમે જોઈ રહ્યા છો તે ક્યાંથી આવે? ભલા ભાઈ! આ સામે જે લીલી

ર વનરાઈ દેખાઈ રહી છે તેની પેઢીપાર આ આખા જંગલમાં મુસળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે, પહાડના ખાડા જોવાજવ સરાઈ ગયા છે અને ઢેકઢેકાણે તળાવો પાણીથી જલકારી ગયાં છે.’

પેલા શરાદ, ખવીસરાજની આ બધી વાત સાંભળી વજુબરાને આમ થયું ‘સાચે આ એક જે પાણીની ગાડી છે તેમાં સૌથી વધારે ભાર છે. તેમાં પાણીથી ભરેલાં ઘણાં માટલાં ગોણેલાં છે, તેને જે ચતાં બળદોને પણ નવનેબં પાણી આવી બધ છે અને બાજુ ગળે

પાણુ આવ્યા હોય એવું પણ થઈ આવે છે. ન્યારે ચડાવ આવે છે ત્યારે તે ભિચારા બળદોની જલ હાથ નેટલી નીકળી બધ છે. અત્યાર સુધી તો આ પાણીનો ઘણો ઉપયોગ હતો અને એથી તમામ માણસો અને પશુઓને બારે સુખ હતું, પાણુ હવે આગળ વરસાદ જ વરસી રહ્યો છે, ઢેકઢેકાણે નાળાં પણ સરાઈ ગયાં છે અને પાણીની જાકમજોળ છે. તેથી હવે આ પાણીની ગાડીને ખાલી કરાવી નાખું, તેમાં ભરેલાં બધાં માટલાં ફેંડાની નાખું અને આ બળદોને આરામ મળે એવું કરું. વળી આ ગાડી અને બળદો ખાલી હશે તો બીજા કામમાં પણ આવશે.’

આમ વિચાર કરીને તેણે પેલા પાણીના ગાડીવાળાને હાંક મારી ગાડી ઊભી રખાવી. એટલામાં પેલો ખવીસરાજ ‘હવે અમારે મોકું થાય છે’ એમ કહીને ઠાઈ ન દેખે એ રીતે તે જંગલમાં અદસ્ય થઈ ગયો. આ તરફ ગાડીમાંના પાણીનાં માટલાં ધબધબ નીચે પડવા લાગ્યાં, ચારે બાજુ પાણી ઢોળી તાબવામાં આવ્યું અને ઢોળાણો કરવા નેટલું પણ પાણી ખાકી રહ્યું નહીં.

તે રથજેથી આગળ વધતાં પહાવ કરવાનો વખત થતાં એકે મોટા મેદાનમાં તેણે પહાવ નાખ્યો. રસ્તામાં ટીપું પણ પાણી ન દેખાયું અને પેલી વનરાઈની પાછળ પણ સૂકુંલક આકાશ વજુબરાની મસ્કરી કરતું હસી રહ્યું હતું.

પહાવના તમામ ઢોંકો ‘પાણી પાણી’ની બૂમ મારતા હતા. તેમને બજાર પડી કે વજુબરાએ, તમામ પાણી ફેંડાની દીધું છે, બધાં માટલાં ફેંડાની નાખ્યાં છે અને ઢોળાણો કરવા નેટલું પણ પાણી રહેવા દીધું નથી ત્યારે તેઓ વજુબરાને લાંડવા લાગ્યા. પાણી વિના સૌ ત્રાહીત્રાહી પોકારી ઊઠ્યા.

પહાવ ધણા પછી બળદોને છૂટા કરવામાં

આવ્યાં. માડીઓને ઘેરામાં ગોઠવાઈ. પાણી વિના શું થાય ? પૈડાં સાથે બાંધેલા બળદો તરસ્યા રહ્યા અને માણસો પણ તરસ્યા રહ્યા. આ રીતે આખી રાત તરસડિયાં ભારતા બધા મનુષ્યો અને પશુઓ હેરાન થઈ ગયાં.

હવે મોડો મૂળતાં મધરાતે પેલા દૈત્યે પોતાના રહેઠાણમાંથી બહાર આવ્યા, તેમને ખબર જ હતી કે આજે આપણને નરમાંસનો દીક લાગ કાવવાનો છે. તેઓ એ પણ બહુતા હતા કે પેલો વલ્લભરાજ નયો કમબક્કલ જ છે અને તેને પોતાના રાજ મોટા ખવીસના વચન ઉપર વિશ્વાસ આવી ગયો છે. એટલે તેણે પોતાની પાસે એક દીપ્તિ પણ પાણી નહિ રહેવા દીધું હોય. આને પરિણામે પશુઓ અને માનવીઓ પાણી વિના મરણ-તાલ થઈ ગયાં હશે એટલે તેમને એક એક કરીને બાપણે ખૂબ મજાથી ખાઈ શકીયું.

બાર ખવીસો સાથે એલો મોટો ખવીસ બાં વલ્લભરાજના પગાવમાં આવી પહોંચ્યો અને જેમ માણસો ગાજર કે ચીમડું ખાય છે તેમ તેણે એક પછી એક માણસ અને પશુના કાળિયા કરવા શરૂ કર્યાં. તેની સાથે આ ઉત્ખણીમાં પેલા બારે ખવીસો પણ ભળી ગયા.

તેઓએ બધા માનવી અને પશુઓને ભેલભેલામાં સકાચટ કરી નાખ્યા, તેમનાં હાડકાં ત્યાં જ ફેંકી દીધાં અને તેઓ ધરાઈ ધરાઈને ઓઝાર ખાતાખાતા પોતાને રહેઠાણે પહોંચી ધોરવા મંડી પડ્યા.

માલસામાનથી ભરેલી પૈન્યસો માડીઓ એમ ને એમ પડી રહી જ્યાં પેલો વલ્લભરાજ તેના આખા સંઘ સાથે પોતાની મૂર્ખાઈથી ત્યાં જ વિનાશ પામ્યો.

હવે પંદર દિવસ કે મહિના થઈ ગયા પછી બોધિસત્ત્વ વલ્લભરાજે એ જ રસ્તે વેપારવલ્લભ માટે જવાનું નક્કી કર્યું અને

ચેતે જે બધી તૈયારી કરી રાખી હતી તે પ્રમાણે તે પોતાના સાથીદારો સાથે સારું દિવસ એકને નીકળી પડ્યો. જે રસ્તે પેલો આગેલો વલ્લભરાજ ચાલ્યો હતો તે જ રસ્તે બોધિસત્ત્વ વલ્લભરાજે પણ પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

તે પણ એ જ રીતે પગાવ કરતાકરતો રસ્તામાં આવતી તમામ વસતીઓને પસાર કરી પેલા નિર્જલકાંતાર પાસે આવી પહોંચ્યો. કાંતારમાં પેશતાં પહેલાં તેણે પોતાના તમામ સાથીદારોને એકઠા કરી સચના કરી કે 'આવા જંગલોમાં પાણીનું નામ નથી હોતું. માટે જ્યોત્સ્ની આપણે આ જંગલોમાંથી પસાર થઈ પારેલે ઠંડાણે ન પહોંચી જઈએ ત્યાંસુધી પાણીના એક ટીપ્પાનો પણ કોઈએ દુરુપયોગ ન કરવો. વલ્લભપુત્ર એક દીપ્તિ પણ ન રોળવું. બીજું, આવા જંગલમાં ખવીસો રહેતા હોય છે તેઓ માનવી જેવા પોચાક પહેરી માણસોને પોતાના કાંસલામાં ફસાવે છે એટલે કોઈ પણ સાથીદારને મારા સિવાય કોઈ અભયવા માણસનું કશું માનવું નહિ. બરાબર સાવચેતીથી એકબીજાની સંભાળ રાખવી અને તમામ બળદોને મલુ બરાબર સંભાળવા તથા આપણે માલસામાન બરાબર સચવાય તેમ જગતા રહેવું.'

આ રીતે તમામ સાથીદારોને ચેતવણી આપી બોધિસત્ત્વ વલ્લભરાજે પેલા ઘોર નિર્જલકાંતારમાં પ્રવેશ કર્યો.

તે બધા શેકડું આગળ ચાલ્યા ત્યાં પેલા ખવીસો અને તેના રાંભ ગારાથી ખરાયેલ પૈડાંવાળા રમ ઉપર બેસી તેમની સામે આવતા દેખાયા. તેમના માથામાંથી પાણી ટપકવું હતું, કપડાં ગારાથી ઇંટાથેલાં હતાં, હાથમાં અને ગળામાં લીલાં તાબં કમળોની માળાઓ ઘોલવી હતી અને તેઓ તાબં કમળોની નાળોને ખખડાવતા ખખડા

વૃતા આવતા હતા.

જેવા તે ખવીસ પોતાનો ત્રથ તારવી બોધિસત્ત્વ વણુબરા સાથે વાતચત કરવાતી. “લાલચથી ભીભો રહ્યો તેવો આખ ખરથી જ વણુબરાએ તેને ખારખી લીધો. વણુબરાએ વિચાર કર્યો કે ‘આવા જંગલો હંમેશાં પાણી વિનાનાં હોય છે, તેમાં એકાએક આવા માણસો રહે એવો સંભવ નથી. કાંઈ વડે માયું કે મારા જેવા વેપારીઓ જંગલમાંથી પસાર થાય તે સંભવિત છે, પણ આ બધા તેવા લાગતા નથી. તેમ વેપારીઓ હોય એવું મણુ તેમના દેહર પરથી જણાતું નથી. ઠીક છે, ભેંઈએ છીએ શું થાય છે?’

પેલા ખવીસરાને બોધિસત્ત્વને જુહાર કર્યા અને કુશળસમાચાર પૂછ્યા તથા પ્રવાસની હઠીકત એક પછી એક પૂછવા માંડી અને છેવટે ભારપૂર્વક કહ્યું :

‘આગળ વરસાદ ધોધમાર વરસી રહ્યો છે, આ સામે દેખાય છે. તે વનરાઈની પાછળ જ તે વરસે છે. જુઓને અમે તો બધા પલળી ગયા અને ટપકતે પાણીએ જઈ રહ્યા છીએ. અમારા રથનાં પૈડાં તાબ ગારામાં ખૂંતી ગયેલાં તે અમે માંડમાંડ કાઢ્યાં અને તે ગારાનાં નિશાન હજુ આ પૈડાં ઉપર તદ્દન તાબ છે. અમારાં કપડાં પણ તાબ ગારાથી છંટાયેલાં છે. વળી અમારા હાથમાં આ તાબ કમળો, તેનાં નાળો અને ગળામાં લીલાં કુંબર તાબ કમળોની લીનીલીની માળાઓ તમે ભેઈ શકો છો. વરસાદ વરસી રહ્યો છે એટલું જ નહીં, આગળ ઉપર કમળોથી ઢંકાયેલાં મોટાંમોટાં સરોવરો પણ આવે છે. માટે તમે ચાણીથી ભરેલાં ગાડાં-ઓને તેમાંના પાણીનાં માટલાં ફેડી કાઢી ચાણી ફેંકી ઈ ખાલી કરી નાખો. એચારા આ બળદોને ભાર ઓછો કરી નાખો. અમારે તો શું? પણ આ બળદોની અમને દ્યા

આવે છે. અત્યાર સુધી તો પાણી ‘રાખું’ ઠીક હતું, પણ હવે જ્યારે આગળ પાણીની રેલમછેલ છે ત્યારે શીદ હાલા આ બળદોને ભારે મારવા, વાટમાં તમે મળ્યા એટલે અમે તો અમારો ધરમ બળત્યો.’

આ વધુ સાંભળીને બોધિસત્ત્વ જરાય ભરમાયો નહીં, બિલકુલ તે વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘આ મોટાભાઈની આખ લાલચૂમ છે, સાધારણ માણસની આવી આખ હોય નહીં. વળી ચંદ્રના પ્રકાશમાં આ ભાઈનો તેમ જ તેની સાથેના આ બીજા બાર ભાઈઓનો આ મેદનમાં પડાયો પણ દેખાતો નથી. એટલે જરૂર આ અતિ-માનવો છે અને મધુરું મધુરું બોલી ભારે ફાસલો પાથરવાનો કાર્મ પ્રયાસ કર્યો લાગે છે.’

બોધિસત્ત્વે તેમને જુહાર કરી તેમના પણ સુખસમાચાર પૂછી રોકકું પરખાવ્યું કે ‘ભાઈ! તમારી વાત ખરી છે પણ અમે વણુબરાઓ જ્યાંસુધી નજરેનજર પાણી ન ભેઈએ ત્યાંસુધી પાણીનું એક ટીપું પણ દોળી શકીએ નહિ. તમે જે સલાહ આપી તે માટે તમારો આભાર!’

પેલા ખવીસ તો પોતાના સાથીઓ સાથે તે જંગલમાં અલોપ થઈ ગયો અને પોતાનો આ ફાસલો ઝટ સફળ થાય તેની રાહ જેવા લાગ્યો.

પણ બુદ્ધિશાળી બોધિસત્ત્વે પોતાની તક શક્તિનો ઉપયોગ કરી પોતાના સાથી-ધારોને પાસે બોલાવી કહેવા માંડ્યું: ‘ભાઈઓ! આ પેલા જે માણસો હતા તે ખરા માણસો નહોતા, તેઓ મેં તેમને અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ખરેખરા ખવીસો જ હોવા ભેઈએ. તેમણે આપણી બધાની અને બિચારા પશુઓની કચુંબર કરવા જ વરસાદની વાત વહેતી મૂકેલ છે. અને તેમણે અમે તેઓ ભરે વરસાદમાંથી આવતા હોય તેવા

તમામ રંગદંગ પણ રચેલ છે, પણ આપણે ગસરાવાનું કારણ નથી. તમે જ વિચારો કે જો આ વનરાઈની પાછળ જ વરસાદ ધોધમાર વરસતો હોય તો આ ચાલતી હવા તો આપણને ઠંડી લાગવી જોઈએ ને ! શું તમે કોઈએ આ નિર્જન જંગલમાં કમવોશી દોકલા સરોવરો હોય એવું કદી સાંભળ્યું છે ખરું ?

તમામે ના પાડી.

‘વરસાદની હવા એક યોગ્ય સુધીના ભાગમાં ઠંડક ફેલાવે છે, તો પછી સામે જ વનરાઈની પાછળ ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય તો તમારામાંનાં કોઈને પણ વરસાદને અડીને આવતી હવાથી જરા પણ ઠંડક લાગે છે ખરી ?’

તમામે હવાથી ઠંડક પણ નકારી.

‘ધોધમાર વરસતા વરસાદનાં વાદળાંનું મથાળું એક ભેજન છેડી ભેઈ શકાય છે ? તમે આ સામે એક પણ કાળું વાદળ ભેઈ શકો છો ?’

બધાએ નકારમાં જ પેતાનાં માથાં હલાવ્યાં.

‘વરસાદ વખતે ચમકતી વીજળી લગભગ ૨૦ ગાઉ સુધી ફેલાય છે, તો શું આ ધોધમાર વરસતાં વરસાદમાં વીજળી નહિ જ થતી હોય ? અને થતી હોય તો તમારામાંના કોઈએ એ વીજળીનો અવકાશ સરખો પણ ભેંચો છે ખરો ?’

‘તમામે ના કહ્યું.’

‘મેંધનો ગજગાટ કેટલે દૂર સુધી સાંભળી શકાય છે ?’

‘કોઈ અનુભવીએ કહ્યું કે ‘લગભગ એ ભેજન સુધી તો મેંધનો ગજગાટ સંભળાય ખરો.’

‘ત્યારે શું તમે કોઈએ એ ગજગાટને પણ સાંભળ્યો ખરો ?’

‘કોઈએ સાંભળ્યો નથી’ એમ બધાએ એકી અવાજે કહ્યું.

‘ભાઈએ ! દમલાં જ મેં ને પૂછ્યાં તે જ્યાં વરસાદનો પારખવાનાં એ ધાણ છે, એમાંનું એક પણ એ ધાણ દેખાતું નથી તો માત્ર પેલા માણસના કહેવા ઉપરથી ‘આગળ ધોધમાર વરસાદ વરસી રતો છે’ એવું કેમ માની શકીએ ? અને પાણીનાં માટલાંને ફેરીને પાણી બધું દેખી નાખીને આપણે આગળ કેમ હેમકુણ જઈ શકીએ ? એટલે એ કહેનારા માણસો તો ન હતા જ, પણ એ લોકોનાં તો ખવીસ જેવાં બધાં ચિદ્ધો હતાં. માટે આપણે એની બળમાં નથી ફસાયા એ સારું જ, થયું. કોઈ કુદરતની શક્તિનો પાડ છે એમ આપણે સમજવું રહ્યું. વળી એ ખવીસોએ આપણી આગળ નીકળેલા પેલા કમઅલલ વણખરાનો અને તેના તમામ સંપના તથા તેમના બધા બળદોનો સુધ્ધાં વિનાશ કર્યો હતો એમાં હવે શક નથી.’

આમ બધી વાતચીત કરી બોધિસત્ત્વનો સંધ આગળ વધ્યો અને નવાં મધ્યજગલમાં તેઓ પુહોંચ્યાં ત્યાં તો પાંચસો ગાડીઓ લોકો હતી, ચારેતાર દાડકાંને ગંજ દેખાતો હતો. આ બધું ભેઈને તે બધાને ખાતી થઈ ગઈ જાપડો બોળો વણખરો બધા સાથીદારો અને પશુઓ સાથે પેલા ખવીસોની બળમાં ફસાઈ ગયા હતા અને તે તમામની અડી હત્યા થઈ હતી.

આ બધું નજરે એવા પછી બોધિસત્ત્વના સંધને એમ લાગ્યું કે ‘આપણે બોધિસત્ત્વની વાતને પ્રમાણ ન માની હોત અને પેલા તારા દેખાતા ખવીસની બળમાં ફસાયા હોત તો આપણા પણ આવા જ દાલ થાત.’

‘આખા સંધ બોધિસત્ત્વની શુદ્ધિ, દીર્ઘદષ્ટિ

અને તકશક્તિ ઉપર ખૂશ થઈ ગયો, જ્યારે પ્રવાસ ખેડવાનો વખત આવે ત્યારેત્યારે આપણને આવો જ નાયક મળે એમ મનમાં ને મનમાં બધાએ પ્રાર્થના કરી.

પેલા વણજરાની ગાડીઓ જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં આણુખાણુ જમીન ચેડખી કરાવી બોધિસત્ત્વ વણજરાએ તંબૂ દોકવાની આણુ આપી. પોતાના તંબૂઓની વચ્ચે તમામ ગાડીઓને ઘેરામાં ઊભી કરાવી અને બળદોને પણ ગાડીના પૈડાઓ સાથે બંધાવ્યા. સાંજેતમાને વાળુ કુચું, બળદોને નીરણુ નાખી બધા સૂઈ ગયા પણ બોધિસત્ત્વ પોતાના અસુક ચુનઠા સરઘારો સાથે હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઈ ખડે પગે ચોકી-પહેરામાં જ રોકાયા. આખી રાત તેણે એક મટકું પણ ન માયું અને વારંવાર આખા પડાવમાં

ઝાંટા ફેરા કરીને સખત પહેરા ભર્યો. પરિણામે કશું ચે વિશ્વ ન આવ્યું અને સંવાર થતાં આગળના પ્રવાસ માટે બધા હેમખેમ પાછા તૈયાર થઈ ગયા. થોડો પ્રવાસ બાકી હતો તે પૂરો કરી તેઓ ધારેલે ટેકાણે પહોંચી ગયા. ત્યાં પોતાની પાસેનો માલસામાન વેચી સારું નાણું મેળવ્યું, નફો પણ સારો થયો અને વળતાં પાછા ફરતાં કેટલોક ઉપયોગી સોદો ગાડીઓમાં ભરી નિર્વિઘ્ને જનારસ પહોંચી ગયા અને પેલા વણજરાના કુટુંબને તેના જે હાલકવાસ થયા હતા તેની ખરી ખબર પણ કરી.

જેઓ કુતકેને વશ પડે છે તેના ખૂરા હાલ થાય છે, અને સમય આવ્યે જેઓ બુદ્ધિજનનો જરાખર ઉપયોગ કરી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે તેઓ શુખ્ત થાય છે.

★

‘ગામ આખું’ એમને મહાન ભક્ત તરીકે ‘ઝોળખડું’ એમનો પ્રસાવ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે ઘણાઘણા માણસો મોજશોખ મૂકી સત્સંગમાં સમય ગાળવા એમની પાસે આવતા. પરંતુ ઘરની સ્ત્રીઓને આ ગમતું નહીં. એવી એક સ્ત્રી હવે પાણી ભરી લઈ ત્યાંથી આ ભક્તરાજ પસાર થયા એટલે દ્રેષથી બાઈ બાલી : ‘અરે ભગત ! તું તો ભક્ત નથી મોટો ઠગ છે. લોકોએ તને બોલેખોટી રીતે જ ભગદ તરીકે ઠેકા ઊસાવ્યો છે.’

‘માડી !’ હાથ લેટી વચ્ચેપૂર્વક ભક્તે જવાબ દીધો : ‘તમે જ આજ મને જરાખર ઝોળખ્યો. પણ જગતે મને સાચી રીતે ઝોળખ્યો નથી. હું જે પૂરેપૂરું ઠગ ન હોઉં તો લખચોરાશીમાં શું કામ ભટકત ?’

બાઈ શું બોલે ?

આંખાના રોપ

શ્રી. સુખીલાલ મડિયા

‘જા-ખારી બીડતા આવ્યા છે?’

આંખાવાડીના કૈવાસભવનના કુમ્પાકે-ડમાં દાખલ થનાર દરેક વ્યક્તિને આ પ્રશ્ન પૂછવાની પોતી દોળણને આદત પડી ગઈ હતી. શાક-બકાણું આપવા આવનાર કાઝિયાને આ પ્રશ્ન પૂછતો અને પહેલાં વગના રાજ્યના દીવાન મંચેરશાને પણ આ વાડીની રંજેલાળણ તરફથી એ જ પૂછ પરછ થતી: ‘જા-ખારી બીડતા આવ્યા છે ને?’

મંચેરશાને સ્થાને બીજો કોઈ દીવાન હોત તો પોતાના જ રહેણાક સ્થાનમાં પોત્તને ‘મેરી બિલ્લી ઓર મેરે કું આઉ’ જેવી બે-અઢબીને અનુસર કરાવનાર આ રૂઢ દોળણને ક્યારની હાંધી કાઢી હોત. પણ પોતીનું એટલું સદ્ભાગ્ય કે માલિક મંચેરશા રાજ્યની દીવાનગીરી કરવા ઉપરાંત, નવરાણા સમયમાં શાયરી પણ કરતા. એ કવિ-જ્ઞાત્રી જ આંખાવાડીની નોકરાણીની આવી વિચિત્ર લત-છુક, સાંખી લેતા. અવસ્થાને આરે પહોંચેલી આ રંજેલાળણનું કન્યિત મનો-વિશ્લેષણ પણ કરવા, લાગતા, અને ત્યારે એમનો બાબુક આત્મા આ અંમણું ડાસી મુઝે સહાનુભૂતિ અનુભવી રહેતો.

કૈવાસભવનની આંખાવાડીના માત્ર આંખા જ નહિ, બીજાં અનેક ફૂલ-ગાંઠ તેમ જ ફૂલનો બોટો આ પંથકમાં મળવો, મુશ્કેલ

‘ધણીવાર’ કે પ્રિય આના પાઈમાં તવંમરી ન પતાવી શકનારે ગરીબ પાસે દિલનો વિશાળ મહે-રાયણ લહેરાઈ રહ્યો હોય છે. સુહિષ્ણની વખતે કરતાં નીચલાં વંચની એ આસિયત છે કે અણીને સમયે ઉપકાર કરનાર માટે ફરજી પૂરા ભાન સાથે એ વળે છે, મુશળવાર વળે છે. આવા એક પાત્રને વાર્તાકારે અહીં રાખદેહ આપ્યો છે.

હતો. અહીંના આંખામાંથી ઊતરતી ડરીની બુદ્ધિબુદ્ધી બેતો-લંગડો, કેસર, જન્માદાર, આંખડી અને આકુસ-નો આસ્વાદ કરવાનો અધિકાર તો માત્ર બે જ કુટુંબોને મળ્યો હતો: એક રાજકુટુંબને અને બીજા દીવાન મંચેરશાના કુટુંબને. એજન્સીના ગોરા પોલીટીકલ એજન્ટ કોઈ કોઈ વાર ઉનાળામાં અહીં મહિનોમાસ આવી ચડતા, તે આંખા-વાડીના આઅજ્ઞેથી આકર્ષાઈને જ આવતા એવી લોકવાયકા હતી. પણ ક્રીતુક્રિય લોકમાનસે તો એટલે સુધી વાત બેડી કાઢી હતી કે કૈવાસભવનના આંખા પેશાય ત્યારે ‘પહેલ-વહેલું’ પારસલ તો શહેનશાહ પંથમ ન્યોર્નને રોક વિશ્વાયત સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે, પોંચમા ન્યોર્નના મૃત્યુ બાદ એના જગે અનુગામીઓ ગાદી પર આવી ગયા, પછી પણ આ વાયકામાં નામોલ્લેખ તો પોંચમા ન્યોર્નનો જ થતો.

કૈવાસભવનના દીવાન, જંગલો અને આ આંખાવાડીનો પણ થોડો ફતિહાંસ હતો. ‘મૂજ તો આ રાજ્યના દીવાનોના ઉનારા માટે એક ખખડેલ દરવારગઢ ઘયકાઓથી વપરાતો આવેલો. એ વેળાના દીવાન-કારશાનીઓ પાલુ કાઠિયાવાડના ઘયોઘયો પત્તાતા નાગરી રાજકારણ અને વાલ્મીકી-ચાહી રાજકારણના તત્ત્વઓ પ્રમાણે અચૂક વાલ્મીકી-પ્રાણલો જ આવતા. એટલે આ

અધારિયા દરબારગઢને આસાનીપૂર્વક નેભાવી લેતા. પણ એક મહારાજ સગીર વારસ મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા, ત્યારે રાજ્ય ઉપર ગોરા 'એડમિનીસ્ટ્રેટર' નો હકૂમત આવી અને એ ગોરાસાહેબ માટે તાબડતોબ ઇજનેરો બોલાવી 'ગામથી દોઢેક માઈલ દૂર આ બંગલો બાંધવે પડેલો. 'એડમિનીસ્ટ્રેશન' ની મુદત પૂરી થયા પછી દીવાનેશનું રહેઠાણ અહીં રાખવામાં આવ્યું અને દરબારગઢના અધારા ઓરડાઓ વેપારીઓને કપાસની વખારો બનાવવા ભાડે અપાઈ ગયા.

કૈલાસભવન બંધાયું ત્યારે આંખાવાડી નહોતી. ગોરાસાહેબની મડમ માટે આવશ્યક એવા થોડા વિદ્યાયતી ફૂલોના ક્યારાઓ જ એ કમ્પાઉન્ડમાં હતા. આંખાવાડીની જગ્યા પર તો એ વેળા 'એડમિનીસ્ટ્રેટર' સાહેબ ફિક્કટ જોડતા અને એમનાં બુલકાંઓને રાજ્યની થોડારનો રાવત સવારે વહેરા ઉપર બેસાડી થોડેસવારીની તાલીમ આપતો. સાંજે મડમસાહેબા આ મેદાન પર લટાર મારતાં. પણ ઇન્પનિયાની સાલમાં ગામડાં ગોઠડાંમાંથી રાંકાઓનાં ધણનાં ધણ રાજધાનીમાં ભંજરાવા લાગ્યાં, કેમકે એમને શેણ આપવા માટે રાજ્ય તરફથી એક જખમર તળાવના ખોદકામને આરંભ થયો હતો.

એક વેળા ઉમેલુના પેટમાં આંખ હરે એવાં તડખૂચ-તરિયાનાં વાડા વાવનાર ધનો કોળી પણ વખાનો માર્ગે પોતાના કુટુંબકળીલાને લઈ રાજધાનીમાં આવી સહ્યો હતો. પણ એણે તળાવના ખોદકામમાંથી પેટિયું રાખવાને બદલે એ વેળાના નાગર દીવાન ભગવંતરાયની સચનાથી કૈલાસબાગમાં જ કામ કરવાનું પસંદ કર્યું, કેમકે કળશી-એકનું કુટુંબ ધરાવનાર દીવાનસાહેબને ત્યાં અત્ય બહોળા જમણવારની ઔઠ તેમજ

થાળીઓનું સામટું ઘોણુ આ હુખાતું કુટુંબને મળવા લાગ્યું. ધનાના કુટુંબની આ ખુશનસીબીની તો બીજા રાંકાઓને પણ ઈર્ષિ ઊપજી. ધનાએ પેટશુભરા માટે મળતા આ ઔઠ-ઘોણુનું, ઝણુ ચૂકવવા ઝાડપાન-ઉઠેરના પોતાના આગવા કસબને લાલ આ બંગલાને આપ્યો. ગોરાસાહેબના સમયમાં ફિક્કટ તેમજ થોડેસવારીના મેદાન તરીકે વપરાતો સોનાની લગડી જેવો જમીનનો ટુકડો હવે અવાવરુ જ પડ્યો હતો. કેમકે દીવાન ભગવંતરાયને બોલ-બેટની ફટકાખાજ ને ગોલંદાજને બદલે એ વેળાના રજવાડાઓમાં ચાલતી હે દા-શિકારની વલ્લેક વિરુદ્ધ નાગરી હોડમાં ગોલંદાજ અને ફટકાખાજ અજમાવવામાં વધારે રસ હતો. ભગવંતરાયની નાગરી નાતામાં ઓઝલપરદાનો રેવાજ નહોતો; છતાં એમનાં પત્ની તો જ્ઞાતિ-પરંપરા મુજબ તપરદાનશીલ ધીબી કરતાં વધારે આકરે મક્કાને પાળતાં, તેથી સાંજે આ મેદાન તો થું, બંગલાની ઓશરીમાં પણ ભાગ્યે જ લટાર મારતાં. ભગવંતરાયનાં બુલકાંઓ એટલાં તો તકલાદી બાંધાનાં હતાં કે થોડા પર સવારી કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ એનાં પૂંછડાંને અડવાતું પાણુ સાદસન કરતાં. આમ, બધી રીતે બિનજરૂરી બની ગયેલ આ પડતર મેદાન પર આંખાવાડી બિબી કરવાનું નાગર દીવાનના ગણતરીયુક્ત માનસને-સુનાસિબ લાગ્યું.

ધનો દરદર રજળીને આંખાઓની નામી કલસો શેરૂંધી લાગ્યો, જમીનને રોપાલાયક બનાવવામાં એનું આણું કુટુંબ કામે લાગી ગયું. એક વેળા ફિક્કટોની સગવડ ખાતર શેલ ફેરવીને સપાટ બનાવી દીધેલ જમીનને થોડા જ દિવસમાં આ કોળીકુટુંબે ધી-ધીએ લાપશી જેવી કણીદાર બનાવી દીધી. ધનો અને એની ધરવાળી રૂબી રાત કે

દિવસ નેચા વિના ઉઝેલુના વાડાએ વચ્ચે ફરતાં એધી કાળી મજૂરી કરવા લાગ્યા કેમકે તેઓ માત્ર પેટભરે શનિયાં નહોતાં પણ બાગવાનીનાં કસળી દપતી દતાં અને એ કમ્મન-ચાણી દીવાનસાહેબને દેખાડી આપવાના એમને ઘડ હતા.

કાળી દપતીનો આ કસળ એજે ન ગયો પણ પૂરેપૂરો ઊગી નીકળ્યો ચોડા જ મદિનામાં મેદાન પર જાતવત ઝાંઝી કલમો ડોલવા લાગી ધનાને લાગ્યું કે હું સારા શુક્રને જ અરી આગ્યો છું કેમકે જેના ધોળુમાં પણ આંગળઆંગળ ઘીતી તર બાજે એવા મોટા દાંલાની એક જમીને, બૂબમરાથી જેના ડિલની પાંસળી થે પાંસળી ગણી શકાવી હતી એ આ દપતીને દુકાળના આવરા કાળા વરસમાં પણ ડિફ વળવા લાગ્યા અને ન્યારે રૂખીએ એક દિવસ ધનાને વાતવાનમાં અલેસારો કર્યો કે જે મદિનાથી પોતે આવી બેઠી નથી, ભારે તો ધનાને પાકે પાયે ખાતરી મળી ગઈ કે ઉઝેલુને ઉપરવાસથી ઠાક ઘાસ શુક્રને જ હું અરી આગ્યો છું.

બીજે વરસે કેસાસમવનની આસપાસનું જાતાવરણ સમગ્ર પસડી ગયું સામસામી ખૂંટતી ફેસર આંખાની ફૂણીફૂણી બે કલમોના રોપા વચ્ચે રૂખીએ પોતાના સાડકાની ગાંઠ વાળીને જોઈ બાંધી હતી અને એની-અદર દીનકૂદીક બાળકી પોતી ઉર્લેવેલ ફરતી હતી રૂખી તો કછોટો બીડી આંખાવાડીમાં કામ કરતી જાય અને આંખા-શામે ખૂંટતી પોતીને હોંચો નૂખતી નાંધ, એકાદુ બાંગુત્રાચુ હાલરકું પણ માતી જાય અને ફરી કામે લાગી જાય ધનો કૂવાના રેટ ઉપર બેઠાબેઠા પાણી બેચેતો હોય અને રૂખી રોપાએના ક્યારા ઠીકઠાક કરતી હોય, પી રહેલા ક્યાઝમાંથી પાણી વાળતી હોય, અને આસપાસ ઉઠેરતાં ઉઠેરતાં આંખાંજીથી

થે અદકા મીય જમનાને લલકારી ઊતી.

ચેતર ચર્ચા મોરિયો ને મોર્ચા દાડમદાખ;
કોવલકીદહાઈ હરે હાઈબેરી આખા કાખ.

આંખાની કાળીએ જેનાં પાસણું ખૂંડમાં હતું એ પોતી આંખાઓમાં જ ઊઠીને મોટી થઈ બરેબર સોઠ દાવકા સુધી રેટ જે ચીજો આંખાને ધનાએ, રૂખી બે અને પોતીએ કુદુએ આંખાને પાણી પાયાં ને ઉઠેચાં એમાંથી જે શાખો ઊતરી તેને આખીને સકુ કાઈએ કપૂત કપૂં કે કેરીની આ મીઠાશ તો જ-માસમાં ય આખવા નહોતી મળી.

ધનાના કુદુખ માટે કેસાસમવનના નોકરોના આઉટ હાઉસમાં જ એક મકાન કાઢી આપવીમાં આવ્યું હતું પણ પોતી તો આ આઉટ-હાઉસમાં રહેવાને બદલે આંખા-વાડીમાં જ પડી રહેતી આંખા જ એનાં આસજન દતાં આખા જ એને મન સમસ માનવસ્ટિ દતાં વાડીના એકેએક ઝડ બેડે પોતી આંખાનીંતા અનુભવતી હતી.

આંખાવાડી ન્યારે ફૂલીફાલી રહી ત્યારે જે અવરયાએ પહોંચેલો ધનો સર્જનના આનંદસાથે જીવનની કૃતજ્ઞતા અનુભવી રહ્યો આંખાવાડીની ખ્યાતિ તો દૂરદૂર પહોંચી હતી બાગવગીયાના શોખીનો પણ દૂરદૂરથી આંખાવાડી જોવા આવતા એ સકુ આગ તુકો સમજ ધનો અર્ધોઅર્ધો થઈને આંખાંજીની ઝોળખ આવેતો :

‘આ દેશીની જાત-’,
‘ને આંખડી આ છે પાયરી-’
‘ફળ નાનુ પણ મોંય તસ જાહિયામાંથી જલકાય એટલો બધો.’

‘આ જાત ટેક લગણુ હીલી જ રિથે એટલે એમ લાગે કે હજી પાક ઉપર નથી આવી, પણ નજે વનારી લ્યો એવા તેયાર માલ-’ ને પછી ધનો જમીન તરફ નિગૂંઠ નજરે બોઈ

રહીને ઉમેરતો : 'ધરતીનું પેટ છે ને ! એવી કાંઈને ખખર નો પડે !'

'આ જાતને આ પંથકમાં શિદ્ધરિયા કિચે છે. એની ઘોળીદક્ષણ છાત્ય જેઈને તો એમ જ લાગે કે માંયથી છાશ્ય જેવાં છોતાં-પાણી નીકળશે. પણ સારીપટ ઘોળીને ડીટડી તોડો કે ધૂરેલા શિદ્ધરની શેલ્ય ફૂટી જાયો !' 'શિદ્ધરિયા' આંખાની આટફી પ્રશસ્તિ પછી ધનો એક હકીકત ઉમેય. 'વેના રહી શકતો જ નહિ ; 'હળુર-ખંગણે એકવાર ચંદન-ગહના નવાળ મેમાન થઈને આવ્યા તથે આ 'શિદ્ધરિયાનો' રસ કાઢીને ખરકમાં હારીને જમાણ્યો. તે દિથી નંચાળની દાઢમાં આનો સવાદ રઈ ગિયો છ, 'તી આજ દિ' મોસમે-મોસમે આ ફળનાં પારસલ મંગાવ્યા જ કરે છે.'

ફરીના-આમ્રસના ધરવ હોય કે ન હોય, પણ આ આમ્રફળોની પ્રશસ્તિતો તો ધનાને ધરવ નહોતો જ. આ ફળમાં ખટાશનું નામ ન મળે, આ ફળને ગોટલો બુઓ તો ધોરના હળિયા જેવડો જ, 'એવીએવી તો એ અસંખ્ય વિગતો રજૂ કર્યા જ કરતો.

મુલાકાતીઓ પૂછતા : 'ગાંઠે રેયે કેટલાં વરસ થ્યાં ?'

ધનો હરખાતો હરખાતો, વાડીમાં રમેલાળું કરતી બુવાન પોતી તરફ નિર્દેશ કરીને કહેવો : 'આ મારી ગળીને થ્યાં એટલાં જ વરસ આંખાને થ્યાં ગણો ને ! છપનિયો બિતરતે હ્યારા બોદવા માંહ્યાંતા, મે કલમું રોપીંતી...'

આંખાની નીમ જ ચૌવનથી ગૌરવવંતી દેખાતી પોતી લાણી મુલાકાતીઓ જેઈ રહેતા.

આનો જ એક 'મુલાકાતી' લાણિયો મૂળ આવ્યો હતો તો ધનાને નાતવહેવારે એક રોડે રોટલો ખાત્રા. પણ પોતીને જેઈને એનું મન પીગળ્યું કે ટાણુ બાણુ પણ

'આંખાવાડીમાં જ ધનાના હાથ-તંગે એ પેટવડિયે મૂઢી તરીકે રહી ગયો.'

પોતી મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ જમાઈ ગોતવાની ચિંતામાં ધનાની બંધ ઓછી થતી હતી. એમાં એક દિવસ રૂબીએ જ ખમમાં 'કેહી દીધું' કે જમાઈ તો તમારી આંખ સામે જ બિલો છે ને આવો છાં ગોતવા બનું ? ધનાએ રૂબીનું વેણ માન્યું અને પોતીને લાણિયા વેરે પરણાવી દીધી. આ પગલાનું વાજળીપણું દરાવવા ધનો એક દલીલ પણ રજૂ કરતો : 'મારી પોતડી આંખા વચ્ચે જ નાનેથી મોટી થઈ છે; એને આંખાવાડીની બહાર રોપી હોત તો મૂળ ન ધાલત.'

ધનામાં વ્યવહારશુદ્ધિ બહુ નહોતી; નહિતર, પોતીને લાણિયાં બેડે પરણાવતી વેળા અને એમને આંખાવાડીમાં જ રાખતી વેળા એ હકીકતનું પણ એને બાન થયું હોત કે આ રીતે મારા હોદ્દાનો અનુગામી પણ આયોઆપ નિમાઈ જાય છે : કેમકે ધનાની હયાતિ દરમ્યાન જ વાડીની માવજતનો બધો ભાર પોતીએ ઉપાડી લીધેલો. તેથી એક શિયાળે ધનાને ટાઢિયો તાવ લાગ્યું પછ્યો અને બીજે શિયાળે એ તાવમાં જ બીકલી બયો ત્યારે એ વેળા ફેલાસભવનનાં રહેનાર વણિક દીવાન હેમચંદ ધારશીએ કરકસરની દૃષ્ટિએ બહારથી બીજો માળી બોલાવવાને બદલે લાણિયા-પોતીને જ અહીંના બાગબાન, તરીકે નિયુક્ત કરી દીધાં.

પોતીએ પોતાના જીવનની તેમજ ફેલાસ ભવનનાં જીવનની પણ અનેક તકલી-ઝાંચડી જેઈ નાખી હતી. ફેલાસભવનમાં પોતીની સાબરણમાં જ અનેક દીવાનો આવ્યા અને ગયા. એ સહુ અમલદારોની અને વિશેષ તો એ અમલદારોની પત્નીઓની ચિત્રવિચિત્ર ખાસિયતો, આદતો, તરંગો વગેરેનો પોતીને

પૂરતો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. એક નાગ સાથેની અમાણીનો એવો તો ભયંકર ઘોંઘાળ કે એક ક્ષણે અધીરું આંબાવાડી અમાણી ખાતે જ પડાવી નાખેલી. મામુલી શિસ્ત-દોરની પાયરી પરથી ખટખટ-ખુશામત દ્વારા દીવાનપદે પહોંચેલા એક વલ્લુક દીવાનની પત્નીને વળી એવી આદત કે વડોમણુ વખતે એમના મગ આગળ ફેરીને કુચર ખડકાય છતાં રાતવરતે પોતીની નજર ચૂકવીને ભેચાર ફળ તેઓ ચોરી બધ ત્યારે જ એમને સંતોષ થાય. કેશાસભવનની દીવાલો વચ્ચે જીવાઈ ગયેલી અનેક જિંદગીઓની પોતી સાક્ષી હતી. આ અભિયાન ઈમારતમાં એણે આનંદના ઓશ ભેગા હતા, તેમ આંધુના મૂંગા ટપકાર પછુ એણે સાંભળ્યા હતા. હાંસ્ય તેમ જ હીબકાં બનેના પ્રતિષેધ પોતીને કાને પડ્યા હતા. એક કાવ્યપ્રેમી રસિક નાગરમુગલે માણેકફારી પુનઃ કેશાસભવનની અગાશીમાં અમર રાતકમાંથી સ્થોકા કિચારતાં એનો રવ પોતીના કાનમાં ઝીલાયેલા. કેશાસભવનમાં એક વેળા રંગપૂર દીવાન રહેવા આવેલા ત્યારે ગામની એક ટૂટી બાળવિધવા પર થયેલા બળાતકારની ચીસ પછુ પોતીએ સાંભળેલી. અને છેલ્લે છેલ્લે, પારસી દીવાન મચેરા આત્મા એમનો પુવાન પત્નીએ પોતાને જ હાથે છાતીમાં રિવેલ્વર તોડીને આપઘાત કરેલા, એ વેળાને રિવેલ્વરનો ધડકા પછુ આ રમેવાળણની સ્થિતિમાં તાણે હતો.

અને છતાં આ કેશાસભવન આંબાવાડી અને પોતી તો એનાં એ જ આંખો હતા. ભાણિયો જીવતો ત્યાં સુધી પોતીનું જીવન મધુમધુ હતું પણ એના મૃત્યુ બાદ ફરી પોતીએ પોતાની કિશોર વયમાં ક્યું હતું એમ આ આંબાઓમાં જ ચાલ-વિદોપન કરી નાખ્યું. પોતાના જીવતાં ભગતાં

આસજનોદી રક્ષા કરતી હોય એટલી તકદા-રીથી એ વાડીનું રમેવાળું કરતી. કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થનાર એકેએક વ્યક્તિને એ અચૂક પૂછતી : 'આંબા-ખારી બીડતા આવ્યા છેને ?'

માણસ હંમરમાં વધે અને એની જીવન-સચ્ચિ વધતી બધ એમ પોતીની અવસ્થા વધવા સાથે જ આંબાઓની સત્ત્વશીલતા વરસેલ્લસં વધતી જતી હતી. પોતી ભગતાં ને ભીંધતાં એમનું જીવન કરતી હતી. દીવાન મચેરાશાને કવચિત એમ પણ લાગતું કે આ રમેવાળણ ધીમેધીમે વા-વેલી થતી બધ છે. તથી જ એના રમેવાળપણની 'અતિશયતા'ને તેઓ સાંખી લેતાં હતા. દીવાનસાહેબ પોતે પણ પત્નીના આપઘાત પછી એકદમી બની ગયા હતા. એકાકી જીવનમાં આવે તરંગ ન ભળે તો એ જીવન ફટકું અકારું અને અસહ્ય બની રહે છે એનો એમને અનુભવ હતો. એ સ્વાનુભવને પરિણામે જ તેઓ પોતાની આ વિચિત્ર વર્તણૂકને સંભાવપૂર્વક સમજ શક્યા હતા.

અવરમા વધતી ગઈ તેમતેમ પોતીની આંખોમાં એક પ્રકારની ચત્યતા જાતી ગઈ. ધીમેધીમે એણે માનવ-સંપર્ક ઓછો કરી નાખ્યો. આંબાવાડીમાં આ છેડેથી પેલા છેડા લગી નિરુદ્ધેશ આંટા મારવા સિવાય એના જીવનમાં બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ રહી નહિ. વાતચીતો પછુ એ આંબાઓ ભેડે જ કરવા લાગી. આંટા મારતાં મારતાં ઘડીકે લંગડા પાસે વિસામો ખાતી તો ઘડીકે જમાદારના ઘડ સામે ઊભી રહેતી. જિંડી ગયેલી આંબો જુઝાવાર શિદ્ધિયાની ઝળે પર ઠેરવતી અને અબિડી ત્રામે ભેઈને આખુંઆખું મજકતી.

એક ઉનાળે આંબાઓ શાખથી ભારે લૂંચાળ હતા. આખું વરસ જેમણે ઝાળે બેસીને રમેણું ક્યું હતું એ કાયલ આંબે

એર આવવા ટાણે જ થાંચ પાકી હોવાથી ફળ આસ્વાદવાની અશક્તિ. દર્દનાંક સ્વરે ટહુકા દ્વારા વ્યક્ત કરતી હતી. 'એ ટહુકાને આત્મસાત્ કરતી પોતી પાયરીનાંક ઝાડ તમે એક ખાટલીમાં કાગાની દંડમાં પડી હતી. મોડી રાતે જરાક જાગવારો વળતાં ઓંચિંતી એ બગી ઊઠી અને 'મરે મરે'ની બૂમો પાડતી બેબાકળી પાયરીના થડ પર ચડવા લાગી. બાળપણમાં ખેસજીની જેમ ડાળે ડાળે ફેલાફેલ કરવા ટેવાયેલી પોતી હવે પાકી અવસ્થાએ અગાઉના જેટલી ઝડપ નહોતી દાખવી શકતી, છતાં વાંદરાની ચુલાટની જેમ પોતી પણ વૃક્ષારોહણ બૂલી તો નહોતી જ. 'કોણ અંધો ઉઘાડો મેલી ગયું?' 'જરાક જાગવા થ નથી દેતા,' 'સધાય સાકોટા ચૂંથી નાખશે,' 'રણોખું તી હું કેટલુંક કરું?' એવાં એવાં વાક્યો બળડતી પોતી વાંદરાને પકડી પાડવા એક ડાળથી બીજી ડાળ પર ફાંફા મારવા લાગી. છતાં વાંદરા નામતું પ્રાણી કર્ણાય હાથ ન લાગ્યું અને સામે આકુસના ઝાડ પર કશોક ફેફાટ સંભળાયો ત્યારે એને થયું કે પીટડિયો પાયરીએથી ઠેક લઈને આકુસે આગયો. પોતી પણ બાળપણની પ્રાંદતને ભેરે આકુસના ઝાડ પર એવી જ ઠેક લેવા ગઈ ત્યાં એટલી જિંચાઈએથી ભફફ કરતી કરને સીધી જમીન પર પછાડા ખાધી.

મેઠે મોઢે હજુર બુંગલેથી મહારાજ ભેડે ચક્રતેગો કરીને મંચેરશા પાળા ફરતા હતા, ત્યારે ફેફાસબાળના કમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશતાં જ ફાઈવરે ગાડી થોભાવી. મંચેરશાએ પણ, આજે પોતીએ પડકાર્ય નહિ એ પ્રણયલિકા-ભંગ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. સુદ આદ્યમના અર્ધ-ચંદ્રના ઉઘાશમાં શિંદુરિયા આંખા તળે બેશુદ્ધ રિયતિમાં પડેલી પોતી ઓળખાઈ આવી.

મંચેરશાના વાચનલક્ષ્યમાં એક સોપા પર પોતીનું લાકડા જેવું શરીર પડ્યું હતું અને બાળુમાં ખુરસી પર બેઠેલા મહારાજા કુટુંબ-તબીબ ડૉ. સુખધનકર પોતીના કામની નાડ પર આંગળા મૂકી, 'પલ્સ' પકડ્યું મથી રહ્યા હતા. મંચેરશા તેમ એટલા બધા અસ્વસ્થ થઈ ગયા હતા કે ખુરસી પર બેસવાના પણ એમને હોશ નહોતા રહ્યા. તેઓ ડૉ. સુખધનકરને તરેહતરેદની સચવા આપતા પોતીના માથા પાસે ઊભા જ રહ્યા હતા.

આખરી ઉપાય તરીકે ડૉક્ટરે એક ઈન્જેક્શન આપ્યું અને પછી મંચેરશાને કહ્યું: 'આ ઉંમરે પેશન્ટને સ્ટેમિના ઓછો છે, એટલે આશા જેવું ઓછું છે. કદાચ બે-પાંચ મિનિટ માટે ઉઘાડે તો નસીબદાર...'

મંચેરશાનો કવિ-આત્મા અત્યારે આ રખેવાળજીની આખી જેઠગીના સરનાળા બાદબાકીના આંક મંનમાં મેનમાં માંડી રહ્યો હતો. તેઓ વિચારતા હતા: 'આ અબ્બ કાળજીના આવડા જીવતરની કરી-કમાણી કયી? આ કેસરિયા ને શિંદુરિયા આંખા? આ ટ્રેલાસલવન? ભેઈને આંખ કરે એવું આ આંખાવાડિયું?...'

મંચેરશા અત્યારે રાજ્ય ખટપટના હાલ-લકડી-દાવ બેઘનતાર દીવાન મટીને પોતીના પાછલા જીવન પર પોતાના પ્રિય કારસી કવિની શેરો મનમાં વાગોળી રહ્યા હતા ત્યારે જ પોતીએ હળવેથી આંખ ઊઘાડી.

ડૉક્ટર સુખધનકરનું મોં આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. 'દીવનમ્માહેબ પણ મનમાં ચુંગતી ભેત અધૂરી મૂકી પોતીની જાંડી ઊતરેલી કરચલિયાળી આંખો બણી તાકી રહ્યા.

પોતીએ ડૉક્ટરની આગાહીને માન આપીને આંખ તો ઉઘાડી હતી, પણ એ આગાહી મુજબ બે-પાંચ મિનિટ સુધી નહિ

ધર્મનિંદા કોસંબી

શ્રી. પ્રશાંત

જીવનકથાનાં પૌના વાંચીએ તો સત્ય પામવા માટે પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા મળે એમ છે. અડગ મઢા અને નિશ્ચયજન શું કરી શકે છે તેનો પરિચય કોસંબીજીના જીવનમા દ્રશ્યે ને પચ્ચે મળે છે.

‘વિદ્વતાને કારણે એમને ધૂમ કમાણી કરી આપે એવી કારકિર્દી સહેજે મળી શકી હોત, છતાં એમણે તો સેવા કરવાનું જ પસંદ કર્યું ને સાધુ તરીકે જ જીવવાનું શોખ માન્યું.’ - ગાંધીજી

૨ નવીમાં મનોજન હોય, સત્ય હોઈ, પ્રતિભા હોય, ખંત હોય, તીવ્ર હુદિ.

•• હોય તો એણે માનેલા મનોરથ આડે દુનિયાની કાઈ ચીજ આવી શકતી નથી, તેમણે ગરીબાઈ તો ફરગિજ નહિ જગતના મહામોલા પદ્મપુરેષો પકડી આ ગરીબાઈ માંથી જ નીપજી આવ્યા છે ધર્મનિંદા કોસંબી

પણ એક જ મિનિટ સુધી ખુલ્લી રહેવા માટે ઊઘડી હતી એક્ટર કે દીવાનસાહેબ હજી કેશો પ્રશ્ન પછે એ પહેલાં તો પોતીએ જ એક્ટરને ઓળખી જતાં પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘દાકતરસાજ, તમે કયે જાંપેથી આવ્યા ?’

‘ઊગમણે જાંપેથી’ મચેરશાએ ઉત્તર આપ્યો.

‘પણ આટલા ઉત્તરથી પોતીને સંતોષ થાય એમ નહોતો. ઊઘડી ચિંતા વધતી હતી એણે પૂરક-પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘જાંપા-ગારી બીજા આવ્યા છે ને ?’

‘હા બઈ હા, વચ્ચે મચેરશાએ પોતીના આ બાલીશ પ્રશ્ન પર રોષે ભરાઈ

બાસતરસમા જન્મી અન્ય દેશોનું શ્રેય કર્યાનું બુદ્ધિમંત્ર માટે કહેવાત છે, પણ બાવલ ન ભેદાયે કે દિલમા પણ બુદ્ધિવેના મહારીપમાથી ટેલીક દીવિકાએ પ્રશ્ન કર્યો છે. બગવાન તથાચતના પાસ-મણિથી રૂવજીવને કાજનમય બની જનારે વીરોમાના એક હતા ધર્મનિંદા કોસંબી આ માસનો ચોપી તારીએ એમની સંવતસરી છે આ પ્રશ્નને એમની

પણ એનું જ પદ્ય હતા. કર્યાં ગોવાના એક નાનકડા ગામડામાં જન્મ, કર્યાં બૌદ્ધધર્મનો ઐશ્વ્યાસ ને પ્રચારાચે સિલોન, બ્રહ્મદેશ ને ક્ષોપાલનું પરિક્ષમણ; ધર્મચિં દરિયાપીરની ત્રણચાર વારની યુસાફરી કર્યાં અને સેવા-કામની ગતધીકુટિરમાં વતમાન યુગમા બીજમપિતામહ સમુ મૈત્રીભયુ મૃત્યુમિલન કર્યાં ।

‘દીવ દમણને ગોવા, પોદુંગીજ બેઠા રોવા’ માં અમર બનેલા ગોવાના સાખવળ ગામમાં એક સારસ્વત કુટુંબ રહે ધરડા

મોટો ઘરો પાડીને ઉત્તર આપ્યો.

એ રોષયુક્ત ઉત્તર પણ આ રૂએવાળણ માટે શીતજન ચદન સમો શાતાદાયી બની રહ્યો પોતે ફરજની બજવણીમાંથી મ્યુત નથી અર્ધ, પોતાનાં પેટનાં જવણ સમા ગાડ હેમજેમ છે અને જાંપાજારી હજી બીટેલી જ છે એવી બાહેબરી મજતા પોતીની આખના પોપચાં ભિગઈ ગયાં અને નાકની ઢાંડી દરખઈ ગઈ.

પોતીની નાડના પસ પકડવાનો પ્રયત્ન ઊડી, ‘શીનીસ !’ એમ મોટેથી બોલીને એક્ટર કેવાસભવનના કમ્પાઉન્ડની બહાર જવાનું કરતા હતા ત્યારે આકુસના આબા ઉપર કોચક ટકુકતી હતી.

વડીલ દામોદર ને અ.નંદીબાઈ બંને સાર્યાં ગુદસ્થી. એમને લાં ઈ. સં. ૧૮૭૬ની ૯ મી ઓક્ટોબરે આ ધર્મનંદ જન્મ્યા. કુટુંબ બાળમાં બાળે નવું ગુલાબ બેઠું. બધે દલ્દોલ કલ્દોલ થઈ રહ્યો. આ નવા ગુલાબની મહેક છવાઈ રહી.

કુટુંબનો સૌથી મોટો છોકરો એટલે લોખપણની ખાણ ને નાનો એટલે મહા મસ્તાન. પણ સાત ભાઈબહેનમાં સૌથી નાનો આ ધર્મનંદ! શરીરે દૂબળો, સ્વભાવે રૂના ગાભા જેવો શાંત, આઠનવ વરસ સુધી તે એને ખાવાનું ચે ભાન નહિ. અને આવો છોકરો નિશાળે એસે ત્યારે ભાઈબાઈ ચીટકે એમાં શી નવાઈ? નેશાળિયાઓએ ભાઈ સાહેબનું નામ પાડેલું-‘ભીંડાનું શાક’ ભઈ, વાહ! અરે ‘ભાદરવનો ભીંડો’ કલો હોત તો અમને દલપતરામ યાદ આવત. પણ આ તો ભીંડાનું શાક! ભીંડો હોય છે કેવો નરમ પણ ખાવામાં? મીઠો! આવા મીઠા સ્વભાવવાળે ધર્મનંદ નિશાળે ભય, મિત્રો ખીજવે એટલે મનમાં મૂંઝાય. પણ મણુવામાં એછો! રે ગરીબાઈ! દસંબીના માર્ગમાં તે શિલાઓ નાખી તે ઠીક ન કયું! કારણ કે ત્રણચાર ચોપટી પછી ધર્મનંદને ઊંઝી જવું પડ્યું! ભવિષ્યમાં મહાપંડિત થનારને નાનપણમાં ‘હૂપ હૂપ’ કરતા વાંદરાઓને હાંકવા વાડીખાં આમતેમ દાડતો કલ્પીએ, ચોર ન આર્ય માટે નાજિયેરીનું રણુ કરતો ભેઈએ, ગીતો લલકારી કેળોને પાણી પાતો, સાંભળીએ, ત્યારે ‘એમ થાય છે કે એમને રથૂળસ્વરૂપે કદાચ ધર્મસંસ્કારો પણ અહીં જ મળવા ભેઈએ. કુદરતના સાચિધ્યમાં ધર્મના વિરાટ સ્વરૂપને બાળે એ મન ભરી ભરી નિહાળતો. બચતના સમયમાં એ વાચન-ભૂખ સંતોષતો. પુસ્તકોએ એને બહુગરની પેદમ જેમ જેમ આકર્ષ્યે તેમ

તેમ પોતાની ગરીબાઈ, પોતાની અભણતા ને પોતાના બાળલગ્ન-પોતાનું અહરતાનું ભાન એને વધુ ને, વધુ તીવ્ર બનતું ગયું. હરેક કાર્યમાં એ જ ઝંખના, એ જ રતન, રાત ને દિવસ બસ એ જ વિચારો. ઝંખામતી રાત હોય ને એ ઝંખકીને ભગતો. એક તરફ અભણતાના ને બીજી તરફ નિર્ધનતાના રાહુ વચ્ચે એ પિસાઈ રહ્યા હતા, અંતરાત્મા બાળે આકંઠ કરી રહ્યો હતો.

એવે સમયે તુકારામનું જીવનચરિત્ર હાથ લાગ્યું. ધગધગતો આત્મા બાળે શાંત પડ્યો. હા...શ! પોતાના જેવી જ ગરીબી ને અભણતા તુકારામમાં પણ ક્યાં નહોતી? ને તોપણ તુકારામના પ્રગતિપંથને દુનિયાનાં દુઃખોએ રુધ્ધોતો ખરો? નાનપણમાં પોતાની માફક એક જ વાર નહિ, તુકારામ તો બબ્બે વખત પરદશા હતા: બંને વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય હતું!

સાચી વાચનભૂખ ઊઘડ્યા પછી ક્યારેય કોઈની શરતો છે? મડગાંવના ગુદસ્થો દ્વારા વાંચનનો આ દૂમળો છાંડ પોવાયો, એને જલસચન થયાં, ને કાળક્રમે એમાંથી મોટો છાંડ-ને પછી વૃક્ષ થવાનાં ચે ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. વાંચનની વિશાળતા વધી, ધાર્મિક પુસ્તકોને પ્રથમ પસંદગી મળી, એમાંથી પ્રેરણા મળી, હિંમત આવી ને ભુવાનીના નાવને ચગડોળે અઢાવનારા વિકારો પણ એનાથી જ કાબૂમાં આવ્યા.

પણ હોંકો તો સંસ્કૃત સાહિત્ય સાગરના અજ્યંત વર્ષાણુ કરતાં હતાં. ભાંડારકરના મરાઠી ભાષાંતરે અને રઘુવંશના શ્લોકોના અભ્યાસે એ ઉત્કંઠા એકદમ વધારી દીધી. સાખવળની લાયબ્રેરીના ઊધઈ ખાઈ ગયેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો એમણે પચાવી દીધાં હવે? વેચાતાં પુસ્તકો મંગાવાય એવી તો સ્થિતિ.

નહોતી શું કરવું ?

એ સુસાધના માટે ધર્મોત્તરે ત્રણ ત્રણ વાર ઘરે જાયું. પહેલવહેલું હોયું અધર વર્ષની ઉંમરે ૧૮૯૪ માં ને છેલ્લું ૧૮૯૮ માં એ ચાર વર્ષની એમની માનસિક ચાતનાઠો ! મુસીબતો આવે છે ત્યારે દુઃખી નથી, મુશ્કેલી ધાર વધે છે, પ્યેગમાં મિત્ર જોયા, બાળી જોયા, પિતા જોયા; કરંજનો તો કુંગર શું, હિમાલય બની ગયો હતો. ચારે તરફના આવા વિષાદપૂર્ણ અંગવાતમાં એ શાંતિ અંખતા હતા. પરંતુ હજીના આકાશમાં તો વીજળીના કડાકા ચતા જ રહ્યા. ધનધોર અધકાર મચી રહ્યો હતો.

ભારે માનસિક ગામઘડને અંતે, ત્રીજી વખતે જ્ઞાનસૂચનો પ્રકાશ પામવા એમણે ઉંમર બહાર જગ મૂક્યો ત્યારે સામાનમાં એમની પાસે હતો એક ત્રાંબાનો ઢોટો ને હતી એક 'શેતરંછી' ખરું હવેનો નિશ્ચય અટલ હતો, અડગ હતો, કાંલકે ચોડાક વખત પહેલાં એમણે ભગવાન જુદતું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું હતું. ભગવાન જુદ ઉપરની આસ્થા બધે બહાર આવી નિઃસહાય બનેલા ધર્મોત્તરે 'બાહેરી' પકડીને જુદધર્મના રાજમાર્ગે તરફ એ આસ્થા દોરી રહી હતી.

પૂના આવી એ પ્રખર પડિત શે ભાંગારકર ને મળ્યા. જોવા સમા સાવ પજાત મેલુતા પ્રાંતમાંના આ ઉત્સાહી યુવાનને એ ભાંગારકર પ્રેરણા આપી. વેદાને બધું રૂઝ મળ્યું.

અહીં પૂનામાં એ રહે છે એક રથજેઃ ને જમે છે બીજે ને મીલુન્ટીની, માદક ઓગળીને પણ સંસ્કૃતનું અભ્યાસ કરે છે. સંસ્કૃતના પ્રવાહની નીચે બીજે જુદધર્મનો પ્રવાહ પણ વહો નય છે. ભાંગારકરને એ થણી વખત મળે છે. 'શે. ભાંગારકર એટલે તો સુસ્ત પ્રાણલુપ્તમી'. એક વખત જને વંચે જખરી ચર્ચા ચાલી. 'સામસામી

દલીલો ચર્ચા પણ પૂરેલામ ચાલ. ઉંચે રભ લેતી વખતે ધર્મોત્તરે બોલ્યા :

‘બહે. ગમે તે કણે વેઠવા પડે, ચિંતા નથી જોદધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ મારું જીવનકર્તવ્ય સ્વમળું છું.’

એકરે એવું કે મુરીનગી નૈષિક ઉપાસના મળજની હતી એમણે સદ્બાવધી કહ્યું :

‘તે એ ધર્મજ્ઞાન મેળવવા માટે તમારે નેપાળ, જાદોદે, સિંધોન વગેરે પ્રદેશોનું પર્યટન કરવું જોઈએ.’

અને ઈ. સ. ની ૧૯૦૦ની ૧લી માચે ગુજારતી અમાસની રાત્રે બાર વાગ્યા પછી ઉપાતી દેનમ્નું એ પૂના છોડે છે-જુદધર્મનો સ્વાગ સમ્યે છે. બે પીળાં વસ્ત્રો પહેલાં છે, શિખાસૂતનો લાગ કર્યા છે.

અમાસની રાત છે, બહાર ગાદ અધકાર છે. અત્યારે તો અંતરમાં ચે ચોમર ઘોર અધકારનું સામાન્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે, આ સાહસ મોટું તો હતું ખરું, પરંતુ સાહસ કરતબનું સાહસ જીવું એટલું ધર્મોત્તરે કીડું આસાસન છે.

એમના આ કાર્યને મહાભિનિષ્ક્રમણ તો કેમ કહેવાય કે એની સાથે પણ શી ત્રીતે સંરખાવી થકાય ? છતાં એ જ જુદને પગલેપગલે ચાલી, એ જ જોદધર્મની શીતળ જાંબના આશ્રય માટે તલસતા, એ જ્ઞાનસૂચનાં કિરણો માટે તલપતા એક એકનિક, જુદચિત્ત, સાધુતત્, સદાચારીનો એ પરમતત્ત્વને પામવાનો દૈનિક પ્રયાસ હતો એની કાલ ના પાડી શકશે ? એટલે પૂનાથી આઠા દિવારને ત્યાંથી ચાલ્યા ઉજ્જન...

ઉજ્જન ! ઉજ્જન તો કવિકુલેશુર કાલિ- ઘસના મેળની નગરી, કળા ને કારીગરીનું પ્રખ્યાત ધામ, રાજપૂતશાહીનું સીમાચિહ્ન. પણ એવા ઉજ્જનમાંથી આ સાધુને પીવાના પાણીની ભારે મુસીબત પડી. મળ્યું ત્યારે

ગંદુ પાણી, આખી રાત ઓથી બગાડી. લાંબા
જોરાકે બળતામાં ઘી ફોંચ્યું. 'ઝાડુ થઈ ગયા.
લીધેલા ભોખની હથેલો તેા શરૂઆત જ છે.
કંટાળશે તો કેમ ચાલશે કાસળી! વધે
આગળ વધે, પ્રકાશ તબારી રાહ ભેઈ રહ્યો છે.

ગાલિયર છોક્ર માસ રહી ધર્મનંદ
કાશી આવવા નીકળે છે. કાશી એટલે તો
ચુસ્ત સંસ્કૃત વિદ્વાનોનો સાગર. વિદ્વાન
પડિતો પાસે અધ્યયન કરવા આહ્વાન વિના
તે કોણ હામ લીડી શકે? હા, પોતે જન્મે
તો આહ્વાન હતા પરંતુ એ આહ્વાનના
ચિહ્નો ક્યાં? જનોઈનું તો બહુ સમજ્યા,
ગમે ત્યારે ધારણ કરી લેવાય, પરંતુ શિખા
ચોટલીનું શું? પૂના છોડ્યું તેની સાથે જ
ચોટલીનો પણ લાગ કરેલો. એટલે વચમાં
એ પ્રયાગ કિતરે છે. નેટલી નાની બને
તેટલી નાની પણ ચોટલી રાખ્યા વિના
છૂટકો જ નથી. હોડી નાની તો નાની પણ
એનાથી સાગર પાર ક્યાં વિના બીએ કાઈ જ
ઉપાય નથી! મળુ રે, દુઈં વાં! લાંબા સમજવા-
માં ગોટાળો થવાથી હજમે અર્ધ છયના
રાવા નેટલી અને માથાની બરાબર મધ્યમાં
હે એવી એક ચોટલી રાખી!

પણ સાધુને વરણાળી નથી, કોને તો
કામ સાથે કામ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૦ની ૨૦મી
સપ્ટેમ્બરે રાત્રે સાડા દસ વાગે એ કાશી
કિતરે છે. કાશી એટલે જેમ વિદ્વાન પડિતો
તેમ પંડાઓ પણ ખરા. ગોળની કાંકરી
પર વીટળાઈ જળતી માળીઓની પેઠા
પંડાઓ એમના પર એક સામયો હલ્લો કરે
છે. પણ સાધુને તો નથી કરાવવું મુંડન, નથી
જમાવવા આહ્વાન કે નથી કરવું પિતૃપણ્ય;
એટલે એ રહેવાનું ડેરવે છે શેણવી મહા, જમે
છે 'આવાળના અલક્ષેત્ર'માં, ને સંસ્કૃત બહુ
છે અતિ વિખ્યાત ગંગાધર શાસ્ત્રી પાસે.

પણ એ તો 'અલક્ષેત્ર'! સાવ જનિક

તીશી! શંભુમેળો! કહ્યું, અપમાન ને અનિય-
મિતતાનો તોરો નહિ! છતાં શું કરે? આ જ
વીશી એમના પેટનું, લાડું ચૂકું-એ જ
ઓછો ઉપકાર છે? ધ્યેયપ્રાપ્તિ આગળ
ભોજનને એ ગૌણ સ્થાન આપે છે. ગંગાધર
શાસ્ત્રીના રૂનેહને લીધે સંસ્કારો મળે છે,
મનની નિતનિત નવી દિશાઓ ઊઘડે છે,
એ તો કાઈ ભુદી જ દુનિયા છે. એટલે 'અલ-
ક્ષેત્ર'માં મળતા વિવિધ 'સંસ્કારો'ની ઊણપ
આ 'જ્ઞાનક્ષેત્ર'માં ભરપાઈ થઈ જાય છે!

આહ્વાનને માટે યાત્રાળુઓ આ ક્ષેત્રમાં
પૈસા ને અન્ન ને કાપડનો લખણ અર્થ કરે
છે; પણ આ સાચા આહ્વાનની તંગીને પાર
નથી. ધાતિયાં ફાટી જાય છે, એટલે પાસેની
રહી સહી નેહુવસાગર પ્રેસની અમરકોપની
નકલ વેચી નાખે છે, મહાભુક્તોએ એનો
લેનાર નીકળે છે. એને પૈસા માટે તાણ પડે
છે ત્યારે ક્ષેત્રમાંથી દીવાના તેલ માટે રોજ
મળતો પૈસો એ બચાવે છે. એ સાંજ સુધી-
માં વાંચી લે છે ને સળંગ રાત અધારામાં
કાઢે છે! આમ કરતાંકરતાં થોડા આના
ભોગ કરી મદદ માટે મિત્રોને લખે છે પણ
સૌ નકારો બહુ છે. પણ ઉદારતાનો શુણ
ઓછો જ ન્યાતબત કે ગરીબ-તવંગર ઉપર
આધાર રાખે છે? એક દિવસ રૂપિયા દસતું
રજિસ્ટર આવે છે. મહાવચી એ આપ્યું છે.
એનો મોકલનાર 'શુભો હનર્મ' તરીકે
બહુતો એક ગરીબ સદ્ગુણી ને આપમહે-
તતુ હતો. વાળંદ છે! બાઈ રે! વાળંદ!
ધર્મનંદને આવી સ્થિતિમાં તે મોકલેલી
રૂપિયા દસેર્ન રકમ હજારની મદદ કરતાં વધારે
હતી. તારા પાંચ તરફ નહિ, શુણ તરફ આળે
તો અહો ભેઈ એ છીએ.

અને આવી સ્થિતિમાં બૌદ્ધધર્મના
પુરાણાં 'અરેનો અભ્યાસ કરવાને જરૂરી
સંસ્કૃત જ્ઞાન એ મેળવી લે છે; એટલે બૌદ્ધધર્મ

ના અવ્યાસાથે કાશી મધી નેપાળી યુવક, સાથે જી નેપાળ જાય છે. નેપાળમાં એ પ્રવાસ પાસે પ્રગેરેથી નથી દાઢને લીધે જમણા પગ લોહીલુવાલુ થઈ ગયો છે. ઉઘાડા પગમાંથી નીકળતી રક્તધારાઓ ઉપર રસ્તાની ધૂળ ચોટે છે ને વગ કુશર જેવડો બની જાય છે. પવનનો સંસ્પર્શથી પાંચ બહેન વધુ તાકાતવાન બની જાય છે, ને કદાચિં રાધેલા વાત એક બાળુ નરમ થઈ જાય છે ને ખીજી તરફ તલન આખા ચોખા જ રહે છે! ચૂલા આગળ નેપાળીઓએ શીય કરેલું હોય છતાંયે એ બાત ને કોકમનું પાણી આરોગવા પડે છે ને આમ નેપાળના ખરીમદી ને ચદ્રમદી એ ચડે છે.

આવી ઘોર તપશ્ચર્યા પછી એક દિવસ ગોવાનો બૌદ્ધપ્રેમી અકિચન બ્રાહ્મણ જીવનમાં પહેલી જ વાર દિમાલયનાં દર્શન કરે છે, ધન્યધન્ય થઈ જાય છે અસિક્ષિત ને પછાત ગણાતા ગોવાનીઓ કાશી મુઠી જવામાં થે મથકર મોઢું સાલસ ગણે, અરે સજાદિ ઓળગવો થે એક ચોટી વાત લેખાય તો આ તો નગાધિરાજ દિમાલયનાં દર્શન!

નેપાળી પ્રજા તો સારે વિચિત્ર નીકળી! આયમન કરી અંખે પાણી આડકાંડે એટલે રનાન થઈ જાય મનિરમાં ચરણાચૂત તરીકે તારી પીવાય, મજામાં લીભેલો સેનાપતિ. મનરૂપે તેમ જટલાઓનો નિઝાલ સુલુપે, બૌદ્ધસ્તુપની આલુચાલુ ટિપેટી સાધુઓ પાસાનાખી શુકન કહેતા હોય ને બાળુમાં જ મરેલું બકર વેચાવા માટે મૂક્યું હોય ભરે બૌદ્ધમંદિરનું દર્શન પણ અપવિત્ર લેખાય! શાંતમ પાપમ! શાંતમ પાપમ! નેપાળના બૌદ્ધધર્મની આ અધિગાતિ! આ અજ્ઞાન! આ બેપરવાઈ! આટલી અધમતા! -

કંઠાળીને એ બહેન લાગે છે બૌદ્ધધર્મના ઉચ્ચ અવ્યાસાથે ધર્મપાલ નામના એક વિદ્વાન બૌદ્ધ સિદ્ધિપુત્રે મળવા સિલેઈ જવું

છે. એટલે અંકળાતા કુળતા અનેક સકોટ પાર કરતા એ નેપાળથી શુદ્ધગયા, લખીસરાર્ધ, જમુઈ, ગિદાર, કલકતા ને સિલેઈ આવે છે ને ધર્મપાલને મળે છે. વિચારા ધર્મનિદેશ વિલાયતી ખાજાની એમને ક્યાંથી ખજાર મોકર એમને. માટે પાઉરોટી ને તાલે જ ઉધારેલા માંખણનો ડબ્બો મૂકે છે... અને પીળાં નરંગના માખણને રાઈ વિલાયતી મીઠાઈ સમજ પાવ સાથે એ બરાબર અડધા ડબ્બો પૂરો કરે છે!

બૌદ્ધધર્મની જન્મદાતા મા ભારતભૂમિ ખંડી, પરંતુ એ પોષાણો તો અપરમાતાઓથી, શીન, બપાન, ટિપેટ સિલેઈ, બેલા વગેરે રમણેથી જ આ સિલેઈ કાગલુ સુક પૂનેમના ઉત્સવ ઉપોસથને દિને ધર્મપાલમા કહેવાથી જીવનમાં પહેલી જ વાર શુદ્ધ વિશે સસ્તમમાં એ પ્રવચન કરે છે, લોકો એમને સત્કારે છે.

ને વેશાખી પૂનેમ આવે છે. આ જ પૂનેમે વર્ષો પહેલાં શાંતમ 'શુદ્ધ' બન્યાં તો એ નિરજનાનો કારો, એ પીપળાનું વૃક્ષ, એ શાંત સૌ ત્યારે ધન્ય બની ગયાં હતાં એની ખામાથી પૂનેમે એ સસ્તમમાં કાવ્ય રચે છે. જનતાનાં મિલના તાર એથી જલ્લજ્જી બેઠે છે. હજી આજે ધર્મનિદેશનું 'વેશાખી પૂનેમ' નું ગીત સિલેઈનમાં ટેરેરે ગવાય છે.

ગ્રામજોમાં એ અજેજ લાગે છે ને લાંથી મદાસ ને પ્રકરદેશ જાય છે. રથાન, કલકત્તા, આંદુલ, મીનાપુર, નાગપુર, ઉમરાવતી, મુનઈ, વડોદરા, ઉત્તર, દેવાસ, ગ્વાલિયર, કાશી વગેરે શહેરો ને ગામોનો પ્રવાસ ખેડી ૧૯૦૪માં એ કુશિનારા આવે છે.

જીવનમાં પહેલી જ વાર એકાંતવૈસ ગાળે છે ધનઘોર ઘટાઘાટ વૃક્ષની નીચે રહે છે, ને સિલેઈ માગી લાવે છે. દિવસ તો ધ્યાનમાં પસાર થાય છે પણ શાંત! તરેહતરેદન વિચારોનાં ગૂચળા રચાય છે એકાંતવા ૨

એમર અંધકાર, બિહામણ નગ્ની પશુઓ-
 'એના પડકારો ને આકંઠો! બીકની કુબરી
 આવી બધ એવું વાતાવરણ છે. કુવણ બધું
 તપ કરવા બેઠા, પણ એવું વખતે એજીકના
 લેવનસૂત્રને યાદ કરે છે, સ્મશાનમાં ચે
 રાતો ગળે છે. સાચે સાચ વર આવે' તો પણ
 એને લગાડના નથી, બિલકુલ વિચારે છે:

‘મારા શરીરથી બે આ પ્રાણી જમ થતું
 હોય તો ભલે એમ થાઓ.’

પોતાની સારીનરસી ધૃતિઓ ઉપર
 મેળવેલો આ અદ્ભુત વિનય છે અને એવો
 જ છે અદ્ભુત આ અનુભવ. આમ તો
 કુશિનારાના લોકો એટલા ઘણા યુદ્ધમંદિરમાંથી
 ચે મૂર્તિ એરી બધ એવા. ‘બૌદ્ધધર્મ’ પ્રત્યે
 લોકોનો વિરોધ હોવા છતાં યં ‘ધર્મ’ ને ‘ધર્મ’
 છેડતું નથી, ‘કાર્મ’ કનડું નથી. કારણ? કારણ
 એ જ કે જ્યાં રહેવાનું કહેવામાં આવતાં
 ભલભલાનાં હાજ ગગડી બધ તેવા સ્થળમાં,
 તેવા જંગલમાં, આ તો એકલા રહે છે!
 ભૂતપિશાચનો ઉપદ્રવ કરનારો બીજા દેવોના
 સ્થાનમાં રહેનાર આ લિખ્ખમાં ભૂતપ્રેતોને
 કળજમાં રાખવાની શક્તિ હોય તો જ આમ
 થઈ શકે ને? બૌદ્ધ તીર્થસ્થળોનું એ પર્થટન
 કરે છે.

આ રહ્યું યુદ્ધનું જન્મસ્થાન. બૌદ્ધ યોમાં
 આને લુખિનિ વન કહ્યું છે. આજે ‘એ
 બ્લોજલાલી’ ક્યાં? છે માત્ર વૃક્ષો ને ખડેરો.
 ને ‘જોશો પેલો અજોકનો સ્તંભ? શું લખ્યું
 છે અજોકે? વાંચો, ધર્મનંદ! સ્પષ્ટ વંચાય છે:

‘લગવાન યુદ્ધ આ સ્થળે જન્મ્યા તેથી
 મેં જાતે આવીને આ સ્થાનની પૂજા કરી અને
 આ શિશ્નસ્તંભે બધાંઓ છે!’

પણ તમે કેમ આમ રડો છો, ધર્મનંદ!
 તમારા રોમાંચ ખડા થઈ ગયા ને શું?

બુઝો બુઝો, આ યુદ્ધનાં માતા. આ
 માયાદેવીની મૂર્તિ, એના પરચણેલું આ મંદિર,
 યુદ્ધજન્મને દેખાવ એમાં અકિત કરવામાં

આવ્યો છે...ના ના લાં ન જશે, ન જોશે,
 નાહક વધારે બિચ થશે. લુખિનિની આગળ
 લોકોએ પશુભોગ ધરાવ્યા છે શિહી તોભોજ
 આ સ્થળ છે. જગત. સમસ્તના દુઃખોનું દમન
 કરનાર તથા પ્રાણીમાત્ર ઉપર કરુણાના મેઢ
 વરસાવનાર ભારતશ્રેષ્ઠ પુત્રની જન્મદાત્રી
 આગળ મૂળા પ્રાણીઓનો ભોગ? અ-સ-લ!

આ એક વર્ષમાં ધર્મનંદ હીકીક
 તીર્થટન ને દેશટન કરે છે. યુદ્ધનું જન્મ-
 સ્થાન લુખિનિની, ગૌતમ ‘યુદ્ધપદ પામ્યા તે
 બ્રાધીગયા, યુદ્ધદેવે પ્રથમ ઉપદેશ જ્યાં આપ્યો
 તે સારનાથ, યુદ્ધનિર્વાણનું સ્થળ કુશિનારા
 વગેરે અનેક પવિત્ર સ્થળોએ એ ધૂમી વળે
 છે. શ્રાવસ્તી ને રાજગૃહના દર્શને એમને
 સાંત્વના મળે છે, તો અધોગતિને વરલાં
 ધર્મસ્થળો એમના અંતરમાં દુખની આજો
 પ્રગટાવે છે. દૂરઉત્તરના બૌદ્ધધર્મનો પરિચય
 મેળવવા એટિમેટું ગયા, ત્યાં વિદ્વાન લામાઓ-
 ને પણ પૂરા હિંસક બોધને એમની આંતરડી
 કકળી બેઠે છે.

‘આ બધા પરિભ્રમણ દરમિયાન એ દુઃખ
 વેઠે છે ઘણું, છતાં માનસિક ને આધ્યાત્મિક
 દુનિયામાં એમણે સાધેલી સિદ્ધિ અવલુંનીય
 છે. ચિત્ત એકાગ્રતાના મહાવરાને લીધે એ
 ‘અભિધર્મ’ જેવા અધરામાં અધરા અંથો
 ‘લણી શકે છે, અનેકાનેક પાલિશ્રેયોનું
 અધ્યયન કરી શકે છે, દેશદર્શન કરી શકે
 છે, અસંખ્ય સ્થવિરોના સમાગમને લાભ
 મેળવે છે.

‘અને આમ અભ્યાસકાળ પૂરો થાય છે.
 જે સિદ્ધિ માટે, જે સિદ્ધિ માટે એમણે
 આટલો દુઃખ વેઠ્યો હતો, તે હવે મળી
 ગઈ છે. પણ હવે શું?

આ જ્ઞાનનો શું સંધરો જ કરી રાખવો?
 આ પ્રગણે કરવું થોડું હતું? નહિ જ. તો
 શું જ્ઞાનપ્રચાર કરવો? પણ એ કેમ થઈ
 શકે? સમસ્ત ભારતવર્ષને કેવી રીતે ઉપચોગી,

ધર્મ શકાય ? પોતે નહોતા કોઈ યુનિવર્સિટીના સ્નાતક નહોતો કોઈ જાહેરી સંસ્થાનો ટેકા પાંચ 'નિર્દેશ' થઈ ગયો. જાતમહેનત કરવી. અગ્રવય સંજ્ઞાનો સહાય મેળવવી ને સેવાવૃત્તિના ધોરી માગે જ પાલિકાવાનો પ્રચાર કરવો.

કલકત્તાની પ્રેસીડેન્ટ કોલેજના, ઈસ્ટ ઝર્મ આવેલા એક પ્રોફેસર હરિનાથ દે હતા. પોતે યુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય હતા કે જીજ યુનિવર્સિટીના બી એ. હતા. પાલિકાના ને એના પ્રચારનો એમને ભારે શોખ. પાલિકા એમ એ થવાના એમને કોડ હતા; 'અશ્વસાહિની' એ મુદ્દે સમજતો નહોતો, એ માટે એમણે ધણાધણા બિશુઓને પૂઠું હતું, અરે જમન પડિનેની પણ સલાહ લીધી હતી. એમને ધર્માનંદ એ એ શીખવ્યો એટલું જ નહિ, એમાં રહેલી અનેક બુદ્ધિ બતાવી. અધ્યાપકહરિનાથ દ્વારા એ જ કોલેજના પ્રાધ્યાપક ને અરવિંદ ઘોષના વડીલજી શ્રી મનમોહન ઘોષ સાથે સંબંધ બંધાય છે, જ્ઞાનચર્ચાઓ થાય છે, આ સંબંધને લીધે ૧૯૦૬માં રાજ મહેલી 'નેશનલ કોલેજ'માં ધર્માનંદને પ્રાધ્યાપક તરીકે આમ ત્રણ મળે છે. પગાર તો છે માત્ર ત્રીસ જ રૂપરડીનો, પણ પાલિકાના પ્રચાર વધુ મહત્તરનો હતો. એમણે ધ્યેય સાધે બેઠું, સાધન સાધે નહિ. અને આજ ત્રણની આખરે એમના શિખ હરિનાથ દે એમ એમાં પ્રથમ, વર્ગમાં આવે છે. એમની મદદથી કોસળી સારા પગારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે એણે છે. એમાં પગાર ઉમરોત રૂ. ૫૦૦-૭૦૦ પરીક્ષક તરીકે મળે છે. પણ 'નેશનલ' ને બુદ્ધતા નથી, ભાં ભવે એ વિનાવેતને કામગીરી બંધવે છે.

૧૯૦૬ની સાલ બીજી રીતે પણ યાજ્ઞાર બની બમ છે.

, ડિસે બેરમાં કલકત્તા ખાતે એક ઔદ્યોગિક પરિષદ ભરાય છે. સવાજીરાવ ગાયકવાડ એના પ્રમુખ છે. એ જગરા શક્તિપારખુ છે. કોસળીનો પરિચય થાય છે કોસળી અહીં રહી શક્તિ વેગળી નાખે એ રાજ્યને પસંદ નથી. એ કહે છે કે મહારાષ્ટ્રના કોઈ પણ શહેરમાં રહી વચે એક યુવતક આપવા એ ધર્માનંદ તેવાર હોય તો ત્રણ વરસ સુધી મૌનિક રૂપિયા પછ વડોદરા રાજ્ય એમને આપે.

આ તો ભારે કસોટી ! માત્ર પચાસ રૂપિયામાં પોતાના ધ્યેય પ્રમાણે બીજાધર્મનો પ્રચાર કરવો કે એનાથી મળતા અનેકગણા વધારે રૂપિયામાં સુખસાહેબીની યુનિવર્સિટીની રાહતની નોકરી કરવી ? પણ બહુ ભગવાન શુદ્ધ ને બોધિસત્ત્વ એમની મંદે આવે છે લોભ ઉપર એ વિજય મેળવે છે. વડોદરા નરેશની વાત કબૂલ રાખવામાં આવે છે પોતે મુન્નઈ આવે છે. અહીં એમને યે. વાસુદેવ અનંત મુખાલુકરનો પરિચય થાય છે. વેકરના એક અધિકરિન મિત્ર જુતા એમના જમન-નિવાસ વેળાના એ સદાધ્યાથી હતા. હાલ એ હાલે યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક હતા સરકૃત ભાષાનો અભ્યાસ નધારવા એ ક્રિંદ આશ્વા હતા ધર્માનંદ સાથે એમને ગાઠ પરિચય થયો. હવે તો કોઈની નોકરી નથી. બધી અનુકૂળતા છે એટલે જ તે 'વિશુદ્ધ માર્ગ'ના ધળોખળો ભાગ લેવાનરી લિપિમાં એ ઉતારે છે 'બોધિચર્યા અવતાર'નું મરાઠી ભાષાંતર કરે છે 'સરકૃત ભાષામાં નાનકડું પાલિકાકરણ' રચે છે વડોદરામાં આવેલા બાધ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરે છે. થોડો સમય આમ પસાર થઈ બમ છે.

૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરીમાં અમેરિકાથી યે. વ્રાસનો તાર આવે છે.

'વિશુદ્ધ માર્ગ'ના સંશોધન માટે જરૂર છે. અમેરિકા આવવાની તૈયારી કરો.'

શ્રીમંત સયાજીરાવ ઘણી ખુશીથી પોતાના કારમાંથી મુક્ત કર્યા, કહ્યું:

‘લલે બાબો. મુશ્કેલી, પડે તારથી જણાવજો. જરૂર મદદ કરીશું.’ આમ નવજીવન શરૂ થયું. નહોતું કદી પાટલૂન પહેલું, નહોતી કદી ખૂટની ટેવ, યુરોપીય ટમે જમવાનો પ્રસંગ થે પ્રાપ્ત થયેલો નહિ આવાં ધર્માનંદની, કાશીના મઠો ને ભુદાજીના ઔદ્યોગોમાં રહેલા સિક્કાની અમેરિકાની મુસાફરી એટલે નવજીવન નહિ તો બીજું શું?

પહેલાં ઈંગ્રાંડ જવાનું હતું હું.

ત્યાંની એક હોટલમાં એ જિતવે છે. હોટલમાં તો ભાતભાતના દેશના ભાતભાતના લોકો આવ્યા છે. એક વેળા એક ડચ મિત્રે વાત નીકળતાં કહ્યું:

‘અંગ્રેજ પ્રજા શ્રીમંત તો ખરી પણ જે જેનું છે કે અહીંના મજૂરોની સ્થિતિ સારી નથી. હું તો વેપારી જ પરંતુ કાલે માકસ વગેરે અથવા મીએનું કથન હું પૂરેપૂરું માનું છું.’

‘કાલે માકસે કોણ?’ ધર્માનંદ આગ્રતાથી પૂછે છે.

‘વાલ, લાઈવાલ! નથી ખબર? અવગીન સમાજવાદને એ તો પિતા ને...’

‘પણ એ સમાજવાદ વળી શું?’

બિચારા કાસળી! ધર્મ વિના બીજો કોણે એ દષ્ટિ નહિ દોઝાવનાર આ લલા માનવી માટે, પેલા વેપારીએ શું નું શું ધાવું હશે? એક સામાન્ય વેપારીને, સામાન્ય ને જરૂરી જ્ઞાન ખેશે જે બહુ હતી તેમાંની કશીયે આટઆટલું લખ્યા છતાં પોતાને ખબર નહોતી! ‘અમેરિકા જઈ સૌ પ્રથમ એ અંગ્રેજોનો ‘અભ્યાસ કરીશ’ એ મતલબનો ધર્માનંદ નિશ્ચય કરે છે.

અમેરિકા પહોંચતાં રિટમરને એ ચાર દિનની વાર છે. વાયરલેસ ટેલિગ્રાફોનો એક અભરૂઓ આદમી મૈત્રી બાંધે છે. અન્યોન્ય

ઘણી વાતોની આપ લે થાય છે.

એસ્ટનને કિનારે ધર્માનંદે પગ મૂક્યો તેવા જ વર્તમાનપત્રના ખબરપત્રીઓ, કાશીમાં જિતરતા યાત્રાળુને ઘેરી વળતા પંડાની માફક, ઘેરી વળે છે. આશ્ચર્ય! હવે ખબર પડી કે પેલા નવા મિત્રે વાયરલેસ દ્વારા એ દિવસ અગાઉ ધર્માનંદના આગમનના ખબર પહોંચાડી દીધા હતા! વાલ અમેરિકાનું પત્રકારત્વ! કેટલી સુંદર વ્યવસ્થા! આ દ્વેષમાં કયા અમેરિકા ને છાંંદે?

‘વિશુદ્ધ માર્ગ’ના સંપાદન કાર્યના સહકારી પ્રો. લેનમન કરીને હતા. અહીં રૂપિયા ૫૦૦ નો પગાર નક્કી થયો. તનતોડી રાંચ ને દિવસ કામ કયું. એક દિવસ તંત્રી તરીકે કાનું નામ લખવું એ પ્રશ્ન થયો. પ્રો. લેનમન સત્તાવાહી સરે કહે: ‘ભુજોને ધર્માનંદ, બજો... પૂંઠા ઉપર સંપાદક તરીકે મારું નામ આવશે... અને વોરનની હસ્તપ્રત ઉપરથી આ અથ તૈયાર કર્યો છે ને એમાં ધર્માનંદે મદદ કરી છે એવું મુકવામાં આવશે’ પછી ધર્માનંદને ચૂપ રહેલા જોઈ થોડી વારે ઉમેયું ‘કેમ ખરાબર છે ને?’

‘હું નહિ’ ધર્માનંદે પૂરી સ્વસ્થતાથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘આમાં જે વાંત છે વોરનની અત્યંત મહેનત ને ઉદારતાથી અથ તૈયાર થયેલો હોવાથી વોરન-લેનમન-કાસળી એમ ત્રણેયનો નામથી કાં તો અથ ખબર પડે, અથવા તો વોરનને નામે જ એ અથ પ્રસિદ્ધ કરવો, આપણે બંનેએ કરેલા ફેફસાંને માત્ર ઉલ્લેખ જ કરવો એ સાચી ને ન્યાયી રીત છે!’

ધર્માનંદની વાત તદ્દન સાચી હતી પણ પેલામાં તો હવું ગોરી પ્રજાનું લોહી-કાળી પ્રજા પર હુમલો ચલાવવાનો બજો જન્મસિદ્ધ અધિકાર મેળવી લીધો હોય એવી યુરૂચીથી અધાવેલું એ માનસ!

આનીડર સામના માટે ધર્માનંદ પર

ગણોનો, વરસાદ વંરસે છે, ધમધીઓની પરંપરા શરૂ થાય છે, પલ્લુ એ તો મક્કમ જ રહ્યો. એટલે કામ, અધૂરું મૂકી ચાલ્યા આવવું પડ્યું.

અમેરિકામાં સમાજશાસ્ત્રની નવી દૃષ્ટિ મળી, એનો હોડો અભ્યાસ કર્યો અને એ નૂતન દૃષ્ટિ લેખ એ દિલ્લે કિનારે ઊતર્યા. અમેરિકાની બચતમાંથી પિતૃશ્રુષ્ટિ કેડ્યું હતું, એ કરજમાંથી મુક્ત થયા હતા. એટલે નિર્વાહથી વિશેષ દ્રવ્યસંચયની શક્તિ નહોતી. અહીં આવ્યા પછી મળતી મોટીમોટી લાલચોને એમણે લાત મારી અને સાંસિક રૂપિયા પંચોતેરને પમારે 'ડેક્કન એન્જુક્શન સોસાયટી'માં જોડાયા. એ પંચોતેર રૂપિયા વિદેશગમન બાદ બીજા કોઈ એટલા તો માર્દિને આપાણીમાં ખર્ચા હોત ! પલ્લુ નિરુચારી આ સાધુ ૧૯૧૨ના માર્ચથી પૂનાની રૂઝુસન કોલેજમાં ને એ જ સોસાયટી દ્વારા સંચાલિત 'ન્યુ ઈન્ડિશ રૂઝ'માં પાલિના શિક્ષણની શરૂઆત કરે છે !

અને કોલેજની પાલિભાષા પેટલા ઓછા વિદ્યાર્થીઓ ! શી ઓછી એમની ગ્રંથસંકિર્ણ ! વિશાળસાગરે આપેલું જ્ઞાન નાનકડાં ગરલું તે કેટલું છરવી શકે ? તોપણ પ્રાપ્તપદ કોસંબી અચાગ જહેમત ઉઠાવે છે. પલ્લુ આ જહેમત, આ શક્તિના ખર્ચાનું ખરેખર શું થોડું વળતર મળે છે ખરું ? એમના લોગ દ્વારા સાચેસાચ શું પાલિભાષામાં પ્રજામાં પ્રચાર મઈ રહ્યો હતો ખરો ? નહિ જ ! છતાંયે પરિણામ દીક્ષા, ચિના નિલંબ નદિ બાંધવાની પ્રી. કોસંબીની સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ અહીં છંદ વંધે સુધી સેવા આપે છે. 'લુદ્ધલીલા' ને બીજાં ત્રણેકપુસ્તકો તૈયાર કરે છે ખરેખર સાત્ત્વિક પુરુષોની ધીરજને પલ્લુ ધન્ય છે !

ને એવામાં અમેરિકા જવા 'માટે પ્રો.

લુક્કનું પુનઃ આમંત્રણ મળે છે. ૧૯૧૮ના અંતમાં ધર્માનંદ અમેરિકાથી પાછા ફરે છે ત્યાં તો, નાલ્કનું દ્રવ્ય જલ્દાય તેમ દિલ્લું દસ્થા દિલ્લી રંગભૂમિ જલ્દાઈ ગઈ હોય છે. મહાત્મા ગાંધી ભારતત્ત્વની સૂત્ર ફેરવી નાજવાના જાગીર્ય પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. પહેલાં લોકો જેને દાસ્ત મઅકમાં ઊગાવી દેતા, તે 'સેકા' શબ્દ પ્રાયેક દિલીના દેવામાં કાંતારાઈ ગયા છે.

ધર્માનંદ એ એવું ધસમસ ધસી આવતા એ પ્રજાપ્રવાદને એમણે પલ્લુ સઘર્ષે આવકાર્યો ને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ જોડાયા. તે પછી બીજાવાર એ દિલ્લે ઊડે છે. પહેલાં અમેરિકા, પછી રશિયા; પછી જેલ ને વળી પાછા અમેરિકા એ જાય છે. દર્મિયાન 'સુતનિપાત'નું ભાષાંતર થાય છે 'મન્નિજમ' નિકાલ નાં પચાસ સુત્રોનો સાર તૈયાર થાય છે. અમેરિકાના છેલ્લા પ્રવાસ પછી કારણ દિલ્લુ વિદ્યાપીઠમાં રહી કોસંબી 'દિલી સંસ્કૃતિ ને અર્ધિસા' નામનું પુસ્તક પૂરું કરે છે.

૧૯૧૮થી સળંગની રહેલો દિલ્લે વિરાટ જનસમુદાય બધે આજસ મરડીને ઊભો થાય છે. દિનપ્રતિદિન એ વધુ ને વધુ બચત બનતો જાય છે. પહેલાં કરતા, રાજકીય ભૂતમાં અનેકાનેક લોકો બામ લે છે.

૧૯૩૫ માં ડો. આંબેડકરે આદેશી હરિજનોને ધર્માંતર કરાવવાની પ્રતિષ્ઠા પ્રો. કોસંબીને વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે બોદધમનું પચેય શું હતું ? ક્યાં ગઈ સમાનતા ? દિલ્લુ સંસ્કૃતિના કમમી કાલતા પાવા ક્યાં, સુધી હવે નથી શકવાલા ? આ વિરાટ અસ્પૃશ્યોને ન જવાવી શકાય ? એમાં પ્રમાણ હતું એમનું કબાલું ? દેશનું શે કથાલું નહોતું. વિનાધર્માંતરે બોદધમ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ હતો. બોદધમમાં વ્યવહાર ઉપયોગ શક્ય હતો. દેશના રચનામક કાર્યમાં

બૌદ્ધધર્મ મોટો ફાળો આપી શકે એમ હતો. એવે વખતે શ્રી. લુગવડિશોર ખેરલાં કાસંબીને મદદ કરે છે. મુબઈમાં પરેલ ખાતે એક શુદ્ધમંદિર સ્થપાય છે. એનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે: 'બહુજન-વિહાર.' સાથે જ આ વિહારમાં 'બહુજનો' આવી શકે છે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ પાળવામાં આવતા નથી. હરિજનો પણ મંદિરમાં પ્રવેશી પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે. આટઆટલા વર્ષોની દર્શનની અધૂરી રહેલી અભીપ્સા પૂરી કરી શકે છે. મંદિરનાં દ્વાર-ચોવીસે કલાક ખુલી છે. નથી કોઈ જાતો, નથી કોઈને બંધી નથી કોઈ પર લુલ્લમ કે નથી જળસ્પર્શી.

'આ નિવૃત્ત જીવનમાંયે લેખનકાર્ય' તો ચાલુ જ છે. બૌદ્ધધર્મનો પક્ષપાત હજી શમી ગયો નથી. 'અહિંસા આણી સંસ્કૃતિ' નામે મરાઠીમાં એક પુસ્તક રચાય છે. એમાં ગીતા અદિ વૈદિક ગ્રંથોની દયાહીન ને આકરી સમાધોષના એમણે કરી છે. એ તો સાધુ પુરુષ! સત્ય લાગે તે લખ્યું, પણ બિરલા આથી નારાજ થયા છે એવું સાંભળવામાં આવતાં જ એ વિહાર છોડી દે છે!

આવા પ્રસંગો પહેલાં પણ જન્મી ગયા છે. પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં-ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે શુદ્ધ વિશે એક લેખમાળા લખી હતી. એમાં બંધેલું:

'પ્રાચીન કાળમાં જૈન કિશ્કિઓ પણ બૌદ્ધ કિશ્કિઓની પેઠે પ્રસંગોપાત માંસાદિ લેતા.' જૈનો ને મારા! અરે! આ તો એથીયે વધુ ભયંકર! જૈનોના ધર્મગુરુઓ-કિશ્કિઓ મારે મોંસ ખાવાનું લખ્યું છે! જૈન સંમાજમાં હાહાકાર વર્તી રહે છે. જ્યાં ત્યાંથી એમના ઉપર ટીકા ને અણુવટતા શબ્દપ્રદારો પણ થયા છે. પરંતુ ધર્મનંદ તો પોતાને લાઘેલા સત્યને જ વળગી બેસી

રહ્યા છે. મરાઠીમાં એ - 'શુદ્ધચરિત' લખે છે. તેમાંયે પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. આમ થતાં તો જ્યાં જ્યાં મુશ્કેલી બોલાવે છે ત્યાં લાંચી એમનો વિરોધ થાય છે. ગુજરાતની સાથે મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત, રાજપૂતાના ને બંગાળ-સર્વે પ્રાંતના જૈનો છ'છેડાંઈ પડ્યા છે. કોકે હાઈકોર્ટે જવાની ધમકી આપી. જવાબમાં એટલી જ સ્વસ્થતાથી એ ઉત્તર વાળે છે:

'ચાલો, હું ત્યાં આવવા તૈયાર છું!'

એમણે જે કંઈ લખ્યું હતું, કહ્યું હતું તે પ્રાચીન આગમોને આધારે હતું એટલે એમને શેની બીક હોય? અંતે પ્રખર પંડિત સુખલાલજીની વિનિતિથી એ એક નિષેધન બહાર પાડે છે. એનો સાર આ છે.

'મારું કરેલું વિધાન એક નિષ્પક્ષ પંથ તપાસે. એ પંથમાં હાઈકોર્ટના સંસ્કૃતશ્રદ્ધાધીશ હોય, અને તે પણ ગુજરાતી હોય-પંથ જે કંઈ ફેસલો આપે તે બંને પક્ષો માન્ય કરે!'

આ કથનની અમત્કારિક અસર થાય છે. વિરોધનાં સર્વે આંદોલનો શમી બધ છે!

ને થોડાક વર્ષો વીતી બધ છે.

પોતાના જીવનકાર્યની ઉદ્દેશ્ય વર્ષોમાં આ રીતે એ સમીક્ષા કરે છે:

'મેં મારું કાર્ય સમાપ્ત કયું છે. લખવાનું બને તેટલું લખ્યું છે. ઓળખા તે યોગ્ય શિષ્યોને શીખવવામાં પણ કયાશ રાખી નથી. છોકરા છોકરીઓને પૂરતું વશિકરણ આપ્યું છે. એમને સ્વાવલંબી બનાવ્યા છે. તો પછી હવે વધારે શ્રવી મોક્ષવાદીમાં ઉમેરો શા કાળે કરવો? અને વધારે ઘડપણ ભોગવી, બિસ્તરે પડી, અનેક લોકોની સેવા-શક્તિનો નકામો ઉપયોગ શા માટે કરવો?'

આમ વૃદ્ધાવસ્થાનો ભાર કોઈના પર નાખવાની એમની ઇચ્છા નથી, પંડિત

મહાવીરજીએવાનો અતિ લાંબા જીવનમાં પડતાં દુઃખો એમને માટે અસહ્ય બને છે. બૌદ્ધ ઋષિો તેમ જ બીજા શાસ્ત્રોમાંથી અનેક ઉદાહરણ ટાંકી એ પંડિત સુખલાલજીને વખતો વખત કહે છે :

‘જુઓ! પાંડુ પાન ખરી પડે એ રીતે, વૃદ્ધાવસ્થામાં ખરી પડતા જીવનનો અંત પ્રાચીન સતો અને તપસ્વીઓ બહાદુરીથી લાવતા, નહોતા ડરતા યુધિષ્ઠી કે કર્તવ્ય કથાનો સતોપ મેળવ્યા પછી જીવવા માટે તરડિયાં થે નહોતા માસ્તા. હું પણ વીરતા, રચિત અને ભગતિપૂર્વક યત્નને ભેટવા છતું હું.’

યત્નના સમગ્રક મિલન માટે કેટલી બધી આતુરતા! ભક્ત બધે, ભગવાનને મળવાને ન તલસતો હોય! કાયગતાથી અવશ થઈને નહિ પણ યત્નને ભગવાવસ્થામાં સામી જાતીએ મળવા માટે, એના સહાર માટેના સંસ્કારો એમણે વારસામાંથી ને આપણે કેળવ્યા હતા! જૂના જૈન શાસ્ત્રો એમની મદદે આવે છે. અનશન દ્વારા યત્નને ભેટવાનો માર્ગ એ શોધી કાઢે છે. મરણાત્તિક ‘સંચારો’નું એ સમર્થન કરે છે.

૧૯૪૧ની ૨૨મી ઓગસ્ટથી, કાશીથી ૫૦-૬૦ માઈલ દૂરના સરયુનદીના અતિ પ્રસિદ્ધ દોદરીઘાટ પર આવેલા દરિજન યુરુકુલમાં એ અનશન કરે છે. ગાંધીજીને ખબર પડે છે. ઉપવાસ છોડવા બાપુ એમને સમજાવે છે. અનશનખતના ત્યાગ માટે દબાણ માથે છે. ગાંધીજી પુનઃ એમને વિનંતિ કરે છે ને એ કચવાતે મને અનશન. તોડે છે. ઉપવાસની એ જૂલ એમને ચાછળથી ધણા વખત પછી સમજાય છે. ૧૯-૫-૪૬ને દિને એ તોષ લખાવે છે:

‘મહાત્મા ગાંધીજી (આમરણ ઉપવાસમાંથી) મને બચાવ્યો એ સારું કહ્યું; કેમકે તે પ્રજાને મારા શરીરને કઈ નહોતું.

ફક્ત મનને જ કષ્ટ. હવું... દોદરીઘાટ જઈ મેં જે ઉપવાસ શરૂ કર્યો તે મારી જૂલ હતી. એમાં કાયગતા પડતી... છું બીકણ નીવડ્યો.’

ગાંધીજીના દબાણને વશ થઈ કાસંબી પારણાં તો કરે છે પરંતુ તે પછી એમની તબિયત ઉત્તરોત્તર બગાડતી બધ છે. એમને કાશી લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં પણ કશું ચેન પડતું નથી. પરિસ્થિતિ સાવ અસહ્ય બની બધ છે. એમના મનોમથનને કાઈ સીમા નથી. પંડિત સુખલાલજી આગળ એ લલ્ય જોલે છે, કહે છે :

‘પંડિતજી, હું ન તો રહ્યો ધરનો ને ન રહ્યો વાદનો. ઉપવાસ તો છોડ્યા; પણ મોદબી વધી અને અનશનનો માર્ગ દેખાડનારી અન્ય પાસેથી સેવા નહિ દેવાની રૂચિ આજે દબાવી દેવી પડી છે. ને અનેક પાસેથી વિવિધ સેવા દેવી પડે છે!’

પારકાને દુઃખ નહિ આપવાની, અન્યને વ્યારૂપ નહીં, જનવાની કેટલી સલામત ભગતિ! અધિસાનો સિદ્ધાંત બધે મુક્તિમંત ન કરી રહ્યા હોય!

દરમિયાન પંડિત સુખલાલજી ઉપર ધર્માનંદજીના એકાના એક પુન મો. દામોદરના પત્ને આવે છે. પુત્રી માણેકબહેનની વિનંતિએ આવે છે. પિતાજીની નિંદણી કાંઈપણ ભોગે બચાવો. ને કંઈ ખર્ચ થશે તે આપીશું, પણ એમના હાડમાં પેટેલો બ્યાધિ નાબૂદ કરે! મિત્રોનું પણ દબાણ ચાલુ જ છે. અંતે ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં એ યુગર્ધ આવે છે ને પુત્રીને ત્યાં રહે છે.

દાક્તરોની સલાહ પ્રમાણે વીટામીન ‘બી’ લે છે. અસર ઊલટી જ બહુાય છે. હોહો-વિકારને લીધે આખાયે શરીરે ચેળચેળ આબ્યા કરે છે. ઈન્જેક્શનો અપાય છે, પ્રવાલ ભરમ અપાય છે. અંતે સેવાશ્રામમાં નિસર્ગોપચાર માથે છે પણ એ ચેળ ન મટી તે ન જ

મટી. દિવસે દિવસે જાહેરાતો મળે પડતી બાંધ છે, ગાંધીજીનો એ આશ્રમ! કેટલું વૈજ્ઞાનિક હાનુ, ઉચ્ચ ને સાસ્ત્રિક લ્યાનું આણું! પણ એરાક પચાવી શકતો નથી. ધીમેધીમે દુધ પણ પચ્યું બંધ થાય છે. પણ એટલું જ બાણું પૂરતું નથી. વખત બાય છે તેમ કૃષ્ણનો રસ પણ પચી શકતો નથી, પાણી એ પચી શકતું નથી. એકાદ બહિને માત્ર જળ ઉપર જ એમને રાખવામાં આવે છે.

ને સહુને એક વેળા જ્યાં જવાનું જ છે તે-મૃત્યુના ઓળા દેખાવા લાગે છે. અંતિમ દિવસો પાસે ને પાસે આવતા બાય છે.

ઉલ્લા ત્રણ દિવસથી તો માણી પણ લઈ શકાયું નથી. ઇશ્વારાથી જ પ્રજ્ઞાના ઉત્તર આપે છે. મૃત્યુ પછીનો પોતાનો વિધિ કેવી રીતે કરવો એની પણ એ સૂચનાઓ આપી રાખે છે! જીવતાં છતાંયે, આવી પળે, આટલી સ્વસ્થતાથી મૃત્યુનો વિચાર કરતાં તો કાંઈને સાંભળ્યા બધ્યા નથી.

ને એમ કરતાં ત્રીજી જૂન આવે છે ગ્રહણનો દિવસ છે. સવારે એ સમજવે છે! 'હું તો માત્ર ૩-૪ કલાકનો જ મહેમાન છું!'

પરંતુ હજી એક ઇચ્છા સંતોષાઈ નથી. ચાલીશ ચાલીશ વર્ષના જૂના મિત્ર કાકા કાલેલકર એમને મળી શક્યા નથી. મિત્રના દર્શન માટે શ્રી. કાલેલકર દૂર દૂરના હિંદના પ્રવાસેથી સેવાશ્રમ આવે છે. જને બાવભરી રીતે મળે છે. ગ્રહણ પણ બીટી ચૂક્યું છે. આજે ચોથી તારીખ થઈ છે. જગત પરથી સર્વ કાર્ય હવે સમેટાઈ ગયું છે.

ચોથીએ બંધારે દોઢ વાગે સેવાશ્રમની કુટિરમાં ધર્મનંદ કોસંખીનો દેહ પડે છે.

જીવનજયોત બહુ મહાજયોતમાં વિદ્યોત થઈ બાય છે.

પોતાના સ્વજન સમા આશ્રમવાસીઓ,

વિવિધ સંસ્થાના કાર્યકરો, વિદ્યાર્થી લાવે તથા કાકા કાલેલકર એમના અગ્નિસંસ્કાર વેળા હાજર રહે છે. કાકા કાલેલકર અગ્નિ-સંસ્કાર કરે છે.

તે વેળાનું વર્ણન કરતાં કાકાસાહેબ લખે છે.

‘અંતિમ યાત્રાએ એમને પહોંચાડવા માટે જે સૌપુરુષો એકત્ર થયાં; હતાં તેમાં કાંઈના સુખ પર વિદવળતા કે જ્વાલિ નહોતી. બધાય આ ભવ્ય પ્રસંગનું ગભીરતાથી મનન કરતાં હતાં. દુનિયાનાં ત્રણ ખંડમાં પ્રવાસ કરીને પોતાના પ્રકાંઠ પાંદિત્યના બળથી બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરનારાં અને પોતાની પાછળ હજારો શિષ્યપરંપરા મૂકી જનાર વિદ્વાનના જીવનનો તે વિચાર કરતા હતા. મુંબઈની સિલોના હામદાસીની સેવા કરવા માટે તેમની વચ્ચે નંઈને રહી તેમનાં સુખદુઃખનું અધ્યયન કરનારા આ સમ્પ્રદાયના સાધુપુરુષ માટે લોકોના મનમાં આદરની માત્રા કાંઈ થોડી ન હોય!’

મા. કોસંખીના જતાં હિંદી સંસ્કૃતિની આંખમાંથી ભોર ભોર જેવડાં આંસુ પડ્યાં હશે. કોસંખી એટલે જ્ઞાનગંગા. ધર્માનંદજી એટલે પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન વિચાર-સરણીના અડંગ અભ્યાસી, સ્પષ્ટબાણી, સ્વતંત્ર વિચારક ને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પાલિને સ્થાન અપાવનાર પ્રખર વિદ્વાન. છુદ્ધિ, પુરુષાર્થ ને ચારિત્ર્યની ત્રિવેણીનું બહુ સંગમસ્થાન. મૃત્યુ પ્રત્યે ધર્માનંદજી સાવ ભેદકાર રહ્યા, અથવા તો એને પરમ મિત્ર માની લેજ્યા. ૨૨-૨૩ વર્ષની વયથી તે મૃત્યુ પર્વત બોદધર્મનું એમનું મિશનકાર્ય પૂરું થયું. બોદધર્મને એમણે પોતાના જીવનમાં અસ્થિતાથી કરી બતાવ્યો. મૃત્યુની અંતિમ પળે પણ એમના આત્માએ ગાયું હશે:

‘બુદ્ધે શરણં ગચ્છામિ।

ધર્મં શરણં ગચ્છામિ।

સંબંધ શરણં ગચ્છામિ।’

અંધર્નવેદમાં

સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા

શ્રી. અદુલાલ જટારાંકર બટ
જી. એ. ડી. સી. (લંડન)

આગણ્યામાં રહેરી ચાદર પધરાતા આ મહાન અભિવિદો સ્વદેશ પશુ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવતો નથી સૂર્યદેવનો સત્કાર તો ઠીક એના લાભ થે ક્યાંકડાવીએ છીએ કે, સૂર્યસ્નાનની ક્રિયા પ્રત્યે, નિસર્ગો પથારના આગમન પછી, આપણે કઈક અભિમુખ થતા જઈએ છીએ અમીરનું કરતા સૂર્યદેવનો તેજ-અભાર રોમ નિવારનારો અદ્વિત વેદરાજ છે, નથી આપવાના મૂલ્ય કે નથી વેકવાની અગવડતા આપણા મહાન વેદ અંધર્નવેદમાં સમજાવવામાં આવેલી સાગ્રાન્થ રોજો માટેની ને હંદય માં તથા કમગા ઉપરની સૂર્યકિરણની અસર હજી આજેય આપણે પિછાનીએ તો રક ક્યાંતની સીરસ પતિમાં કેટલે જોવા વધારે થાય કે અવવાસી લેખકે આ પછી પ્રાચીન પણ આજે અજુવશાયેથી પડેલી સંપત્તિનો પરિચય આપ્યો છે; આપણે આશા રાખીએ કે આજ પ્રિય દેશો તેઓ અવારનવાર વીરુ છાને

૨૫ પુર્વેદ એ અંધર્નવેનું એક અંગ છે તેના દરેક કાંડમાં સ્વાસ્થ્ય માટે તેમ જ બુદ્ધિ બુદ્ધિ રોગોના નિવારણ માટે ઉપચારો બતાવેલા છે ઔષધિઓ ઉપરાંત નિસર્ગોપચારથી પણ રોગનિવારણ મર્ધ રાકે તે માટે આગંદારાન મળી મહે છે કાલ પહેલાના બારમા સૂક્તમાં સૂર્યકિરણ ચિકિત્સાથી શા શા લાભ થાય છે તે સ્પષ્ટ અને સુદર ભાષામાં આપેલું છે બારમું સૂક્ત અને તેનો અર્થ નીચે આપ્યો છે

કાण्ड १-सूक्त १२

अगस्त्यं प्रथमं उभयो वृषा वातप्रजा सनयवेति वृष्टया । स नो मृदाति तव ऋजुगो वज्रं य एध्मोज्ञेया विचक्रे ॥ १ ॥

અગ્રે અગ્રે લોચિયા ધિત્રિયાળ નમસંતસ્ત્વો હવિષા વિધમ । અદ્ધાન્તુ સમદ્ધાન્ હવિષા રિધેમ ચો વમમીતર્વાંસ્યા ધમીતા ॥ ૨ ॥

સુષ શીરક્યા ઇત કાસ એન પરમ્મણાવિવેશ્ય ચો અસ્ય । ચો અપ્રજા માત્રજા ચથ દુષ્મ્નો વત સ્પતીર સવર્તા પર્વતા ય ॥ ૩ ॥

શ મે પરમ્ ગાગ્રમ શમસ્ત્વરત્ય મે । ર્શ મે વતુમ્બો અત્રેમ્ય શમસ્તુ તન્વે મમ ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમના દેશોમાં ત્યાં સૂર્યે ઠવ, એનું દેખવ છે ત્યાં, એમ કહેવાય છે કે ત્યાં વહો નીકળે છે ત્યારે ત્યાંની પ્રજા અતિ, આનંદે હાસ્યામાં આવી જઈ ધરતાર, કામના છાદી દઈ માર્ગ પુલકપત્ર સ્ત્રીની માફક દિવસ લેવામાં પ્રજામાં નીકળી પડે છે, ત્યારે આપણે ત્યાં લગભગ બારેમાસ આપણા

અર્થ--વાયુ અને મેઘથી ઉત્પન્ન થઈ, વાદળાં એના આરશભાષી બકાર નીકળી, તેજસ્વી સૂર્ય શક્તિ અને મેઘગર્જનાની સાથે આવી રહ્યો છે તે સજાગ્રતિથી દોષો અને નોંખોને દૂર કરી અમારા સરીરનું સ્વાસ્થ્ય વધારી, અમને સુખ આપે છે, આ સ્વપ્ન તેમ જણ પ્રકારે કાર્ય કરે છે (૧)

તે સરીરના પ્રત્યેક અંગમાં પોતાના તેજના અસાધી રહેલો છે તેનું મહાન સમજીને અમે હવનરી તેનો સ્તુત્કાર કરીએ છીએ કે તેજ (મત્સ્યના) દરેક સાન્ગમાં જસે છે તેના પ્રત્યેક ચિક્કોને અમે હવન દ્વારા સત્કારીએ છીએ. (૨)

એનો સહયાથી રિરે દઈ દૂર થાય છે ખાસી દૂર થાય છે સાંધાની પીડા દૂર થાય છે, જે રોમ શુદ્ધિથી, વાયુથી અને ચરમીથી ક્ષત્ત થાય તેને પણ તેજ દૂર છે તેને માટે બન્ધસ્થિતિ અને પર્વતપુ સેવન કરો (૩)

તેનાથી માફે પરમ અગ્નિ (મસ્તક) અવર અગ્નિ (સરીરનો મધ્યમ) તેમ જ મારા આરેય અગ્નિ (સરીરના નીચેના અંગ) નિરૂપી બને (૪)

પહેલો મત્ર--સ નો મૃદાતિ પ્રજુગો વજ્ર-કહે છે કે સીધા કિરણોથી આવતો સૂર્ય અંધરને આરોગ્ય આપે છે સૂર્ય સીધા કિરણોથી આવે છે જે ધરમાં સૂર્યના સીધા કિરણો પ્રવેશતા જ ન હોય, ત્યાં રોગના

જાતુઓ અનેક હોય તે સર્વ કાંઈ જાણે છે. દરેક ઘરમાં સૂર્યનાં કિરણો આવી શકે એવી રીતે બારીખારણાં હોવાં જોઈએ. મુંબઈ, કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં એવાં પણ ઘર હોય છે કે જ્યાં વર્ષમાં એક પણ દિવસ સૂર્ય-કિરણનું દર્શન ન થાય. તેવાં મકાનમાં રહેનારાઓએ ખુલ્લા શરીરે સૂર્યપ્રકાશમાં ફરવું જોઈએ.

બીજા મંત્રમાં—અંગે અંગે ચોવિધા શિધિયાળં નમસ્વન્ત્વા હવિષા વિધિમ—કહ્યું છે કે અંગે અંગે અંશરૂપે વસનારને અને હવનથી સત્કારીએ છીએ. 'શરીરના દરેક અંગમાં સૂર્યનાં તેજનો અંશ છે. આખમાં દૃષ્ટિરૂપે, પેટમાં જઠરાગ્નિ રૂપે 'વજ્રે, તેથી આખનું તેજ વધારવા, પાચનશક્તિ વધારવા સૂર્યકિરણ લેવાં આવશ્યક છે. પ્રાતઃકાળમાં ખાલસૂર્યનાં નાજુક કિરણો આખ ઉપર લેવાથી આખનું તેજ વધે છે. જેઓ આ લાભ લે તેમને ડોક્ટરો પાસે જઈ, અંધારા ઔરુખમાં બેસી, ચોટી-ફી આપીને વાચોલેટ કિરણો લેવાની આવશ્યકતા નહિ રહે. જે સવારે અગાશી ઉપર અથવા કાંઈ ખુલ્લી જગામાં સૂર્ય તરફ પેટ રાખી તેના ઉપર કિરણો લે તેમનો જઠરાગ્નિ મંદ નહિ પડે અને વેદો કે ડોક્ટરોનાં પડીકાં કે પીવાનું, દવાના ટૂંટણો તેમને નહિ લેવા પડે.

ત્રીજા મંત્રમાં—યો અવ્રજા વાતર્ગં યજ્ઞ શ્લોઘાં વનસ્પતીન્ સર્વણં પર્વતાંચ જળાવાયું છે કે જે રોગો વૃદ્ધિથી—એટલે કે કફથી, જે રોગો મુથીવા એટલે કે વાતથી, જે રોગો ગરમીથી એટલે કે પિત્તથી, ઉત્પન્ન થયા હોય તેને દૂર કરવા માટે સૂર્યનાં કિરણોનું તથા વનસ્પતિ અને પર્વતનું સેવન કરવું. શ્રીમંતો ઉનાળાના દિવસોમાં આશુ, માથેરાન, મહાબળેશ્વર વગેરે સ્થળોએ જાય છે, પરંતુ પૈસાનો ધુમાડો કરવા છતાં તેમને આરોગ્યને લાભ મળી શકતો નથી. કારણકે તે સ્થળોએ એમનો

સમય કલબમાં કે પોતાના બંગલાઓનાં અંદર અપાતા આપાનના મેળાવામાં જ વીતે છે. ખરી રીતે તો લાંબાં જીંદગીયા શિખર ઉપર ચઢી વૃદ્ધની નીચે બેસી પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ. હબરો રૂપિયાતી દવાશી જે લાભ નહિ થાય તે લાભ આ ધલાજથી મળી રહેશે.

ચોથો મંત્ર—સંમે ચતુર્મ્યો અંગેમ્યઃ સમસ્તુ તન્વે મમ—જણાવે છે કે શરીરના દરેક અંગમાં સ્ફૂર્તિ અને બળ આવે માટે સૂર્યકિરણોનો જેટલો અને તેટલો લાભ લેવો જોઈએ. લાંબા રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને સૂર્યકિરણગૃહ (અ. સોલેરિયમ) બાંધવાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં ખુલ્લી જગામાં ઉઘાડા શરીર પર કિરણો લેવાં જોઈએ. લાભ લેનારે એક જ સ્થિતિમાં સૂઈ ન રહેતાં અસુક અસુક સમય પછી શરીરનું દરેક અંગ કિરણો મેળવી શકે તે રીતે ફેરવવું જેથી અમૂલ્ય લાભ થશે. અને પ્રત્યેક અંગમાં તાજગી આવશે. આફ્રિકાના હબરોઓને ક્ષય-રોગ થતો નથી તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ ફક્ત લંગોટી પહેરીને સૂર્યના તડકામાં આજો સ્નિસ ક્યું કરે છે. કદાચ કાંઈને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે સૂર્યકિરણો ખુલ્લા શરીર ઉપર લેવાથી આફ્રિકાવાસીઓ જેવા કાળા બની જઈએ તો ! તેમને એવી ચિંતા કરવાનું હારણ નથી. પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યનાં કિરણો શરીરને તંદુરસ્ત તેમ જ આકર્ષક બનાવે છે. જે આજો દિવસ ખુલ્લા શરીરે ઉનાળાના સખત તાપમાં ક્યું કરીએ અને તે પાતુ વધે. સુધી તો જ ચામડીનો રંગ કાળાશ ઉપર આવે છે.

હૃદયરોગ તથા કમળાના રોગ માટે

કાણ્ડ ૧-સૂક્ત ૨૨

અનુ સર્વમુદયતાં હૃદયોત્તો હરિમઃ ચ તે ।
ગો રોદિતસ્ય વર્ણેન તેન ત્વા પરિદમ્પસિ ॥ (૧)

પરિત્વા રોહિતૈર્વૈર્દીર્ધાંયુત્વાય વપ્સાસિ ।

સયાવમરા અસદયો અહરિતો મુવત્ ॥ ૨ ॥

વા રોહિણીર્વૈવત્વા ગાયો વા ઉત રોહિણીઃ ।

રૂપં રૂપં વયો વમલાગિદ્વા પરિદમ્પસિ ॥ ૩ ॥

• મુક્તેષુ તે હરિમાણં રોપણામહ વપ્સાસિ ।

અયો હારિદ્રવેષુ તે હરિમાણં નિદમ્પસિ ॥ ૪ ॥

અર્થ-તોરો હૃદયરોગ અને કમળાનો રોગ સૂર્ય-કિરણોની સાથે સંબંધ કરવાથી દૂર થશે. લાલ રંગની સાથે અને સૂર્યના લાલ કિરણોથી નિરોગી થવાય છે. (૧)

લાલ રંગના પ્રયોગથી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થાય છે; કમળો દૂર થાય છે, અને નિરોગી થવાય છે. (૨)

લાલ રંગની આંધ્રમાં અને સૂર્યના લાલ કિરણોના દિવ્ય ગુણો બરેલા છે. ૩૫ અને શક્તિ અનુસાર દરદીને જન્મેનો વપચાર કરાવવો. (૩)

લાલ રંગની ચિકિત્સાથી રોગીનું હૃદય મજબૂત બને છે, અને તેનું દ્વિધાપણું દૂર થાય છે; અને તે પીળા પક્ષીઓના અને વનરપતિમાં જર્ઘ વાચ કરે છે. (એટલે તે રોગ, રોગીની પાસે કદી આવતો નથી.) (૪)

સૂર્યકિરણોમાં સાત રંગ હોય છે-

(૧) જાંબુડા, (૨) આસમાની, (૩) આકાશી, (૪) લીલો, (૫) પીળો, (૬) નારંગી, (૭) લાલ.

તે સાતમાંથી આ કાંડમાં દર્શાવેલા રોગીને માટે લાલ રંગના કિરણોની ચિકિત્સા લાભકારક છે. અગાથી ઉપર કે ખૂબી જગ્યામાં જ્યાં પુષ્કળ સૂર્યનો તડકો પડતો હોય, ત્યાં લાલ કાચના બારીબારણાં રાખીને એમાંથી લાલકિરણોનાં લાભ મેળવી શકાય છે. પહેલા મંત્રમાં 'પરિદમ્પસિ' શબ્દ છે તેનો ભાવ એ છે કે કિરણોને પરિધાન કર (પહેર). એટલે કે નમ રાદીરથી લાલ રંગના કિરણો દરેક અંગ ઉપર લેા., એક જ સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાથી રાદીરના અસુક જ બાગને લાસ થાય છે તેથી રાદીરને દરેક બાજુ ફેરવવું અને આગળ, પાછળ પડખામાં

દરેક બાગમાં કિરણો પડે તેમ કરવું એક એ.

ત્રીજા મંત્રમાં- 'રૂપં રૂપં વયો વયઃ' જણાવ્યું છે કે રાદીરના સો-ધર્મ (કામલતા) ના અને વય અંધતા શક્તિના પ્રમાણમાં કિરણચિકિત્સા કરવાની છે. બાળકને અથવા મોટી ઉંમરના હોય. છતાં, અતિ જિજ્ઞાસુ રાદીરવાળાને અલ્પ સમય કિરણચિકિત્સા કરાવવી; અને જેઓની સામગ્રીમાં મનિષ્ટતા હોય તથા જેઓની શક્તિ વધારે કઠોર કિરણો સહન કરી શકે તેવી હોય તેવાઓને વધારે સમય લાલ કિરણોની ચિકિત્સા કરાવવી. સુકોમળ અંગવાળાઓ માટે દ્રુત પ્રાતઃકાળના સમયે જ કિરણોના કરાવવું અને મજબૂત રાદીરવાળાઓને પ્રાતઃકાળ તેમ જ મધ્યાહ્નના કિરણો પહોં આપવાં. જેમ વૈદ્યો દર્દીની શક્તિ પ્રમાણે લેવાનું પ્રમાણ ઓછું વધતું કરે છે તેમ દર્દીની શક્તિ પ્રમાણે લાલ કિરણોનું પ્રમાણ રાખવું.

ઉપરાંત ત્રીજા મંત્રમાં લાલ ગાયના દૂધની ચિકિત્સા પણ દર્શાવેલી છે-ધાળી, રાતી, પીળી, કાળી વગેરે જેવા રંગની ગાય તેવા રંગના કિરણો તેના શરીરમાં વિશેષ જોવાય છે. જેથી તેના દૂધમાં પણ રંગ પ્રમાણે ગુણધર્મો દરેક રહે છે. હૃદય-રાગી તથા કમળાના રોગીને લાલ કિરણોની ચિકિત્સા સાથે લાલ ગાયનું દૂધ આપવું લાભકારક છે એમ આ સૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

આ ચિકિત્સાથી રોગીના શરીરમાં લોહીનાં રક્તકણોની સંખ્યા વધશે અને રક્તાભિસરણ સુચિત્ર રીતે થઈ જે રોગના જંતુઓ લોહીમાં બળેલા હશે તેમનો નાશ થશે.

કેટલાક નિસર્ગોપચારકો સૂર્યચિકિત્સા પણ કરે છે. તેઓ જુદાજુદા રંગના કાચના શીશાઓમાં સ્વચ્છ પાણી ભરી સૂર્યના તડકામાં મૂકી રાખે છે, અને જુદાજુદા રંગવાળાઓને જુદા જુદા રંગના શીશામાંથી

શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર

સદાચારી રહો. ચોખ્ખાઈ શીખો, સ્વચ્છતા રાખો, નિયમિત બનો, જાતમહેનત કરો, દરરોજ નિયમિત રીતે અમુક કલાક તો વાંચો જ; પરંતુ આ સર્વ આદેશોથી તદ્દન વિરક્ત પ્રકારનું વડીલનું વર્તન બાળક જુએ તો ક્યારેય પણ એ સદાચારી વાંકચોનો અમલ કરે ખરું? સદાચરની કેળવણી તો મન, વચન ને કર્મથી એકરૂપ હોવી જોઈએ, એ દ્વારા સમગ્ર જીવન રંગાર્થ બહુ જોઈએ. વર્ષોથી બાળ-શિક્ષણના કાર્યને વરેલા લેખકે અહીં એ વિષે કેટલાક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

૨" પણે મોટરાંઓ બાળકોને સદાચારી અને સદ્વર્તનશીલ બનાવવા શા પ્રયત્નો કરીએ છીએ. એ વિષે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. માત્ર સદાચાર ને સદ્વર્તન વિષેની ચોપડીઓ વાંચવાથી બાળકો સદાચારી અને સદ્વર્તનશીલ બની જશે એવું માનવાની ભૂલ રખે કરી બેસીએ. બાળકો બિચારા દરરોજ ચોખ્ખાઈના પાટો કંકડાટ વાંચી જતા હોય પણ ઘરની સપાસ ને ગામમાં ગંદકી રહેતી હોય તો તે વાંચવાનો કશો અર્થ ખરો? બાળકો તો રોજ શાંતિ ને આનંદના પાટો વાંચી જતા હોય પણ જો ઘરમાં ને સમાજમાં કંઈક ને કંકાસ થતો જોતા હોય તો તેમની ઉપર તેની કેવી છાપ પડે? એમ જ બાળકો ચોપડીમાંથી કામ કરવા વિષેના પીત્રા માટે પાણી આપે છે. આ ચિકિત્સાનું મૂળ અધર્વેદના પહેલા કાણ્ડમાં ઉપર આપેલા એ સૂક્તોમાંથી મળી રહે છે.

જેમ કમળાને માટે લાલ કિરણોની ચિકિત્સાથી તથા લાલ રંગની ગાયનું દૂધ લેવાથી લાલ થાય છે, તેમ જુનાજુના રોગો

શાળામાં ને ઘરમાં પરસ્પર વિપ્રાધી વર્તન દેખનાર બાળકના મન ઉપર કેવી બેવડી અસર થતી હશે? માંદા છાદરાને જોળ નહિ ખાવાનો શિખામણ આપવા માટે થોતે થેજોળ નહિ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા શુરનું બહીરું દર્શન આત્માટે સમજવા જેવું છે. વડીલો બાળકને કહે: 'સાચું બોલો,

પાટો વાંચી જતાં હોય પણ તેમને કામ જ ના જુગડું હોય તો માત્ર વાંચવામાં તેમને શો આનંદ આવે?

મત્સ્યજ કે આવી ચોપડીઓના વાચન દ્વારા બાળકોને તેમને તે વર્તનમાં મૂકવાનો અવકાશ મળતો હોય તો જ તે વાંચ્યાનો સાચો અર્થ સધાધો કહેવાય. આ માટે મોટરાંઓ આવી ચોપડીઓ વાંચી જઈને ઘરમાં બાળકોને અનુરૂપ વાતાવરણ મળે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ જનશે તો જ, જે સદાચાર અને સદ્વર્તનની બાળકો પાસે આપણે આશા રાખીએ છીએ તે પાર પડશે.

બહીરાર રોગનું નિદાન બરાબર થયું હોય, દવા પણ બરાબર અપાતી હોય, પણ દહીં દવા જ ન લેતો હોય તો નિદાન ને માટે જુનાજુના રંગનાં કિરણોની ચિકિત્સા તથા જુનાજુના રંગની ગાયના દૂધના સેવનથી લાભ શાય.

અર્ધવેદના ઉપર આપેલા મંત્રોનો પાઠ કરી આપણે સૂર્યકિરણથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરીશું?

હવા બંને નિષ્કળ 'બવ' છે તેમ બાળકો, સદાચાર અને સદ્વર્તનનાં મને તેટલાં પુસ્તકો વાંચે, પણ સમાજમાં કે ઘરમાં તેનું વાતાવરણ ન હોય તો એ પોપડીઓ વાંચ્યાનો કશો અર્થ સંધાનાનો નથી. દરેક વસ્તુની સફળતાનો આધાર વાચન કરતાં વર્તન ઉપર વિશેષ છે એ સમજવાની જરૂર છે. જેને સમાજ તેવા લોકો જેવા લોકો તેના બાળકો સમાજ ને લોકો સારા તો બાળકો સારા અને સમાજ અને લોકો ખરાબ તો બાળકો પણ ખરાબ. આમ એક રીતે એક એ તો બાળકોને સદાચારી અને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાની સાચી જવાબદારી ઘર અને સમાજ ઉપર આવી પડે છે.

શાળાઓ પણ આ બાબતમાં અવધ્ય મદદરૂપ થઈ પડે. પણ આજની શાળાઓમાં પુસ્તકિયા જ્ઞાન આપવાનું એટલું બધું વધી ગયું છે કે કોની આડે આવી બાળકોનું શિક્ષણ આપવાનું દુર્ઘર્ષ ગયું છે. પરિણામે શાળાઓમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષા, અભિત, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, અને જેને આપણે ચારિત્ર્યની કેળવણી કહીએ છીએ એને નિસારી દેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ લડે છે, અડાં છે, મારામારી કરે છે, અસબ્યતાથી બોલે છે, દરેક જો રફ હોવી અને પ્રયોગો.

પણ હવે એવો વખત આવ્યો છે કે મર્ષ કાલ સુધી આપણે જે કેળવણી આપતા હતા એમાંથી આપણે ઉદ્ધાર નહિં પાવ. માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન તો મેરખાના દવાઈ બંગલારૂપ છે જે ફૂક મારશે એટલે ગળડી પડશે. એ ભલુતર દારા સંયુત જીવન ઘાતર કે રાષ્ટ્રનિર્માણ નહિ થઈ શકે. જે શિક્ષણ કતવ્યશીલ ને ચારિત્ર્યશીલ હશે એ જ જીવનકલ્યાણ અને રાષ્ટ્રકલ્યાણ કરશે. આ કતવ્યશીલ અને ચારિત્ર્યશીલ કેળવણી એટલે

શું એને વિશે પણ થોડો વિચાર કરીએ.

શાળામાં સ્વચ્છતા ને સફાઈની બાળકોને વાતો કરીએ પણ એ સ્વચ્છતા ને સફાઈ એ નેફરો મારફત થતી હોય તો બાળકોને એવી વાતો કરવાનો કશો અર્થ ન કહેવાય. વાતોથી જે જ્ઞાન આપીએ એ તો પોપડિયા જ્ઞાન જે જ્ઞાન બાળકો સક્રિય લેતાં થાય તે જ સ્વચ્છ જ્ઞાન, એમ સ્વાશ્રયની બાળકોને વીતો કરીએ પણ શાળાનાં સ્વાશ્રયનાં કામો એ નોકરો મારફત થતાં હોય તો બાળકો શાળામાંથી જ સ્વાશ્રય શીખે? આજનાં જમાનામાં કંદાચ કોઈને આ વાતો વિચિત્ર જેવી લાગે તો તેમને માટે એકજે ઉગાદરણું લઈએ :

રાજ પાંચમા જમીને શિક્ષણની જે વિવિધ તાલીમ લીધેલી એમાં ખલાસી તરીકે પણ એમણે ફરજ બજાવેલી. આ વખતે જેમ અન્ય ખલાસીઓ કામ કરતા એમ જ તે પણ પોતાની ફરજે બજાવતા આઠમા એકાદની તાલીમ પણ એ પ્રકારની હતી. અમેરિકાના એક પ્રમુખનો છોકરો કડિવા કામ કરતા પાણખ ઉવરથી પડી જતાં મરણ પામ્યો હતો. આ દર્શાવે એટલા માટે આપનામાં આમાં છે કે જીવનના ઘાતરમાં જાજની દૃષ્ટિએ સામાન્ય લાગતી શ્રમની કેળવણી કેટલી મહત્ત્વની છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પણ કાકા સાહેબ કાલેકરે વિદ્યારીમાં આવે પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો, પણ સ્વરાજની લડત શરૂ થવાથી વિદ્યારીના કામ કરો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમને એડાતાં આ પ્રયોગ અધૂરો જ રહ્યો. કહેવાનો આશય એ છે કે જ્યારે જીવનરંગી તાલીમ મળે જે ત્યારે જ વિદ્યાર્થીઓ સાચા નાગરિક તરીકે બેસાડ તૈયાર થાય છે.

આ જીવનરંગી તાલીમ અથવા કેળવણીનો ખરો પ્રયોગ તો ગાંધીજીએ

સત્યાગ્રહ સમયે કર્યો. હાંડીકૃષ્ણ દરમિયાન ગાંધીજીએ તેમના પોતાના તેમ જ તેમના સાથીઓના દૈનિક જીવન દ્વારા જનતાને રહેણી-કરણીની, સાદાઈની, સ્વચ્છતાની જે તાલીમ આપી હતી એ લુહારી જશે ખરી ? ગાંધીજીનો એકેક દિવસ ફેટલાય ગયોને, જીવન-તાલીમરૂપ હતો એમ આજે નથી લાગતું ? ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ દ્વારા હેંદને માત્ર સ્વરાજ જ અપાવ્યું છે એમ નથી, પણ સમસ્ત હિંદને ભારે જીવનતાલીમ પણ આપી છે. સત્યાગ્રહ દ્વારા તેમણે હિંદના કરોડો લોકોના જીવનમાં અજબ ક્રાંતિ આણી છે. જે ગામડાના ખેડૂતો જડ અને અસંસ્કારી કહેવાતા તેઓ સત્યાગ્રહમાં જોડાઈને જાગૃત-ને સંસ્કારી બન્યા હતા. જે શહેરોના મજૂરો અબણુ ને અબણુડ જેવા હતા તેઓ સત્યાગ્રહ-માં જોડાઈને સમજી ને સંસ્કારી બન્યા હતા. તેમનામાં શિસ્ત આવી હતી. તેમનામાં સંયમ આવ્યો હતો. તેમનામાં સાચું ધોડું સમજવાની શક્તિ આવી હતી. આ કલ્પનાની હકીકત નથી પણ એક સત્ય હકીકત છે અને દશે તે નજરોનજર જોઈ છે. જીવનરંગી તાલીમ અથવા કેળવણી-નો જાદુ કેવો અજબ છે તેની આવી હકીકતો જોઈએ છીએ, જાણીએ છીએ ત્યારે ખજર પડે છે.

આજે ય જીવનરંગી કેળવણીના પ્રયોગો જેમને જેવા હોય તેમને જેવા મળી શકે તેમ છે. વર્ષોથી ઠામ કરતા શ્રી. જીજીભાઈ દેવે સાથે બારડોલી તાલુકાના હળપતિઓમાં ફરીયું તો લોકો દૂબળાઓમાંથી હળપતિ કેમ બન્યા તે જાણી શકાશે. સૌરાષ્ટ્રના આંબલાઈ ગામે જઈને લોકશાળા દ્વારા શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટે ગામડાના લોકોમાં જે જીવન સુવાસ પથરાવી છે તેનો અનુભવ કરવા જેવા છે. આમસેવક ભાઈ બળભાઈ મહેતાને

આમણામાં મળવાનું થાય તો ગામડામાં તેમણે કરેલ કાર્ય પ્રત્યક્ષ નિહાળજો. વલ્લભ વિદ્યાલય યોચાસણમાં યુવરાતના મહર્ષિ જેવા રવેશંકર મહારાજને મળજો અને પાટણવાડિયા કામના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ કેવી તાલીમ આપે છે તે નજરે નિહાળજો. આમ યુવરાતમાં ચાલતી જીવનરંગી કેળવણીની વિવિધ દશ્યો આપણને જોવાનાં મળશે અને તે ઉપરથી જીવનમાં તે કેટલી ઉપયોગી છે તેની ખાતરી થશે.

ફાલ્ગુણી વિશાળ વડલાનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તો નાનકડા ખીજમાં જ સમાયેલું છે તેના વિચાર તેની છાયાનો ઉપભોગ કરનારને આવતા હશે ? તેમ જે જીવનરંગી તાલીમ દ્વારા હેંદુસ્તાને, દુનિયામાં એક મહાન વેળ્ય મેળવ્યો તેની શક્તિ એક માનવસર્જકડી સરખા ગાંધીજીમાં સમાઈ હતી એની કલ્પના ય કોને હશે ? જેમની તપશ્ચર્યાના સુંદર ફળરૂપ આજે આપણે સ્વરાજ ભોગવીએ છીએ એમની જ કલ્પનાની વધે કેળવણીને હજી આપણે અપનાવી શક્યા નથી એ દુઃખદાયક ઘટના છે. ખ્રિષ્ટીઓના અમલ દરમિયાન, જન્મેલી અને સૌએ પધાવેલી આ યોજના તે સમયે અમલી ન કરી શકાઈ; કારણકે આપણા લોકો અને આપણા કેળવણીકારો પણ કંઈક અંશે ખ્રિ.દેશ કેળવણીથી મોહિત હતા. જેના રાજમાં રહેતા હોઈએ તેની કેળવણીથી વચિત હોઈએ તો એના મેળ નહિ જાણે એવી કલ્પનાથી તિવ્રને આ જગતી નહોતી એ સ્વાભાવિક છે. પણ આજે ત્યારે એ પરિસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે અને ત્યારે આપણે ભારતનું પુનર્નિર્માણ ભારતીય રીતે કરવા માગીએ છીએ ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ધરણ વધે. યોજનાનો અમલ કરવામાં

શા માટે દીલ થાય છે તે સમજાતું નથી.

બ્રિટિશ અમલની રીતરસમોથી ટેવાયેલા લોકો અને અમલદારોને કદાચ આ યોજના નહિ ગમે. એમ તો જૂની રીતરસમથી ટેવાયેલા અમલદારોને જ આજની રાજ્યપદ્ધતિ નહિ ગમતી હોય; કારણકે બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન સત્તાથી રાજ્ય ચાલ્યું હતું. આજે હવે આપણે સત્ય અને પ્રેમ દ્વારા રાજ્ય ચલાવવા માગીએ છીએ. સંભવ છે કે આજના કેળવણી, ખાતાના જવાબદાર કાર્ય-કર્તાઓમાં પણ વર્ધાયોજના વિષેનો ઉત્સાહ જોવામાં આવતો ન હોય. આમાં આ યોજના પ્રત્યેની અશ્વદ્ધા તો નહિ હોય ને ? ગમે તેવી હોય તોપણ દેશ માટે વર્ધાયોજના કદાચાકારી છે એને વિષે કો મત નથી. અણુબેડાયેલી જમીનનું ન્યાંસુધી ખેડણ નથી થયું ત્યાંસુધી તે વિચિત્ર જ લાગે છે ને તે ઉપયોગી બનાવવા માટે ખૂબ મહેનત માગી છે છે; તેમજ આ વર્ધાયોજનાને વિષે પણ છે. ખેડકુ કેળવણીનાં માહી પરિણામો આપણે ભાગ્યેલાં છે અને હજી આજે ભાગ-

વીએ છીએ, એ બેદાહ કેળવણીનો બહિષ્કાર કરતી અને બેદાહ રીતે કામ કરવા ટેવાયેલાઓને હાથપગ ચંબાવવાનું આમંત્રણ આપતી વર્ધાયોજના શરૂમાં કદાચ આકરી લાગશે પણ આપણે એટલું યદ્દ રાખીએ કે બેદાહોએ જેડે ત્યારે જ જનાજ પાકે છે. મજૂરો પણ છે ત્યારે જ કાપડ તૈયાર થાય છે. વેપારીઓ વેપાર જેડે છે ત્યારે જ વેપાર થાય છે; એજ રીતે શિક્ષણમાં પણ ન્યાંરે કંઈક સક્રિય કરવાનું આવશે ત્યારે જ તે સફળ બનશે, ત્યારે જ તે જીવનઆપી ને જીવનરંગી બનશે, અને જે સમાજની આપણે કદપના કરીએ છીએ તે સમાજની સ્થાપના ત્યારે જ થશે. એ જ કેળવણીથી તાલીમ પામેલાં બાળકો સદાચાર અને સદ્વર્તનથી પૂર્ણ હશે.

ત્યારે આ દિશામાં જે કાર્યશક્તિ હોય તે કરીને આપણે બાળકોને સદાચાર અને સદ્વર્તન માટે સંપૂર્ણ વાતાવરણ આપીશું અને યરશાળા ને સમાજથી સંકેદિત એવી કેળવણીનો પ્રયત્ન કરીશું.

★

પોતાના પેટનું અસાધ્ય દરદ મગડવા માટે ઉંસના એક બાદરાહને, હાથોગી સૂચના અનુસાર અમુક લક્ષણવાળા એક જુવાન ઊકરાના કાળજની નરડ પડી. પૂરી તપાસને અતિ રાજ્યમાંથી એક કોળીને ઊકરા, મોંમાંથી દાન આપીને, શૂળા પર ચઢાવવા માટે ખરીદાયો. કાઠના હુકમ પ્રમાણે વધરતલ આગળ આણેલા તે ઊકરાએ બાળકડાટ હસવા માંડ્યું. તેનું દારણ પૂછતા રાજને તેણે કહ્યું: 'જદાંપનાહ ! અત્યારની રિષતિમાં ખુદા પિતા માટે મોઈ સદાચાર નથી. માતપિતાને લાડ માટે બાળક જાણે છે. પ્રભ જાણે છે કે ન્યાયાધીશ પ્રજાની હાડમોરીઓ ફર કરશે. રે, અતિ કાઠ નહીં તો ખુદ રાજ તો ન્યાય આપશે જ. પરંતુ મારાં બાળકે ધનને લોભે તેના એકના એક દિંસને વેચા દીધો છે. હાડમોરી ફર કરવાને બદલે કાઠએ બારો વધ કરવાનો હુકમ કર્યો છે ને બાદરાહ સલામત મારા મુથુમાં જ પોતાની જિંદગીની સંદામવી જીએ છે. બાપી કમી દુનિયાને હું હસું નહીં તો શું કરું ?' 'ને પોણે તે મારે, ને રક્ષણ કરે તે જ ને પ્રસન્ન થયે, ત્યારે હું બીજું કંઈ થઈશું ?'

રાજની આંખો બિઘડી. બાળકને ભત્તનતની સેડ આપી સહીસલામત રવાના કર્યો. કહે છે કે તે પછી રાજનું દરદ મરી ગયું.

શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિત્ય

સંપાદક :

શ્રી હેમંતકુમાર નંદકંઠ

ભાગ્યે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નરી જડતા ને 'ગતાનુગતિ' ભવ માત્ર દેખાય છે. આ દિશામાં પંથ ભૂલેલા આપણ સહુને સન્માર્ગે વાળે એવી સુંદર અને સરળ રીતે, છતાં ખૂબ નમ્રતાથી અહીં માર્ગદર્શન કરાવવા માં આપ્યું છે. પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસાથી દૂર રહેવા છત્વતા ગુજરાતના એક સત અને ભક્તનો આ પત્ર સૌને ઉપયોગી થશે.

જરા સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારીએ છીએ તો લાગે છે કે 'ચરણસ્પર્શ', 'મનભૂવદના', 'પદ્મ પદ્મ', 'સંપ્રાગનમસ્કાર' વગેરે પુરાણકાલ પ્રચલિત શબ્દગુચ્છો પાછળની સાચી ભાવના આપણે સમજ્યા જ નથી. ચરણકમળમાં નમન કરવાનો જ્ઞાનજાત ને ભક્તિપૂર્વકનો જીવંત પ્રયાસ આજે સમાજમાં

શ્રી ગુરુચરણ, શ્રીભગવાનના ચરણકમળો મહિમા-ભક્તિમાં અનેકમણો ગવાયેલા છે. ચરણ એટલે ગતિ પ્રેરનાર, ગતિ પ્રેરક, સાધકને ધ્યેયને મળી લઈ જનાર. ચરણમાં સ્થિતિસ્થાપકતા પણ છે, ગતિ પણ છે ને ઊર્ધ્વપણું પણ છે તેથી તેમાં ત્રણે ગુણનો સમાવેશ પણ છે, ને તેનાથી એ તે પર પણ છે.

ચરણ જેને તેને સ્પર્શે છે. વળી તે સ્પર્શ કરનારી વસ્તુ ઉપર ટકતા હોવા છતાં તેનામાં જ તે જડાઈને રહેલા નથી. જેને તે સ્પર્શે તેને તે ઓળખી લે, પણ તે તનામય થઈ જતા નથી, એને પાસ કરે છે; એના ઉપર તે રહે છે. જેના પર થઈ ને બ્ય તેના ગુણોપાને એ પિછાને ખરા, પણ તે મનમાં કદી પ્રણ સંપ્રાપ્તી રાખતા નથી.

ચરણ ઉપર જ ને તે ઊભું રહી શકે છે. ચરણથી જ જ્યાંજ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જઈ શકાય છે. ચરણ જ શરીરના આધાર રૂપે છે; છતાં પોતાની કશી જ ગણતરી ન હોય તેમ; તે વર્તે છે. એ એક મહત્ત્વનું અંગ હોવા છતાં કશા જ મહત્ત્વનું બહુ ન હોય એવું લાગે છે. ચરણની ભાવનામાં જ્ઞાનભક્તિ પૂર્વકની નમ્રતા રહેલી છે. તેવું આપણથી થવાય તે કાળે પ્રતીક તરીકે

આધ્યાત્મિક માર્ગમાં એવી પૂજાને સ્થાન છે. પણ તે જડ તરીકે નહિ. તે નીચામાં નીચા હોવા છતાં આપણને તે જ દ્વાર રાખી રક્ષાવી શકે છે. જે તે નમળા હોય તો શરીર નમળું જ પડે. જેના ચરણ સામઘ હોય તે પણ તેવો જ હોય. ચરણની સાથે જ ને તે બધું સંકળાયેલું છે. ચરણનો મહિમા જેને સ્થૂલ અર્થમાં સમજાય તે તો ચરણને તેની યોગ્યતામાં જો રાખે તો આખા શરીરને માનવી તેની યોગ્યતામાં રાખી શકે.

ચરણનો જ્ઞાનભાવ તો દાસાનુદાસ છે. ભક્તિભાવ પ્રમાણે પોતે નીચામાં નીચે પડે રહીને પણ દ્વાર રહી શકે છે; તેવી જ્ઞાનદશામાં પ્રગટવા કાળેની એની એવી ધારણા છે. ચરણ વિના બીજે ક્યાંય આધાર નથી. તેમ આપણમાં એ પારકાની રજની રજ થયા વિના જીવનનું યોગ્ય થવાપણું નીપજવાનું જ નથી. ચરણથી જ શરીરની સાચકતા છે. ચરણ પોતે શરીરને એકર રાખે છે તેથી તેવી જ્ઞાનભક્તિ પૂર્વકની હૃદયથી નમ્રતા પ્રગટ્યા વિના જીવનવિકાસ દુર્લભ છે. ચરણનો મહિમા એટલે જીવનવિકાસ કાળેની એક પ્રાથમિક જરૂરિયાત, મુખ્ય અને મહત્ત્વના અંગ તરીકેની શરત. નમ્રતા કેળવવાનું તે પ્રત્યક્ષ પ્રતીક છે. ચરણમાં જ ને તે સમીચેલું છે. ચરણ-

નાં તળિયાંની ચામડી ધૂણી જ ભરછટ-ભડી હોવા છતાં તેમાં જે સૂક્ષ્મપણું દેખાય છે તેણે શરીરના બીજા ભાગોમાં નથી રાત્રે અધારામાં ચાલતાં પણ પગ તળે મુંવાળું મુંવાળું કંઈક આવે તેા પગને એકદમ ખબર પડી જાય છે પગ તળે કંથુક ફાટાતું હોવા છતાં પગ એને કચડી દેતા નથી. જીવનમાં જ્ઞાનમક્તિમાયે પણ એવા પ્રકારના વર્તવની જરૂર રહ્યા કરે છે ચરણમાં ભરછટપણું હોવા છતાં એના સૂક્ષ્મભાવમાં ફરક પડી શકતો નથી, એટલે કે એ પેાતે જાણે એવા હોવા છતાં એના ચેતનપણામાં ફરક પડતો નથી.

ચરણ ચાલે છે ત્યારે એને કશું ને કશું તો દર્શાવતું જ પડે છે, એ ચાલે છે ત્યારે રસતો કાપ્યા જ કરે છે, ને જીવનસાધનમાં પણ આમ જ જન્યા કરતું હોય છે.

ચરણરજની શે રજ થયા વિના કોઈ જીવનો જ્ઞાનમાર્ગે ઉદ્ધાર નથી એમ જે કહ્યું છે એનો અર્થ સરળ અને સહેલો છે સ પૂલું નિરભિમાની અને મક્તિજ્ઞાનપૂરકની નિષ્કાંતાની છેત્વામાં છેલ્લી હદ સુધી પહોંચ્યા વિના તેની ઊંચી ગતિ થવી કઠી પણ શક્ય નથી તે ઉપરાંત વળી સાચા અર્થમાં આપણે કશું જ કરતા નથી, તેમ જ આપણાથી કશું જ ધર્મ શક્ય હોતું નથી, જે તે કરતાં હતાં ચેતન જ છે જે કંઈ થતું કે જનતું દેખાયા કરે છે તે સપણ ચેતન દ્વારા જ જનતું હોય છે એ ચેતનને બાંધે થવાની બુમિકા માનવીમાંથી ગુણભાવનું 'અદમ' નહીં થતું ત્યાં લગી પાકી શકતી નથી એટલે માનવી સારી રીતે તો પરમ મગજભય ચેતનમાં રજની શે રજ નથી.

શરીરની રચનામાં અર્ધો ભાગ તો ચરણ રોપી હેતો હોય છે તે રીતે જોતાં ચરણનું મહત્ત્વ શરીરમાં જેમ છે, તેમ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે લઈ જવામાં ચરણ જ મનનીનું

ચેતન્ય સાધન છે માનવીનું મન એવું ન જોને ત્યાં લગી જીવનગતિ શક્ય નથી મનને બોધ પ્રેરવાવાને માનવીને કેવા સાધનથી ને કેવી રીતે જીવન બુમિકાને યોગ્ય બનવાનું છે તેનો દાખલો દેવાને કાળે માનવી માટે ચરણ ઉત્તમ નમ્રો પૂરો પાડે છે.

સત, મહાત્મા, ઉચ્ચાત્માની ચરણરજ માથે આગ્રવાચી માનવી પાવન થાય છે એવી માન્યતા સતજગમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ એવી રીતે ચરણરજ માથે ચઢાવવાથી જ કોઈ જીવન કશું વળતું હોતું નથી નમ્રનું એટલે જેને નમન કરવામાં આવે છે તેનામાંથી શ્રદ્ધા, કરુણા વાયક જે કંઈ ઉત્તમ હોય તે શ્રદ્ધા કે સ્વીકાર કરવાની હૃદયની ઉંડાટ ભાવનાને નમનું. નમન કરતું એ પોતાના જીવન વિકાસને અંગે છે સ્પૂર્ણ નમવામાં કશો લાભ નથી. જલકે દબાવધવાને પૂરો સભવ રહે છે જે કાપ પાછળ હૃદયની જીવતી જાગતી અગ્નિપૂર્વકની ચેતના નથી તે કાપ માનવજીવનને એકી પણ જીવન જીવનમાં લઈ જઈ શકતું નથી જે ગતિમાંથી આપણામાં જીવત શ્રદ્ધા જન્મે ને જે ગતિમાંથી હૃદયમાં ભક્તિની પ્રેરણા જન્મે ને સત્સચરમાં વ્યાપી રહેલા ચેતન્યને અતરના ઉમળકાથી પ્રણામ કરવાની સહજ ઊર્મિ જન્મે ને એવું જ્યાં જ્યાં ને જ્યારે જ્યારે થાય ત્યાં ત્યાં ને ત્યારે ત્યારે માત્ર શ્રીગુરુના ચરણ છે એમ અનુભવવું.

શ્રીગુરુ એટલે કંઈ સારી નહિ તેમ તેની તેજસ્વી પ્રમાણ પણ નહિ પરંતુ તેના જીવનની કોઈ અલોક્તિક દિગ્દર્શન, રમ્ય ને ભવ્ય શક્તિ, શ્રીગુરુના જીવન દ્વારા ગતિમાન ધર્મ રહેલું કિયારીવ જીવત દેવન સત મહાત્મા એને પગે લાગવાથી કશું વળે નહિ જે કમ કરતી વખતે સાધનાનું જીવત જ્ઞાન નથી તે કમ એ કમ નથી, પરંતુ ઊલટી વેઠ

છે. આંધળું અનુકરણ કર્યે પણ કશું નહીં. કોઈ પણ મહાન અસ્તમાની જગતમાંની પ્રતિષ્ઠાથી અથવા તે જગતથી અંકાચેલી પ્રતિભાથી અંબઈ ગયે પણ જીવને ઉદ્ધાર નથી. પરંતુ એ સાધુ, સંત, મહાત્માઓમાં પ્રચંડ જળહળતી જ્યેતના જ જગી રહેલી છે, અને તેમનામાં અથવા તેમના દ્વારા જે કંઈ નહું સર્જન કરવાને તેમનામાંનું તત્ત્વ ધ્રુવે છે તે તત્ત્વના ભાવને સીધક જે જ્ઞાનભક્તિ પૂર્વકની ધારણાથી હૃદયથી આવકારવાનું કરે, એટલું જ નહિ પરંતુ એને કારણે લગાડ્યા કરવાની કળા શીખે, તે જ આપણને કંઈ સાચું તત્ત્વ મળી શકવાનું છે. સંત, સાધુ મહાત્માઓના ચરણકમળોમાં મહિમા અનેક સ્તંભકતોએ ગાથો છે. પંજુ તેનો જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વકનો જીવતો ખ્યાલ આજે સમાજમાં નથી. સમાજ આજે ચરણમાં પડે છે તે ખરો પરંતુ એની એ ટેવમાં ક્યાં જીવતાપણું નથી. એ તો ખાલી અજ્ઞાનમરેલી જડતા છે. એવી ટેવથી ઉદ્ધાર થવો તો ક્યાં રહ્યો પણ પતન જ થાય. સંસારચ્ચક્રહારના

કર્મમાં પણ જડસુ માનવી તે જે કર્મનો કેંક ખ્યાલ રાખતો હોય છે. એ તે સાચું હોય તે સાધનાના માર્ગમાં કર્મ કરતાં રાખવાનો જીવંત હેતુ કેટલો ખોટો ગણવાનો હોવો વટે, તે સમજી શકાય તેવું છે. સાધનામાંથી માનવીની દૃષ્ટિ શક્તિ ખોલતી જવી જોઈએ, તો જ પ્રત્યેક કર્મમાં અને પ્રત્યેક કર્મથી જીવનગતિ થવાનો પૂરતો સંભવ રહે છે.

ચરણની સેવા કે ભક્તિ આપણા જીવનમાં જીવને ગતિમાં આણવા કાળે છે. સંત, સાધુ, મહાત્માઓ સદા ચાલતા જ હોય છે, તેઓ કદી પણ સ્થિર કે સલામત સ્થિતિમાં હોતા નથી. એટલે એક રીતે તેઓ ગતિમાન ચરણરૂપે જ છે. તેઓ ‘સર્વજૂત હિતેત’ છે, એવો એમનો સદૃશ સ્વભાવ છે, એમાં એમને કશું વિચારવાપણું રહેતું નથી. એવી જીવતા ચરણનો આદર્શ સાધકના ખ્યાલમાં રહે એ માટે જ ચુરચરણનો મહિમા આપણે ત્યાં ગવાયો હશે.

★

અમદાવાદના વિશાળ માર્ગ પર ભિલા રહી, શહેરમાં ટુરતના જ આવેલા એક પ્રવાસીએ રાહદારીને પૂછ્યું: “ભાઈ, આ કયો રસ્તો છે?”

‘ગાંધી રોડ.’ જવાબ મળ્યો.

અમદાવાદથી એ જ પ્રવાસી આવ્યો સુરત. બસ માર્ગે આવ્યો ગામમાં ને આગળ બોલેલા માણસને પ્રશ્ન કર્યો: “આ કયો માર્ગ, ભાઈ?”

‘મહાત્મા ગાંધી રોડ.’ સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ પાડેલા નવા નામનો ઉલ્લેખ કરતાં માણસે જવાબ દીધો.

‘હો હો હો! આ ગાંધી રોડ તે હજી કેટલોક લાંબો છે?’

‘નહીં ને નહીં, આ સારે જણાતી લાલગેટ આગળ ખવાસ થાય છે.’

‘હું લાઈલા તમે ચ વાત કરો છો?’ પેલા નવીન પ્રવાસીએ જણાવ્યું: ‘આ ગાંધી રોડ વર્ષોમાં મને જોઈમાં જોઈા દસ દલાક લાગ્યા છે. જ્યોદે ખાર વાગે ગાંધીરોડથી બેઠા હતા ને અત્યારે લગભગ સાડાનવ થયા છે. તમે કોઈ અવધયા લાગો છો, મિસ્ટર.’

સુરતી લાલા મરકમરક હસતા હતા, પરંતુ પ્રવાસી તેનો એક ઉકેલી શક્યો નહિ.

શ્રીનું હૃદય

શ્રીમતી બાળીબેન મૂળજી દયાળ

‘માતાને બોલે’ નામની શ્રી. નાથાલાલ દલેની, વાર્તામાંના તેજસ્વી પાત્ર સુરમાને નદીમાં અકસ્માત-નો ભોગ બનતો અટકાવી, શ્રીમતી પૂર્ણિમા પંડવાસાએ એને સુવાઈ કિંદાલો બનાવી વાતોને નવું રૂપ આપ્યું. શ્રીમતી બાળીબેનને એ વાતોને આગળ લંબાવી સુરમાનું શ્રીત્વ વિસ્તાવ્યું છે. આ વાતોના હવે અહીં અંત આવે છે.

‘જે’ તુમ તોડો પિયા, મેં નહીં તોડું’ દિવર ગામ તરફ હંકારી જતી હોડીમાં ભેટલા રાખાલને કાને જેમ-જેમ ઉપરના ગીતની પંક્તિઓ અથડાતી હતી તેમતેમ એના હૃદયના પ્રબકાર વધતા જતા હતા. એના- રોમેરોમમાં ‘સુરમા’ ‘સુરમા’ નો બહુ ધ્વનિ બગી ઊઠ્યો. ત્યાં તો એ ગીત આગળ વધ્યું: ‘જે તુમ તોડો પિયા, પર મેં નહીં તોડું’ તુમ તોડો તો મેં આ કે ભેડું, મેં આ કે ભેડું...મેં આ કે ભેડું.’ આ છેલ્લી પંક્તિઓ ગાનાર ખૂબ લહેકાથી અને દર્દભરી નીતે ગાઈ રહ્યો હતો. રાખાલ એ સાંભળી ન શક્યો. એની આંખે જંધારાં આંધ્યાં, અને પોતાના જંને હાથે એણે આંખો દાબી દીધી. એનાં નેત્રોમાં બહુ અચાનક પ્રકાશ પથરાયો.

સાક્ષાત્, સુરમા બહુ સામે આવી ઊભી છે; અને મંભુલ સ્વરે એ ગાઈ રહી છે: ‘જે તુમ તોડો પિયા મેં નહીં તોડું; જે તુમ તોડો તો મેં ભેડું.’ ગ્રેમની મૂર્તિ સુરમા, ઘડીકમાં બહુ એની મંભે મંદુ હાસ્ય કરી રહી છે, તો ઘડીકમાં દ્યામણી રીતે એને વિનવી રહી છે.

રાખાલ પોતે એ કે સુરમાથી દુભયિલો છે, છતાં સુરમા એને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છે. મુંદર ને સુકોમળ છતાં બહાદુર સુરમા એના હૃદયની રાણી છે. રાખાલ

તંત્રમાં ફળી ગયા: ‘જે તુમ તોડો પિયા મેં નહીં તોડું, તુમ તોડો તો મેં ભેડું,’ ગાતી સુરમા શું એવી હતી? આ જીવનમાં તો શું પણ જન્મોજન્મની સુરમા એની જીવનસંગિની; હોય એમ એને માસ્યું. એના રક્ષ અને ફરમાયેલા મુખ પર આનંદની એક રમ્ય લહરી ઘેરી ગઈ. એટલામાં કાને શબ્દો અથડાયા: ‘અરે સરખો બેસ, નહીં તો ક્યાંક નદીમાં ગળડી પડશે.’ કઠોર અને કકંઈ વાણીથી રાખાલ બગી ઊઠ્યો. એનું સ્વપ્ન સરી ગયું, ફાટી આંખે એ બ્રહ્મપુત્રા નદી સામે એઈ રહ્યો. દલેસાં મારનાર બહારી બહુ એના સ્વપ્નને ય હલેસાં મારીને નદીમાં આવે ને આવે ધોઢી દેતા એને લાગ્યો. રાખાલને ફરી ચક્કર આવ્યાં અને એ આસતી હોડીમાં જ ઢળી પડ્યો.

સુરમાએ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એનું વ્યાખ્યાન પૂરું કર્યું. ન ભૂલે એનામાં આટલી વજ્રત્વશક્તિ ક્યાંથી આવી હતી? હવે એ પોતાની બાતને તો સાવ જ જૂલી ગઈ છે, ચંત્રવત એ વ્યાસમંચ ઉપરથી નીચે ઊતરી અને થર તરફ પાછી ફરી રસ્તામાં એના કાને અનેક પ્રકારના શબ્દો એજાયા. બધા કહે છે, ‘કમાવ કરી, શી પ્રતિભા છે!’ અરે એ તો જાણતી આગ છે. લોડો કહે છે એ સાચું જ છે કે આ તો મંદારાશ્રિતનો અવતાર છે અને ન્યારે એ ખરા સ્વરૂપે પ્રગટે છે

ત્યારે બલભલાનાં પાણી ઉતારે છે. સવાઈ જિંદાલોએ તો ખરેખર જાણે મહાંઓમાં પ્રાણ ફૂંક્યા છે. શું લોકો ઊંમટ્યા છે! પણ ક્યાંથી આવેલી હશે? ફોણ હશે? પરણેલી હશે? એવા તરેહધાર પ્રશ્નો એકબીજાને લોકો પૂછે છે. કર્ણા પર ધ્યાન આપ્યા વગર જ સુરમા ધીમે પગલે એના ઘર તરફ વળી રહી છે. ત્યાં આ શું થયું? એ ઊંભી દૃશ્ય રહી ગઈ? પાછળથી પેલું ‘મા, મા, તું મને મૂકીને ક્યાં બધ છે?’ કરતું રાતું કંથું બાળક આવ્યું અને સુરમાને બાઝી પડ્યું? સુરમા અટકી ગઈ, અને એ બાળકને જોઈ નહીં. પોતાની સાચી માથી વિખુટું પડેલું એ કોઈ સુંદર બાળક હતું. એની કાળીકાળી, મોટીમોટી આંખોમાંથી દસ દસ આંસુ વહ્યાં જતાં હતાં. માથી છૂટા પડી જવાની ખીકથી એ થરથર કાંપતું હતું. સુરમાએ એને તેડી લીધું અને જાતી સરસ ચાંપી શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કામળ બાળકના મૃદુ સ્પર્શથી સુરમાએ રોમાંચ અનુભવ્યો. કોઈ અદૃશ્ય સુખ એ અનુભવતી હોય એમ એને લાગ્યું. થોડોવારે બાળકે પૂછ્યું, ‘તમે ફોણ છો? મારી બાક્યાં છે? તમે મને મારી બાક્યાં લઈ જશો?’ કાલી કાલી વાણીમાં ઘોલતા બાળકે પોતાની માનું નામ સુરમાને કહ્યું. સુરમા એને ઓળખતી હતી. બાળકને લઈ જઈને તેની માને સોંપ્યું. પણ બાળકને અને સુરમાને હવે માયા બંધાઈ હતી. એ બાળક હમેશાં સુરમા પાસે રમવા આવતું અને એને ‘માસી, માસી’ કહી પળવતું. એના ઘરની શેરીનું જ એ એક બાળક હતું.

જૂનાના પ્રસંગે સુરમામાં નવો ધ્વનિ ઝગટાવ્યો. જે પળથી આ બાળકે સુરમાને ‘મા, મા’ કહીને સંબોધી અને તેને ભેટી પડ્યું તે પળથી જ સુરમાના અંતરમાં જાની અંખના જળી ઊઠી. પોતે એક એવા જ

સુંદર બાળકની માતા હોય અને એ રમીડે, બચ્ચીઓ ભરે, લાડ લગાવે, એને જાતી સરસો ચાંપી અને પડખામાં લઈ સૂઈ રહે આવેલા આવા નિચારો સુરમાને આજો દિવસ આપ્યા કરતા. પછી તો કેટલીયે વાર રાતના સ્વપ્નમાં તે એક સુંદર બાળકની માતા બની તેને રમાડતી, એનો સુંદર સુખડ તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહેતી. એના મૃદુ હાસ્યથી સુરમાનું મન આનંદથી થનગતી ઊઠતું; પણ જ્યારે એની આંખ ઊઘડતી ત્યારે એનું સ્વપ્ન ઊડી જતું. સુરમાને ત્યારે થતું કે એ આજે બાળક વેહોણી છે અને બાળક વેહોણી રહેવા સરખાઈ છે. પોતે હવે શું કોઈ કાળે બાળકની માતા નહે જ બની શકે! આવા આવા નિચારોને ચક્રાકોળે એ ચલી જતી. એ કલ્પેતી કે જીવનમોહન બાલુની પધરામણી બે દિવસ ગામમાં ન થઈ હોત તો એનું જીવન કદારા જુદી જ દિશામાં વળ્યું હોત.

દેવસો જવા લાગ્યા અને માતૃત્વની ભાવનાનું બળ સુરમાના દિલમાં વધવા લાગ્યું. પછી તો એ બચ્ચત હોય ત્યારે કે પોતાના કાર્યમાં રોકાયેલી હોય ત્યારે, પણ એનું હૈયું હાથમાં જ ન રહેતું. વાજરડાંને આટતી ગાય, પોતાનાં નાનકડાં બચ્ચાને દૂધ પાતી બકરી, કણ કણ એકઠા કરી બચ્ચાની ચાંચમાં મૂકતી મઘી અને ચીં ચીં કરતાં બચ્ચાઓની વચ્ચે ભેટેલી ચકલીઓને જોઈ એ ઈચ્છી ઊઠતી. કોઈ એક આવજા બાળકના રતુંબા હાથ-પગ પર જ્યારે એની દૃષ્ટિ પડતી ત્યારે એને ઉપાડીને જાતી સરસો દાખવાની એક તીવ્ર લાગણી એને થઈ આવતી.

સુરમાએ ઉપાડેલા કાર્યે તો હવે આગળ વધે જતાં હતાં પોતાનું મન પરોવી એ બધાં કાર્યે કરતી, પણ તેમાંથી જરાક બેટલી પણ નવરાશ એને મળતી કે ઉપર જણાવેલું કોઈક દૃશ્ય એની નજરે ચડતું.

અને ફરીથી એ સમૂહનું બની જતી.

દિવસો તો આમ ને આમ વહી જતા હતા. સુરમાએ ઉપાડેયું શણી જિંદગીનું કાચું હવે ખૂબ આગળ વધ્યું હતું. સ્વયં-સેવકોની એક નાની એવી સેના હવે તેના ચર્ચર્ચ હતી. એ સેના કસાયેલી અને વ્યવસ્થિત હતી આ સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ આજુબાજુના ગામડાંઓમાં જતી અને ત્યાંના લોકોને ધાડપાડુઓ તથા વાઘ, દીપડા વગેરેના ભયંકર ત્રાસથી બચાવતી ઘેર ઘેર ગામડાંઓમાં ફેરવવાનો ફાટી નીકળતો. ત્યારે માલિકો માટે જરૂરી દવાઓ લઈને અનેક સ્વયંસેવકો સેવા કરવા બિપટી જતા સુરમાની સેવા આમ અખડ થાવ્યાં કરતી હતી.

અને આ બાજુ, રાખાલ દિવસ ગામે જઈ પહોંચે છે એ હવે આગળના રાખાલ નથી રહ્યો સુરમાને એણે કંઈકા અન્યાયના ડંખથી એનું આયુ છવન જ હવે પકટાઈ ગયું છે એને લાગે છે કે સુરમાને પતિ થવા એ લાયક નહોતો. સુરમા જેવી સ્ત્રી એની પત્ની હોય જ કઈ રીતે શકે! જુલકાળને સંભારતો સંભારતો અને સુરમાને યાદ કરતો કરતો હવે એ આંસુ સારે છે સુરમાવગરનું એનું છવન હવે એને અકારુ ચર્ચ ગયું છે, અને જ્યાં દુરદુર રહીને સુરમાનાં કુર્ચોમાં સલામત કરવાનો એણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો, અને દિવસ ગામમાં એણે પેલાના કાચાને આરબ કર્યો.

શિયાળાની આજે એક અમારી ઘોર રાત છે. હિમ જેવો નકડો પવન લઈ રહ્યો છે ટાઢથી ધરધત્તા પરપણીએ પોતપોતાને સ્થાને બરાઈ બેઠી છે સુરમા એક ખાડામાં ગાઢ નિદ્રામાં પડી છે એની ચોરડીના ગોળકામાં ખૂંધેલા દીવા તમતમ બને છે સુરમા સ્વપ્નોમાં ડૂકીને લીધે છે, ત્યાં એક

સ્વયંસેવક, દોડતો દોડતો આવે છે અને સુરમાને જગાડે છે. 'બા, બોહો, બોહો! ઝિલ્ક ગામમાં મોટી ધાડ પડી છે. ધાડપાડુઓએ ગામમાંનું કોયે વધર કે ઝૂપડું સંભાળત રહેવા નથી દીધું. કહે છે કે લોકોએ તેમનો બહાદુરીથી સામનો કર્યો છે, અને રાખાલ નામના માણસે તેની આગેવાની લીધી છે, પણ તે પણ ધવાયો છે. હવે લોકોની દિશા તુટી ગઈ છે. આપણે હવે ત્યાં તરત પહોંચવું જોઈએ તમારી આજ્ઞા હોય તો અમે બધા તૈયાર જ છીએ.'

સુરમા બગી બીડી આખી વાત એણે સાંભળી લીધી. 'રાખાલ ધવાયો છે' એ સાંભળતાં એ કંઈ જિભ. એને એ પળે નજર સામે પેલું ઘર દેખાયું બધું રાખાલ ઘડની પરસાળમાં ટૂંટિયુ વાળીને પડ્યો છે. એના માથામાંથી લોહી વહી બધું છે રાખાલ બેલદિમાં બેઠે છે : 'સુરમા! સુરમા! તું ક્યાં છે! તું દૂર કેમ બિલકી છે! મારી પાસે કેમ નથી આવતી! એકવાર તો આવ!' કંઈપનાના શબ્દો એના કાનમાં ગુણ બિલવા. સુરમા સહાણી બિલકી થઈ. ખીટીએ મોંઘુ, તીડામોંઘુ અને કઠાર લીધાં બર-જી થઈને એની પોતાની માને નમન કરી તે ચાલી નીકળી. સ્વયંસેવકને આજ્ઞા કરી : 'આલો, એક પળેના પણ વિશ્રામ હવે અવલાધી ન થઈ શકે.'

સુરમા દિવસ ગામે આવી પહોંચે છે. બપોર ચર્ચ ગયાં છે, ગામ તદ્દન વેરાન ચર્ચ ગયું છે કેટલાંક ઝૂપડાં દહીં બની રહ્યાં છે. ઘરની ઘરખરી વેલુએલુ ચર્ચ જ્યાંયાં પડી છે ઘેર ચળેથી રંગાનો અજાબ ને કાંકે જગ્યાએથી ધાવલ ધચેલાંને આતનાદ સંભળાઈ રહ્યો છે. સ્વયંસેવકો આર ચારની ટુકડીમાં વહેંચાઈ ગયા છે અને લોકોની સારવારમાં મડી પડ્યા છે. સ્વયંસેવકો

આવતાં જ ઘાડપાડુઓ પલાયન થઈ ગયા છે. સુરમા રાખાલના ઘર તરફ વળી અને પરસાળમાં જઈને ઊભી રહી. ત્યાં એણે જે એવું તેથી એને તમ્મર આવ્યાં. જે દશ્ય એની કલ્પનામાં દેખાયું હતું તેજ પ્રમાણે રાખાલ પરસાળના એક ખૂણામાં પડ્યો છે. એના માથામાંથી હજી પણ ઘોલી વહી રહ્યું છે. રાખાલને આ દશામાં જોઈ સુરમા એની પાસે દોડી ગઈ. એનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લઈને, સાથે આવેલા સેવકોની સહાયતાથી, રાખાલની માવજત કરવા લાગી. રાખાલ ત્યારે તદ્દન બેશુદ્ધ હતો.

રાત એમ ને એમ પડાર થઈ ગઈ. સૂર્યોદય થવાને થોડોક જ વાર છે. પછીએના કિલકિલાટથી વનરાજી ગાજી ઊઠી છે. આખી રાત રાખાલનું મસ્તક બોળામાં લઈને સુરમા બેસી રહી. એના નેત્રોમાંથી આંસ ટપકી રહ્યાં હતાં. જીવન અને મરણ વચ્ચે એલાં ખાતા રાખાલના આયુષ્ય માટે, એ ગદગદ કંઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી રહી. એને ઈશ્વર પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એ બાળકની, સ્વાસ્થી એની માએ એને અનેકવાર હેલું, ‘બેટા, ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપી છે. એને તું જ્યારે પણ સાચા મનથી ‘સંભારજો ત્યારે એ જરૂર તારી વહારે ધારો. તું એના ઉપર શ્રદ્ધા રાખજે ને એ તને કદી શે છેલ નહીં દે.’ જ્યારે જમીનદાર બાળુએ એને તેડાવી હતી અને રાત્રિ વેળાએ પોતે એક નિઃસહાય બેઠકરીની જેમ વાથના પાંજરામાં પુરાઈ હતી, ત્યારે એને કોણે હિંમત આપી હતી? કાંતી તાકાતથી એણે જીવન-ચોહનનું સામનો કર્યો હતો, અને અણીશુદ્ધ પવિત્ર રહી શકી હતી? ઘરના ઘોકોએ પાપી બાવનાથી ભાંગેલી હોડીમાં પિયર પકેલી દીધી ત્યારે પણ નદીમાં એ ડૂબી ન ગઈ તે પ્રતાપ પણ બીજા કોમો હતો?

આજે ફરીથી ઈશ્વરના ચરણોમાં નત-મસ્તકે એ પ્રાર્થના કરે છે: ‘ઈશ્વર જરૂર મારા રાખાલને જિવ્વાડશે. ફરી પાછો રાખાલ મહેસૂલ ઉધરાવશે અને એતર ખેડશે, ઠોર-ઢાંખર ચારશે. હા, પણ સુરમા, સુરમા! તું ત્યારે શું કરશે?’ વિચારિના વંમળમાં સુરમા પોતે જ અટવાઈ ગઈ. સુરમા! તું પાછી તારે પિયર જશે? તારા ઉપાડેલાં કાર્યોમાં ફરી પાછી ડૂબી જશે? રાખાલ સાથે હવે નહિ રહે? અચાનક એના હૃદયમાં અજકારો થયો. એ પ્રકાશમાં એણે એવું તે જૂનો રાખાલ હવે નહોતો. સુરમાનું મન બોલ્યું: ‘રાખાલને છોડવાની હવે શી જરૂર?’

પણ તરત જ મન પાછું પડ્યું ને કલ્પનાએ સંયત્ન: ‘રાખાલ જ્યારે શુદ્ધિમાં આવશે ને આંખો ઉઘાડશે ત્યારે મને આવી રીતે બેઠેલી જોઈને એ શું ધારશે? કદાચિત મારા અપવિત્ર માનેલા પરપરાથી એ વૃણા કરી એકાએક બેઠો થઈ જશે, અને જૂના ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં મને કહેશે: ‘ચાલી જ’ તો મારું શું થશે?’

સુરમા વધુ વેચારી ના શકી. થાક, ઉત્તરના ને નિરાશાથી એની શુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ હતી. એ કશે જ નિષ્ક્રિય કરી શકી નહિ. એવામાં અચાનક પાછળથી કોઈ ચોચા સાટે બોલ્યું: ‘સુરમા બાબી, સુરમા બાબી, તમે ક્યાંથી આવ્યાં?’ સુરમાએ સાદ પારખ્યો. એ કાનાઈનો અવાજ હતો. શું હજી પણ એ ભુલ્યો, ખંધો કાનાઈ એની પાછળ પડ્યો છે? એ વિચારમાત્રથી સુરમા કંપી ઊઠી. એણે ધીરે રીંહીને રાખાલનું મસ્તક નીચે સૂકવ્યું. ‘પ્રેમ અને કરુણાભરી નજર નાખી પરસાળના બીજે બારણેથી દૂદતી એ બહાર નીકળી પડી.’

† મોટાંમોટાં ડગ ભરતી સુરમા હવે પોતાના પિયરના ગામ ભણી જવા નંદી તરફ વળી.

એણે જોયું કે કાનાઈએની પાછળ હતો. એ, જોડાંગતો, જોડાંગતો. આવી રહ્યો હતો. ખાડપાડુઓની અપાઝવીમાં એ પલ્કુ યવાયો હતો. એથી તે ચાલ્યો શકતો નહોતો. આમ હોવાથી પલ્કુ ચા માટે એણે સુરમાની થીક પકડી છેક થું એમ કરવાની એને પેલા જમીનદાર જાણુની આજ્ઞા હતી ?

‘સુરમા ભાભી ! સુરમા ભાભી, ઊભાં રહો. ચાલ્યાં ન જાઓ. તમે હવે દિગ્ગમામ મૂકીને નહીં જઈ શકો. જરા ઊભાં રહો. મારું સંભળો.’ એવાં અનેક અસ્પષ્ટ વાક્યો સુરમાને કાને પડતાં રહ્યાં. પલ્કુ પાછું ફરીને જોવાની કે કાનાઈને ઉત્તર આપવાની સુરમાને હવે ઇચ્છા જ નહોતી. હવે એ વચ્ચે થઈએ આગળ ને આમળ ધપે જતી હતી.

મામતું નાકું, પૂરું કરી જ્યાં એ આગળ વધે છે ત્યાં તેા માલુસોના કાલાહલ સંભળાયો અને પચીસેક માલુસોનું ‘યેળું’ એની સામે આવ્યું ઊભું રહ્યું. એની વચમાં હતા જીવન-મોહન બાણ, સુરમાએ બાણછને જોયા અને લાંબા અટકી તે ઊભી રહી. જીવનમોહનની આંખોએ એમને ત્રણેક વખતો દીકરો હતો, તે આશ્ચર્યથી સુરમા સામે જોઈ રહ્યો હતો.

જમીનદાર જાણુની નજર સુરમા પર પડી : ‘સુરમા ! સુરમા દીકરી ! તમે અહીં ક્યાંથી ? હે પ્રભુ ! તું ખરેખર હવાળું છે. અરે સુરમા ! તમે તે દિવસે બ્રહ્મપુત્રમાં ડૂબી ગયાં હોત તો હું કયે ભવે છૂટત ! ઈશ્વરેજ માફી લાજ રાખી છે.’ કહેતાક જીવનમોહન, સુરમા પાસે આવીને જોયા રહ્યા. સુરમાએ બાણછને નમન કર્યું અને ખચકું થઈ રહી ત્યાં તે પાછળથી કાનાઈ પલ્કુ આવી ચઢ્યો. એણે દિગ્ગામમાં પડેલી, ધાડ, રાખાલે જતાવેલી બહાદુરી, રાખાલનું સખત રીતે ધાયલ થયું. સ્વયંસેવકો સાથે ગામની કુમકે આવી રહ્યોયેલી સુરમા અને ખાડપાડુ-

ઓનું નાસું જનું, વચ્ચે બધી વાતો જમીનદારને સંભળાવી. એ સાંભળી જીવનમોહન હવેથી બોલી બોલ્યા : ‘શાબાશ ! સુરમા, શાબાશ !’ તમે અને રાખાલે તેા આખા દિગ્ગામે બચાવ્યું. જો, તમે તમારી સ્વયં-સેવકોની દુકડી સાથે આવી ન ચલત તો આ દિગ્ગામે સંપૂર્ણ નાશ થઈ જત. ઈશ્વર, તારી કીલા અજબ છે. સુરમાજોનું હવે તમે ક્યાં જાઓ છો કે તમારાથી હવે દિગ્ગામને છોડીને નહિ જઈ શકાય, તમે હવે દિગ્ગામનાં જન્મદાત્રી થયાં. રાખાલ, હવે બધું પહેલાનો રાખાલ જ નથી ! એ તમારા માટે કેટલો ખૂર છે, એ તમે જાણો છો ? અને તમારાં સામું ! એ કાનાઈ સથિ મારે ત્યાં આવ્યાં હતાં અને મને હાય એટલે તે કંઈ વિનવે ! કંઈ વિનવે ! મને કહે કે તમે મને તેમ કરીને પલ્કુ સુરમાને પાછી અહીં તેડાવો, ને મેં એમને થું કહ્યું કહું ! મેં કહેલું કે હવે મારાથી થું થાય ! હવે થોડાં જ સુરમા અહીં આવીશે !

પલ્કુ અત્યે અમારાં ભાગ્ય જાણ્યાં કે તમે અહીં આવી ગયાં. ચાલો, હવે વધારે વિચાર ન કરો, હું તમને આખી વાત માંડીને કહું. જીવનમોહન બાણ, એકધારે બોલ્યા જ નતા હતા.

‘સુરમા ! સુરમા ! શા વિચાર કરે છે ? ચાલો હવે તો બહુ મોડું થાય છે.’ ફરી જમીનદાર બાણ બોલ્યા. ‘તમારાં સાસુ, રાખાલની મા, જીવનના, હેલ્થ શ્વાસ’ લઈ રહ્યાં છે.’ યોગામાંથી આજળ ધસી આવી કાનાઈ બોલ્યો. સુરમાએ તરત પૂછ્યું ‘ક્યાં છે, સાસુમા ? તમે ખરું કહો છો ?’ સાથે જ મને સાસુમા બોલાવે છે !’ કાનાઈએ કહ્યું : ‘સુરમા બાણી, વખત ગ્રમાવવો થોડો નથી. તમારાં સાસુ તો હવે ધીપળ છે. માટે તમે વહેલાં ચાલો, એ તમને ખૂબ સંભારે છે.’ સુરમાને થયું કે મને તેવી તો મેં એની

સાસુ હતી, એણે જ ધરમાંથી ખૂસા હાલે કાઢી પૂરી હતી; છતાં પણ ફરજ બજાવવી જ રહી, થોડે કાનાઈ સાથે જવું જ જોઈએ.

સુરમા નય છે. સાથે જન્મનંદાર, ખાજુ પણ આવે છે. સાસુ ખાટલામાં પડી છે. સસરાજી અને ફરમા પાસે બેઠાં છે. સુરમા સાસુ પાસે ગઈ, સાસુ એને ફાટી આંખે જોઈ રહી. એની આંખોમાંથી ફફડ આંસુ ટપકી પડ્યાં. એણે સુરમાને પાસે બોલાવી, માથે હાથ ફેરવી કહ્યું : 'બેટા, મને ક્ષમા કર. અને બધાંએ તારા પર ખુબ અન્યાય કર્યો. સુરમા ફીકરી, હવે તો હું આ જગતમાંથી વિદાય લઉં છું. હું મને કહે કે તે મને ક્ષમા આપી છે. મારા રાખાલ પણ કોણ જાણે બચશે કે નહીં, એની 'સંભાળ હવે હું રાખજે. હું બઠું છું. મારા રાખાલને હું તને સોંપતી બઠું છું.' સુરમા કાંઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો એની સાસુએ આંખ ફેરવી નાખી.

સુરમાની સાસુના સ્વર્ગવાસને આજે પાંચ દિવસ વીતી ગયા હતા. સુરમાએ રાખાલની કાળજીભરી માવજત કરી હતી. આજે પાંચમે દહાડે રાખાલ શુદ્ધિમાં આંચેા તો. રાખાલે જ્યારે આંખ ઉઘાડી ત્યારે સુરમા એના માથાના ઘા પર પાંચે બાંધતી હતી. રાખાલ, આશ્ચર્યભર્યા નયને સુરમાને જોઈ રહ્યો, સુરમા પાછી આવી છે. અને એની સેવા નકરે છે, એ વસ્તુ એના અશક્ત અને નબળા મગજમાં ઊતરતી નહોતી. એટલીવારમાં સુરમાએ પૂછ્યું 'હવે કેમ લાગે છે? પાણી પીવું છે?' રાખાલને હવે ખાતરી થઈ કે હવે સુરમા ખરેખર એની પાસે છે. રાખાલની આંખો આનંદાશ્રુથી ભરાઈ આવી. એણે હાથ ભેડી પ્રભુને પાઠ માન્યો અને પછી કહ્યું, 'સુરમા, તું અહીં આવી છે? હું તને કેટલાં જાગતા હતા? મેં તને ખૂબ દુઃખ

દીધું છે, તું મને ક્ષમા કરશે? હવે તો હું અહીં જ રહીશને? મને ચૂકીને ચાલી તો નહીં બચને?'

સુરમા કશું બોલી શકી નહીં. સુરમાએ જ્યારથી આ ઘરમાં પગ મૂક્યો હતો ત્યારથી જ એના હૃદયમાં તુલસી સુદ બળ્યું હતું. એક તરફ એણે ઉપાડેલું રાણી 'ઝિંદાબાદ'નું કાર્ય અને બીજી તરફથી એની કુટુંબીજનો પ્રત્યેની ફરજ-આ એ ફરજોમાંથી એકની પસંદગી કરવી સુરમા માટે અત્યંત કઠણ હતી. એને રાખાલ માટે અનહદ પ્રેમ હતો. રાખાલનાં મુખદુઃખની ભાગીદાર થઈ પોતાના જીવનને સાથે કરવાનાં સ્વપ્ન પણ એણે ભૂતકાળમાં સેવ્યાં હતાં, તેમ રાણી 'ઝિંદાબાદ'નું કાર્ય પાર ઉતારવાનું પણ એણે વ્રત લીધું હતું.

રાખાલે ફરી એને બોલાવી : 'સુરમા, સુરમા, શો વિચાર કરે છે? હવે હું તને આ ચાર દીવાલોમાં પૂરી રાખવા નથી માગતો. તેં જે સેવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે તેમાં સાથ આપવાનો મેં ક્યારેય નિશ્ચય કર્યો છે. હું તારો હંમેશાનો સાથી બનીને રહીશ. તારાં કાર્યો એ મારાં કાર્યો સમજી ઉપાડી લઈશ; તું મને ચૂકીને ચાલી ન જતી. સુરમા, તું મારું સાંભળે છે કે? હું ખરું જ કહું છું. હવે હું અગાઉના રાખાલ નથી રહ્યો. તું મારા પર વિશ્વાસ રાખ, હું સાચે જ તને મદદ કરીશ અને કઠીયે નહીં તરછોડું.' રાખાલ એકધારે બોલ્યા જ કરતો હતો. સુરમાએ ભેયું કે રાખાલ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી બનેલા બનાવો માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને એટલું જ નહીં પૂર્ણ હવે એ સુરમાના કાર્યમાં ભાગીદાર બની દેશસેવા માટે પણ તૈયાર છે.

સુરમાને હવે વધુ વિચારવાની જરૂર ન રહી. એણે રાખાલ તરફ પ્રેમ અને કરુણાભરી દૃષ્ટિએ ભેયું અને પોતાનો જમણો હાથ

કૃત્રિમ કપડાં

શ્રી. મહેશચંદ્ર દિનકરરાય વૈષ્ણવ

બી. એસ સી. (એલસી), ડી. સી. ડી. (વેડોલર) •

નામે છે એ જ વિજ્ઞાને ગયા ખીન વિશ્વગુહમાં રહિયન મોરચે ધવાયેલા ને મુલ્યના અજ્ઞ સુધી ધોરણે મથેલા સૈનિકોને નિવારણ છે. મરેલા અવતરેલા ભાગોને છવ્તા કરવામાં અમેરિકાને રહેલો અરો સ્થાવતા મળી છે. બિલકુલ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે એક નવો પ્રાણ મૂલ્યા સિવાય વિજ્ઞાનની મદદથી આ જીવનમાં આવે તો સર્વ કંઈ મર્દ રહે છે. કૃત્રિમ રંગો કે મધ જનાવવાના કે કૃત્રિમ રૂ, લીન કે રેશમી કપડા જનાવવાની વાત તો, વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓના આ પ્રમાણમાં નાની જ કહેવાય, છતાં કૃત્રિમ કપડા જનાવવાની આ શોધ, પ્રમાણમાં આશ્ચર્યકારક તો છે આ દિશામાં કયેસો વિજ્ઞાનનો વિજય આ લેખનો વિષય છે.

૨ નુખની રેનિટી વસ્ત્રો પૃથ્વીને આશંકી •
છે. ખોરાક, કપડાં તથા અન્ય મોજ-

• શોખની વસ્ત્રો—એ સર્વનું મૂળ તો પૃથ્વી પર લીંગતી વનસ્પતિ જ છે. પ્રાચીન સમયમાં 'વધુ અનાજ ઉગાડો' નાં યોગા-નિર્મા નહોતાં જોવામાં આવતાં, કારણકે પૃથ્વી માતા આ સર્વ વસ્ત્રો ભેળિતા પ્રમાણમાં જણતી હતી રૂના સરૂંક તંત્રોની પૂણી જનાવી તેને કાંતવામાં ને વણવામાં આવતી. વખત જતો ગયો તેમ તેમ સુતરાઉ કપડાં માટે માગણી વધતી ગઈ અને નકામી પડેલી જમીનનો કચ્છો કપાસના ઊંડે લીધો અને રૂ વિશેષ ઊગવા માંડ્યું.

કપાસના ઊંડ પહેલાં કદાચ ગળી ને હળદર

રાખાલ તરફ ધર્યો; અને કહ્યું: 'તમે મને વચન આપો છો કે જીવનસર જ્યાંપણે સાથી રહીને સેવા કરીએ એને સારું તમે તૈયાર છો? સાચું' કહ્યું તો હું પણ હવે એ જુ ઇચ્છું છું મારા જીવનસાથી વિના કદાચ હું મારી નાંચ કોઠા સુધી હકારી જાત પણ મને તમારી

• માનવી પોતાની જીવિને કયા સુધી ખીલવી શકે છે તેનું મૂળ આધુનિક વિજ્ઞાન જરાબર દેખાઈ છે. કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા વરસાદ લાવી શકાય છે, આન્ધ્રમાં ન આવે તેવી અદ્ભુત રીતે ઘેટ ને હાંચ હપર શક્તિયા થાય છે, કુદરતી આદ્યરૂપે આવેલી કોઈ એક અતિમહાન આધીની મારફત એક જ અણુપ્રામ લાખો માનવીઓ ને માલમિલકતો તારાજ કરી

જેવા રંગના ઊંડ સો પ્રથમ શોધાયા હશે, કારણકે પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી મનુષ્યના, શરીરો ઉપર આ જાતના રંગોથી ચિતરામણ કર્યાના કાળવાચો મળી આવે છે. આ જાતના રંગો સુતરાઉ કાપડ રંગવા માટે પણ વપરાતા અને તેને પરિણામે વૈક જમાનામાં આ જાતના ઊંડાઓનો ઉછેર થયો પ્રમાણ-માં થતો. હજારો એકર જમીન ગળી, હળદર, વગેરેનાં રંગોના ઊંડાઓ માટે ખેડાતી. હિંદમાં એક વખતે ગળીઉછેરનો ધંધો થયો હત્ય કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો.

વખત જતાં રસાયણશાસ્ત્રે કૃત્રિમ રંગો શોધ્યા. પ્રથિયરજાણમાં ગળી તથા અન્ય યાકા ને સસ્તા રંગો જનાવા લાગ્યા. વૈષાદી

છીલુપ હમેશ સાલત, અધૂરી લાગત. પ્રભુને યાક કે જે મારા મનમાં હતું તે તમારા મનમાં પણ વસ્યું છે હો, મને વચન આપો' અને રાખાલનો જમણો હાથ સુરમાના જમણા હાથમાં આવી પડ્યો, બહુ આજે જ હસ્ત-મેળાપ મથો હોય ને !

હોય તેનું ઉત્પાદન વધું. સુતરાઉ કાપડ આ રંગોની મદદથી સહેલાઈથી ને સસ્તી રીતથી રંગવામાં આવે છે. આ જાતના કૃત્રિમ રંગો ઘણી જાતના આવે છે : જેવાકે નિમકના રંગો (અં. ડાયરેક્ટ ડાયઝ), ગંધકના રંગો (અં. સલ્ફર ડાયઝ), ક્ષારના રંગો, (અં. એઝીક ડાયઝ), તેજની રંગો (અં. એસિડ ડાયઝ), ગળી ને તેની જાતના રંગો (અં. વાટ ડાયઝ), પાણીમાં ઓગાળી શકાય તેવા ગળીની જાતના રંગો અને નેપથોલ્સ * આ કૃત્રિમ રંગોની શોધથી જમીનના ખરે ઉપયોગ સમજાયો એમ કહીએ તો આવે. કુદરતી રંગોની વાવણી ને ઉત્પત્તિ ઘટવા લાગ્યાં. એ ખાલી પડેલી જમીનમાં ફરી ખેતરાક, માટે ઉપયોગી અનાજ વગેરે લાગ્યાં. જે કે શરૂઆતમાં કુદરતી રંગોના ધંધાદારીઓએ ઓટી જાહેરાત કરવા માંડી કે 'કૃત્રિમ રંગો કરતાં કુદરતી રંગો અધ્યાતા છે. ઈશ્વરે પેદા કરેલી વસ્તુઓ મનુષ્યે પેદા કરેલી વસ્તુઓ કરતાં અધ્યાત્મી જ હોય!' આ જાતની ધુમરાણીમાં તેઓએ ધમને પણ ઢાલે. રૂપ આડે ધર્યો, પણ આ ધમપણડો બ્યવહાર પ્રયોગોને લઈ ટકી ન શક્યા. અધિક તેમ જ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ કૃત્રિમ રંગોએ કુદરતી રંગોને બાજુએ મૂકી દીધા.

કૃત્રિમ રંગોને મળેલા આ નિબંધથી રસાયણશાસ્ત્રીઓ કૃત્રિમ તંતુઓ (અં. આર્ટિફિસિયલ ફેબ્રીક્સ) ની શોધખોળ કરવા લાગ્યા. આ શોધખોળ પાછળ ઉદ્દેશ એ હતો કે આનું ઉત્પાદન ખૂબ વધે તો આ તંતુઓની એટલે તેમાંથી વણેલાં કપડાંની વિક્રમત પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પરવડે તેટલી ઓછી શકે. ઘણા રસાયણશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રશ્ન પર સંશોધન આપ્યું. પ્રથમ સફળતા કાઉન્ટ કાર્બોનેટને વરી. તેમની

પોતાની રેશમના કીડા ઉછેરવાની એક સંસ્થા હતી. તેમણે પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન કીડા પર જ કેન્દ્રિત કર્યું ને તે કાશિદો કેમ બનાવે છે તે નિહાળ્યું. અભ્યાસને અંતે માલૂમ પડ્યું કે કીડાને એક છેડે બંને બાજુએ ઉપર નીચે બળે નળીઓ આવેલી હોય છે. આ ચારે નળી એક મુખ્ય નળીને મળે છે. આ આ મુખ્ય નળી ખદાર હવામાં ઊંચડે છે. વચલી એ નળીઓમાંથી રેશમનું તત્ત્વ (અં. ફાઇબ્રોન) પ્રવાહી અવસ્થામાં નીકળે છે ને તે બાજુ બાજુની નળીઓમાંથી નીકળતા એક પ્રકારના ગુદરથી મુખ્ય નળીમાં પ્રવેશતાં સંધાય છે. આ પ્રવાહી કુવારારૂપે હવામાં ફૂટે છે ત્યારે તેમાંના પ્રવાહી અંશ હવાની ઉષ્ણતાને લઈ ઊડી જાય છે ને રેશમનો તંતુ થીજેલી ધન અવસ્થામાં કીડાની આસપાસ કાશિદાનું રૂપ પામે છે. આ કાશિદાઓને ઉકાળી રેશમ રેજવવામાં આવે છે. કાઉન્ટ સાહેબે આ ક્રિયાનું અનુસરણ કરતી નીચે વર્ણવેલી રીત પ્રમાણે કૃત્રિમ રેશમ (અં. આર્ટિફિસિયલ સિલ્ક) બનાવ્યું.

સૌથી પ્રથમ રૂમાં રહેલા સેલ્યુલોઝને (Cellulose) સુરોખારના તેજબ (અં. નાઇટ્રિક એસિડ) ની મદદથી નાઇટ્રો સેલ્યુલોઝનું રૂપ આપવામાં આવે છે. આ નાઇટ્રો સેલ્યુલોઝનું સહેલાઈથી ઊંડી જાય તેવા પ્રવાહી જેવા કે ઈથર, સ્પિરિટ વગેરેમાં દ્રાવણ બનાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ આ દ્રાવણને પેટીમાં ભરવામાં આવે છે. અને તેને દડા વડે દંખાણ આપવામાં આવે છે. પેટીની એક બાજુએ ફક્ષનથી જેવા ખારોક વીંધે હોય છે કે જેમાંથી દંખાણ પામેલું દ્રાવણ, તેને બેડેડી એક બીજી પેટીમાં કુવારારૂપે ફૂટે છે. આ પેટીમાં ગરમ હવાનું વહન ચાલુ ને ચાલુ રહ્યા જ કરે છે. આથી કુવારામાં રહેલા પ્રવાહી અંશ ઊડી જાય છે અને કૃત્રિમ

તત્તુ થીજેલી અવસ્થામાં યંત્રની મદદથી, ઘણાંજરા આ રાખેલી વાકેફ હશે. પીંટાળી ક્ષેત્રમાં આવે છે.

કાકે-ટસાફેએ આ રીતે મેળવેલ કૃત્રિમ તંતુ ને તેમાંથી વણેલા કપડાં જરા રેશમ કરતાં પણ ઘણાં જ વિશેષ ચળકાટવાળાં થયાં. શરૂઆતમાં આ જાતના કાપડને, 'કૃત્રિમ-રેશમ'ના કાપડ તરીકે વણવવામાં આવતું. પરંતુ આપણે જોયું તેમ તેની બનાવટમાં રેશમનો ઉપયોગ કદાચ પણ કદાચ થતો નથી અને તેથી તેને માટે નવો શબ્દ સ્થાપિત થયો 'રેયોન' (Rayon). વાંચકવર્ગમાંના

આ સંબોધન પછી નામદો સેધુલોર્નનાં દાવણને બદલે અન્ય રસાયણોનાં દાવણો લઈ બુદ્ધીબુદ્ધી જાતના કૃત્રિમ તંતુઓ ને કાપડ બનાવવા લાગ્યાં. આવી જાતના કૃત્રિમ કાપડની માંગ દિવસેદિવસે વધવા લાગી; કારણકે રેશમ કરતાં પણ આ કાપડ ઘણું જ ચળકાટમય આવે છે. નીચેના ખાના પરથી તેની વિશિષ્ટપત્ર ફેટલા ટકા વધી છે તે જાણવા મળશે

*(આંકડા લાખ રતલમાં સમજવા)

વર્ષ	સુતરાકે	ટકા	બીનનાં	ટકા	રેશમનાં	ટકા	કૃત્રિમ રેશમનાં	ટકા
૧૯૨૫	૧૨૮૦૦૦	૮૫%	૨૦૧૦૦	૧૩%	૧૦૪૦	૬%	૧૮૬૦	૧%
૧૯૩૦	૧૨૧૦૦૦	૮૧%	૨૨૧૦૦	૧૫%	૧૨૬૦	"	૪૫૭૦	૩%
૧૯૩૫	૧૨૧૦૦૦	૭૭%	૨૧૦૦૦	૧૩%	૧૨૧૦	"	૧૦૮૧૦	૭%
૧૯૪૨	૧૨૭૦૦૦	૫૮%	૨૧૪૦૦	૧૩%	૧૦૦૦	"	૩૪૭૩૦	૧૮%

કૃત્રિમ રેશમના ઉત્પાદનથી રસાયણ-શાસ્ત્રીઓના કૃત્રિમ રેશમ કૃત્રિમ બનાવવાના પ્રયોગો સફળ થયા. કૃત્રિમ રેશમ બનાવવાનો અખતાર હજી સુધી શોધાયો નથી. અદ્યતન, રસાયણો રંગીન રૂબાડવાના પ્રયોગો થોડેકણે જ શે સફળ રીતે બેઝવાનાં લખવા છે. કૃત્રિમ બીન બનાવવા માટે અવનવાં રસાયણો વાપરવામાં આવે છે. આમાંના ફેટલાક આપણી ખાદ્ય વસ્તુઓમાંથી ચોરવામાં આવે છે. તેમાંના મુખ્ય કેઝીન. દૂધમાંથી અને મગફળી તથા સોયાબીનનાં કોમ્પોઝિટનાં તત્ત્વોમાંથી કોટલે કે બોલમાંથી મેળવવામાં આવે છે.

કેઝીન દૂધમાંથી મેળવવામાં આવે છે અને બાકી રહેલું નિઃસત્ત્વ મલકાઈવગરતું દૂધ (વ સેપરેટેડ મિલ્ક) તરીકે વેચવામાં આવે છે. કેઝીનમાંથી બીના જેવા તંતુ બને છે, અને

તેને 'લેનિટાલ' (Lenital) નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ રીતે કેઝીનની બનાવટની સાથે નિઃસત્ત્વ દૂધનું ઉત્પાદન પણ વધ્યું. ને આમ અમેરિકામાં નિઃસત્ત્વ દૂધનું ઉત્પાદન ૧૯૧૧માં ૮૪૨૨૦૦૦ રતલનું હતું તે વધીને ૧૯૩૭માં ૬૭૪૬૭૦૦૦ રતલનું થયું. x

કેઝીનની અત્યંત મુશ્કેલી દરમિયાન જાણીતું ને 'લેનિટાલ' બનાવવા માટે મળતું કેઝીન બંધ થયું. કેઝીનની ગૈરફાળગી દરમિયાન રસાયણશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન અન્ય રસાયણો તરફ વળ્યું. પણ કમનસીબી એ થઈ કે એ અન્ય રસાયણો પણ ખાદ્ય વસ્તુઓમાંથી જ ચોરવામાં આવ્યાં. આ ખાદ્ય વસ્તુઓ તે મગફળી અને સોયાબીન. મગફળીનું રસાયણિક બધારણ નીચે પ્રમાણે છે:

x 'અમેરિકન ડાઈરેક્ટ બન'માંથી.

એરેકીક તેલ	(જં. આરકીક ઓઈલ)	૪૮.૫૪%
ઓબસવાળું તરવ	(જં. ઓટેઈન્સ)	૨૮%
કાઝવાળું તરવ	(જં. કાઝોઈકાઈડેટ)	૧૧%
મીઠું, પાણી વગેરે		૮%

મગફળીનાં બીયાં 'જોરાક' તરીકે વપરાય છે. મગફળીનું તેલ ઓપણામાંનાં ઘણાંબરાની શાગિંદી જરૂરિયાત છે. વળી તેમાંથી વનસ્પતિ વીં પણુ બને છે. તેલ કાઢ્યા બાદ વધેલો 'જોળ' દોરના ચારા તરીકે વપરાય છે. વિશેષ એ જ જોળમાંથી અમુક કિમ્બાઓ બાદ 'રેયોન' ની જેમ 'આરકીલ' નામનો બનાવટી તંતુ કંતાય છે ને તેનાં બિનને મળતાં આવતાં કપડાં વણાય છે. તેનો ફાયદો એ છે કે બિનનાં કપડાંમાં લાંબે ગાળે જીવાત પડે છે, જ્યારે 'આરકીલ'ના બનાવેલાં કપડાંને જીવાત કંઈ પણુ તુકસાન કરી શકતી નથી.

આવા કૃત્રિમ તંતુઓ બનાવવાના કારખાનાં યુરોપીય દેશોમાં તથા વિશેષ પ્રમાણમાં અમેરિકામાં છે. તેથી જો હિંદમાં થતી મગફળી ભવિષ્યમાં બહારના દેશોમાં મોકલવામાં આવે તો આપણે ત્યાં જોરાક તરીકે વપરાતા તેના તેલની જોય પડે. આમ જતાં તેલ કાઢ્યા બાદ વધેલો જોળ આપણે વેચી તેનો વેપાર કરી શકીએ. કારણકે 'આરકીલ'નું ઉત્પાદન કરતાં કારખાનાઓએ જોળ જ જરૂરી છે, નહીં કે મગફળીનાં બીયાં.

સોયાબીનના જેવોનો ઉપયોગ કેઝીનની જેમ 'લેનીટાલ' તંતુ બનાવવામાં થાય છે. સોયાબીનનું તેલ ટેલકાકે લાગના માનવી બાધ વસ્તુ તરીકે પણુ વાપરે છે. દૂધમાં કેઝીનનો અંશ મગફળી તથા સોયાબીનનાં જોળનો કૃત્રિમ તંતુના ઉત્પાદન અર્થે ઉપયોગ થાય ત્યારે સત્તાલ એ હિટ્સે કે આપણે મત કોને આપવો? પ્રથમ પસંદગી કપડાંને આપવી કે જોરાકને? મનુષ્યનું જીવન ટકાવી

રાખવા માટે ક્રમ પ્રમાણે પસંદગી હવા, પાણી, જોરાક, કાપડ ને દવાદારને આપી. ચકાચ, આમ કાપડની અગત્યતા હવા ને જોરાકની સરખામણીમાં ઓછી છે.

આ બતની મુજબણુ રસાયણશાસ્ત્રીઓને કૃત્રિમ રંગો બનાવતી વખતે નહોતી નડી. કૃત્રિમ રંગો બનાવવા માટે કાચી વસ્તુ તરીકે ડામર વપરાય છે, અને ડામર કંઈ આપણે જોરાક નથી. લગભગ બધા જ કૃત્રિમ રંગો ડામરમાંથી બને છે. કાલસાનો વાયુ (કાલસેસ) બનાવતી વખતે ડામર હેવટે વધે છે. કાલસા વાયુ મુખ્યત્વે જેવા મોટા શહેરોના રસ્તાના દીવાઓ માટે કે રસ્તાડામાં વાયુ-સંધી (ગેસ-સ્ટવ)માં બળતણ તરીકે વપરાય છે. કૃત્રિમ રંગો શોધાયા તે પહેલાં કાલસા-વાયુ બનાવતા કારખાનાવાળાને મન ડામર ક્યાં નાખવો એ એક મહાવિકટ પ્રશ્ન હતો. ડામરને શહેરથી દૂર નખાવવા એ મૂડીદારોને બારે કિંમત આપવી પડતી. કૃત્રિમ રંગો શોધાયા ને તેમને સામેથી પૈસા મળવા લાગ્યા. આમ ખરી દીલે બેતાં કૃત્રિમ રંગોનું ઉત્પાદન વધતાં ડામર એ મુખ્ય વસ્તુ બની ને કાલસા-વાયુ એક ગોણુ પદાર્થ મનાયો.

હવે આપણે જેવા કૃત્રિમ તંતુઓ તરફ વળીશું કે જે ખાદ્યપદાર્થો સિવાયના અન્ય રસાયણોમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મનુષ્ય-ત્વની દૃષ્ટિએ મૂડીદારોએ તો આવા જ તંતુઓનું ઉત્પાદન વધારવા ઉત્તેજન આપવું ધટે. અનાજની કરોડોડીનાં કાળમાં દૂધ, મગફળી કે સોયાબીનનો વ્યય જો કૃત્રિમ કાપડના

ઉત્પાદન' અર્થે કરવામાં આવે, તેા તેનાથી માત્રેતુબર ટોચા ચક્રચક્રિત 'રેશન' થી પોતાના મોટું પાપ બન્ય કોઈ નહિ હેંઈ શકે. કૃત્રિમ તંતુઓનું ઉત્પાદન કરવા તરફ આપણી રેશમની મિલો વધી છે ને તે ખાસ કરીને 'રેશન' જ બનાવે છે. આપણે આગળ બેયું તેમ તે રૂમાંથી બને છે. આપણે ત્યાં તેા જાનાજની જેમ સુતરાઈ કાંપડની પણ કટોકટી છે. એ સ્થિતિમાં જ્યારે દિદનાં અનેક ગરીબ-ગરબાં નાણાવરથામાં રખડતાં હોય, ત્યારે કોઈમાં કરવામાં આવ્યું છે:

તંતુનું નામ	જેમાંથી બને છે તે કાચી વસ્તુ	સામાન્ય ગુણધર્મ
નીલોન (Nylon)	એડીપીક એસિડ હેક્ઝામીથીલીન ડાયએમાઇન	રેશમ કરતાં વિશેષ ચળકાટવાળું ગરમ પાણીથી છાયણી થઈ શકે
પર્લોનાલ (Perlonal)	સાયકો:હેરોઈન	રેશમ કરતાં વિશેષ ચળકાટવાળું
વિનીયોન (Vinyon)	વિનાઇલ-ક્રોરાઈડ એસિડ	"
પીલ (Peel)	પોલી વિનાઇલ ક્રોરાઈડ	"
ગ્લાસ તંતુ (Glass Fibre)	રેતી, ક્ષાર ને ક્ષારનાજા ખનીએ (કાયનો રસ)	અધ:પારદર્શક કાપડ સિને-નદીએને જામનાં
લેનીટાલ (Lenital)	કેમીન, સોયાબીનનો ખોળ	બિન જોડું-છવાત ન પડે
આલ્ગિનેટ (Alginet)	ચા, ઈંડાં તથા દરિયાઈ વનરંપત્તિ	" " "
આરડીલ (Ardil)	મગફળીનો ખોળ	" " "

છેવટનાં ત્રણ તંતુના ઉત્પાદન તરફ ન વળતાં પ્રથમના જ પાંચ તંતુના ઉત્પાદન પરત્વે વૈજ્ઞાનિકો વિશેષ ધ્યાન આપે તે કેવું સારું!

★

એક બ્રાહ્મણે મીઠાઈ દયાનંદ સ્વરસવલીને ચરણે ધરી. સ્વામીજીએ કહ્યું: 'કથા આપણે બંને આરોગીએ. હું પણ જીવું છું ને તમે પણ જીવો.' જણ કરવા છતાં પેલાએ મીઠાઈમાં હાથ પણ ન નાખ્યા એટલે વીરભજનાં કરી તારૂં ચીડી: 'તમે સા આટ નથી ખાતા ?'

બ્રાહ્મણ કાંપી રહ્યો હતો. ચરણમાં પચ્યો. થોડીક મીઠાઈ કુતરાને ખવડાવતાં જ એરંદેરવેલી મીઠાઈથી તે મત્તો બની ગયા.

કોયથી રાતાપોળા થતાં સકારો તાલડોળ પોલીસને બાહાવી લાવવા આટો બેઠવા ગયા. તેમને રાખીને મહર્ષિએ કહ્યું: 'આપણે જેવું ન કરીએ. એ ભિચારને જીવે, કેવો યશસ્વર છે ! આરલી સન જુ એને જલ દુધી ?' આમ કહી બ્રાહ્મણને મુક્ત કર્યો.

શહેરનું સ્વંસ્વરૂપ

ડૉ. એન. આર. દાણી.

એમ. બી. બી. એસ; બી. એમ. એસ.

શહેર એટલે જાતજાતના રોગોનું જાણે સંગ્રહસ્થાન ! શહેર આવે છે તેનો લેખકે અહીં 'પચાલ આપ્યો' છે.

૨. પાણીમાં કહેવત છે કે 'પહેલું' સુખ તે બતે નર્મી' માટે જો શરીરસુખાકારી સારી હોય તે જ આપણે જીવનનો આનંદ માણી શકીએ ને આપણા દેશને માટે, પણ કંઈક કરી શકીએ, શરીરની તંદુરસ્તી એ જ જીવનનો આનંદ છે.

શરીરની તંદુરસ્તી બગડવાનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાં અસ્વચ્છ હવાપાણી, નબળો ખોરાક ને કેટલાક ચેપી રોગો મુખ્ય છે. માટે આપણી દરરોજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જેવી કે હવા, પાણી, ખોરાક વગેરે કેવાં હોવાં જોઈએ અને ચેપી રોગોને અટકાવવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ, તે જોઈએ. થી પ્રથમ આપણે હવાની વાત કરીશું.

હવા : જરાવાર નાક અને મોઢું બંધ રાખી જોવાથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે હવાની કેટલી જરૂર છે. હવા વગર આપણે ગૂંગળાઈ મરીએ. હવાના બંધારણમાં પ્રાણવાયુ નામનો વાયુ રહેલો છે, જે શ્વાસવાટે આપણા ફેફસાંમાં દાખલ થાય છે, ત્યાં તેનો અશુદ્ધ દોહી સાથે સંયોગ થાય છે, તેથી દોહી શુદ્ધ થાય છે. દોહીમાં ભળેલો પ્રાણવાયુ આખા શરીરમાં પહોંચી વળે છે. આથી શરીરમાં એક જાતની માંદ દબનક્રિયા થાય છે ને શરીરમાં ઉજ્જ્વળતા પેદા થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આપણે સ્વચ્છ હવા પૂરતા પ્રમાણમાં લેવી જરૂરી

હિંદનાં કંગાલ ગામડાં એટલે હવા ને પ્રકાશ પણ કાળી મનુરી ! પૂરતાં પ્રમાણમાં ન મળે પોપણ, ન મળે શિશુણ, ન મળે આંદાને સારવાર : લિલટપણે બકારથી બિજળા દેખાતાં આપણા શહેરી જીવનમાં પણ નથી પૂરતાં હવાકેનસ, નથી સાત્ત્વિક ખોરાક, નથી સ્વચ્છ પાણી, શરીરરોગીય બંધનનારો વ્યયામનો પણ ધમાલિયા જીવનમાં અભાવ છે.

શહેરી જીવનમાં આરોગ્ય બળવવામાં કેવા અંતરાયો

છે. આ માટે ઘરમાં પુષ્કળ તાજી હવા આવે માટે ખારીખારણાં સારા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ તથા તે ખુલ્લાં રાખવાં કે જેથી હવાની આવજળ થઈ શકે. ઘરમાં શ્વાસોચ્છવાસ તથા બળતણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો કાર્બોનિક ઓક્સાઈડ નામનો વાયુ હવાને અશુદ્ધ કરે છે માટે તેનો બકાર નિકાલ થાય તે માટે બળિયાં રાખવાં. નિયમ પ્રમાણે દરેક માણસ દીઠ દર કલાકે ૧૦૦૦ ઘનફૂટ હવાની જરૂર છે. એટલે ૧૦ ફૂટ લાંબી, ૧૦ ફૂટ પહોળી ને ૧૦ ફૂટ જાંઘી ઓરડીમાં ફક્ત એક જ માણસનો સમાવેશ થઈ શકે. પણ શહેરમાં જગ્યાને અભાવે આ રીતની સગવડ કરવી અશક્ય છે. માટે રાત્રે સૂતી વખતે કે દિવસે ખારીખારણાં ખુલ્લાં રાખવાં તથા જેમ બને તેમ ખુલ્લી હવામાં ફરવું તે જ શ્રેયસ્કર છે.

પાણી : જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓમાં પાણીનો નંબર બીજો આવે છે. આપણા શરીરના વજનનો લગભગ ૩ ભાગ પાણી છે. આપણે પાણી પીએ છીએ તે ઉપરાંત પણ ખોરાક સાથે પાણીનો ઘણો ભાગ આપણે લઈએ છીએ. પાણીની મદદથી ખોરાક પ્રવાહી સ્વરૂપમાં આવે છે તથા પચે છે. તેમાંથી શરીરને જોઈતાં ઉપયોગી ડ્રગ્સ મળી રહે છે. તદુપરાંત ત્વચા, મૂત્રપિંડ, વગેરે દ્વારા શરીરના નકામા પદાર્થો પાણીની મદદથી બકાર નીકળે છે. આ રીતે પાણી

આપણા શરીરને સાફ કરવા માટે પછુ મહત્વનું છે.

પાણી વાંચ, ફળ, તથાવ, નદી અને વરસાદ મારફત કે તેમાંથી લીધેલા નળ મારફત મળી આવે છે.

ચેમોસામ્બા વરસાદ આવતાં ચારેબાજુથી, પાણીના નાનાનાના પ્રવાહો નદીને મળે છે. આ પ્રવાહો રસ્તામાં આવતાં ધૂળ, કચરો, ગંદા પદાર્થો વગેરે પોતાની સાથે ધસી જઈ નદીમાં ઠાલવે છે અને પરિણામે નદીનું પાણી અસ્વચ્છ બને છે વળી તેમાં વરસાદને લીધે હવામાંના જંતુઓ પણ ઘણા થાય છે. કેટલાક કારણો પછુ આવા પાણીમાં ભળે છે તે પાણીને અશુદ્ધ બનાવે છે. આનું અશુદ્ધ પાણી જો પીવાના ઉપયોગમાં લેવાય તો તેથી તંદુરસ્તીને જરૂર હાનિ પહોંચે તેમ છતાંય પાણી તો આપણે પીવું જ રવું માટે આપણે તેને શુદ્ધ કરીને જ પીવું જોઈએ.

અશુદ્ધ પાણીને શુદ્ધ કરવાની કેટલીક રીતો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) કહોળા પાણીમાં દર જેલને ૫ થી ૧૫ મેન ફટકડી નાખવી ફટકડીનું માપ પાણીના કહોળાપણા પર રાખવું. ફટકડી શેડા પાણીમાં ઓગાળી મેગવી શકાય અથવા તો તેનો બ્રૂશ કરી પાણીમાં ઉમેરી શકાય. આ પ્રમાણે ફટકડી પાણીના સ સર્ગમાં આવતાં જ લગભગ અડધા કલાકમાં પાણી ચોખ્ખું થઈ જશે. ત્યારબાદ તેને નિતારી સેવું ને ગાળી નાખવું. પછી તેમાંથી ધીજી અશુદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે દૂર કરવી.

(૨) સામાન્ય રીતે તાજાં ત્રિવિધ પાવડરમાં ૩૩% ક્લોરીન ગેસ હોય છે. એટલે ૧૦૦ગ્રામ પાણીમાં આશરે ૪૩ મેન પાવડર નાખવાથી પાંચ લાખ લાખ પાણીના બાજે એક ભાગ ક્લોરીન ગેસ મળે છે, પાણીને જંતુરહિત કરવા તે માટે પૂરતો છે.

(૩) પાણીને ઉકાળી ઠંડું કરીને પીવું તે સૌથી ઉત્તમ ઉપાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પાણીને સ્વચ્છ, જંતુરહિત કરીને વાપરવામાં આવે તો ઘણા રોગના ભોગ થતા અટકી જવાય અને શરીર-સુખાકારી બળેવી શકાય.

જોરાક : આપણે જાણીએ છીએ કે બાળક જન્મે છે ત્યારે કદમાં ઘણું જ નાનું હોય છે. પછુ ધીરેધીરે તેની શ્રદ્ધિ થતી જાય છે. આનું કારણ જોરાક છે. શરીરની શ્રદ્ધિ થવા માટે જોરાકની ખાસ આવશ્યકતા છે. વળી હાડકાં, સ્નાયુ વગેરેના બંધારણમાં પણ જોરાક મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે કાચુ જીવો કરીને નીચે મુકીએ છીએ તેટલા કાર્યમાં પણ આપણા શરીરમાંના હજારો અણુઓને ઘસારો પહોંચે છે. આમ શરીરને પડતો દરરોજનો ઘસારો પણ જોરાક જ પૂરો પાડે છે. વળી જોરાક શરીરમાં ઉચ્છ્રતા પેદા કરે છે ને શરીરને ચોખ્ખું રિગિતિમાં રાખે છે.

આ ઉપરાંત આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જોરાક એ આપણા જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. માટે આપણે કેવો જોરાક લેવો જોઈએ તે વિચારીએ. આપણને ઘણું ભાત, રોટલી, શાક, વગેરે વનસ્પતિ-જન્ય અને દૂધ, ઘી, છીંડ, વગેરે પ્રાણીજ જોરાક મળે છે. તેમાંથી શરીરને ઉપયોગી તત્ત્વો જેવાં કે પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, ચરબી અને કેટલાંક જીવનતત્ત્વો તથા ઉપયોગી કારો મળી રહે છે આ તત્ત્વો નાં કાર્ય તથા તે ખાસ કરીને શેમાં રહેલા છે, તેમને અભાવે ક્યાં ક્યાં દર્દો પેદા થાય છે તે જોઈએ.

પ્રોટીન : આમાં નાઇટ્રોજન હોય છે. હાડકાં, સ્નાયુ, વગેરેના બંધારણમાં તે હોય છે. તે શરીરની શ્રદ્ધિ કરે છે તથા ઘસારો

પૂરા પાડે છે. દૂધ, માંસ, મચ્છી, ઈંડાં, કઠોળ વગેરેમાં તે સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

કાર્બોહાઈડ્રેટ : કાર્બોહાઈડ્રેટ અને ચરબી શરીરમાં બળતણ તરીકે કામ કરે છે. ખાંડ અને સ્ટાર્ચ મહત્વના કાર્બોહાઈડ્રેટ છે.

જીવનતત્ત્વ બ (A) માછલીનું તેલ, દૂધ, માખણ, ઘી અને પાંદડાવાળા શાકભાજીમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. જાગર અને કરીમાં પણ તે સારા પ્રમાણમાં બેલામાં આવે છે. તે શરીરની વૃદ્ધિ, તંદુરસ્તી, અને ખાસ કરીને આંખોને સારી સ્થિતિમાં રાખવા જરૂરી છે.

જીવનતત્ત્વ વ-૧ (B1) સ્પારીરિક વૃદ્ધિ, તંદુરસ્તી ને 'થેરીથેરી' નામના રોગની અટકાયત માટે ખાસ જરૂરી છે. ઘઉં, ડાંગર, ચુકું ચેસ્ટ (એક અંગ્રેજી અનાજ) અને કઠોળમાં તે સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

જીવનતત્ત્વ વ-૨ (B-2) ખાસ કરીને જુદા-જુદા રોગની અટકાયત, આંખોની નબળાઈ, હોઠ તથા મેદા પરનાં ચાદાં વગેરેની અટકાયત ને વૃદ્ધિ તથા તંદુરસ્તી માટે ખાસ જરૂરી છે. ચેસ્ટ, દૂધ, માંસ, ચુકું, ઈંડાં, માછલી, ગેરેમાંથી તે મળી આવે છે.

જીવનતત્ત્વ ક (C) રક્તી નામના રોગ અટકાવે છે. તે તાજાં ફળ, શાકભાજી અને ઊગેલાં દાણા (મગ, મક વગેરેનાં વરણાં) વગેરેમાંથી મળી આવે છે.

જીવનતત્ત્વ ડ (D) હાડકાં માટે ખાસ જરૂરી છે. શિકરસ અને એસ્ટીઓકેલેસિયા (હાડકાંનો એક રોગ) નામના રોગો આ જીવનતત્ત્વના અભાવે પેદા થાય છે. દૂધ, માખણ, ઘી, માછલીનું તેલ વગેરેમાં તે મળી આવે છે. સૂર્યના તાપ આમરી પર પડવાથી પણ આ જીવનતત્ત્વ મેળવી શકાય છે.

દૂધમાંથી કેલ્શિયમ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તાજાં લોલાં શાકભાજીમાં

પણ તે સારા પ્રમાણમાં છે. મજબૂત હાડકાં બાંધવા માટે, વૃદ્ધિ ને તંદુરસ્તી માટે આ ખાસ જરૂરી છે.

લોખંડ (આયર્ન) લોહી બનાવવા માટે ઉપયોગી છે. મેલેરિયા, દૂધમ વગેરે લોહીનો તાશ કરવાવાળાં દર્દી ને જંતુઓથી પીડાતા માણસોને તંદુરસ્ત માણસ કરતાં વધારે લોખંડની જરૂર છે. આખું અનાજ, કઠોળ, શાકભાજી વગેરેમાં આ મળે છે.

આ ઉપરથી આપણે બેઈ થકીએ છીએ કે દૂધ એ સર્વોત્તમ જોરાક છે. ચોખ્ખા અને દરરોજના અનાજમાં ખૂટતા પદાર્થો તે પૂરા પાડે છે. હવે આ જોરાકમાંથી કેટલાક ઉપયોગી જીવનતત્ત્વોનો નાશ ન થાય તે માટે ખાસ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

દાખલા તરીકે પોલીશ કરેલા ચોખ્ખા કરતાં થેર ખાડેલા ચોખ્ખા વધુ સારા છે. સફેદ મેદા કરતાં યૂઝાવાળો ઘઉંનો મેદા સહેજ ઓછો ઊંજળો હોય છે પણ તે વધુ લાભદાયક છે. ચોખ્ખાને પોલીશ કરવાથી ને ઘઉંનું થૂલું કાઢી નાખવાથી તેમાંના જીવનતત્ત્વોનો નાશ થાય છે. વળી ખૂબ મીઠાઈ અને ગળ્યા પદાર્થો ખાવા તે હાનિકારક છે. આવા પદાર્થો આપણી બૂખ મારી નાખે છે અને બીજા સારા જોરાકો લઈ શકાતા નથી. દૂધ તાણું ને ઠંડું પીવું બહુ ઉત્તમ છે; પણ તેમાં કેટલાક રોગનાં જંતુઓનો લય રહેલો છે માટે તેને એક ઊભરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળીને વાપરવું તે હિતાવદ છે. વંધુ ઉકાળીને લઈ બનાવવું તે ઇચ્છવાનું નથી.

આ પ્રમાણે પોષિત જોરાક નિયમિત રીતે ને માપસર લેવામાં આવે તો શરીર સુખાકારી સારી રીતે બળવી શકાય.

કસરત : પાણી અને જોરાક નેટલી જ મહત્વની વસ્તુ તે કસરત છે. કસરતથી જોરાક ખરાબ પચે છે ને શરીરમાં લોહી

અપ્રધીન થઈ વળે છે, શરીરમાં સૂતિ; દાખવ કરે. છે આ જનુઓ લોહીમાના આવે છે કસરત દ્વિતીય નિયમિત રીતે થઈ જોઈએ, અગ્રેજીમાં કહેવત છે કે 'ફરોજના વપરાશની રીત ચળકતી હોય છે' તે પ્રમાણે શરીરને પણ જેમ કસવામાં આવે છે તેમ તે વધુ મજબૂત અને મોટું માટે ફરેક માણને કસરત કરવી જરૂરી છે મજબૂત કરનાર માણસને તો આપોઆપ જ કસરત મળી રહે છે, પણ જેમને ગાદીતક્રિયા ઉપર બેસીને કે ખુરસીરેખા પર બેસીને કામ કરવાનું હોય છે તેમણે તો કસરત જરૂર કરવી જોઈએ સવારનો અને સાંજનો વખત કસરત માટે અનુકૂળ છે કસરત કરવી વખતે નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી

કસરત ખુશ્તી દવામાં કઠ્ઠી ને શરીર પસીમો વળતાં તેને કપડાથી લૂછી નાખવો જોઈએ, નહિતર બહારના પવનથી ગરમી લાગવાનો ભય રહે છે મજબૂત ઉપરાંત કસરત કરવાથી પણ તુકસાન થાય છે વળી કસરત દ્વિતીય ને નિયમિત રીતે કરવી જોઈએ

આ પ્રમાણે સ્વચ્છ પાણી, શૌચિક મોરચા લઈએ અને નિયમિત રીતે કસરત કરવાની ટેવ પાડીએ તો આપણે જરૂર તદુરસ્ત રહી શકીએ.

શારીરિક તદુરસ્તીને આવશ્યક એવી વસ્તુઓ ઉપરાંત આપણા શહેરોમાં જોવામાં આવતા કેટલીક સામાન્ય રોગોનું કારણ અને તેમની અટકાયત માટે શાં પગલાં લેવાં જરૂરી છે તે જોઈએ

મેલેરિયા અથવા ટાઈફોઈડ તાવ; આ રોગનો ફેલાવો કરનાર 'એનાપ્લીસ્ટીસ' નામના મચ્છરની માદા છે જેને મેલેરિયા લાગુ પડ્યો હોય તેવા દર્દીને તે પ્રથમ કરે છે તે તેનું મેલેરિયાના જનુઓથી ભરપૂર લોહી ચૂસે છે ત્યાર બાદ તે સાજા માણસને કરે છે તે મેલેરિયાના જનુ તેના લોહીમાં

દાખવ કરે. છે આ જનુઓ લોહીમાના રક્તકણોમાં પ્રવેશી કરે છે અને વધે છે પરિણામે આ રોગના જનુઓથી લોહી દ્વિત થાય છે તે તાવ આવે છે આ જનુઓ લોહીના કણોમાં એક બીજાને ઝેરી પદાર્થ પેદા કરે છે, તેને લીધે દર્દી લાગે છે આ તાવના જનુઓની જીંદગી બીજા હોય છે પરિણામે ફરોજનો, એકાંતરિયો, થોથિયો વગેરે તાવ આપે છે આ તાવ આવતા પહેલાં દર્દીને પુષ્કળ દર્દી લાગે છે પુષ્કળ જોડવા બતાવે પણ આ દર્દી શમવી નથી ને તાવ આવે છે

મચ્છરની માદા ખાળ મોટી, મોટા, ખાઓથિયા વગેરે ઊંઘા પાણીવાળી જગ્યામાં ખાસ કરીને ઊંઘી મૂકે છે ભેજવાળી અને ઘાસવાળી જગ્યા પણ તેમને વધુ અનુકૂળ હોય છે થોડા વખત બાદ ઊંઘમાંથી મચ્છરની દંડો પેદા થાય છે તે વાગવાર પાણીની સપાટી પર દવા લેવા આવે છે ને પાણીમાંના ઝાલાક નાનાં જનુઓ વગેરે પર પેતાનું ગુજરાન ચલાવે છે આ ક્યોનો કેટલાક દિવસો પછી મચ્છરનું રૂપ બદલાઈ કરે છે તપાસ કરતાં માવૃમ પડ્યું છે કે મચ્છર લગભગ બેથી ત્રણ માસ જીવે છે અને નવાં મચ્છરોનો વસવાટ હોય ત્યાંથી લગભગ એક માઈલની ત્રિજ્યામાં તેઓ ત્રાસ વર્તાવે છે મચ્છરની ધણી બેસે છે, તેમાં 'એનાપ્લીસ્ટીસ' નામના મચ્છરની માદા જ આ રોગ ફેલાવે છે આ બીજાને મચ્છર બીજા પર વાંકો બેસે છે ને ફરથી જોતાં તે તેના માથા પર બેઠો હોય તેમ લાગે છે તેને જોળખવાની આ એક સાદી રીત છે

આ ઉપરાંત માલૂમ પડ્યું કે આ રોગનું મુખ્ય કારણ મચ્છર જ છે માટે જો તેને કાબૂમાં લેવા હોય તો પ્રથમ મચ્છરોનો નાશ કરવામાં પગલાં લેવાં જોઈએ મચ્છરના

નાશની કેટલીક રીતો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) ખાડા-ખામોચિયાં વગેરેમાં પાણી ભરાવા દેવું નહિ. ઘરની આસપાસની જમીનમાં લાસ વગેરે ઊંચું હોય, તો સાફ કરી નાખવું; જેથી મચ્છરની માદાને ઈંડા મૂકવાની જગા મળે નહિ.

(૨) ભરાઈ રહેલા પાણીની સપાટી ઉપર નેખાળ, મોરી, ગટર વગેરેમાં કુકરોઈલ એ ભાંગ ને કેરોસીન એક ભાગ-તેને લઈ ભેગું કરવું. આ મિશ્રણ ઝટ ઊડી ન જાય માટે તેમાં ૨% દીવેલ મેળવવું. આમ પાણીની સપાટી પર પાતળો થર થવાથી મચ્છરની ઇયળોને હવા લેવાનું સ્થાન તહેશે નહિ ને તેમનો નાશ થશે. આ માટે મેલેરોઈલ નામની દવા પછાવાંપરી શકાય. ૨૦૦ સેન્ટીમીટર ડ્રાઈ જગ્યામાં સવા રતલ મેલેરોઈલ પૂરવું છે.

(૩) ઘરમાં પૂરતો પ્રકાશ આવવા દેવો ને ગંધક, લોખાન વગેરેનો ધૂપ કરવો જેથી મચ્છર જતા રહેશે.

(૪) ઘરમાં દીવાલો પર અને ખૂણે-ખાંચે 'નિએસિડ' પાવડર અથવા ફ્લીટ પાટવાથી માંકડ, મચ્છર ને વાંચડનો નાશ થાય છે.

(૫) મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ કરવો તે વધુ હિતાવહ છે. આ રોગ ચાલતો હોય ત્યારે દરરોજ ચારથી પાંચ ગ્રેન કિવનાઈન લેવાથી તેને અટકાવી શકાય છે; પણ આ પગલું ખાસ સલાહકાર્ય નથી. મેપાઈનની રોજ એક ગોળી સવારમાં નાસ્તા સાથે લેવાથી પણ આ રોગની અટકાયત થાય છે. આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી બાકિતની આંખો ને શરીર પીળાં પડે છે, બીજું નુકસાન કંઈ થતું નથી. પેટ્યુડીન એ આ રોગ માટે સૌથી ને સર્વોત્તમ ઉપાય છે. દર અઠવારિયે બેથી ત્રણ ગોળી અથવા દર ત્રણ દિવસને આંતરે એની એક ગોળી લેવી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બે વર્તવામાં આવે

તો આ રોગના ભોગ થતા અટકી જવાય. આ રોગ અત્યંત સામાન્ય અને ભયંકર છે; કારણકે આ તાવથી, દર્દીને ખૂબ જ અશક્તિ આવી જાય છે ને જો તે પછી દરકાર રાખવામાં ન આવે તો ક્યારેય, પાંડુરોગ વગેરે જીવલેણ દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે.

દર વર્ષે લગભગ ૧૦ કરોડ મેલેરિયાના કેસ થાય છે, જેમાંથી લગભગ ૨૦ લાખ માણસો મરણ પામે છે. આવી છે મેલેરિયાની ભયંકરતા!

કોમ્પોઝિટ (કોલેરા) : કોલેરા અથવા કોમ્પોઝિટના નામે ઓળખાતો આ રોગ અત્યંત ભયંકર છે અને કવચિત્ શહેરની ખબર લઈ નાંખે છે. એકવાર જે માનવી આ રોગના ખંખરમાં આવી ગયો તેને તો પરલોકગમન કરે જ છટકો એમ મનાય છે.

આ રોગ કોમા બેસિલસ (Comma Bacillus) નામના જંતુઓથી થાય છે. આ જંતુઓ દૂધ, પાણી, ખોરાક વગેરે મારફત શરીરમાં દાખલ થાય છે ને પેટમાં તથા આંતરડામાં તેમની ઝડપથી વૃદ્ધિ થાય છે. દર્દીને ચોખ્ખા ધોણુ જેવા પાતળા ઝાડા અને ઊલટી થાય છે. દર્દીનું શરીર ઠંડું પડવા લાગે છે, નાડીના ધબકારા મંદ પડે છે, હાથપગે ગોટલા થયે છે. વળી તેને ખૂબ તરસ લાગે છે ને પુષ્કળ અશક્તિ જણાય છે. આ રોગ ખૂબ જ એકી છે, તથા ઝડપથી ફેલાય છે.

આ રોગનો ફેલાવો કરનાર મુખ્યત્વે કરીને માખીઓ છે. માખીઓ કોલેરાના દર્દીના ઝાડા, ઊલટી પર બેસે છે, ત્યાંથી જંતુઓ સંગ્રહે ખાવાના પદાર્થો પર પણ બેસે છે ને જંતુઓ ફેલાવે છે. માટે માખીબેઠેલા ખોરાક બિલકુલ ખાવો બંધ કરવો એક એ માખી ન બેસે તેમ ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થો ખરાબર ઢાંકીને મૂકવા. વળી ઘર ને પોળની આલુગાળુ સ્વચ્છતા રાખી માખીઓનો ઉપદ્રવ બંધ કરવાનો

પમણાં’ લેવાં. દુધ, પાણી જેવા પદાર્થો ઉઠાડીને જ વાપરવા પીવાના પાણીમાં પોટાશિયમ પરમેંગેનેટ કે ક્લોરીન વગેરે નાખી તેને જંતુરહિત કરવું. અતિથય પાકાં, કાચાં તેમજ સડેલાં ફળ ખાવાં નહિ. ટાટો તેમજ વાસીં જોરાક ખાવો નહિ, અને દાઘપગ વગેરે ખાતાપીતા પહેલાં કાળજીપૂર્વક જંતુનાશક સાચુથી ધોવા. વૈદકીય સલાહ સિવાય લુગાળ લેવો નહિ. મીઠાક્રિયાળા તેમજ બીજા ખાંડ પદાર્થો વેચનાર વેપારીઓએ ખાવાની વસ્તુઓને માખી ભેસે નહિ તેમ કચાટમાં મુકવી યા દાંડી રાખવી. આ પ્રમાણે નહિ વર્તનાર સામે સત્તાવાળાઓએ પગલાં લેવાં જોઈએ. અક્તિ માટે સ્પારમાં સારો પ્રતિબંધક ઉપાય કોલેરાની રસી મુકાવવાનો છે.

આ રોગનાં દહીંને તાત્કાલિક ચેપી રોગની દરિયાતાલમાં ખસેડવો કે જેથી તેની તાત્કાલિક સારવાર થાય અને રોગનો ફેલાવો અટકાવવાના ચાપતા ઉપાયો લેવાય. દહીંને આ, દોરી, બ્રાન્ડી વગેરે ઉત્તેજક પીણાં આપવાં. દહીંના દાઘપગ ગરમ પાણીની કોથળીથી કે ગરમ રેતીની કોથળીથી શેકવા. આ કેટલાક યરગમ્ય ઉપાયો છે, પણ તે કરવા બેસવું ઠીક નથી; દહીંને સીધા જ દરિયાતાલમાં લઈ જવો હિતાવહ છે. જે ઘરમાં આવે કેસ થયો હોય તેને જંતુનાશક દવાથી સાફ કરવું. દહીંનાં ઝડો, પેસાળ, ઊલટી વગેરેને જંતુરહિત કરી છાટી દેવાં. દહીંનાં કપડાં વગેરે ગરમ પાણીમાં ઉઠાળીને તાપે ચૂકવવાં. દહીંનાં ઝાડાં-ઊલટી પર માખી ન ભેસે તેની કાળજી રાખવી, નહિતર રોગનો ફેલાવો ઝડપથી થશે. દહીંના સંસર્ગમાં આવેલાં માલુસોએ પણ કાળજી રાખવી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ રોગનું મુખ્ય કારણ ગદહી અને તેને લીધે થતી માખી છે. માટે સ્વચ્છતા રાખવાની પૂરતી

ચક્રાન્ત દરેક શહેરવાસીએ અને સત્તાવાળાઓએ કરવો જોઈએ.

મેનીનુજાઈટીસ : કોલેરાની માફક આ રોગ પણ દિંદન કેટલાક શહેરોની અવારનવાર ખબર લઈ જાય છે. આ રોગ પણ કોલેરાના જેટલો જ ભયંકર અને ચેપી છે.

રોગ લાગુ પડતાં દહીંને માથાને સખત દુઃખાવો ઊપડી આવે છે સખત તાવ આવે છે, ગરદનમાં દુઃખાવો થાય છે ને ઊલટી પણ થાય છે શરૂઆતમાં આ રોગ ધણે જ ચેપી હોય છે અને ચેપ દહીંના કંક, લીંટ વગેરે મારફત ફેલાય છે. મુખ્યત્વે કુદરીને માલુસોના ચીકળીબના સમાગમમાં આવવાથી ચેપી લીંટ, ધૂક અને કંકો રોગનો ફેલાવો કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ રોગનો ફેલાવો થતો અટકાવવા નીચેની સૂચનાઓ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

(૧) મેળાઓ, સિનેમા વગેરે જગ્યાએ કે જ્યાં પુષ્કળ ગીરદી ધતી હોય તેવી જગ્યાએ જવું નહિ. વળી જ્યાં સદરદુ રોગનો કેસ થયો હોય ત્યાં પણ જવું નહિ.

(૨) દવાની આવજા છૂટથી થાય માટે ઘરનાં બારીબારણાં ઉપાડાં રાખવાં. ખાસ કરીને સંવાના બોરડામાં સારી રીતે દવાની આવજા થવી જોઈએ.

(૩) દહ ઉપરાંત મહેનત કરવી નહિ, પોષ્ટિક જોરાક માપસર ખાવે અને આ રોગના સજ્જમાં જલુ વિચાર કરવો મદિ.

(૪) હમેશાં મીઠાનાં પાણીથી નાક સાફ કરવું.

(૫) ઉપરસ તથા મીંકે ખાતી વખતે મોં આગળ રમાવ રાખવો દહીંના સંસર્ગમાં આવેલાં કપડાં વાસણ વગેરે ઊંકળતા પાણીમાં સાફ કરી નાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

(૬) મંદવાડામાંથી સાબળ મવા પછી કોઈકમ કાચે વળગવું નહિ. જે ઘરમાં

રોગ થયો હોય તેમણે, સત્તાવાળાઓને તાબડતોળ ખળર આપવી જોઈએ. આ રોગના દર્દીઓને પણ કોલેરાની માફક અલાયદા રૂમમાં રાખવા જોઈએ. જે વ્યક્તિઓ દર્દીના સંસર્ગમાં હોય તેમની દસ દિવસ સુધી આ રોગના ચિહ્નો માટે સાવચેતી અને સાવધાની રાખવી.

આ રોગના ઉપચાર તરીકે 'સલ્ફાઈઝાઈન' અથવા 'સીબાઝોલ' નામની દવા ઘણી સારી છે. ચિહ્નો જણાતાં જ આ દવા આપવી શરૂ કરવી જોઈએ. મોટા માણસને દર ચાર કલાકે એક ગ્રામ દવા આપવી. આ પ્રમાણે લગભગ ૪૮ કલાક સુધી આપવી, ત્યારબાદ દવાનું પ્રમાણ ઓછું કરવું. બાળકોને, ઉંમર પ્રમાણે આપવી.

૬. ડિપ્થેરિયા (Diphtheria): આ રોગ જે સામાન્ય રીતે આપણા શહેરોમાં નાના બાળકોને તથા મોટાંઓને પણ થાય છે તે ગળાનો ઘણો જ ભયંકર રોગ છે. તેમાં ગળામાં એક સફેદ પડો મોં ઉઘાડતાં જોવામાં આવે છે અને દર્દીને ગળતાં તકલીફ પડે છે તથા સમયસર ઉપચાર ન કરવામાં આવે તો રોગ ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે.

આ રોગના દર્દીને એક અલગ રૂમમાં સારવાર માટે રાખવો જોઈએ અને તેના સંસર્ગમાં આવતા દરેકને ખાસ કરીને નાનાં બચ્ચાંઓને આ રોગની અટકાયત માટેની રસી આપવી જોઈએ.

આ રોગના જંતુઓ જેના ગળામાં હોય

પણ રોગ ન થયો હોય તેવી વ્યક્તિઓની તપાસ કરવી જોઈએ અને આવી વ્યક્તિઓને અલગ રાખી તેમના ઉપચાર કરવા જોઈએ.

ખૂબ હવાની અવરજવર અને દર્દીનાં થૂંક અથવા ગળાની ચેપવાળી દરેક વસ્તુને ખરાબર સાફ કરવી જોઈએ તથા જંતુને દવાઓથી જંતુરહિત કરવી જોઈએ. આ રોગની પણ સત્તાવાળાઓને જાણ કરવી જોઈએ.

આ સિવાય અનારનવાર નીચેનાં ચેપી રોગો આપણા શહેરોમાં જોવામાં આવે છે: ઈન્ફ્લુએન્ઝા, ઊર્ટિકિયુ, ઓરી, અછળા, ધનુર્વા, બળિયા, પ્લેગ, ક્ષય વગેરે. આપણા ગરીબ આહાર અને તેમાં પણ પ્રાણીજ પ્રોટીન ને જીવનતત્વોની ઊણપ આ સૌમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

આ ઉપરથી આપણે એટલો સાર કાઢી શકીએ કે શરીરની તંદુરસ્તી માટે સ્વચ્છ હવાપાણી, પૌષ્ટિક ખોરાક, નિયમિત કસરત અને સ્વચ્છતા એ ખાસ અગત્યનાં છે. લગભગ ઘણાખરા ચેપી રોગોનો ઉપદ્રવ અસ્વચ્છતા અને ગંદકીને લીધે થાય છે; માટે સત્તાવાળાઓએ અને જનતાએ હાથમાં હાથ મિલાવી શહેરની સ્વચ્છતા જાળવવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

આ રીતે જો આપણે વર્તીએ તો જરૂર આપણે ઘણાખરા રોગો પર કાબૂ મેળવી શકીએ અને શહેરનું સ્વાસ્થ્ય સુધારી શકીએ. આપણે સૌ આમ કરીશું ?

★

સ્મૃતિ, દયા ને એકતાની વાતોથી આપણે મોં ભરી દઈએ છીએ પણ બેવહારમાં એવું કશું જ મળી જાય જોઈએ નહીં હોય ભરાઈ આવે છે. હજારો વર્ષોથી આપણે માનવીઓમાં દુશ્મન, નીચ, એવા ભેદો પાડી દીધા છે. આત્મા ને ધર્મનાં દના ઉપાસકો માનવતાના ઉપાસકો નથી. સંતોનું, મહાપુરુષોનું ને વહુનું છે, તે એવા માનવતાના ઉપાસકોનું છે. સંતસાધુઓનું જીવન ધર્મરૂપ હોય છે. એ પરદુઃખ દૂર કરીને જ આત્મા-નંદનો અનુભવ કરે છે. સમતાથી ધર્મ આવે છે ને સમતા દયામાંથી પ્રગટે છે. દયા માટે માનવીતાં કૃત્ય, દોશલ્પરાકિ ને શુદ્ધિ જોઈએ. એને સિદ્ધ કરવા લોકસેવાની વૃત્તિ જોઈએ. —શ્રી. કેદારનાથજી

પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્ય

(અત્યાંકી સંપૂર્ણ)

શ્રી. પ્રભાશંકર આદ્યભાઈ સોમપુરા

૧. યાને સારુ ઉત્તમ પસંદ કરેલીજમીન માણસ ઊંચા હાથ કરી ઊભો રહે

તેટલી જાડી ખોદવી ભેઈએ આ ખડાને તળિયે પથ્થર કે પાણી આવશે જ. પાયાની જાડાઈ પ્લોથની જાડાઈ જેટલી રાખવી. પ્રથમ આ ખાડો રેતી અને પાણીથી પૂરવો અને હાથો-પગા જેવી લાકડાની ટીપણીથી ટીપીને કાંલું કરવો. તળિયે પાણી આવ્યું હોય તો તે ઉલેચી નાખવું. આ પાયાને તળિયે સાત પ્રકારની માટી-નદીકાંઠાની, કુંગરની, રાક્ષાની, શિખરની, દરિયાકાંઠાની, ઝાડ નજીકની તથા ગાયની ગોરજ નાખવી. તે માટી ઉપર ઘાંઘાં કમળ, વાદળી કમળ, જળકમળ, મુગધી પાસ, કાકડી ને ગાંબના છોડનાં મૂળિયાં નાખવાં. તેના ઉપર આઠ પ્રકારનાં ધાન્ય-સાળ, વીંઢિ, ઢોલક, કાંઝ, મુદ્ગ, માપ, કુલત્ય અને તલ નાખવાં. છેવટે તે પર કાંકરેટ નાખી પાચો જમીનથી ઊંચો કરવો. એકથી બાર માળવાળાં મકાનો સારુ અનુકૂળ પાયા ને ખોદાણુનાં માપ બાર પ્રકારનાં વિવિધ રીતે વર્ણવ્યાં છે.

મકાનના માળ તથા ક્ષેત્રફળ મુજબ પ્લોથ બાંધવી ભેઈએ. મુખ્ય પાંચ પ્રકારના યાંત્રિક યોગ્ય રથને ઊભા કરવા ભેઈએ. તેમાં હજાર યાંત્રિકાના ઓરડાનું પણ વર્ણન છે. સો યાંત્રિકાનું જૈન દેરાસર શેત્રુંજી પર આવે પ્રસિદ્ધ છે. વિવિધ ઓસારની અને આકારની નક્કર તેમ જ પોલી, અંજની થાણુ તેમ જ બહારની બાણુ મિત્રોવાળી,

દાર-બારીઓ તથા ભળિયાંવાળી દીવાલોનાં ચિત્ર તથા તેનાં માપનાં વિસ્તૃત વર્ણન તેમાં આપેલ છે. વળી રસોડાં અને ભજરની રચનાનું પણ વર્ણન છે. વિવિધ પ્રકારની ગોળ, તેમ જ સીધી, સીડીઓ, જે સ્થાયી જડેલી હોય તેવી, તેમ જ હેરવીફેરવી સકાય તેવી-નો પણ સંવિસ્તાર ઉલ્લેખ છે. વળી રંબીન અને સુશોભિત ભોંયતળિયાનાં વર્ણન પણ તેમાં આપ્યાં છે.

વિવિધ પ્રકારનાં છાપરાંની રચના પણ તેમાં બતાવી છે. જેમ ગુફા અને મકાનની રચનામાં ભેદ છે તેવું જ આ વિષયમાં પણ છે. દાહતકાથી શરીરના રક્ષણાર્થે પશુની માફક ગુફામાં પડી રહેતા જંગલી હોકાને ગુફાના પાયા, છાપરા કે દીવાલના ઓસારની કશી જ પડી નહોતી. ગુફાનાં સપાટ, ઢાળવાળાં કે ગોળ છાપરાં કુદરતી જ થતાં. ન્યારે ગુફા જેવાં કૃત્રિમ મકાન હોશિયાર માણસોએ બાંધવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે જ તેમને પાયા, યાંત્રિકા, દીવાલો અને છાપરાંની મજબૂતાઈનાં વૈજ્ઞાનિક માપેની જરૂર પડવા લાગી. પથ્થરના કુદરતી થર ઉપરથી પ્રથમ એક ઉપર બીજે પથ્થર, મૂકી અને પછી ઇંટો મૂકી તેમ વચ્ચે ગારો કે ચૂનો પાથરીને દીવાલ બાંધવાની કલ્પના તેમને સહી દશે એમ લાગે છે. તે અગાઉ ધાસના કે લાકડાનાં ઝૂંપડાં અને તે પછી પથ્થર અને ઇંટનાં મકાનોની રચના થઈ છે.

વૈજ્ઞાનિક તેમ જ કલાત્મક બંને દૃષ્ટિએ રોજ આચ્છાદનો-છાપરીને જાંચમાં જોયો વિકાસ થયો છે; છતાં આજે જેવા ગરમ આત્રેહવાવાળા દેશમાં કલકત્તા કે મુંબઈ જેવાં, ખીચોખીચ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં તેમ જ ફેટલાંક ગામડાંમાં પણ ખુફ્ફી હવા પૂરતી મળે તે હેતુથી મકાન પર છાપરાને બદલે અગાશી બહુ લોકપ્રિય ગણાય છે. પણ લોકો વેપારીઓ રહેવાનાં મકાન તેમ જ કારખાનાંમાં સપાટ કે ઢળતાં છાપરા લોખંડનાં બનાવે છે. હાલ જેવાં પ્રાણીને સારુ પણ અયોગ્ય ગણી શકાય એવો ખોરાક મેળવનાર આપણા દેશની મજૂરીને લેજવાળી જમીન પર આવ્યાં જ પતરાંની દીવાલો તેમ જ છાપરાંવાળાં મકાનોમાં દિવસરાત કાલનાં પડે છે. નયારે આવા વાસમાં કયરો, એકવાડ, દોરનાં જાણૂંત્ર હાથાંની અસહ્ય વાસ ફેરતી હોય છે, ભારે તે નકંવાસ જેવું લાગે છે. ઉનાળામાં અહીં વસનાર પરસેવાથી નાહી જાય છે, ચોમાસામાં તેમાંથી પાણી ચૂએ છે ને તે નિઝાય છે; અને શિયાળામાં તેને અસહ્ય ઠંડી લાગે છે. આવી શિક્ષાપાત્ર ગોઠવણ સારુ જવાબદારને ગણવા? આ સર્વ કુદ પ્રચારક રીતો તથા તેની શુદ્ધામી અસરનું અજ્ઞાન ઘણું દૂર કરશે?

‘માનસાર’માં છાપરાનું વહુન વિસ્તાર પૂર્વક આપેલું છે. સપાટ, ઢાળવાળાં કે ગોળ આકારનાં છાપરાં લોકકુ, ઈંટ કે પથ્થરનાં બાંધવાની રીતો તેમાં વહુની છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ઘાસનાં છાપરાની રચનાનો ઉલ્લેખ છે. આ છાપરાં વધુ ટકાઉ છે તેમ જ અગ્નિથી ન બળે તેવાં લોખંડનાં પતરાંના છાપરાં કરતાં ઘણું વધારે લાભદાયક છે. છાપરાંનાં ચિત્ર કેમ દોરવાં તેની સૂચના પણ આ ગ્રંથમાં છે.

આવી રીતે બાંધેલાં મકાનોમાં સુંદર

સાધનોની ગોઠવણવાળાં ઓગડાં કેવાં હોવાં બેઠકો તેના ઉલ્લેખ છે. રેફુ-સ્થાપત્યના ચોક્કસ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેના શિલ્પની રચના હોય છે.

વિવિધ ફર્નિચર-ઉપસ્કરણનાં સાધનોની વસ્તુઓ તથા આસનોનો ‘નિસ્તૃત’ વર્તાત પણ ‘માનસાર’માં આપવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એક સ્થળે વિગત આપી છે: ફર્નિચરની વસ્તુઓ શિલ્પના વેષયનો એક અગત્યનો ભાગ ગણાતો હતો. ત્રણ જણે એસે તેવા લાંબા બાંકડા બનાવવાતા. પલંગ અગર ‘દીવાન’ પણ એ જ પ્રકારનું ઉપસ્કરણ ગણાતું. મોટી ‘આસંદો’ અથવા ખુરશીઓ પણ બનતી. આદરવાળા પદ્ધતી આચ્છાદ કરેલા કાચ પણ ત્યારે બનતા. ઘણા પ્રકારની ખુરશીઓ (‘આસંદો’), લંબગોળ, ચોરસ, આરામ-ખુરશી ઇત્યાદિ; સોફા (સફો), હાથાવાળા સોફા, રાજાઓનાં આસન (બદ્ધીરમ), ગાદીતકિયાવાળી ખુરશીઓ (પીટિકા), ઘણા પાયાવાળી ખુરશી (અમલક અન્તિકાપીરમ) અટેલીને ઊભા રહેવાય તેવા કદેશ (કાટકમ), નેતરવાળી ખુરશી (કોચ્છમ) અને ઘાસની બેઠકની ખુરશી તેમ જ પાલખી જેવી ખુરશી ઇત્યાદિ ઉપસ્કરણનાં વહુન મળે છે.

કેમતી ગાલીચા, રંગ, તકિયા, પદ્મ અને એવાં બીજાં વૈભવનાં સાધનોનાં પણ વહુન છે. લાંબા સુંવાળાં અસ્તર, વિવિધ રંગી કાચવાળાં બારણાં, સફેદ અગર રંગીન કુલ દોરેલાં ત્રાકડાનાં આસનો, સાદ્દીઓ, પથુનાં ચિત્રોવાળાં રંગીન આચ્છાદનો, એક બાજુ અગર બંને તરફ લાંબા સુંવાળા વાળવાળાં રંગો, સોનેરી તેમ જ રેશમી ભરતવાળા ગાલીચા, વરંગના જેના પર નાચી શકે તેવા ઊનના ગાલીચા, ભારે કિંમતી હાથીના હોદ્દા, ઘોડાના સાજ, બળદના સાજ,

ખાડીઓમાં સાજા, વ્યાધ્યમને હરિલુચમ, મોટા મખમલના તકિયા ઇત્યાદિ વિશે ઉલ્લેખ છે. આડના રેસંમાંથી અને પોતછી નામના ધાસમાંથી પેદા થયેલું ૩ પીળવાની તથા તેનાં તકિયાં બનાવવાની આજ્ઞા લગવાન તથાગતે બિપ્પુંઓને આપી હતી મોટા, અમલદારો સારું રચેલી ગાદીઓ પાંચ પ્રકારની થતી : છીનની, રૂની, હાલની, ધાસની અને પાંદાંની. બળમો, મચ્છર-દાનીઓ, હાથરમાલ અને ધૂધાનીઓ વગેરે સર્વ ધરનાં શલુગાર ગણાતાં.

લાહોરથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'વાસ્તુતત્ત્વ' અને લખનૌથી પ્રગટ થયેલું 'ગૃહવાસ્તુ-પ્રદીપ' અને પુસ્તકો 'માનસાર' જેવા મોટા શ્રદ્ધના સ્વાત્મક પુસ્તકો જેનાં લાગે છે તેમાં પણ સામાન્ય-મધ્યમ કુટુંબને અનુકૂળ ધરની રચનાનું વચ્ચે ચોક્ક અને દરતા સોળ જેટલા ઓરડાના બાંધકામનું વર્ણન છે. આ રચના અનુસાર ઈશાન ખૂણામાં-કુટુંબની દેવસેવાની ઓરડી, પૂર્વમાં નાહવાની ઓરડી, હારા વસોવવાનું સ્થાન, રહેવાના ઓરડા ઇત્યાદિ; અગ્નિ ખૂણામાં રસોડું, દક્ષિણમાં મૂતરડી, નૈઋત્યમાં પુસ્તકાલય; પશ્ચિમમાં ખાનગી અભ્યાસગૃહ, જમવાનો ઓરડો, અતિથિઓને તેમ જ સ્ત્રીવર્ગને રહેવાનો તથા સૂવાનો ઓરડો, કોઠાર અને માંદા કુટુંબી માટેની ઓરડી; એ પ્રમાણે રચના કરવા માટેનું સૂચન છે.

આ રચનામાં ધરનું મુખ ઉત્તર દિશામાં રાખવાનું ખાસ કહ્યું છે અને રહેવાના ઉત્તમ ઓરડા પણ એ જ બાજુના રાખવાની વ્યવસ્થા છે. દક્ષિણમાં તેમ જ પૂર્વમાં આવેલ ઓરડાનો વપરાશ બહુ હોતો નથી એમ તે ગણ્ય છે. ચારે દિશામાં ઉત્તમ દિશા ઉત્તર અને તે પછી પશ્ચિમ દિશા, પૂર્વ દિશા અને છેલ્લે દક્ષિણ દિશા એમ અનુક્રમ આપેલ છે.

ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિગં માટે આ દિશા યોગ્ય ગણી હોય તેમ લાગે છે. ન્યાં દિશાલય તરફથી આવતા ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાના પવન બહુ આરોગ્યપ્રદ છે.

'વાસ્તુપ્રત્યેષ' નામના એક બીજા ગ્રંથમાં આઠ ઓરડાવાળા ધરની રચના વર્ણવી છે. આ રચનાનુસાર પૂર્વ દિશામાં નાહવાની ઓરડી, અગ્નિ ખૂણામાં રસોડું, દક્ષિણમાં સૂવાનો ઓરડો, નૈઋત્યમાં પુસ્તકાલય, પશ્ચિમમાં જમવાનો ઓરડો, વામવ્ય ખૂણામાં દોરનો વાડો, ઉત્તરમાં કોઠાર, અને ઈશાન ખૂણામાં દેવસેવાની ઓરડી બાંધવા સૂચન છે. તેમાં મૂતરડી છોડી દીધી છે. આ કોઈ બધ અગર ઉપાડું બળર વાપરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. આ રચનામાં સૂચનો ઓરડો દક્ષિણમાં રાખવાનું કહ્યું છે, જે હિંદના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગ માટે ઉત્તમ છે; કેમકે એ પ્રદેશમાં દક્ષિણ તરફના સમુદ્ર તરફથી અને મુઘલાચલ પર્વત પરથી પવન આવે છે.

મત્સ્યપુરાણમાં એક વિચિત્ર રચના આપી છે, જેની 'શિલ્પશાસ્ત્રસાર-સંગ્રહ'માં પણ નોંધ છે. તેમાં ચારે મુખ્ય દિશા છોડી દર્બને ચારે ખૂણાની દિશાના ઓરડા બાંધવા આજ્ઞા આપી છે. ઈશાન ખૂણામાં દેવસેવાની ઓરડી તથા સૂવાનો ઓરડો; અગ્નિ ખૂણામાં રસોડું તથા પાણિવાસની ઓરડી, નૈઋત્યમાં ધાતુ, જાણુ ઇત્યાદિ માટેનું દોરનું હાપરું, પ્રસૂતિગૃહ અને નાહવાની ઓરડી, વામવ્યમાં કોઠાર અને ખડકીની બહાર દુકાન અગર નાનું કારખાનું બાંધવા સૂચના આપી છે. આવી રચનાવાળા ધરમાં રહેનાર ચક્રવર્તી સુખ, શાંતિ અને સંપત્તિનો અધિકારી બને છે.

અગ્નિપુરાણમાં ખાસ મોટા સહેરોમાં વસવા યોગ્ય ધરોની રચના વર્ણવી છે. તેના ચાર વર્ગ પાછા છે : (૧) વચ્ચે ચોક્ક રાખી ચારે બાજુ ઓરડાની રચના; (૨)

વચ્ચે ચોક, ત્રણ બાજુ ઓરડા અને હવા-
પ્રકાશ માટે એક બાજુ ખુલ્લી રાખવાની
સગવડ; (૩) વચ્ચે ચોક, અને એ બાજુ
ઓરડા અને બાકીની એ બાજુ હવાપ્રકાશ
માટે ખુલ્લી રાખવાની રચના તથા (૪)
આગળ ચોક પછી ઓશરી ને ઓરડા અને
પછવાડે વાડો રાખી બાંધેલું ઘર. આઠ
ઓરડાની રચનાવાળા ઘરમાં પૂર્વમાં શ્રી.
સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો ઓરડો; પુસ્તકાલય
અને તિલોરીનો ઓરડો, અગ્રે ખૂણામાં
રસોડું, દક્ષિણમાં સવાનો ઓરડો, નૈઋત્યમાં
શસ્ત્રાગાર, પશ્ચિમમાં જન્મવાનો ઓરડો,
વાયવ્યમાં કોઠાર, ઉત્તરમાં સર્વવસ્તુ સં-
રવાનો બંગ્લો અને ઈશાનમાં દેવસેવાના
ઘરની રચના કહી છે. આ ઘર દક્ષિણાભિમુખ છે.

‘કામિક આગમ’માં પણ દક્ષિણાભિમુખ
ત્રીસ ઓરડાવાળા ઘરની રચનાતું વર્ણન છે.
‘માનસાર’માંથી સીધા ઉદ્ભૂત થયેલા આ
આગમમાં પણ તેવી જ રચના વર્ણવી છે.
‘માનસાર’ હિંદુ આખામાં ઘણી જ માન્ય અથ
હોય તેમ લાગે છે. તેથી જ કોઈ ઘર, ગામડું
કે શહેરની એક જ પ્રકારની રચના તેમાં
વર્ણવી નથી. તેમાં હિંદને દસ, સિલ્હીય
વિભાગમાં વહેંચી દર્ઠ, દરેક ખાટે ખાસ
નોંધ કરી છે.

‘માનસાર’માં રહેણાં તથા ‘ઝહેર
મકાનોની’ રચના, ગામડાંમાં ને ‘શહેરોમાં
આઠ પ્રકારની, પણ કિલ્લાવાળા લશ્કરી થાણા-
માં પંદર પ્રકારની વર્ણવી છે. તેનાં ચિત્રો
એવાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તેમ છે. ગામના
જાતિવાર લગ્ન પાડી તે દરેકનાં ઘર કેવાં
બાંધવાં તે વસ્તુ પ્રત્યે આધુનિક ઇજનેરોનું
ધ્યાન દોરવા જેવું છે. એક જ લગ્નમાં ચોક્કસ
ધંધાદારી, એક જ જ્ઞાતિના, એક જ પાયરી-
ના, એક જ સાધનસંપત્તિવાળા અને એક જ
પ્રકારના શોખવાળા ગૃહસ્થોનાં ઘર બાંધવાથી

ખાસ લાભ થાય છે. વળી તેમાંથી ખીજ
વસ્તુ એ ક્ષતિત થાય છે કે કલકલના ચૌરંગી
રોડની માફક રસ્તાની એક બાજુ રહેવાનાં
મકાન બાંધવાં જોઈએ, જેથી તેમાં લોડ
એણી થાય. વળી એક છેડાથી ખીખા છેડા
સુધી સ્ત્રીધી અને પહોળી શેરીઓ અને
ગલીઓ રાખવાથી ચોખ્ખી ખુલ્લી હવા પણ
મળી શકે.

ઉપર કહ્યા તેવા અંશેમાં રહેવાનાં નાનાં
ઘરોમાં ઓરડાની અંદરની રચનાતું ખાસ
વર્ણન છે. મોટા પ્રાસાદો, મહેલો અને
ઘણા માળવાળાં મકાનોની રચના કલાત્મક
રીતે તેમાં આપી છે. નવા પ્રકારના
રાજમહેલોની આસપાસ એકથી સાત ગઢ
‘મુખીની રચનાતું’ વર્ણન છે. ફરતા મોટા ગઢના
દારને ‘ગોપુરમ્’ કહેતા. દારશોભા નામના
દરવાજા સાથે આંતર મંડપ (સૌથી અંદરના
ચોક)માં રાજ, રાણીઓ ને રાજકુમારીઓના
પ્રાસાદો બાંધતા, જે મુસ્લિમ જનાનાને
મળતા છે. દારશોભા નામના દરવાજા સાથેના
અનંતાવિહાર (ખીખ ચોક)માં પાટવીકુમાર
તથા અન્ય કુમારોના, રાજપુરુષોના, અમાત્યોના
એમ એવા રાજપુરુષોના પ્રાસાદો બાંધતા.
મધ્યમાદાર (મધ્યચોક)માં સભાગૃહો, કચેરી-
ઓ, અમાત્યમંડળનાં માણસો, અન્ય રાજપુરુષો
અને સૈન્યના અધિકારીઓ તથા અંગત
કારભારીઓના રહેવાનાં મકાન બાંધતા.
આ ગઢની અંદર સુરક્ષિત ગલીઓમાં રાજનાં
ગૃહચયુદ્ધ પણ બાંધાતા. ‘દારહથ્થ’ નામના
દરવાજા સાથેના પ્રાકાર-ચોથા ગઢમાં
સંધિવેશકો અને વિદિષ્ટ ચલાવનારા પરદેશી
એલચીઓની કચેરી બાંધતા. મોટી
દોહીવાળા દરવાજા સાથેના મહામર્યાદા નામે
પાંચમા ગઢમાં સૈનિકોના રહેણાંતું મકાન,
જરાકો અને તેની કચેરીઓ બાંધતા. નાનાં
રાજપ્રાસાદોને છઠો ગઢ નહોતો. પણ

મોટા પ્રાસાદોને તે પેલું હતો. ત્યાં રક્ષક, સૈન્ય-ચોકિયાતો, રાજના તથા, અશ્વશાળા, પશુશાળા અને બાગબગીચાની રચના કરતા. પાંચમા ગદમાં આ ઉપરાંત કેટલાનાં, રાજકુટુંબનું રમશાન તથા કેટલાક બચ-ઉત્પાદક (શેઠ) દેવદેવીઓનાં મંદિરો તેની બહારની બાજુ બાંધતા. દરેક ગદમાં દેવમંદિરોં તો હોય જ; ઉપરાંત બાગ, નાનાં તળાવ અને કુંડ પણ બાંધતા. આમ બધું કલાત્મક રીતે રચતા. ગોપુર તો એકથી સત્તર માળ સુધીનાં રચતા એમ વલ્લુન છે. ખાનગી તેમ જ બહાર મકાનોનાં સ્થાન પણ નિર્ણય કરેલ સ્થાને જ બાંધતા. બ્રહ્મચીઠ નામના મધ્યરયને રાજમનું મુખ્ય દેવમંદિર બાંધતા. અમુકે પ્રાંતમાં પ્રાસાદના સ્થાન મુજબ નિર્ણય પૂર્ણ જ બહાર સજ્જાગૃહ બાંધતા.

આ વલ્લુનો પછી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રીઓ ગામડાં તેમ જ શહેરોમાં ચોંચ દર્શનને લક્ષ્યમાં રાખી રંક અગર રાય કોઈ પણ દેશનાસીના રહેણાંનાં મકાનોમાં સ્થાપકાશ અને ચોખ્ખી દવા પુષ્કળ મળ્યા કરે તે સારુ પૂરી કાળજી રાખતા. પથારીમાં સ્ત્રી ચોખ્ખી દવાનો પૂરો લાભ મળે તે માટે માથું ચોક્કસ દિશામાં રાખવું એઈએ, એવી પણ તેમાં આજ્ઞા કરી છે. વિદ્યુત્વેગસ નામના રોમન સ્થપતિએ ઈટલીનાં શહેરોના ચોંચ દર્શનની જરૂરિયાત પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. તે કહે છે કે દક્ષિણ કાંઠા પરનાં શહેરોમાં ઉનાળામાં સવારે ગરમી અને બપોરે ખૂબ તાપ પડે; તેમ જ પશ્ચિમ કાંઠાનાં શહેરોમાં સરોદય વેળાએ ઉકળાટ, બપોરે ગરમી અને સાંજે તાપ પડે; જેથી આવી ગરમ દવામાં વસનારની તબિયત બગડે છે. વેલો તેમ જ ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય ટાંટીને તે કહે છે કે ઉત્તર, ઈશાન કે પૂર્વકાંઠા પરનાં શહેરો

સારાં ગણ્યા. શહેર, ગામ તેમ જ મકાનોને લગતી જમીન સિવાયની અન્ય બહો સુધસી શકે પણ જમીનની બૂલ સુધરી શકતી નથી. કલકત્તામાં ઉત્તરાભિમુખ ધરમાં ઉનાળામાં રાતદિવસ બહુ ઉકળાટ રહે છે અને શિયાળામાં ખૂબ ઠંડી પડે છે. યુક્તપ્રાંતનાં આગ્રા, પ્રયાગ, લખનૌ ને કાશી જેવાં શહેરોના પશ્ચિમ તેમ જ દક્ષિણભિમુખ મકાનોમાં ઉનાળામાં ખૂબ ઉકળાટ અને શિયાળામાં અસહ્ય ઠંડી પડે છે.

આપણાં આધુનિક શહેરો, બંદરો અને તેનાં કારખાનાં-મિલો કલ્યાદિની જ નહિ, પણ તેની પાસેનાં ગામડાંની પણ રચના ભેતોં દેખાય છે કે ધનિકો, અમલદારો કલ્યાદિનાં સુખ-સગવડ અને સૌસ્થ્ય પ્રત્યે ખાસ દષ્ટિ રાખવામાં આવે છે. રંક, અભણ અને ગરીબોને સારુ તો શુદ્ધ દવાની સગવડનો પણ વિચાર થતો નથી એવું નજરે પડે છે. આ કેટલું શોચનીય ગણાય ?

આપણાં શહેરોનાં તથા ગામડાંઓનાં મકાનોની રચનાની હાલની સ્થિતિ સમજી સકાય તેમ છે. અહીં પ્રથમ ઈરાની, શ્રીસલાસી, સીધીયન, કુશન, હલ્કુ અને પાછળથી પઠાણ, મુગલ અને છેવટે યુરોપી સત્તાના આક્રમણથી હિંદુસંસ્કૃતિ તૂટી પડી ને અદસ્ય થતી ચાલી. હિંદુશાસનનાં માર્ગદર્શક પુરતો નાશ પામ્યાં, હિંદુ આખ્યાયિકાઓ લુભાઈ ગઈ અને હિંદુ રીતરિવાજ સાવ ફરી ગમ્મ. તેના પર ક્રમક્રમે બૌદ્ધ, ઈરાની, શ્રીસલાસી, મધ્ય એશિયાવાસી ને છેવટે આધુનિક યુરોપીય રગ ચઢ્યા. પરિણામ એ આજુ કે આજે આપણાં મકાનોની બાહ્ય તેમ જ આંતરિક રચનામાં કોઈ એક દેશ કે આબોહવાના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત નજરે પડતા નથી પંબજ, યુક્ત-પ્રાંત, મુગલ, મદ્રાસ કે બંગાળ પ્રાંતના કોઈ પણ મોટા શહેરનાં મકાનો ભેતોં જ આ વાતની આપણને ખાતરી થશે વ્યાપાર-ઉદ્યોગને

સ્થળે અગર ઉચ્ચવર્ગના અને યુરોવાસીઓના વસવાટને સ્થળે બાંધેલાં મકાનો બેસે, તે ત એકલી યુરોપીય રીતિ અનુસાર જ-તેમના દેશથી જુદી જ જમીન, આબોહવા અને યાતુઓવાળા આ દેશમાં બાંધેલાં નજરે પડશે. લાહોર, દિલ્હી, મીરત, લખનૌ, કાશી, પટણા, કલકત્તા ઇત્યાદિ શહેરોની અમુક શેરીઓનાં નામ પણો અને મુગલના નામ પરથી પડેલાં છે; છતાં હાં આવેલાં મકાનોમાં અરબસ્તાનનાં બળબળતાં રણ કે મધ્ય એશિયાના અતિ ઠંડાં શિયાળા નથી, હારેલા દેશના રીતરિવાજને ઠોકરે, મારી વિજેતા પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ તેના પર ઠોકી બેસાડે છે, તે વસ્તુ પણ આવી અદ્ભુત રીતિ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત છે. હિંદી-શિષ્ટસ્થાપણ કેલામાં રહેલી વૈજ્ઞાનિક રીતોનું તેમનું અજ્ઞાન પણ કેટલેક અંશે આ હકીકતનું કારણ છે. વળી કેટલાક આક્રમણકારો અને વિજેતાઓના સમયમાં સ્ત્રીઓનું તથા ધનનું રક્ષણ કરવું બહુ દુષ્કર થઈ પડેલું. એથી માત્ર શહેરોમાં જ નહિ પંજુ ગામડાંમાં પણ બધાં બારીબારણાં અને ઊંચાં કાઠીનાથી માત્ર ચોરડાનાં પ્રવેશદ્વાર સવાય હવા-અજવાળાનું એક પણ દ્વાર રાખેલું નહિ. તેથી ઘર કેદખાનાં જેવાં જ બનેલાં. તેમાં પણ દીવાલમાં ઊંચે નાનું અંધારિયા જેવું બળિયું મૂકતા, તે હવા કે પ્રકાશ માટે નહિ, પણ જેનેતા કે તેના અમલદારો યુવાન સ્વરૂપવતી સ્ત્રીની અગર ધનથી લોહપતાથી શોધમાં દરતાં રસ્તા પર પસાર થતાં, તેમનો હલન-ચલનનો અવાજ બેરોઅર સાંભળી શકાય તે હેતુથી એ બળિયું મૂકતા. ખાસ કરીને આ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્તર હિંદ અને પશ્ચિમ હિંદમાં બહુ લાંબા કાળ સુધી ટકી રહી, તેથી લ્યાંનાં ગામડાંનાં મકાનો હલુ પણ અંધારાં કેદખાનાં જેવાં જ છે. લાહોર, દિલ્હી, આગ્રા, અલ્હાબાદ, લખનૌ, પટણા ઇત્યાદિમાં જે માળવાળાં આવા

જૂનાં મકાનો, રૈયતનાં છે તેનાં બાપરાં કેદખાનાંની ઊંચી દીવાલો જેવાં અગર પારસીઓના ભીરસ્તા (મુઝાં સંહરવાના/કૂવા) જેવાં જ દેખાય છે.

વ્યાપાર કરવા આવેલી કંપની મારફત સ્થપાયેલા બ્રિટિશ રાજ્યનાં પ્રારંભથી જ લોકોને જીવન તથા ધનમાલનાં રક્ષણની ખાતરી થઈ ગઈ; કેમકે પરદેશનો વ્યાપાર મુખશાંતિમય સ્થિતિ વિના કદી ખીલી શકે નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યઅમલદારો આપણું નાણું બેંકોમાં સુરક્ષિત રાખવાની વ્યવસ્થા થઈ; તેમ જ આપણા સ્ત્રીવર્ગ તેમના અમલ દરમિયાન સુરક્ષિત બન્યા. છતાં હજી સાતસો વર્ષના અનુભવને પરિણામે આપણે ઘરદૂકડી બન્યા છીએ અને હિંદુ-શિષ્ટકલા અને આપણી આરાગ્યપ્રદ રચના વીસરી ગયાં છીએ. કેટલાક રહેણાંનાં મકાનનાં બાપરાં ને દીવાલો તથા રેલવે સ્ટેશનોનાં વિશ્રામ લેવાનાં સ્થળનાં બાપરાં તેમ જ મિલો અને કારખાનાંની હદમાં બાંધેલાં બાપરાં જસત, લોખંડના પતરાંનાં બનાવેલાં છે; આવી શિક્ષાપાત્ર અનારોગ્યપ્રદ વસ્તુ માટે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર જવાબદાર છે. આપણે પંજુ માનસિક તેમ જ સાંસ્કારિક શુભાશીને પરિણામે પશ્ચિમની બધી વસ્તુઓનું આંધળું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. દાખલા તરીકે કેટલાક કેળવાયેલા ધનવાનોનાં ઘરમાં સ્વાના ચોરડામાં જ લાકડાની બેઠકનું ફરતું બજાર (કમોડ) રીખાય છે. એ બજાર પોતે જ રોગિષ્ટ વસ્તુ છે; કેમકે તેમાં મેહું એકઠું થવાથી ચોરડાની તેમ જ આસપાસની હવા જેરી બને છે. આ આંધળા અનુકરણથી ગામડાં તરફનાં શહેરોમાં પણ લોકો ઘર આગળ જ બજાર બંધાવી હાં મેહું એકઠું કરે છે, જે ભાંગી પોતાની દુરસદે ઉપાડી અચ છે, હાંમુધી હવા દુર્ગંધ માયાં કરે છે. પ્રભુએ છૂટે દાંચે આપેલી બક્ષિસો-સ્વચ્છ હવા અમે પાણીનો લાભ લીધેલી આપણાં

કુરુક્ષેત્ર

શ્રી. બાનુશંકર જોષી

આનો ઉત્તર અહીં નાની કથાના અપાથો છે.

૩. ભાતનો પહોર છે. સૂરજ ઊગુગ્રિય થઈ રહ્યો છે. કુરુરાજ દાતલુ કરતા બેઠા છે. દાતલુ કરતાકરતા એમને એક વિચાર આવે છે:

‘હું રાજ્ય તો ખરો, પણ જીવતો હું ત્યાં સુધી જ, મરણ પામ્યા પછી કોઈ યાદ નહિ કરે. મારું રાજવીપણું મારો સાસ ચાલે ત્યાંસુધીનું જ. મોટે નામ અમર રહી બધા એવું કંઈક કામ કરવું બેઈએ. કુવ તપ કરીને અમર બન્યા, પ્રહ્યાદ ભગજીનની ભક્તિ કરીને અમર બન્યા. હું ય કંઈક એવું કરી જતાવું કે નામ રહી બધા. જુગજુગ સુધી ઘોષ મને ન બૂલે.’

રાજ કુરુ આમ વિચાર કરે છે, ત્યાં એક બેઠેલ હજ બેઠીને નીકળ્યો. રાજએ હીરો.

બસ, મળી ગયું. નામ રહી બધા તેવું કામ મળી ગયું.

કુરુરાજએ બેતી કરવાનો વિચાર કર્યો. શાની બેતી? જુવાર, બાજરા કે ધણ,

મકાનોની અશાસ્ત્રીય-અવૈજ્ઞાનિક ગ્રાધણીને લીધે, તેમજ ધણાંક ગામડાં અને શહેરોની આજારોઅપ્રદ રિયતિને લીધે આપણે મેળવી શકતા નથી. આપણા અજ્ઞાન, ભેદરૂઢી અને હાને પરિણામે પ્રબળીકરવાર્ય અને વ્યક્તિગત સુખસગવડનો દેટલો ભોગ આપણે

‘ભલે મને હિંદુએ ગીતા ન બેઈ હોય કે ન વાંચી હોય, તથાપિ, ‘ધર્મ’એને કુરુક્ષેત્રે’ આરંભના આ બે શબ્દોની તો એને ખબર હશે જ, એવટે આત્મ દમ્યાનજી ધર્મ તો એણે સાંભળ્યું જ હશે. ‘પાણીપતનું મેદાન’ તરીકે ભારતના મધ્યકાળના સમય દરમિયાન ખ્યાતનામ આ બ્રહ્મિ રાા મટે ‘ધર્મ’સેત્ર’ કહેવાઈ હશે? શો હશે આ આર અણેરો પાછળનો ઇતિહાસ?

ચોખા પકવવાની? ના રે ના. ત્યારે? નામ રહી બધા તેવું કામ કરવાની.

કુરુરાજ સંકર પાસે ગયા. જઈને કહે: ‘ભગવાન! તમારો નંદો આપો.’

સંકર કહે: ‘શું કરશો?’

કુરુ કહે: ‘બેતી કરવી છે.’

સંકર કહે: ‘હાઈ બધ ત્યારે, પણ એક નંદીએ બેતી શી રીતે ધશે?’

કુરુરાજ કહે: ‘આપનો નંદો અને યમ-સખનો પાડો. બને મળીને તો ધરતી એકશે મે?’

સંકરે નંદો આપ્યો.

કુરુરાજ યમરાજ પાસે ગયા એમની પાસેથી પાડો લઈ આવ્યા.

સંકરનું વાહન નંદો, યમનું વાહન પાડો. બને દેવવાહનો ગણાય.

વાહનો મેળવ્યા. પછી એક મોટું હજ તૈયાર કરાવ્યું હજ દેવવાહનો ભોગવાનાં એટલે હજ પણ મોટું જ બેઈએ ને! નહિ તો મેળ

આપવો પડે છે તેની હજ પૂરી કલ્પના પણ આપણને નથી. આ દેશનાં આબોહવા, ઋતુઓ, પાણીની સગવડ, પ્રકાશની સગવડ ઇત્યાદિ લક્ષ્યમાં રાખી આપણા રહેણાણની રિયતિ સુધારવા પ્રયે આપણે સમાજ જગૃત બને તો ધણાંધણાં નિષ્કારણ હુ.ઓ દર થાય.

જામે નહિ.

“રાજા તો હજી જોડીને ચાલ્યા. સ્વયંત પંચક્ષેત્રમાં જઈ સાત ગાઉ જોડલી જમીન ખેડી નાખી—એક ઘડીમાં.”

આ જોઈ ભગવાન વિષ્ણુને ધન્ય કે કુરુ-રાજાએ એક ઘડીમાં સાત ગાઉ જમીન ખેડી નાખી. આમ જો થોડા મહિના એ ખેડતા જ રહે તો આખી દુનિયા ખેડી કાઢે. “જનજ થઈ જાય.”

કુરુરાજા આત્મા ગાઉમાં હજી મૂકે છે. ત્યાં વિષ્ણુ પ્રગટ થઈ કહે: ‘રાજા! આ શું કરો છો?’

કુરુરાજા કહે: ‘ધરતી ખેડું છું.’
વિષ્ણુ કહે: ‘શા સારુ?’

રાજા બોલ્યા: ‘નામ કમાવા. નામ અમર રહી જાય તે ખાતર.’

વિષ્ણુ કહે: ‘ધરતી ખેડીને વાવશે શું?’

કુરુ બોલ્યા: ‘સત્ય દયા, ધર્મ, ન્યાય અને નીતિ. આ બુદ્ધિ પંચક્ષેત્ર છે. એટલે આહી આ પીંચે ગુણો હું વાવીશ.’

વિષ્ણુ કહે: ‘એવા ઉમદા ગુણોનું બી ક્યાંથી કાઢશે!’

કુરુરાજા કહે: ‘મારા દેહનું બી બનાવીશ. શરીરના ટુકડા કરીને ધરતીમાં વાવીશ.’

કુરુરાજા સત્યપ્રિય હતા. દયાળુ ને ધર્મિય હતા. ન્યાયી ને નીતિવાન હતા. એમના આ ગુણો, એમની રંગેરંગમાં વહુઈ ગયેલા.

વિષ્ણુ કહે: ‘વાંત તો ફડી છે, પણ એ તમારાથી બનશે નહિ.’

રાજા કહે: ‘કેમ નહિ બને?’

વિષ્ણુ બોલ્યા: ‘શરીરના ટુકડા થતાં તમે જીવતા તો રહેશે નહીં, પછી બી વાવશે કેવી રીતે? જીવતો માણસ કામ કરી શકે;

‘મૃએલો નહિ.’

વાત તો સાચી.

કુરુરાજા કહે: ‘ત્યારે તમે ધાવજો, મારા શરીરના ટુકડા કરીને તમે તે વાવો તો જ મને વાંધા નથી. એ તો વધુ ફડી વાત ગણાશે.’

વિષ્ણુ કહે: ‘ત્યારે ધરો શરીર.’

કુરુરાજાએ વિષ્ણુ આગળ પોતાના હાથ-પગ ધર્યા.

વિષ્ણુએ હાથપગ કાપીને જમીનમાં રેખ્યા. પછી કહે: ‘આ તો રોપાયા. હવે બીજો ભાગ લાવો.’

કુરુરાજાએ માથું ધર્યું.

વિષ્ણુ કહે: ‘બસ, બસ, બહુ ધન્ય. તમારી ખેડ સફળ થઈ. તમારી નિંદા જ તમને અમર બનાવશે. માગો જે માગો તે આપું.’

કુરુરાજા કહે: ‘નામના રહી જાય તે ખાતર ધરતી ખેડું છું. વરદાન આપતા હો તો મેં જેટલી જમીન ખેડી છે તેટલી ‘ધર્મ-ક્ષેત્ર’ તરીકે લુગના લુગ સુધી ઓળખાવ એવું વરદાન આપો. ‘ધર્મ-ક્ષેત્ર’માં બધા દેવોનો વાસ થાય ને તે પુણ્યબુદ્ધિ બની રહે. બસ, આટલી ઇચ્છા છે.’

વિષ્ણુ બોલ્યા: ‘તથાસ્તુ!’

કુરુરાજાએ ખેડવાનું પાટું મૂક્યું. હજી જોડીને એ પોતાના નિવાસ ભણી ચાલ્યા.

ત્યારથી એમણે ખેડેલી બુદ્ધિ ‘ધર્મ-ક્ષેત્ર’ અથવા ‘કુરુક્ષેત્ર’ તરીકે ઓળખાય છે. એ બુદ્ધિ મધ્યકાલમાં આવી—દિલ્હીની ઉત્તરે.

આમ કુરુરાજા ધરતી ખેડીને અમર બન્યા એકલા જ નહિ, પોતાને હાથે ખેડાયેલી બુદ્ધિને પણ એમણે અમર બનાવી!

★

નિદાનો વહેલો મોડો અંત તો છે જ. પછી શાં માટે રમતામાં લગ્યાવું નેમ્મ? રમવાનું દિવસો તો ગયા છે; હવે અવશેષ રહેલા દિવસોનો ઉત્તમ વ્યય કરવો નેમ્મ. —કુરુનાથ પાગલ

મોતી

શ્રી. છોટાલાલ કહાનદાસ પટેલ

૧ પ્તીની જુદીજુદી પ્રજના કવિઓએ શરીરના અલંકાર તરીકે પોતાના કાવ્ય-ટ માં મોતીને સ્થાને આપેલું જણાય છે. એની મોહકતાને દેશ, કાળ, કે પ્રજા કશાનો બાધ હજી સુધી નહોતી નથી. આથી એની ઉત્પત્તિનું ખરું કારણ જણવામાં નહોતું આવ્યું, સ્વાસુધી તે વિષે જદું રમૂજ અનુમાનો થતાં હતાં. કાબલા તરીકે સ્વાતિ નક્શમાં માણેકઠારી પૂર્ણિમાની રાતે વરસાદના ઝાંટા પડે છે, તે વખતે સમુદ્રની સપાટી ઉપર જે છીપો ઉઠાડી તરતી હોય છે, તેમાં તે બિંદુઓ પડવાથી મોતી રૂપ બની જાય છે. આપું અનુમાન તો આપણા લોકોમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. છેક પ્રાચીન સમયમાં એમ પણ મનાતું હતું કે દેવલોકનાં આસુ વરસાદનાં બિંદુરૂપે છીપોમાં પડવાથી મોતી થાય છે. યુરોપિયન લોકો માછલીની છીપમાં-અકબમાં બિંદુ પડવાથી તેનાં મોતી બની જાય છે, એમ પ્રાચીન સમયમાં અનુમાન કરતા હતા. કવિઓની કલ્પના તો ચોર પ્રકારની હોય જ. આપણા કવિ નર્મદ માણેકઠારી પૂર્ણિમાનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

‘આને માછલી અંદની અમી,
પિય મોતી’ કહે અર્જમાં.’

અર્થાત્ માછલી ચાંદનીનું પાન કરીને મોતી બનાવે છે. આ કલ્પનાને હાલના મત સાથે સુસંગત કરવાને પાણી કહે છે કે શરદ-પૂર્ણિમાની ચાંદનીનું સેવન કરવાથી માછલીને એક પ્રકારનો રોગ થાય છે. તેનાથી મુકત

મોતી ! જેનું નામ મોક્ષજાતોનું આંખમાં નવી ચમક આવે, એના જન્મ વિષે કવિઓએ બિનસિત્તે કલ્પનાઓ કરી છે, સમુદ્રમાંથી ઉત્પત્તિ પામેલ લક્ષ્મીજી એટલું જ ને કિમતી છે, તે મોતી વિષે આપણે કેટલું જણું અદ્ય ‘ભણીએ છીએ’ લેખક એ, વિષેની લેખકીક જાણિતી અહીં આપી છે.

થવા મરે, તે પોતાના શરીરમાંથી કેટલોક રસી જેવો માંસરૂપી પદાર્થ બહાર કાઢે છે. તે પદાર્થનાં છીપમાં મોતી બંધાય છે.

ઉપરનાં અનુમાનો કુદરતી પદાર્થોની બનાવટની વાસ્તવિક શોધ કરવાના હાલના જમાનામાં ખોટાં થયાં છે, છતાં હજી પણ એની ઉત્પત્તિનું સર્વમાન્ય એક કારણ નહોતું થયું નથી હાલમાં એક મત એવો છે કે એક પ્રકારનો કીણો જંતુ મોતી ઉત્પત્ત કરનાર એક્ટરિસ કે કાલુ માછલીની છીપમાં પેસે છે. તેના કપાટાથી બચવાને તરત જ માછલી પોતાના શરીરમાંથી કળી-ચૂના જેવો પદાર્થ રસીરૂપે કાઢીને તે વડે પેશા જંતુ ઉપર એક ઉપર એકેકકરી કેટલાક મુંઝ ગોઠવણબરેલાં પડો બાંધી છ’ તેને ગૂંજળાવીને મારી નાખે છે. માછલીની આવી ક્રિયાથી થતો પદાર્થ તે જ મોતી છે. પણ મોતીની ઉત્પત્તિની ખાસ શોધ કરનાર દક્ષતર કેલોરન કહે છે કે એક્ટરિસ માછલીના શરીરમાં એવા પિંડા છે કે તેમાંથી અંડ ઉત્પત્ત થઈ બહાર નીકળે છે, અને તે માછલીના શરીરની આમડી નીચે આવે છે; પછી તે પર માછલીના શરીરમાંથી નીકળતો ચક્ર-ચક્રતા તેજોમય પદાર્થ ઠરે છે, તે મોતી છે.

ગમે તેમ હો, તેાપણ એટલું તો નહીં જ છે કે રેશમ જેવા સર્વોત્તમ કાંપડાનું સાધન જેમ એક કીડા કરે છે, તેમ મોતી જેવી એક કીમતી અને મનોહર વસ્તુ એક કુદ જંતુ જ બનાવે છે, અને જુદામાન મનુષ્યો

જે કે તેની બનાવટની નકલ કરી રહ્યા છે, તોપણ હજી સુધી કુદરતી જેવાં ખરાં મોતી બનાવી શક્યા નથી. આ જીણીને પરમ શક્તિમાન પરમાત્માની ઘટના ન્યાદી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી.

બહેરીન બેટ પ્રાસેના ઈરાની અખાતમાં અને સિંહલદ્વીપ પાસે મનારના અખાતમાં પુષ્કળ અને પાણીદાર મોતી પાકે છે. ઈરાની અખાતમાં ઔરમઝ અને બેસેરા વચ્ચે એલ-કાટીક, કેમેરાન, બેરેન બુલકાર, કાટીકા વગેરે મથકો મોતીની ઉત્પત્તિ માટે પ્રસિદ્ધ છે. એ સિવાય ઔરટ્રેલિયાની સ્વોન નદી, માડાગારકર, મેકિસકોનો અખાત અને ઇન્ડોંડ તથા સ્કોટલેંડના દરિયામાં પણ થોડાં મોતી પાકે છે.

કુદરતી રીતે પાકતાં મોતી ઉપરાંત જેમ રેશમના કીડાને દોડો પાળીને તેની પાસે યથેચ્છ રેશમ તૈયાર કરાવે છે તેમ ઔરિરર માછલીઓ પાસે પહેલાં ચીનાઓ મોતી બનાવડાવતા હતા, અને હાલ પણ કેટલાક દોડો માછલીની હીપોમાં બીણા જંતુ કે ખીજ કંઈ જીણી વસ્તુ યુક્તિથી ઘાલી દે છે, અને તે ઉપર માછલી પોતાના નસાવ પ્રમાણે કળીચૂના જેવાં તેજોમૂલ્ય પદાર્થના થર પાથરી દે છે, જેથી મોતી તૈયાર થાય છે.

મોતી એ તેજસ્વી, કઠણ અને ઘોળો પદાર્થ છે, એનો આકાર સાધારણ રીતે ગોળ કે લંબગોળ હોય છે; પણ કેટલાક અપટાં ને શંકુ જેવા આકારનાં પણ હોય છે. નદીમાં થતી હીપોના કરતાં મોતીની હીપો આશરે ત્રણ ચારગણી મોટી હોય છે. સાધારણ રીતે દરેક મોટી હીપમાંથી ચારથી દસ સુધી મોતી નીકળે છે. વળી ૭૦ થી ૧૫૦ સુધી નાનાં મોતી મોટી હીપોમાંથી નીકળેલાંનાં પણ ઉદાહરણ છે. પાણીમાંથી કાઢેલી હીપો-

માંથી લગભગ સ્ત્રી ભાગની હીપોમાં જ મોતી હોય છે. હીપો જે દ્રવ્યની બનેલી છે, તે જ દ્રવ્યનાં મોતી બને છે. હીપોની અંદર થર પાતળા હોય છે, પંજુ મોતીમાંનાં થર ભગ્ન હોય છે. મોતીની હીપો પોતાના સ્થાપથી અમુક જગ્યા સુધી જ હેલચાલ કરી શકે છે, અને કેટલીક વખતે દરિયાની અંદરના ખડકોના પથ્થરને વળગી રહે છે. સાદી હીપો અને મોતીની હીપોમાં આ સુખ્ય ફેર છે. હીપોની અંદર ત્રણ થર હોય છે. તે જ પ્રમાણે મોતીમાં પણ હોય છે. હીપનો સૌથી બહારનો થર કાળાશ પડતો પીળા રંગનો હોય છે, વચ્ચેનો થર ચૂનાનાં દ્રવ્યોથી ભરેલી નાની નળીઓનાં બનેલો હોય છે, અને છેક અંદરનો થર વધારે તેજસ્વી હોય છે. હીપોની અંદરના થરના રંગ પ્રમાણે મોતીનો રંગ હોય છે, મોતી ઉત્પન્ન કરનારી માછલી દરિયાની સપાટીથી ૪૦ કે ૫૦ ફામ ઊંડા પાણીમાં અને કવચેત્ર ખડકોની લગભગ હોય છે. કેટલીક વખતે પચીસ-ત્રીસ ફામ ઊંડા પાણીમાંથી પણ મોતી નીકળે છે. તે વળી ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય છે. જે વર્ષમાં વરસાદ પુષ્કળ વરસે છે, તે વર્ષમાં હીપો બહુ જડે છે. જેમ હીપ મોટી તેમ તેમાંનું મોતી પણ મોટું હોય છે. જે મોતી વધારે ગોળાકાર, રંગમાં વધારે સુંદર, કંટે મોટું અને તેજસ્વી હોય છે, તે મોતી ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાય છે, અને તેની કિંમત વધારે હોય છે. અંગ્રેજ દોડો ઘોળા રંગનાં મોતીને વધારે પસંદ કરે છે, અને આપણા દોડો સહેજ પીળાશ વાળાં મોતીની પસંદગી કરે છે. ઘોળા રંગનાં મોતી વીસ-પચીસ વર્ષ વાપર્યથી પીળચટાં અર્ધ બન્ય છે. મોતી કદમાં બાજરીના દાણાથી તે ટોડી જેવાં મોટાં પણ નીપજે છે. મોતીની કિંમત તેના પારખુ ઝવેરીઓ જ સારી રીતે કરી શકે છે.

ત્રિલાયતમાં મોતીનું વજન કેરેટથી થાય છે અને આપણા દેશમાં થેવથી થાય છે. એની કિંમત હોરા પ્રમાણે વજનના વર્ગમાં થાય છે. એટલે કે એક ચવ મોતીની કિંમત ૧ ચર રૂપિયા હોય તો ૭ ચવ વજનની કિંમત (વજનના ચવનો વર્ગ) એક ચવ, વજનની કિંમત) બરાબર ૧૪૪ રૂપિયા થાય છે. મોતીનું વિશેષ ગુણ ૨ : ૭ છે અર્થાત પાણીથી સરખે દરે એ પ્રમાણે બેટલુ નારે છે.

સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા,
માંડી પડયા મરજવા લોને.
મરજ આગમે તે બરે મૂઠી,
હિલની દુગ્ધા વાતે લોને.

આપણા ભક્તકવિ પ્રીતમની આ પ્રમાણેની વાણી અશ્વરશઃ સત્ય છે; કેમકે નરિયામાંથી છીપે કાઢવાનું કામ થયું જ અશક અને ત્રાસદાયક છે. નાનપણથી એ કામ શીખનાર માછી લોકો જ છીપે કાઢી શકે છે. છીપે કાઢવાનું કામ શરૂ કર્યા પહેલાં કેટલાક દિવસ સુધી માછી લોકો, અમુક પ્રકારનું ધાન્ય ખાય છે, અને દરરોજ શરીરે તેલમર્દન કરે છે. પછી મજવામાં બેસીને જે ખડોની પાસે મોતી હોય છે, (એની અજમાયશ પહેલેથી કરેલી હોય છે) આ મજવાને લઈ નીકળી જાય છે. પછી માછી લોકો કપડાં ઉતારી કાનની અંદર ચૂર્ની બીના પૂસડાં બાંધે છે, અને શીંગડાનું બનાવેલું ધન્ર નાક ઉપર ધાલી તેલમાં ઝોળેલી વાળીનો કકડો માથા ઉપર બાંધી લઈ પોતાના ઇંદ્રનું નામ ધ્વજનું દૂબડી મારે છે. જલદી તળિયે પહોંચવા માટે હાથમાં એક બળુ રાખે છે છીપેવાળા ખડક પાસે ગયા પછી તે પથ્થરને ઢોળી એકી નાખે છે, એટલે મજવામાંના માણસો તે પથ્થરને ડોળે છે એવી લે છે, ખડકની

પાસે રહેલી છીપેની હાથમાં રાખેલા ભળામાં પેલો માણસ બસે છે. બળુ બચ્ચ એટલે ઢોરડું હલાવે છે, જેથી મજવા પરના માણસો તેને તરત ઉપર ઝેંચી લે છે. ઉપર આવ્યા પછી તે મોતીવાર દમ ખાઈ પથ્થર બાંધી પાછો દૂબડી મારે છે આ પ્રમાણે એક માણસ એક દિવસમાં ચાળીસ દૂબડીઓ મારે છે. એ ખડક પાસે પુષ્કળ છીપે હોય તો એક માણસ એક દિવસમાં ઘણી જ છીપે કાઢે છે સાધારણ રીતે તેઓ પાણીમાં ૧ થી ૬ મિનિટ સુધી રહી શકે છે, પણ કેટલાક દૂબડી મારનારાઓ તો આશ્ચર્ય અર્થે, કલાક સુધી પાણીમાં દમ ધૂટે છે, પણ તે પહેલાં શ્વાસ ગૂળળાઈ જાય તો કેડે બાંધેલી દોરી હલાવે છે, એટલે ઉપરના માણસો તેને જલદીથી ઝેંચી લે છે.

એ લોકો પોતાના શરીર ઉપર રખરખા પોશાકનો ઉપયોગ કરતા નથી, પણ ઉપર કલા પ્રમાણે પોતાના જૂના ચાલને વળગી રહ્યા છે, છતાં હાલમાં કેટલેક દરજ્જે રખરખા પોશાકનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. એ પોશાકમાં શ્વાસ લેવા માટે ઓક્સિજનના યુગ્મ મળી શકે છે, એવી પણ સુકિત કરેલી હોય છે જેથી માછીઓનું કામ કેટલેક દરજ્જે સુગમ થયું છે શાક, બેલ વગેરે માંડ્યોની બીક દૂબડી મારનારને ઘણી હોય છે. એ આવી માંડ્યો પાસે આવે તો દૂબડી મારનાર દોરી હલાવે છે, એટલે ઉપરના માણસો તેને જલદીથી ઝેંચી લે છે, પણ તે પહેલાં કેટલાક તો માંડ્યોનો ભોગ ચર્ચ પડે છે. તેટલા માટે વહેમી માછી લોકો માંડ્યોનો મંત્ર બલુનાર બદુગરને મજવામાં રાખે છે, અને તેને અમુક ભાગ આપે છે; આ પ્રમાણે મોતી કાઢનાર દિંદુ, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી ખારવાઓને મંત્ર ઉપર શ્રદ્ધા હોય છે. એ લોકો પાણીમાં આજો દિવસ કામ કરીને

ઘેર આવે છે, ત્યારે થાંક પુષ્કળ ચઢવાને લક્ષ્યે તેમનાં નાક અને મોંમાંથી પુષ્કળ લોહી નીકળે છે, તેથી મોતી કાઢનારાઓ વધારે વર્ષ જીવતા નથી. મજબૂત માણસો જ એ કામ કરે છે, અને થોડા દિવસ ધંધો મૂકી દે છે, ત્યારબાદ તેઓ બહાર કાઢેલી છીપોને કિનારા પર લાવી રેતીમાં ખાડા ખોદીને દાટે છે. તે કેટલોક વખત અંદર તરહેવાથી અંદરની માછલી મરી બચ 'છે. અને છીપો ગરમીથી પોતાની મેળે જ ઊધડી બચ છે. પછી તેને બહાર કાઢી ઘોઈ નાખી ચીપિયા વડે અંદરથી મોતી કાઢી લેવામાં આવે છે. બહાર કાઢેલા ઊંડાળ માણુને મોતીની ભરતમાં ઘસવાથી ગોળ અને ચળકતા થાય છે. પછી નાર્નામોટાં મોતીને જુદાજુદા વેંદની ચારણી-ઓથી ચાળીને વળ પ્રમાણે જુદાં પાડવામાં આવે છે.

જમની, જપાન અને ખીજ કેટલાક દેશોમાં બનાવટી મોતી (કલચડ મોતી) ખરાં કુદરતી મોતી જેવાં જ નીચેની રીતે બનાવવામાં આવે છે.

કાચના પોલા મણુકાને અંદરની બાજુની મોતીના રસનું આચ્છાદન કરવામાં આવે છે. મોતીની છીપોને પાણીમાં ઉકાળી તેનાં ચળકારને બૂકા પાણીને તળિયે સે છે. તેનું આચ્છાદન કરવાથી કાચનો જુકો આજેજળ મોતીના જેવું જ તેજ મારે છે. તેની અંદરની બાજુએ પહેલાં તેા લોકો મીજુ ભરતાં હતા, પણ કાલમાં મીજુને બદલે પીગળી ન આવે. એવો પદાર્થ ભરવામાં આવે છે. આટલી ક્રિયા થયા બાદ કાચને ખાઈ જનાર લાઈટ્રોક્લોરિક એસિડની મણુકાને અંત્ય દેવામાં આવે છે, જેથી મણુકાનું કાચવાળું પડ નાશ પામે છે, અને મોતીનું

આચ્છાદન સપાટીરૂપ બને છે. આ કૃત્રિમ મોતીને તે લોકો કુદરતી ખરાં મોતીને ઠેકાણે વેચે છે; અને સાધારણુ ઝવેરીઓ પણ તેને પારખવામાં ભૂલયાપ ખાય છે. જપાનના લોકો પણ ખોટાં મોતીને એવો સારો એવડ આપે છે તે સાચાં મોતી કરતાં પણ તે સુંદર દેખાય છે.

મોતીને લગતી એક શાખાના સ્વતંત્ર શોધક તરીકે આપણે ગુજરાત પ્રાંત પણ મેશક અભિમાન લઈ શકે છે. સુરત શહેરના વતની, એક પ્રતિભાશાળી વૈજ્ઞાનિક અને રસાયનશાસ્ત્રી, સ્વર્ગસ્થ પ્રો. ત્રિજીવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજરની ખ્યાતિ ફક્ત ભારત વર્ષમાં જ નહિ, દુનિયાભરમાં હતી. મહારાણી-વિક્ટોરિયાના પૂતળાને લગાડેલા કાળા રંગના ડાઘ મોટામોટા યુરોપિયન વૈજ્ઞાનિકોથી પણ નીકળ્યા નહિ ત્યારે તેવું વિંકટ કામ ચાર પાડવા-ને પ્રો. ગજજરે બીકું ઝડપી સફળતા મેળવી, ત્યારથી પરદેશોમાં પણ એ પ્રખ્યાત થયા હતા. એમણે પાણી ઊતરી ગયેલાં મોતીને ઘોઈ પાછાં નવાં કરી આપવાની સફળ શોધ કરી હતી અને 'મોતીનું પાણી ઊતર્યું' તે ઊતર્યું' એ કહેવતને ખોટી ઠરાવી હતી. એ ખીના મોતીના વિષયમાં રસ લેનાર સર્વે બંધે છે.

આલંકાર સિવાય મોતી ખીજાં કાંઈ પણ ખપમાં બહુ આવતાં નથી. એ કે યુનાની તેમ જ આર્ય ઔપધોમાં તેનો ઉપયોગ, સુરમેા બનાવવામાં તેમ જ ક્ષયના વ્યાધિ વગેરે માટે તજ્જ્ઞો છે ખરો; પરંતુ યુરોપિયન વેંદકનો મર્ત એવો છે કે તે ઔપધ તરીકે બહુ ઉપયોગી નથી. મોતીની છીપોનાં તેા, કેટલાક રમકડાં, ખટન, ચપુતા લાથા, રકાબી-ઓ વગેરે સુંદર ચીજો બનાવાય છે.

ઉતાવળા મોનવી

શ્રી. શાંતિલાલ પરીખ

જી. એ.

હા માણસ હો તમે તો ! આ શી લખ-
લખ ને લખવાનું ? આ શી ખટખટ
ને ખેંચતાલું ? આ શી ગરબડને ગમ-
રામણ ? આ શી દોડાદોડી ! નથી કોઈ ગાડી
પડવાની કે નથી કોઈ ગાડી જતી રહેવાની,
નથી કોઈ નાણેશી આવવાની કે નથી કોઈ
નાણેશી લેવાની.

માણસો એટલું જ નહિ સમજતા
હોય કે ઉતાવળ જેવો મોટો અવગુણ
કુનિયામાં એક્ય નથી. એમના હાથમાં આપ
કરે મું આવે છે એ જ સમજતું નથી.
થેરથી એ એવા ઉતાવળમાં નીકળે કે પાછળ
કંઈક ને કંઈક તો ભૂલી જાય. ગાડી પણ
એવી ઉતાવળમાં પકડે કે એમને પણ
ખસતો રહી જાય. ખાલી દોખાતી એકાદ
બેક માટે એવી દોટ મૂકે કે કોઈને લપડાક
લગાવવાનું મન થઈ જાય.

એમને તમે ગમે ત્યાં જુઓ. ધૂટપાથ પર
આવતા જુઓ કે ટ્રામમાં ચડતા જુઓ, ઓફિસ-
માં આવતા જુઓ કે ઓફિસમાંથી ધૂટતા જુઓ,
સવારથી તે છેક સમી સાંજ સુધી તમને
એ કોઈકે જુદી જ જાતના માણસો માલુમ
પડશે. ઉતાવળિયા માનવીઓની એક ગુણી
ને અનેખી આવડત છે.

ઉચ્ચ કક્ષા ને કારિના નેતાઓ આજે
ખૂંસો પાડીને કહે છે કે શાંતિ રાજો, સંમતતા
શીજો, શિસ્ત જળવો, સંયમ કેળવો; પણ
આ બધા શબ્દો માત્ર બહાર કાઢે જ
અંધારતા હોય તો, એ નેતાની હાજરીમાં

‘વીસમી’ કારિના કોઈ પણ રાહરતું સોથી પ્રધાન
લક્ષ્ય ને કોઈ હોય તો તે ઉતાવળાપણાનું. સી,
પુરુષ, બાળક કે કુટુંબ; દારૂકેન, રોક કે ગુમાસ્તો;
મનુષ્ય કે મિલ્કાતિક; પત્રકાર કે રોજનભરીઓ-ને
કોઈને, કોઈ પણ ખળે ભેટીએ તો બસ રથવાયા
જેવા જ માલુમ પડે છે. આ ઉતાવળથી જીવનનો
સાચો આસ્વાદ આપણે ગુમાવી બિડા છીએ.

જ મણિએ મારામારી ને ધક્કામુઠ્ઠી કરી
ભેટુંદુ દસ્ય રજૂ કરે છે. કનચિત્તા એ એવો
અખતરો અજમાવે છે કે એક વખત આગ-
જીના બધા પાછળ ને પાછળના આગળ આવી
જાય છે. વચમાં આવી બેઠેલા બેચાર જણા
આવતી સળાએ બડાક કરતાકને ઊંચાં થઈ
ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે ને બધું અસ્તવ્યસ્ત
કરી નાખે છે.

ગવેથો તાલ મિલાવતો હોય ને શ્રોતાઓ
અધીરા ને ઊંચા થઈ જાય, સિનેમામાં વંદે
માતરમ ગવાતું હોય ને પ્રેક્ષક, ધડાધડ બહાર
નીકળી જાય, પોલીસના આંક્ર હાથ હોય ને
વટેમાર્ગીઓ રસ્તાં જોળંગવા જાય, મુખમાં ઊંચા
રહેવાની મના હોય ને મુસાફરો કૂદકા મારી ચઢી
જાય, ધડિયાળને ટોચે ટિકિટો મળવાની હોય
છતાં ઊંચાઓ બારી ફોકવા માંડી જાય
આ ને આંખો અનેક બનાવો રેખિંદા જીવનમાં
જેવા મળે છે. આમાં કંઈ જ નવીનતા
નથી, છતાં આ એક સત્ય સમજવા જેવું છે.

બેચકાં એક વસ્તુ આવકાર્ય છે કે
આજનું કામ કાલ પરખ રાખીએ. જેટલું
થાય તેટલું આજ ને આજ કરી નાખીએ.
પણ તેનો અર્થ એવો તો નથી જ કે આજો-
લાડો એકી સાથે ખાઈ જવો કે આજો
હોલો એક ઘૂંટડો પી જવો. એમાં તો અપયોજ-
યાય કે અંતરસ જાય. આગળ દોડ ને પાછળ
ફેડ જેવું થાય.

ઉતાવળ ને સવળતામાં ફેર છે. ઉતાવળમાં
હિંમત મારનારા માણસો ઘણા મળશે. પણ તમે

ચપળ, ચાલાક, ચળરાક માણસોનો અભ્યાસ કરજો, તે લોકો કદી ઉતાવળિયા નહીં લાગે. ખરું કહો તો ઉતાવળો માણસ કદી ચપળ કે ચાલાક બની જ શકતો નથી અને કદી બને તો તેની ઉતાવળમાં એની ચપળતાને કવચિત્ત્રાંખ લાગી જાય છે. માણસમાં રહેલા સારાસારા સદ્ગુણો ઘણી વખત માત્ર તેના એક જ અવગુણથી અંધકારમાં ઢેલાઈ જાય છે.

રોજખરોજના જીવનમાં આપણે ડોકિયું કરીએ, સહજ ઊંડી દષ્ટિ દોડાવીએ તો આપણને આ વસ્તુનો ત્વરિત ખ્યાલ આવશે. એની સ્પષ્ટને સુરેખ સમજ પડશે કે એકંદરે ઉતાવળ ખોટી ને ખતરનાક છે, ભૂંડી ને બચાનક છે. માણસ અતુભવથી રીંછે છે છતાં બીજાના અતુભવથી પોતાનું જીવન સુધારતો માણસ પોતાના જીવનનાં શોડાક વર્ષો અવસ્ય બચાવી શકે છે.

આજે લોકો મોકકું વળગાડ્યાના કેટલાંયે પ્રસંગો ભેવા મળે છે. આની પાછળ પણ ઉતાવળ સિવાય કંઈ જ હોઈ નથી. પડ્યું પાવું નભાવી દેવાની પછી શિખામણ મળે છે. થે કરીને કૂવામાં ધણો મારવા જેવું આ હું હોય છે. માત્રાપનાં આવા ઉતાવળિયાં લાંથી સંતાનો સુખ થું છે એ તો ભેઈજ થી શકતાં; એટલું જ નહીં પરંતુ પહેલી પચ્ચીસીમાં જ જીવનમાં કલેશ ને કંકાસ, કચકચ ને કઠળાટ દેખાય છે ને કવચિત્તે તો જીવનનો કરુણ અંતમ પણ આવીને ઊભો રહે છે.

ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે, પણ ધીરજ ખરનારા આજે ક્યાં છે? બેપયું પ્રાણી આજે એટલું બધું ઉતાવળિયું થઈ ગયું છે કે એના જીવનમાંથી બધી ધીરજનો એકસામટો જ બજે અંત આવી ગયો છે. માણસને ધીરજ થરવા કહેવું એ આજે અપમાનજનક છે!

અતુલાવના શોડાકે દાખલા મને યાદ આવે છે.

ધરને વસંતોથી વેચું વેચું કરતો એક વાણિયો સાતસાત, વર્ષ સુધી થોભ્યો. કાક કહેતું કે બાળુની જમીન એક ગૃહસ્થ રાખવાના છે ત્યારે વધારે બિપજશે છતાં એને ભેવી ઉતાવળ આવી લાગી કે ધરને વેચીને, પાંચ હજાર ઉપજાવીને જ એ ઝંખ્યો. એતું કિસ્મત જ કાળું હતું. અને એણે હાથે કરીને જ એ કાળું કયું હતું. હજુ મકાન વેચ્યાને મહિના જેટલો સમય પણ ન થયો ને તેના મકાનની બાલુમાં આવેલી જમીન પેલા ગૃહસ્થ શાળા બાંધવા લે છે ને વાણિયાતું મકાન રાખનાર પેલો આદરથી પાંચ હજારના સાત હજાર ઉપજાવે છે! સાંધારણ ઉતાવળમાં વાણિયાએ શેકડા બે હજાર ખોયા. છતાં કહેવતમાં તો 'વાણિયો અગમજુદિ' કહેવાય છે!

આવો જ એક બીજો નજરે જોશો દાખલો એક વેરા બેપારીનો છે. એને પણ એક નાની ફેક્ટરી હતી. બંધ પડેલું એ ફેક્ટરિયું એણે એક મારવાડીને માત્ર બાર હજારમાં વેચ્યું. મારવાડી પછી તો હંડા પેટે બેઠો. બધી ચોજનાઓ કાગળ ઉપર કરતો રહ્યો, ત્યાં જ બીજા વિશ્વયુદ્ધની નોખત વાગી ને બીજો બે વર્ષનો સમય સરકી ગયો. છેવટે વખત આવ્યો કે એ ખખડી ગયેલી ફેક્ટરીમાં પડેલા લોખંડના ભંગાર ને જમીનમાં દટાયેલી સ્ટીમ પાર્પના જ એ મારવાડીએ પંદર હજાર રૂપિયા ઉપજાવ્યા. જમીન, મકાન, મશિનરી બધું મુદ્દલ ને મફત માર્ગે ને ઉપરથી ત્રણ હજાર મળ્યાં. પેલો વેરા હજારે પેટ પકડી પસ્તાય છે.

એક નવી જન્મેલી પેઢીએ આવી જ ઉતાવળ કરી પોતાનો એક સદ્ગુરુ ને સમૃદ્ધ ગ્રાહક સદાને માટે ગુમાવેલો. નાની રકમની ઉધરાણી કરતો એક કાક કાર્યજ એને પેઢીને

લખી નાખ્યો. જે દિવસે એ કાગળ પોસ્ટમાં પહોંચે તે જ દિવસે એને ચેક મળ્યો. હજુ તે પત્ર પહોંચ્યા પહેલાં પોસ્ટમાં પહોંચી જાય તો ત્યારે આજકાલના એ ઉછાછળા વેપારીની ત્રાપાઈમિરી વતી છુક માટે ખુદ ટપાલપેટી પહોંચેલી હતી. હાથે કરીને એણે પોતાના પગ પર કુદાડો 'માથે' પોતે જ ઝળ ઉપર ઊભો હતો એ ઝળ પોતે જ કાપી નાખી. સહેજ ઉતાવળ ને ભરિયમાં ભ્રમનારી ને મોડું સ્વરૂપ લેનારી એક પેટીએ ટૂંક સમયમાં જ ગૂંગળામણ અનુભવવા માંડી.

બીજા એક શેઠે કારકુનને રવિવારે ઘેર આવવા કહેલું ને કારકુન કાંઈ કારણોસર ન જઈ શક્યો. એમાં તો એ બીજો દિવસે ઓફિસમાં આવતાં સાથે જ શેઠ પાસે જઈ માથી માગવા લાગ્યો. શેઠ સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યા...

સાંજના કારકુનને ખજૂર પડી કે શેઠ રવિવારે સવારના જ થેરથી તીકળી ગયા હતા, ને બીજો દિવસે સવારમાં પાછા ફર્યા હતા. કારકુનને વધારે પડતા લાગણીવશ બંની જવા માટે પોતાની ભત્તર પર નક્કર આવી.

ઓફિસમાં ઠેરઠેર આવા બનાવો લણી જગ્યાએ ભેવા મળી રહે છે. એક નોકરે પહેલી તારીખે ઉતાવળમાં જ કેવેન્ડરના એ મહિના એકસાથે ફાદી, નાખેલા. એક યાદગીરે ઉતાવળમાં જાણી કારજન મૂકી અજાણને હસ્તાવેશ કાગળ બગાડ્યો. એક કારકુને 'ઉતાવળમાં ટપાલ બીડાં ન મોકલવાનો કાગળ સાવ સળતી પાટી'ને મોકલી આપ્યો. એક કશિયરે કંપાનમાં જ 'ચાવી' રાખી ભ્રમક કરતું કલાકને તાજું 'મારી દીધું'. એક સેક્રટરીએ ઉતાવળમાં જ ચેકમાં 'આપું' એક મીડું વધારે લખી નાખ્યું.

આજકાલ લણુ યુવાનોને આ ચેત લાગુ પડેલા હોય છે. જીવનમાં ઝડપથી • આગળ

વધવા માટે એ કેટલીક વખત એવા ઉતાવળિયાં પગલાં ભરે છે કે સરવાળે સરવેય કાલનાં એ આગળ વધવાને બદલે પાછળ પડેલા દેખાય છે. એજ ઉતાવળથી એ આગળ વધાવું હોય તો ભેઈવું જ શું હતું? છતાં એ ઠંડા કે ઠરીલમ • નથી • રહી શકતા, ને પાંચ રૂપિયા વધારે મળતા હોય તો કાંઈ સદર ને સમજ પેટી ઉઠી. ખર્ચાપૂર્ણમ જેવી પેટીમાં પેટી ભર્ય છે. આવી ઘેરેઘેરમાં એ મહિનાઓ મુખી ભેંકાર ભેંસી રહેશે ને સરવાળે બહુ સરખું લાવી મુકશે. પણ એ શાંતિપૂર્વક એક જગ્યાએ નહીં જ ટકી રહે.

• 'ન ભોલ્યામાં નવ ચણું'ની કહેવત આપણે બહુ જ ઊંઘે. શેક્ષપિયરે હેલેટમાં 'પણ લખ્યું' છે કે 'સાંભળવું' બધાવતું પંજુ કહેવું કોને જ. ' ભોલવામાં માલુસ લણી ઉતાવળ કરે છે. ભક્ષણમાં સાંભળ્ય, ભલભલા મોરચા, ભલભલા સરેશા સહેજ ઉતાવળા ભોલવામાં તૂટી પડ્યાના દાખલા ઇતિહાસને પતિ મોભૂ છે. ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ કોણું ભોલવાની સંજ્ઞા કરતું પેલું વાંદરાતું 'મકકું' રાખવામાં આવતું હતું.

• આ ઉપરાંત ઉતાવળમાંથી ઉપસ્થિત થયેલા કેટલાક રમૂજ મસજો પણ છે. આ એક વતમાનપત્રની બનેલી વાત છે. કે પોલીસે કે પોત કહ્યું. મુદ્દીડે મુક વાંચ્યું, પ્રેસમેને લખ્યું ને ખ્યાલ કે મસિદ્દ કહ્યું.

• 'નાદાર દીવાનસાહેબને' ફુકમ

• 'મ'ની કિંમતની કલ્પના કરો નામદાર દીવાનસાહેબે આ વાંચ્યું હશે ત્યારે તેમના વિચારની કલ્પના કરો. કારીગર ને કારકુનોની નાદારી પર એમને જરૂર હસવું આવ્યું હશે.

સિનેમાની, રટાનની, પ્રદીપની અને નાટક વગેરેની જગ્યાએની ટિફ્ટિયારી પર કામ કરતા કારકુનોને પૂછીશું તો થે આપણને

ખબર પડશે કે કેવા પ્રકારના, ઉતાવળિયા માણસો રોજ એમનાં બેવામાં આવે છે.

બેચાર રૂપિયા તો આ કારકુનેને રોજના અમરતા જ મળતા હોય છે, પેતિ અણીશુદ્ધ પ્રામાણિક હોવા છતાં મળતા હોય છે. કેટલાક ઉતાવળિયા માનવીઓ રિક્કિટ લઈ ગાડી પકડવા એવા તો ભૂંડની માફક દોડે છે કે એ આનાની રિક્કિટ લેવા રૂપિયો આપી ચોદ આના લેવાતું જ ભૂલી જાય છે ! કારકુન જીણી ધૂમ પાડે છે, પણ તે પહેલાં પેલા માણસ તો 'પ્રેટફોર્મ' પર પહોંચી ગયો હોય છે. છેવટે લાચાર બની કારકુન એટલા પૈસાં જાણુ પર રાજે છે કે ભૂલી, જનાર પાછો આવે તો આપી દેવાયું, પરંતુ બાબરો ભૂત પણ પાછો દેખાતો નથી. સવારથી સાંજ સુધીમાં આવા ઉતાવળિયા કેટલા થે મળે છે.

ખબરમાં કોઈ વખત ખરીદી કરવા જતા હોઈએ તો લગીરે ઉતાવળા ના થશો. એનો અર્થ એવો નથી કે અપ્રામાણિક બનીએ, છતાં બધો તાલ બેવા બેવા હોય છે. કેટલાક, વેપારીઓ આજ એટલું બધું કમાઈ ગયા છે કે તમે, માથ લો ને ઉપરથી એ તમને ત્રણિસ આપે.

દશ આનાની વસ્તુ લઈ એક રૂપિયામાંથી જ આના પાછા લેવા હાથ લાંબો કરશો તો તે તમને દશ આના પાછા આપશે.

એક રૂપિયો આપી, આઠ આનાની વસ્તુ લઈ, આઠ આના માટે હાથ લાંબો કરશો તો એ તમને એક રૂપિયો આઠ આના આપશે.

એક પાઈપાણુ આપ્યા વિના ત્રણ રૂપિયાની વસ્તુઓ લઈ હાથ લાંબો કરશો તો તે તમને એ રૂપિયા પાછા આપશે.

એક વખત એકસામટી ઘણી વસ્તુઓ

લઈ ઝોળીમાં નાખી ખીલ બનાવવા, કહેશે તો તે એક ઈ વસ્તુ મફત આપશે !

મોટા - માણસોએ અનુભવોનો આખો સાગર પાર કર્યો હોય છે. જીવનમાં એ તપી, ટીપાઈને તૈયાર થયા હોય છે, તે લોચિ કદી પણ ઉતાવળ કરતા નથી. મંદસ્ત્રવા 'નિર્ભય' કરવાના હોય છતાં આપણે જોઈએ તો તેમના પેટનું પાણી પણ હાલતું ન દેખાય. થોડ થયેલા એ પુરુષો પ્રાર્થક પગલાનાં પરિણામનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી સારાસારનો ખ્યાલ કર્યો પછી જ પગ ઉપાડે છે.

ધીમેધીમે કામ કરનારા, આસ્તેઆસ્તે ચાલનારા, મંદમંદ હસનારા, ચીપીચીપી લખનારા, તોળીતોળી ભાલનારા, હલકેહલકે ગાનારા, બેખીબેખી લખનારા, સંભાળીને સંભાળી રહેનારા, સમાલી સમાલી ખર્ચનારા, સાચવીસાચવી જીવનારા...ને આપણે જોઈએ છીએ. એમનાં કામ કેટલાં સુધરી ગયાં હોય છે !

આરે ઉતાવળા ઊઠવાથી ઊંચ બગડે છે. ઉતાવળાં દાંતજીપાણી કરવાથી દાંત-દાંતનાં દર્દ થાય છે. ઉતાવળા સ્નાન કરવાથી ખસ-ખૂનલીનો ચેપી રોગ થાય છે. ઉતાવળાં આપણી પીવાથી જાતી દાઝી જાય છે. ઉતાવળા જમવાથી હોજરીની ખરબાદી થાય છે.

ઉતાવળે ભોલવામાં જીભ લોચાય છે. ઉતાવળે લખવામાં અક્ષર બગડે છે. ઉતાવળે ચાલવામાં પગ મરડાય છે. ઉતાવળે મેસવામાં સ્થાનજીવન થતો પ્રસંગ આવે છે. ઉતાવળે ઊઠવામાં અંકુશરૂંધું આવે છે. ઉતાવળે ઊંચવામાં કોઈને ચે અન્યાય થાય છે.

આપણે યાદ રાખીએ કે ઉતાવળ કરવાથી જીવનમાં બિંદગીની સાચી મજા ચાલી જાય છે.

આંગના ભડકાં

શ્રી. સિતિજ

ગોઝારી પાછલી રૂતે એકાએક કાઈ ગામડા-
આમમાં આમ ફાટી નોળે એ અકસ્માત હોવા
કરતાં નિયોગિત, કાવતરું હોવાનો વિશેષ સંભવ,
પણ શા કારણે એ રચાયું હશે ? ક્યું તત્વજ્ઞાન
એની પાછળ હામ કરતું હશે ? આમ ઉપર એની
શી અસર થાય ? આ સુઝું પ્રશ્નોની આસપાસ
રચાયેલું આ પ્રસંગચિત્ર રોચક બન્યું છે.

રૂપાળી મળની અમાસની રાત હતી.
આકાશમાં તારાઓની ભાતવાળો સંહરવો
બંધાર્ધ ગયો હતો. રાતના બાર-એક વાગ્યા-
નો વખત હતો. જળ પણ જાંપી ગયું હતું.
અમારું આખું ગામ ગાઢ નીંદરમાં પડી
ગયું હતું. આખા દિવસના થાકથી ખેડૂતો
મનમાંથી જાગળને દૂર કરી સુખની નિદ્રા
લઈ રહ્યા હતા ક્યારેક ક્યારેક માત્ર શિયાળ-
વાનો શેવાનો જનમ આપનાર ભસતો કૂતરા-
ઓનું રુદન સંભળાતું હતું, અને તેથી
રાતની શાંતિનો ક્યારેક ભંગ થતો.
તે વખતે હું પણ આખો દિવસ બહાર-
ગામથી રખડપટ્ટી કરીને આવ્યો હોવાથી
ખાટલામાં પડ્યા ભેગો ઊઘી ગયો હતો.
સ્વપ્નમાં પણ શ્રામજીવનના ચિત્રો સિનેમાની
ચિત્રોની માફક આવી જતાં હતાં. આજે
પણ ઉઘમાં મને મળતું સ્વપ્ન આવ્યું
હતું. પણ સ્વપ્નું જાણે વખત ચાલ્યું નહિ;
કારણકે ખાટલામાં સતાંસતાં મેં કિંકિયારીનો
અવાજ સાંભળ્યો, અને હું સપ્નનો ખાટલામાં
બેઠો ધર્મ ગયો. આંખો ચોળવા નેટલી પણ
ઊંધ મને રહી નહોતી; કારણકે રાત્રી તથા
આસકાનું ભેર વધતું જતું હતું. થોડી વારે
ખૂંભિયો ઢોલ વાગ્યો. અમારી શેરીમાં બાકી
રહેલ આઠમીઓ દોડતા જઈ રહ્યા હતા, તે
હું તેમના બેકડીશ અને ભેડા પછાડવાના
અવાજથી ભૂટી શકતો હતો.

જતાં અજબનું આજવાણું ઝગઝગ થઈ ગયું હતું.
મને તરતજ ગમ પડી ગઈ કે ગામમાં ક્યાંક
લાય લાગી છે. હવે તો ભડકા નજરે ભેદ શકાય
તેટલા ઊંચે સુધી દેખાતા હતા. મારે કાંઈ
વિચાર કરવાપૂરું હતું નહિ. તરત ઊઠી જે
દિશામાંથી ભડકા આવતા હતા, તે દિશા
તરફ મેં ચાલ્યો માંલું.

ગામના પાદરમાં જે મોટી ગંજીઓ હતી,
તેમાંથી આગના ભડકા ચારેકાર રાતોચોળ
મકાશ પાથરી રહ્યા હતા. માણસોનાં મોઢાં
મકાશથી લાલધૂમ દેખાતાં હતાં. આ ગંજી-
ઓની પડખે બીજી ગંજીઓ આવેલી હતી.
તેને જળ લાગે એટલી જ વાર હતી. બળતી
ગંજીની પાસે જઈ ન શકાય એટલી સખત
ગરમી તેમાંથી નીકળતી હતી. ગંજીની અંદર
થર કરી રહેલા કેટલાક સાપનાં મોઢાં બહાર
નીકળી ગયાં હતાં. કારણકે નીકળતાં નીકળતાં
તો તે અડધા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા હતા.
આ ગંજીની અંદર એક મોરે ઊંચા ટોચ
ઉપર ચોતાવું ઘર બાંધ્યું હતું. તેને ગંજીની
નીચે આગ લાગી હશે ક્યારે તે જોવાની
મજ પડી હશે; કારણકે તેણે જિંદગીમાં
પહેલી જ વાર આવું નુવું કૌતુક ભાવ્યું
હશે. પણ આગ વધતાં તેનું તેજ અને
તાપ ન ખમાવાથી ઊંચો ત્યારે તેની પાંખોને
આગની જળ લાગવાથી કાળો કકળાટ કરતો
તે લોચ ઉપર પડી રામશરણ થયો! આવી
ભયંકર આગમાં કેટલાંય ઉંદર, ખિસકોલી,

* મારી ફાળીમાં, ભયંકર કાળસત્રિ હોવા

તેતર, ઘે અને મોળિયા નાશ પામ્યાં હશે !

આ વખતે કેટલાક માણસો અવ્યવસ્થિત-પણે દોડતા હતા, ત્યારે કેટલાક હોશિયાર માણસો પાસેના ફવામાંથી પાણી ખેંચી માટલાં ભરીભરીને પાંખેની ગંજીઓને પાણી છાંટી રહ્યા હતા. તેથી આગ આગળ વધી શકે તેમ ન હતી, કેટલાક માણસો બળતી ગંજીઓ ઉપર ધૂળની ફાટો ભરી ભરીને ફેંકતા હતા કે જેથી આગ ધૂંધવાઈને બંધ થાય. કાંઈને શરીર સાચવી કામ કરવાની ટેવ ન હતી; એટલે જેને જેમ ઠીક પડે તે પ્રમાણે થયાશક્તિ ફાળો આપી રહ્યા હતા. અંદરઅંદરના કનિયા વિસારે મૂકી, દુશ્મનો મિત્રો બની આગ ઓલવવાના કામમાં લાગી ગયા હતા.

બધાને વ્યવસ્થિત બનાવી જે તરફ આગનું જોર વધતું તે તરફ વધારે માણસો રાખી ગંજીઓ ઉપર પાણીનો મારો હું ચલાવતો હતો. દોહાને રીડ-ચસકા કરવાનું મૂકી દઈ એકકતાર થઈ કામે લાગી જવાની સૂચના કરી રહ્યો હતો. ધીરેધીરે દોહામાંથી અસાંતિ અને ગભરાટ ઓછો થવા માંડ્યો; અને અનુભવી માણસોની સૂચનાઓ પ્રમાણે આગ ઓલવવાનું કામ કરી પછુ ગરબડ વિના ધમધોકાર ચાલુ થઈ ગયું. બે કલાકની સખત મહેનત પછી આગ કાબૂમાં આવી. પછી ગામ દોહાના હેયામાં શ્વાસ આંચેા, બળી રહેલી બે ગંજીઓ સિવાય હવે બીજી ગંજીઓ માટે ખાસ ધાસ્તી જેવું રહ્યું ન હતું, એટલે ગામલોડો ધીરેધીરે વિખરાવા માંડ્યા. તે વખતે તરત જ મને ગોવિંદભાઈ સાંભળ્યાં. બંને ગંજીઓ ગોવિંદભાઈની હતી, તે બધાસ થઈ ગઈ હતી. આ બધી ધમાલમાં તેમની પાસે જવાની પણ મને નવરાશ નહોતી. લાગલા જ મેં તેમને બોળી દાવ્યા. તેમની આસપાસ તેમના સર્ગવહાલાં, પાડોસી વગેરે

લીટળાઈવળ્યાં હતાં. તેમની પાતી ધરમાં કાંઈનું મરણ થયું હોય તેવી રીતે છૂટે મોઢે રાતી હતી. ગોવિંદભાઈને જીવાનબંધ છોકરો અરજણ વાહરું ભાંભરે એમ મોટા સાદે રાતો હતો. આસપાસ ઊભેલા સૌની આંખમાં આંસુ હતાં.

ગોવિંદભાઈનું બાવડું 'ઝગેલી મેં' કહ્યું:

'ગોવિંદભાઈ, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. માણસને માથે દુઃખ ન પડે તો કોને માથે પડે ? તમે તો મરદ માણસ છો, આમ બહોપાત કરશો તેથી કાંઈ ગંજી બળી ન બળી થઈ જશે ! તમારા જેવા ભડ માણસે ધીરજ રાખવી જોઈએ.'

'નવલભાઈ, તમે કહો છો એ હું સમજું છું, મને માફી નીરણ બળી એનું દુઃખ નથી, પણ મારા ગભરુ જેવા બળદોનું શું થશે ? એને અરજણ કરતાં ય મેં વધારે સાચવ્યા છે. હવે આ બે ગંજી બતાં ઠોરના મોઢામાં મૂકવા માટે સળી નેટલું ચ ખડ રહ્યું નથી. આ કાળે ઉનાળે હોતે વરસે મારે કાળ પછો ! હે રામ !' કહી ગોવિંદ પટેલ ગાંસડો થઈ નીચે ફસાઈ પડ્યા. દાયને ટેકે ટેકે અમે તેમને માંકમાં ધરતેળા કર્યાં.

સવારે જ્યારે હું બહાર બહું જોવા નીકળ્યો ત્યારે જોરાડા જેવી બે મોટી ગંજીને ઠેકાણે માત્ર મોટા રાખના દગલા ઊભા હતા અને તેની અંદર બાકી રહેલા ચોડાક અંધે ધીખી રહ્યો હતો. આ જોઈ મારું મન ઉદાસ થઈ ગયું. મને વિચાર આવતો હતો કે અર્ધી રાતે અકસ્માતથી આગ શી રીતે લાગે ? વખતે રાત ભખેતનું કાઈ માણસ બહાર ફરવા નીકળ્યું હોય, અને બીડીનું સળગતું હુંદું ચાલતાંચાલતાં ભાન વિના ફેંકી દીધું હોય, અથવા તો કાંઈએ દુશ્મનાવટથી આગ મૂકી હોય. ગોવિંદભાઈને કાંઈની સાથે દુશ્મનાવટ હોય એવું મેં કાંઈ દિવસ કાંઈને મોઢેથી સાંભળ્યું ન હતું. ગોવિંદભાઈ બહુ સંવળા

માણસ હતો. મરતાને મર કહે તેવા નહોતા. આસપાસનાં ગામોમાં ગોવિંદભાઈની આજરું સારી હતી તો પછી ગામપરગામના કનિયામાંથી પણ આ આગ ચર્ષ હોય. આવા વિચારો કરતો હું આંટા મારતો હતો, ત્યાં ગંભીરો થોડેક જ દૂર એક ખાવળના, ભજામાં બસાચિટ્ટી 'બાંધેલી દેખાઈ' બસાચિટ્ટી ઊઘાડી હતી. તેમાં લખ્યું હતું :

'કાનિયા ઠાળીએ તેની દીકરી રતનનું વેશવાળ તોડી ઊંચડીમાં પરણાવી છે એનું પરિણામ ગામને માટે સારું નથી. જ્યાં-સુધી તેનું લખણું ચર્ષ અમારું સમાધાન નહિ થાય ત્યાંસુધી ગામને માથે મોત ફરે છે. સૌ ચેતએ મોટેરા વચમાં પડીને સમાધાન નહિ કરાવે અથવા તો ગામમાંથી કાનિયાને કાઢી નહિ મૂકે ત્યાંસુધી ઠાઈને સજે નહિ રહેવા દઈએ ચેતવું હોય તો ચેતએ.'

કાન્યા ઠાળીએ તેની દીકરી રતનનું વેવિશાળ પ્રથમ ચંદ્રવા ગામે ક્યું હતું. પણ ચંદ્રવાવાળા નાખા ઠાળીને દીકરો કાળો ભુગારી અને ચાગડો હોવાથી કાન્યાને એ સગપણ ગમતું ન હતું એટલે પહેલાં નાત ભેગી કરી નાથાને એણે ઘણા સમભળ્યા :

'તારે ત્યાં મારી દીકરી સુખી નહિ થાય, અને જનમનાં વેર બંધાશે. માટે નાતરીત પ્રમાણે તારો દેસ પાછો આવ્યું, અને તું વેવિશાળ મૂકી દે.' પણ નાથો એકનો એ ન થયો. વેશવાળ થયેલી કન્યા, લાખ રૂપિયા આપે તોય મુકામ નહિ. કુળમાં હીલું કહેવાય અને ગોત્રજને માળ ચેરે. દેવેલી જવા દેવાય પણ સવેલી જવા ન દેવાય. 'દીકરો ભલેને લૂલો, લંગડો કે કાણેજોખડો હોય, અથવા ચેર, ભુગારી, દારૂડિયા કે ખર્ષાં લશ્ણે પૂરો હોય પણ તેની કન્યા એ પીત્રે બંધ પેા પછી મરવું જ પડે. કાન્યાને

નાતે હોડેડે કરી 'કાઢી મૂકે. એટલે કાન્યાને બીએ ઉપાય નહોતો. તેણે ઊંચડી ગામના રૂપું, ઠાળીને દીકરો જગન સાત ગુજરાતી ભણી નિશાળમાં માસ્તર થયા હતા, તેની વેર પેાતાની દીકરીને ધડિયાં જગન લઈક કુવાળા હાથેજાનીમાની પરણાવી દીધી. આથી નાથાના દીકરાનું વેવિશાળ તૂટી ગયું અને કાન્યાની દીકરી રતનનું સંવેલું ગણાયું.

ત્યારથી નાથાની આજ્ઞા અમારા ગામ ઉપર મંડળી. તેના પહેલો ભોગ ગોવિંદભાઈ પટેલ થયા.

મારા હાથમાં આવેલી બસાચિટ્ટીનાં શેા ઉપયોગ કરવાે તેની મને મૂંઝવણ ચર્ષ; કારણકે મારી પહેલી ફૂજ તો બસાચિટ્ટી પોલીસ-ખાતાને આપવાની હતી. પરંતુ વિચાર કરતાં, મને એમ લાગ્યું કે પ્રથમ તો આગ મૂકનારને મારે સમભવતા, તેને તેના પાપનું ભાન કરાવવું અને તેનામાં પસ્તાવાની લાગણી થાય તો પછી બીજું પગલું ન લેવું.

એ કે એમ કરવાથી કાયદાનો ભંગ થતો હતો તેનું મને જ્ઞાન હતું. પરંતુ મારા પગલાં થી જે ગુનેગાર માણસ સુધરી જતો હોય, તો કાયદાનો હેતુ જળવાઈ રહેશે એમ પણ મને લાગ્યું. માણસજાતમાં દયાની લાગણી ઈશ્વરે જન્મથી જ મૂકી છે. તેની ઉપર આસપાસના નજાળા સંસ્કારથી કાટ ભમી બય છે. તેથી દયાની લાગણી ખૂબી ચર્ષ બય છે. પરંતુ સારા વર્તન અને સદુપદેશથી ચડેલો કાટ દૂર કરી, જાણસમાં છુપાઈ રહેલો માણસાઈને જગાડી શકાય છે; એવા મારો ભતિયનુભવ હોવાથી એ પ્રયત્નો અજમાવવાનો એ વિચાર કર્યો.

બીજે દિવસે સવારે હું ચંદ્રવા ગામે પહોંચી ગયો. નાથો ઠાળી ખાટલા ઉપર બેસી હોમો પીતો હતો. તેની વડુ રાખી-

બહેન ઘરમાં બેઠીબેઠી રોટલા છૂટી હતી. રોટલો છોકરો કાળો ઓસરીની કારે બેસી બીડીઓ ફૂંકતો હતો.

બહારથી જ મેં પૂછ્યું :

‘નાથાભાઈ, શું કરો છો ?’

‘ઓહો ! આવો. નવલભાઈ, આવો, તમે ક્યાંથી ? અલ્યા કાળા, ગોઠું લાવીને ભાઈને પાથર. ભાઈને બેસવાનો વિવેક કર.’

હું બેઠો. નાથાને હું સોળખતો હતો. નાથો અને તેની વહુ સમી પરચુરણ મળૂરી કરી શુભરાત ચલાવતાં હતાં. કાળો સાતજોડનો દીકરો એટલે તે મોંએ ચડી ગયેલો, તે આજો દિવસ ગામમાં રખડતો. જોકે દિવસ રાતે ઝપટ મારી પાંચપચાસનો માલ લઈ આવતો. તેમાં નાથો બહુ વાંધો દેતો નહિ; પણ સમી મનમાં ખૂબ કોચવાતી. હરામના પૈસા તેને ખાવા ગમતા નહિ. પરસેવા પાડીને રજવાની ટેવને લીધે ચોરી તરફ તેને ખાસ સ્વગ હતી. પણ કાળો તેના બીજા કુટુંબી સમાંની સોખાથી જુગારી થઈ ગયેલો. અને છાંટાપાણી ઉપર ચૂકી ગયેલો. પૈસાની તાણ પડતી ત્યારે ચોરી કર્યા વગર તેને જાં પ વળતો નહિ. એકાદ વખત તે જલનો મહેમાન થઈ આવેલો. પણ નાતમાં મોટા ભાગના માણસોનો વગ તેના જેવા ધંધા કરતો હોવાથી એમાં તે નાર્નમ નહિ પણ મોટપ માનતો.

‘કાં સમીબહેન, તમે તો બારંજનીકળતાં નથી. એમ હું જમવા નહિ આવું. બોલો, છો તો મજમાંને ?’

સમીબહેન કામથી પરવારી તરત બહાર આવ્યાં. મને સમસામ કથન. મને બોઈને તેમને કશીક શંકા આવેલી, એટલે તેમનું મોઢું પડી ગયું હતું.

મેં કહ્યું :

‘જુઓ સમીબહેન, અહીં આવો. નાથા-

ભાઈ તમે ચ આવો, કાળાભાઈ મારે પાસે આવવામાં સંકાચારો નહે. શોલો, આ ચિટ્ટી તમારા તરફથી બંધાયેલી કે નહે ? સાચું કહેજો હો. મારી બીક તમારે રાખવાની નથી.’

કાળો લેવાઈ ગયો. નાથાએ જરા હિંમત બેગી કરી કહ્યું :

‘નવલભાઈ, તમે કહો છો એ સાચું છે. એ બસો લખવાનું મેં કાળાને કીધું. તમારે એટલું તો માનવું પડશે કે મારા દીકરાની વહુ સવેલી જાય ત્યારે મારું લોહી તપે કે નહિ ? મેં કાંઈ બલોયાં પહેવું છે. કે હું બાથવાની જેમ બેસી રહું ? મારા દીકરાનું ઘર ભાંગ્યું એવું મને કાંઈ ન થાય ? મારા ઘડપણમાં કાનિયાએ ધૂણ નાખો. મને બે એ સામે મળે તો કાપી નાખું.’

નાથો બરાબર આવેશમાં આવી ગયો હતો. કાનો સામે મળે તો તે જરૂર ખૂન કરી નાખે એવો ભયંકર એનો ચહેરો ધઈ ગયો હતો.

‘અરે લલા માણસ ! કાનાંએ તમારું બગાડ્યું હશે, પણ ગોવિંદ પરેલે તમારું શું બગાડ્યું ? તેનાં દોરણે તમારું બૂંડું કયું ? ગામે તમારો શો અપરાધ કર્યો ? ગોવિંદ ભાઈના ઘરમાં હવે એક સળી પણ ખડ કે કડખ રહી નથી. આ કાળે ઉનાળે ને તેમાં પાછી નીરજીની અછત એ સ્થિતિમાં ગોવિંદ ભાઈ અને તેનાં દોરની શો દશા થશે એનો વિચાર કર્યો ? બિચારા નિરપરાધીને તમે વિના વાંકે માર્યો.’ બોલતાં બોલતાં હું ગળંગળોટાઈ ગયો. સમીબહેનની આંખમાં આંસુ હતાં. કાળાના મોઢા ઉપર પણ શેરી-છણી શોકની આછી ખવા હતી. નાથો વિચારમાં પડી ગયો હતો.

‘પણ નવલભાઈ, મારી વાત સાંભળો. ગામે મારો કનિયો ભાંગેલો બેઠકો કે નહિ ?’

મેં કહ્યું :

‘તમે આમ પાસે કનિયો મૂકો? અને આમ પાસે તમે કનિયો મૂકો હોય છતાં તે ન ભાંગે તેમાં બિચારું ગામ શું કરે? તમણે કનિયો કાં તો તમારે સમાંસમાંએ અંદરઅંદર સુમળને ભાંગવો બેઠકો અથવા તો નાતે ભાંગવો બેઠકો. પણ કનિયા તમે કરો એમાં ગામ શું કરે? તેથી જોનો વાંક ન હોય તેને ફાંસીએ ચાલાય!’

હવે રામીબહેનથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

‘આ મારા રોચા કાનિયાને હું રોજ કહેલી હતી, કે ભેજે બાઈ, કાંઈ અરુ-તરુ કરીશ મા. કારણકે તારો પંડ હતો તો નાતમાં ક્યાં કન્યાનો કાળ પડ્યો છે? બધી કાનિયો સારા ધંધે હોય તેવી કન્યા ગર્ભ હોય તો આપણને જોરતો થાય મારા છોકરાનાં હજણ સારાં નહિ એમાં સામાવાળાને શો દોષ દેવ?’

નાચો આ સાંભળી સન્નિહ થઈ ગયો. એનું મજબૂત શરીર ગયું. તેણે રામીબહેન તરફ ફરી તપ્પી કહ્યું :

‘બેસ બેસ ચાવળી મારા છોકરાને દોષ દે છે તે, કાંઈ તારી આખી નાતના છોકરાવ સારા છે તે. બીજાઓ કરતાં તો કાનિયો સારો છે સારો. કાનિયાએ તો આટલું જ કયું’, બીજો હોય તો ખૂન કરી નાખે ખૂન નાખાને ઉકેરાટ હા વટાવી ગયો હતો.

‘તમે મને ગૂઢી નાખશો તો મ હું તમને કહી વગર રહેવાની નથી કે ન્યાંસુધી. કાનિયો સુખરો નહિ, ત્યાંકુધી હું તેને પરણાવો નહિ દઉં. પારકી છોકરીને હું મારા કુવામાં નહિ પાડું. મને હવે રોજનો ભવારો ગમતો નથી. જુગાર રમવા, રોચા ખાગા મોંલસેને ભેગા કરવા, દારૂ પી એલકેશ એલવા, રાતે કોકના ઘર ફાડવા અને ન્યાં ત્યાં આગ મૂકી એ ધંધા હવે ગમતા નથી.

હવે તો હું આ બધાથી ખરાઈ ગઈ છું. આમ ને આમ ચાલ્યો તો મારે કુવો પુરવો પડશે.’

એમ કહી રામીબહેન ધૂસકેધૂસકે રમવા લાગ્યાં તેમની આંખોમાં આવણ-બાદરવો ચાલી નીકળ્યો. કાળોનું હૃદય હવે બરાઈ આંખું હતું ‘તે ખરેખર રોઈ પડ્યો. તેનો અંતરાત્મા ભગત થઈ ચૂક્યો હતો. મેં કહ્યું :

‘કાળોબાઈ, હવે તમને તમારી જિંદગી ઉપર પરતાવો થયો છે એનું કારણ રામી-બહેનનું તપ છે, તમે આવી પવિત્ર માને પેટે અન્ન્યા છે તે તમારાં સારાં ભાગ્ય છે. કાંકને જ આવી મા મળે છે. તમને આ બધું ગમે છે ખંડ?’

કાળો જરા દટાર થયો. તેના મોઢા ઉપર હવે કાંઈક નિશચનું તેજ આંખું હોય તેમ લાગતું હતું.

‘મને મનથી તો આ બધું કાંઈ ગમતું નથી, પણ નાતીલા બાઈનંધ મને જોઈ બધ છે એટલે ના પાડી શકતો નથી. મારી બા મને રોજ કહે છે પણ મારે મળે બિત-રતું નથી. હવે એમ થાય છે કે બા અને બાપા બિચારાં ધરમ થયા છે, એ મને કેટલા દિવસ રળીને નભાવશે? મારે-ય હવે આવા ગોરખધા મૂકીને મજૂરીથી નમાવ કરવો બેઠકો. પણ મારી કન્યા ગર્ભ એનું મને બહુ લાગે છે.’

‘જુઓ બાઈ, કન્યા બધ એનું દુખ તો દરકને થાય. પણ તમે જ્યારે સુધર્માં નહિ, ત્યારે કાનાએ તેની દીકરીનું બીજો લગન કયું. તમારી બહેન હોય અને તેનો વર જુમારી, જોર, દારૂડિયો અને ચાગડો હોય. તો તમે શું કરો? તમને એમ ન થાય કે દેખી પેળીને દીકરીને ક્યાં કુવામાં નાખવી?’

કાળાના હૃદયમાં હવે ફેરફાર થતો હતો. પણ નાતમાં તેની આજર હલકી પડી તેનું

તેને બહુબહુ લાગી આવતું હતું. તેણે કહ્યું :

‘હા, થાય તો ખરું, પણ સવેલી જવાથી નાતમાં મારી આખર હલકી પડી ગઈ. જે હોય તે મારી તરફ અગળી ચીંચે છે અને કહે છે કે ‘ભેયું, આની સવેલી ગઈ.’ એ સાંભળી મારું મોથું કપાઈ જાય છે.’

‘પણ બે તમે સુધરી બધ અને ખરાબર એક વરસ પંડમહેનતથી પૂગ ઉપર બેસા રહો, તો કાનાની બીજ દીકરી છે એને તમારી વેરે આપવાનું હું તેને જરૂર સમજાવી શકું. કાનો પણ મને એક દિવસ એમ જ કહેતો હતો, કે કાળો બે સુધર્યા હોત તો હું મારી દીકરી બીજે આપતું નહિ. અને હજીયે સુધરે તો નાથો માફો સગો મટવાનો નથી. મારી બીજ દીકરી તેને ત્યાં આપું. પણ તમે સુધરો તો કનિચો કાંગેને ? તમારે સુધરવું ન હોય તો બીજું શું થાય ?’

મારી વાત સાંભળી કાળાની આંખમાં તેજ પ્રગટ્યું. નાથો હરખથી દેલો ચર્ચ મચો. રામીબહેને હેઠાવતી આંસુ લૂછ્યાં. કાળાએ કહ્યું :

‘જુઓ નવલભાઈ, આજથી તમારા પગ ઉપર હાથ મૂકી કહું છું કે મારે ચોરી, જુગાર

અને દારૂ આજથી હરામ છે. એક વરસ સુધી હું આ રીતે વર્તું ને એમ લાગે તો કાનો તેની બીજ કન્યા આપવી હોય તો આપે અને ન આપવી હોય તોપણ તે બંધણીમાં નહિ. આજથી હું તમારી અને સુરજની સાથે આ નીમ લઈ છું તે પાળીશ.’

બીજે દિવસે નાથાને, કાળાને અને રામીબહેનને લઈને હું મારે ગામ આવ્યો. કાળાને બધી વાત કરી તેણે અમારી વાત કબૂલ રાખી. તેણે નાથાને વચન આપ્યું : ‘કાળો એક વરસ સુધી તેતું બોલ્યું પાળશે તો મારી નાની દીકરી કંકુને હું તેની વેરે આપી ચૂક્યો છું એમ માનજો.’

ગામના આગેવાન તથા પટેલિયાને ભેગા કરી અમે કનિચો કાંગે. ગાવિંદભાઈએ મોટું મન રાખી કાળાને માફી આપી. ગોવિંદભાઈને નીરજની જરૂર પ્રમાણે મદદ. ગામે બેળા થઈ કરી આપી. એક વરસમાં તો કાળાના જીવનમાં પૂરેપૂરો ફેરફાર થઈ ગયો અને પોતાનો કોલ પાલ્યો, તેથી કાળાને ત્યાં વરરાજ થઈ વાનતેગાજતે ધામધૂમથી પરપચો.

તે દિવસ પછી અમારા ત્રણ ગામમાં કોઈ વખત ચોરી, આગ કે તોફાન થયું નથી.

★

ફ્રાન્સમાં સાચી બનેલી વાત છે.

કુટુંબમાં સાચે બે ભાઈ બેળા રહેતા હતા. મોટો બચરવાળ ને નાનો કુંવારો. તે વયે ઉત્તમ પ્રસારની પેટી થઈ. બાંધણામાં આવેલા પાકની સરખી વહેંચણી કરી રાત્રે બંને સૂતા. બંનેને એક જ વિચાર આવ્યો. બીજા ભાઈને કેમ કરી મદદરૂપ બની શકું ?

બચરવાળને યશુ : ‘નાના ભાઈએ દુનિયાના રંગસગ હજી જોયા નથી. અણીની વખતે ઉપયોગમાં આવે એવું દંડું થ તે જાણવો નથી ને હડાવ્યે રાખે છે. પણ હું તો કરકસરથી પૂરી જયત કરું છું. મેં શોઈક સંઘડું છે. એની પાસે કંઈ નથી. આવી સ્થિતિમાં હું શા પાટે મારો બધો હિસ્સો લઈ ?’ આ વિચાર કરી રાત્રે બીડી પોતાના ભાગમાંથી સો પૂજા એણે સાર્વજનિક હિસ્સામાં બાખ્યા.

નાનાભાઈને વિચાર આવ્યો : ‘હું તો હું એકલરામ, મોટો ભાઈ બચરવાળ છે. મારા કરતાં બધાંયની જરૂર એને વધારે પડવાની છે, આ સંભોગમાં મારે શા માટે પૂરો હિસ્સો લેવો ?’ આમ વિચારી તેણે પણ પોતાના હિસ્સામાંથી સો પૂજા સાર્વજનિકમાં નાખ્યાં. સવારે જુઓ તો બંનેના હિસ્સા સરખા ! ખંદર દિવસ સુધી સતત આમ આવડ્યું. અંતે એક રાત્રે બંને સાથે જ બેઠ્યા ત્યારે રહસ્યનો રફોડ થયો.

ફ્રાન્સના લોકોએ આ બંને ભાઈઓને આવતા પવિત્ર વિચારોની યાદમાં તે રથાને મંદિર ચણાવ્યું.

×

ગીતાંજલિ

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

જગતભરમાં આરતનું મામ રોશન કરનાર કવિવર ઠાકુરની અમરકૃતિ તો ગીતાંજલિ, હિંદની તથા હિંદુજાતની ત્રણી જે ભાષાઓમાં અનેકને દાથે ગીતાંજલિના અનુવાદો થયા છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ વિવિધ અનુવાદો દ્વારા ગીતાંજલિના આત્માને ઉતારવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પુષ્પ જેમ કવિ, તરુણ અને જ્ઞાનીની સૌધોસાય સામાન્યજનને આગળ રાખીને ગીતાંજલિના અનુવાદો કર્યા છે. આપણા દેશમાં ઉત્તમવાચકો દ્વારા ગીતાંજલિના અનુવાદો કરવામાં આવ્યા છે. આપણા દેશમાં ઉત્તમવાચકો દ્વારા ગીતાંજલિના અનુવાદો કરવામાં આવ્યા છે.

પણ આજે છે, તેમ આ સાહિત્યપુષ્પના પરિભ્રમે બિન્નભિન્ન પ્રકૃતિના ને મિત્રભિન્નકાંક્ષીના માનવીઓ આકર્ષાયા છે. આપણા કવિ સ્વ. મહિંદ્રાજી રત્નજી મહા(કાન્ત)ની મહાવધી વર્ષો પહેલાં સ્વ. મહારાણી નંદ-કુમરજીએ 'ગીતાંજલિ'નું આપાતર પ્રસિદ્ધ કૃતિ હતું. મહારાણી વરસથી એ આપાતર અપ્રાપ્ય છે. કવિવર ઠાકુરના પુત્રની સંમતિથી 'સરસ્વતીસાહિત્ય' એનું પુનર્મુદ્રણ કરવા ધારે છે. એમાંથી થોડીક રત્નકલ્પિતાઓ અહીં ઉતારી છે. કવિવરનો જન્મદિન લગભગ આજના દેશમાં ઉજવાયો હતો.

૨ રા જીવનના જીવન! મારાં બધાં જ જો દિવસ અસ્ત પામી જાય, અને અપ'લુનો ઉપર તારો જીવંત રપા' છે, એમ સમય વીતી જાય.

જીવનને મારા શરીરને વિશુદ્ધ રાખવાને બેઠે આ 'ફૂલનો રંગ કંઈ ઊંડો નથી' અને તેની વાસ છેક આજી છે, છતાં તારી સેવામાં તેને વાપરવાની કૃપા કર, અને સમય છે ત્યાં તેને ચૂંટી દે.

જ્યાં અસત્યોને મારા વિચારથી બહાર રાખવાને હું હમેશાં યત્ન કરીશ; કારણકે હું જાણું છું કે તે સત્ય છે કે જેણે મારા મનમાં વિવેકના પ્રદીપને પ્રગટાવ્યો છે.

જ્યાં અહિંસાને મારા હૃદયમાંથી હાંકી કાઢવાને અને મારી પ્રીતિને કુસુમિત રાખવાને હું હમેશાં યત્ન કરીશ; કારણકે હું જાણું છું કે મારા હૃદયના સૌથી અંદરના મંદિરમાં તારું આસન છે.

અને મારાં કર્મોમાં તને પ્રગટ કરવાને હું પ્રયાસ કરીશ; કારણકે હું જાણું છું કે જે મને ઠમ કરવાને બળ આપે છે, તે શક્તિ તારી છે.

આ નાના ફૂલને ચૂંટી દે, વાર કર માં અને બીક લાગે છે કે રંગને તે કંઈક મધુર મૂળમાં પડી જશે.

તારી માળામાં ભલે તેને સ્થાન ન મળે, પણ તારા હાથથી કુઞ્જરા રપા'નું માન તો તેને મળવા દે, અને તેને ચૂંટી દે. અને બીક લાગે છે કે રંગને મને ખબર પડે તે પહેલાં તારાં કુસુમ અને ધૂપ બાલુએ મુક.

આ સજ્જન, ગાયન અને માળા ફેરવવાનું હોડી દે! જ્યાં દાર બંધ કરીને દેવાલયના આ એકાંત અધારા ખૂણામાં તું ફોળી ઉપાસના કરે છે? તારી આંખો ઉપાડ અને, એ કે તારો ઈશ્વર તારી સન્મુખ નથી!

તેં તો ત્યાં છે, કે જ્યાં ખેડૂત કટાર બૂમિને ખેડે છે અને જ્યાં રસ્તો બનાવનાર પથ્થરો ભાંગે છે. તે તમ્કામાં અને વરસાદમાં તેમની સાથે છે, અને તેનાં કપડાં ધૂળથી આચ્છાદિત છે. તારો પવિત્ર જમ્બો ઉતારી નાખ, અને તેની માફક ધૂળવાળી બૂમિ ઉપર આવ!

મોક્ષ! મોક્ષ ક્યાં મળે તેમ છે? આપણા પ્રભુએ પોતે આનંદથી ધૃષ્ટિના બધાને ધારણ કર્યા છે, તે હમેશાંને માટે આપણા સર્જની સાથે બધાથેલો છે.

તારા ધ્યાનમાંથી બહાર આવ, અને તારાં કુસુમ અને ધૂપ બાલુએ મુક.

તારાં કપડાં ફાટે અને મેલાં થાય તેમાં શી હરકત છે ? તેને મળ, અને મહેનતમાં તથા ભ્રમરના પરસેવામાં તેને પાજે બિભે રહે.

*

હું અહીં છું તે માત્ર તારી પાસે ગીત ગાવા સારુ છે. આ તારા ઓરખમાં મારે માટે એક ખૂણામાં બેઠક છે.

તારી દુનિયામાં મારે કશું કામ કરવાનું નથી; મારા નિરુપયોગી જીવનમાંથી ઉદ્દેશ-વગરના સ્વરો માત્ર નીકળી શકે છે.

મધ્યરાત્રિના અંધારા મંદિરમાં તારી નિઃશબ્દ ઉપાસનાની થડી વાગે ત્યારે મારા સ્વામી ! તારી આગળ ગાવઃ માટે બિલા રહેવાની તું મને આજ્ઞા કરજે.

પ્રભાતની હવામાં જ્યારે સોનેરી વીણાના તારનો મેળ થાય, ત્યારે હાજર રહેવાના હુકમ કરીને મને માન આપજે. જ્યારે દિવસ પૂરો થયો છે, જ્યારે પંખીઓ ગાતાં નથી અને પવન થાકી બંધ પડી ગયો છે, ત્યારે જેમ પૃથ્વીને તે નિદ્રાના ઓઢણથી વીરાળી દીધી છે, અને જેમ સાંજને વખતે કરમાતા કમળની પાંખડીઓને તે કામળતાથી બંધ કરેલ છે, તેમ મારા ઉપર પણ અંધકારનો ઘાડો પડેલો ફેલાવી દે.

તે મુસાફર કે જેનો ભાતાંનો કોથળો મુસાફરીનો અંત આવ્યા પહેલાં ખાલી થયેલ છે, જેનાં કપડાં ફાટેલાં તથા ધૂળથી ભરાઈ ગયેલાં છે અને જેનું બળ બધું વપરાઈ ગયું છે, તેની શરમ અને ગરીબાઈ દર કર અને તારી માયાળુ રાત્રિના આવરણની એ એક ફૂલની માફક તેના જીવનને નવું બનાવ.

*

પ્રકાશ ? અરે ! ક્યાં છે પ્રકાશ ? ઇચ્છાના પ્રજ્વલિત અગ્નિથી તેને પ્રગટાવો !

હીલો છે, પણ જ્વાળાની ફોજ શેખા સરખી નથી. મારા હૃદય ! શું તારી એ દશા થઈ છે ? અરે ! એ કરતાં તો જાત તારે માટે હજાર દરજ્જે બહેતર !

વેદના તારું બારણું ઢાંકે છે અને જ્ઞેનો સંદેશો એ છે કે તારો સ્વામી બ્રહ્મત છે, અને તે તને રાત્રિના અંધકારમાં થઈને સ્નેહ-સંમેલન માટે બોલાવે છે.

આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયું છે, અને વરસાદ સતત પડ્યા કરે છે. મારી અંદર આ શેનો સંચાર થાય છે, તે હું બહુતો નથી; તેનો અર્થ હું સમજતો નથી. એક શબ્દનો વીજળીનો ચમકારો મારી દૃષ્ટિ ઉપર વધારે ગહન અંધકાર ધસી લાંબે છે; અને રાત્રિનું સંજીત જ્યાં મને બોલાવે છે, તે માગે માટે મારું હૃદય ક્યાં મારે છે.

પ્રકાશ ? અરે ! ક્યાં છે પ્રકાશ ? ઇચ્છાના પ્રજ્વલિત અગ્નિથી તેને પ્રગટાવો ! ગર્જના થાય છે, અને અવકાશમાં ચીસ પાડતો પવન ધૂમે છે. રાત્રિ કાળા પથ્થરના જેવી અંધારી છે. કેલાકોને અંધારામાં વીતવા ન દે. સ્નેહના હીવાને તારા જીવનથી પ્રગટાવ.

*

‘કેદી, મને કહે, કે જેણે તને બાંધ્યો તે કાણુ હતો ?’

કેદીએ કહ્યું : ‘એ મારો માલિક હતો. મને લાગેલું કે દોહતમાં અને અધિકારમાં હું દુનિયાના દરેક માણસથી ચડી શકું; અને તેથી, જે નાણું મારા રાબતે આપવાનું હતું, તે મારા પોતાના ખબનામાં એકઠું કર્યું. જ્યારે હું બિંધથી વિવશ થયો, ત્યારે જે જિજ્ઞાસું મારા સ્વામી માટે હતું, તેના પર હું સૂતો, અને બ્રહ્મતા મને માલૂમ પડ્યું કે મારા પોતાના ખબનાનો મકાનમાં હું કેદ થયેલો છું.’

‘કેદી, મને કહે, કે જેણે આ ભાંગે નહિ, તેવી સાંકળ બનાવી, તે કોણ હશે ?’

કેદીએ કહ્યું : ‘તે હું હતા કે જેણે આ સાંકળ ઘણી સંભાળથી ધરેલી. મેં ધારેલું કે મેમરી જિતાવ નહિ તેવી શક્તિથી હું દુનિયાને બંધનમાં રાખીશ, અને પોતે હરકત વગર છૂટે રહી શકીશ. આ પ્રમાણે રાતે ને દિવસે મોટા તાપથી અને દૂર કઠોર ધા મારીને મેં આ સાંકળનું કામ કર્યું હતું. આખરે કામ થઈ રહ્યું અને આંક્રમ પૂરા તથા ભાંગે નહિ તેવા થયા ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે હું પોતે જ તેના બંધનમાં સપાડાયેલ છું.’

*

મારા સ્વામી! તારી પાસે આ મારી પ્રાથ્ના છે :

મારા હૃદયની પામરતાના મૂળ ઉપર ધા કર, ધા કર.

મારા જ્ઞાનંદ અને શોક સહેલાઈથી સહન કરવાનું મને બળ આપ.

મારા સ્નેહને સેવામાં સરળ બનાવવાનું મને સામર્થ્ય આપ.

મને એવી શક્તિ આપ કે ગરીબનો હું કદાપિ તિરસ્કાર ન કરું કે ઉદત બળવાનો આગળ ધૂંટણ ન નમાવું.

મને એવું બળ આપ કે નિત્યની નિર્માલ્ય વાતોથી હું મારા મનને ઊલટ કરી શકું.

અને મને એવું સામર્થ્ય આપ, કે હું સ્નેહથી મારું બળ તારી કમળને આધીન કરી શકું.

*

મને લાગેલું કે મારી શક્તિની હેઠી સીમા આવતાં મારી યાત્રાનો પલ્લ અંત આવ્યો છે, મારી આગળનો માર્ગ બંધ છે,

સસથે લીધેલો મોરારું ખૂટી ગયો છે; અને કોઈક નિઃશબ્દ એકાંત સ્થાનમાં આશ્રય લેવાનો વખત આવી ચૂક્યો છે.

પલ્લ મને માલુમ પડે છે કે તારી કમળ મારી અંદર કશા અંતને બહુતી નથી. અને જ્યારે જુના શબ્દો જીમ ઉપર લય પામે છે, ત્યારે હૃદયમાંથી નવા સ્વરો સૂરી આવે છે; અને જ્યાં જુના માર્ગો હુમ્મ યાય છે, ત્યાં નવો દેશ તેના ચમત્કારો સહિત પ્રગટ યાય છે.

જ્યારે હૃદય કઠોર અને શુષ્ક થઈ જાય, ત્યારે મારા ઉપર ક્યાની વૃષ્ટિ સાથે આવ.

જ્યારે જીવનમાંથી લાવણ્ય હુમ્મ યાય, ત્યારે ગીતાના ઉગળા સાથે આવ.

જ્યારે તોશાની કામ ચૌતરફ કોલાહલ કરી મૂકે, અને તેની પાસની વસ્તુઓ તરફ મને બંધ કરી દે, ત્યારે, ઓ મારા નિઃશબ્દતાના સ્વામી! ત્યારે શાંતિ અને સ્વસ્થતા સહિત મારી પાસે આવ.

જ્યારે મારું નિર્માલ્ય હૃદય વિવશ થઈને એકાદ ખૂણામાં ભરાઈ બેસે, ત્યારે ઓ મારા રાખા ખારણું તોડી નાખ, અને એક રાખના ઘાથો આવ.

જ્યારે કામના ભ્રમથી બને ધૂળથી મનને અંધ બનાવે, ત્યારે ઓ પવિત્ર અને અંનિદ્ર પ્રભુ! તારા પ્રકાશ અને તારી ગજના સહિત આવ.

*

હું ગામડાને માર્ગે મારેદારે શિક્ષા માનવા મથો હતો, ત્યાં એક ભવ્ય સ્વપ્ન સરખો તારો સોનેરી રથ દૂર દેખાયો; અને મને આશ્ચર્ય થયું કે આ રાખકોનો રાખ કોણ હશે ?

મારી આશાઓ લાંચી થઈ અને મને લાગ્યું કે મારા પૂરા દિવસોનો અંત આવ્યો; અને માગ્યા વગર શિક્ષા આપવાની તથા

ચોતરક ધૂળમાં દ્રવ્ય વેરાવાની ત્રાહ ભેટી હતી. ઊભો રહ્યો.

ન્યાં હું ઊભો હતો, ત્યાં રંધ અટક્યો. તારી દષ્ટિ મારા પર પડી, અને હું સ્તેમત કરતો નીચે આગ્યો. મને લાગ્યું કે મારા જીવનનું સુભાગ્ય આખરે આવી પહોંચ્યું છે. પછી અચાનક તે મારો જમણો હાથ લાંબો કર્યો અને કહ્યું કે 'તારે મને શું આપવાનું છે?'

અહા! એક કિખારી પાસે માગવા સારું રાજ હાથ લાંબો કરે, એ કેવી મસ્તરી! હું ગભરાઈ જઈને અનિશ્ચિત ઊભો રહ્યો, અને પછી મોટી ઝોળીમાંથી મેં ધીરેથી એક નાનામાં નાનો અનાજનો કણ કાઢ્યો, અને તે તને આપ્યો.

પણ દેવસને અતિ લેખિતગિયા ઉપર ન્યારે મેં મારી ઝોળી ખાલી કરી, ત્યારે એ નિમંશ્વ દગલામાં એક અતિશય નાની સોનાની કણી ભેળંને મને કેટલું બહું આશ્ચર્ય લાગ્યું! હું અતિશય રહ્યો, અને ઇચ્છવા લાગ્યો કે તને મારું સર્વજ્ઞ આપવા નેટલી બે મારામાં છાતી હોત, તો કેવું સારું!

*

નાના બાળકની આંખો ઉપર જે જાંબ તરવરે છે, તે ક્યાંથી આવે છે તેની કોઈને ખબર છે? હા, એવી વાત ચાહે છે, કે પરી-ઓના ગામમાં જંગલની જાયાઓની વચ્ચે આગિયાઓની ઝાંખી ઘેશનીમાં બદ્દની બે કામળ કળીઓ લટકે છે, ત્યાં તે વસે છે. ત્યાંથી તે નાના બાળકની આંખો ચૂમવા સારુ આવે છે.

નાનું બાળક જ્યારે ઊંઘી જાય છે, ત્યારે તેના ઓઠ ઉપર જે સ્તેમત વિલસે છે, તે ક્યાં જન્મ્યું હતું, તે કોઈ જાણે છે? હા, એવી વાત ચાહે છે, કે એક બીજના અંદમાના એક તરુણ ઝાંખા કિરણે પાનખર ઝલુના એક

અદસ્ય થતા વાદળાની ધારનો સ્પર્શ કરેલો, અને ત્યાં એક ઝાકળથી નાહેલી સવારના સ્વપ્નમાં એ સ્તેમતના પ્રથમ જન્મ થયેલો. નાનું બાળક જ્યારે ઊંઘી જાય છે, ત્યારે તેના ઓઠ ઉપર જે સ્તેમત વિલસે છે, તે એ જ.

નાના બાળકના અવયવો ઉપર જે મધુર, સુંદામળ નવરંગ ખીલે છે, તે એટલા વખત સુધી ક્યાં છુપાયો હતો, તે કોઈ જાણે છે? હા, જ્યારે માતા તરુણ કુમારેકો હતી; ત્યારે તે તેના હૃદયમાં બાપીને કામળ અને નિઃશબ્દ સ્નેહમાં છુપાયો હતો. એ જ મધુર સુંદામળ નવરંગ હાલ નાના બાળકના અવયવો ઉપર ખીલી રહ્યો છે.

*

જે કણે આ જીવનનો ઉખર મેં પહેલ-વહેલો ઓળંગ્યો, તે કણની મને કશી ખબર નહોતી.

મધ્યરારે જંગલમાં જેમ કોઈ કળી ઊધડે, તેમ આ વિશાળ અમલકારિક દુનિયામાં જેણે મને ઉઘાડ્યો તે શક્તિ કઈ હતી?

સવારમાં જ્યારે મેં પ્રકાશ જોયો, ત્યારે તત્કાલ મને લાગેલું કે આ દુનિયામાં હું છેક અજાણ્યો નહોતો; પણ નામ અને રૂપ-વગરની અગમ્ય શક્તિએ મારી પેતાની માતાના રૂપમાં મને પેતાના બાહુમાં લીધો હતો.

એ જ પ્રમાણે, મૃત્યુમાં એ જ અજ્ઞાત મને સદા જ્ઞાતની માફક દેખાશે. અને હું આ જીવનને ચાહું છું, તેટલા માટે હું બધું છું કે મૃત્યુને પણ હું એવું જ ચાહીશ.

બાળકને તેની માતા જ્યારે જમણી છાતી પરથી લઈ લે છે, ત્યારે તે રહી ઊઠે છે; અને બીજ જ કણે ડાબી છાતીમાં તેને પેતાનું આશ્વાસન ખળે છે. x

*

સંસ્થા-સમાચાર

‘વિવિધ’ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહકબંધુઓને

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’નું સને ૧૯૪૭-૪૮નું ચાલુ વર્ષ ૩૦મી જૂને પૂરું થયે. જુદાજુદા વિષયનું ઉપયોગી સાહિત્ય અને તેટલા સસ્તા મૂલ્યે પૂરું પાડવાનો આ માળા ચલાવવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ૩૭ વર્ષથી ચાલતી આ માળા દ્વારા અત્યાર સુધીમાં જુદાજુદા વિષયના જેવા કે ધર્મ, જીવન-ચરિત્ર, વૈદક ને આરોગ્ય, વેલ્ફેર, ભક્તિ, જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય એવા અનેક વિષયોના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને તેથી શુભરાતમાં આ માળા ઘણી લોકપ્રિય થયેલી છે.

૩૦મી જૂને પૂરા થતા વર્ષ હરમિયાન ગ્રાહકોને નીચે પ્રમાણે ૭ પુસ્તકો મોકલાયાં છે અને ૮ મું મહિના એકમાં મોકલાશે.

નામ	પાન	મૂલ્ય	ક. ખ.	રવાની તારીખ
૧ સંતની વાતો	૨૮૪	૧-૮	૦-૪	૧૦-૮-૪૮
૨ જીવનચર્ચા	૮૦	૦-૬	૦-૧	”
૩ યોગીશ્વર યાત્રાવલ્લય	૮૮	૦-૮	૦-૧	”
૪ તંત્રકથા	૧૩૮	૧-૮	૦-૪	૧૫-૧૧-૪૮
૫ તુલસીરામાયણનાં મહાવાક્યો	૬૩	૦-૮	૦-૧	”
૬ હંસ મહાવાજ	૨૮૦	૨-૮	૦-૫	૨૩-૩-૪૯
૭ ધર્મપદ	૧૬૨	૧-૦	૦-૩	”
૮ શુભાખંડિ	૪૪૦	૪-૦	૦-૪	(જાતીઆખરે મોકલાશે.)
એકઠ્ઠી:	૧૬૨૮	૧૧-૧૪	૧-૭	

આઠમું પુસ્તક શુભાખંડિ વી. પી.થી મોકલીને તમા વરતનું લવાજમ મંગાવી લેવાશે. જેઓ તા. ૩૦મી જૂન પહેલાં પોતાનું લવાજમ મોકલી આપશે, તેમને ઉપરું પુસ્તક વી. પી.થી નહિ મોકલતાં સાદા બુકપેસ્ટથી મોકલી આપાશે.

૧૨૨ (૨૨. ૨૦૦૬નું)

આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી પંચાંગ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ મુજબ સંવત ૨૦૦૬ની સાલનું શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય પંચાંગ અષાઢ-શ્રાવણ માસમાં છપાઈને બહાર પડશે.

આ પંચાંગમાં જ્યોતિષને લગતી અગત્યની લગભગ બધી બાબતો અપાય છે; ઉપરાંત ધાર્મિક તહેવારોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, ટપાલ ખાતાની માહિતી વગેરે બાબતો પણ હોય છે. આ વરસે બારેક પાનાં જેટલું બીજું ઉપયોગી માહિતી નવેસરથી તેમાં ઉમેરવામાં આવશે.

પંચાંગનું કદ ૬૧૧"×૧૦" નું રહેશે અને લગભગ ૧૨૮ પાનાં થશે. છતાં કેમત માત્ર નવ આના રહેશે.

‘અખંડ આનંદ’ના ગ્રાહકોને જાપા વરસે જુલાઈ માસના અંકરૂપે પંચાંગ મોકલેલું; પરંતુ ‘અખંડ આનંદ’ વાંચવાનું બચન ધરાવતા ગ્રાહકોને અંકનું વાચન શુભાવીને તેના બદલામાં પંચાંગ મળે તે પસંદ પડતું નહોતું. એટલે આ વરસે ગ્રાહકોને પંચાંગ મોકલવાનું બંધ રાખવાનું આગલા અંકમાં જણાવ્યું છે. આ વાતને ‘સંદેશ’ના તા. ૧૬-૫-૪૬ ના અંકમાં એક ચર્ચા-પત્રીએ ‘ગ્રાહકો ગ્રહલાઘવીય પંચાંગ પસંદ કરતા નથી’ તેવો વિકૃત અર્થ ઘટાવ્યો છે; તેથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે. એમને જવાબ આપવાનું અહીં સ્થાન નથી; એમના આક્ષેપો કેટલા ગેરવાજબી અને ગેરરસ્તે દોરનારા છે, તેનો ઘટતો જવાબ સંવત ૨૦૦૬ના તૈયાર થઈ રહેલા પંચાંગમાં પંચાંગકાર તરફથી અપાશે.

નવ. ૨૬.૨.૦૬

બાળકોર્ન. માવજત : (સર્વોપયોગી. સાહિત્યશ્રેણી) ગર્ભાવસ્થાથી માંડીને બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધા, માતાએ કેવી કાળજી રાખી બાળકને પાણી-પોષીને ઉછેરવું જોઈએ તેથી શારીરિક તેમ જ માનસિક દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ બાળકોને કેમ આપવું, તે આમાં સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટરૂપે ‘બાળરોગો’ વિષે ઉપયોગી માહિતી અને ઉપચાર આપ્યા છે.

ગુહ્યાખસિંહ : શ્વ. મણિલાલ નેત્રુભક્ષ દિવેદીકૃત અતિચૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી ભરપૂર છતાં આમાન્ય વાંચકોને રસિક તેમ જ બોધપ્રદ થઈ પડે તેવી નવલકથા. (વિવિધ ગ્રંથમાળામાં) * પાન ૪૧૬ : કિ. ૪-૦

વેદાંત-રસખિંદુ : સ્વામીશ્રી મંગલનાયંભુ રચિત. વેદાંતજિંસાસુઓને વેદાંતનાં રસખિંદુઓ સરળતાથી સમજાવે છે. પાન ૬૬ : કિ. ૦-૧૨

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો : ઝેરી જાનવરના હંશના તથા ઝેરી પદાર્થોના ઝેરના સરળ અને સાદા ધંરગચ્છુ અનેક ઉપાયો.

પાન ૬૬ : કિ. ૦-૧૦

છેલ્લા બે માસનાં નવાં પ્રકાશનો

તુલસીદાસની સાખીઓ : સંતશિરોમણિ તુલસીદાસની કંઠસ્થ ૪૧વા જેવી સાખીઓ અર્થ સંહિત * પાન ૭૨ : કિ. ૦-૩

ખોરાકમાં ઝેર : અત્યારના સમયમાં હોટલ, રેસ્ટોરાં તેમ જ જાહેર સ્થાનોમાં અપાતા ખાદ્યપદાર્થોમાં થતી ભેજભેજને લીધે શરીરમાં કેવી વિકૃતિ થાય છે, તે વિશે માહિતી આપતું પુસ્તક. પાન ૮૦ : કિ. ૦-૪

ખેતીનાં મૂળ તત્ત્વો-ભા. ૪ થો* (નિરાચત તુલો) : ધાન્યતુલ, કઠોળતુલ, તેલીબિયાંતુલ અને રેપાતુલનું વિવરણ, તેની ઉત્પત્તિ તથા તેનું વધારે ઉત્પાદન કેમ લઈ શકાય, એવાએવા અનેકવિધ પ્રશ્નોની ખેડૂતોને અત્યંત ઉપયોગી થાય એવી પૂરી છજ્જાવટ કરવામાં આવી છે : ૪૧ ચિત્રો સાથે.

પાન ૧૭૬ : કિ. ૧-૧૨

ચરધરનો વૈદ્ય : જાણીતા વૈદ્યરાજ પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળાની દોર-વણીથી તૈયાર થયેલો ઉપયોગી ગ્રંથ. તેમાં જુદાજુદા અનેક રોગોના શાસ્ત્રોક્ત, અનુભવસિદ્ધ અને સલામતીભર્યા ઉપચારો અને સમજ આપ્યાં છે. સહજસાધ્યરોગો પાછળ વૈદ્ય-દાક્તરોમાં, ખર્ચોતા સેંકડો રૂપિયા બચાવવાનું ગ્રંથ આને જ વસાવી દેશે.

પાન ૧૬૨ : કિ. ૧-૮

* ખેતીવાડી અંગેની અત્યંત ફલદાન માહિતી ધરાવતા આ જ વિષયના ત્રણ ભાગો અત્યારે સુધીમાં પ્રગટ થઈ ગયા છે, જેમાં જમીન, પાણી, ઓજાર; ખેડ, ખાતર, બીજ; કાપક, રોગ, પુશુ વગેરે સચિત રીતે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

કુન્ડલિયો.

જીવનચર્યા : આધુર્વેદપદ્ધતિએ દેનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા અને સદ્વર્તનના નિયમો. આ નવી આવૃત્તિ આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાઈ છે.

પાન ૮૦ : કે. ૮-૬

ગુહજીવનર્ન. કળા : લે. ક્રી. સમાજશાસ્ત્રી : સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણીના આ પુસ્તકમાં ઘરમાં સુખ અને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પાન ૧૨૮ : કે. ૦-૧૦

રાખર્ન. દગર્લ : ક્રી. સૌજન્ય : પાંચ સંસારચિત્રોની સળગતી સમસ્યાઓને વાતોની દબે આલેખી રજૂ કરવામાં આવે છે. પાન ૧૨૮ : કે. ૦-૧૦

પ્રકાશનાં પગલું : ક્રી. કરસનદાસ માણેક : જગતના વિવિધ ધર્મોનો ચૈદ કથાઓ. આજના દેશકાળ સાથે સરખાવી નવી દૃષ્ટિથી રજૂ કરવામાં આવી છે.

પાન ૧૨૮ : કે. ૦-૧૦

ગિરખલ અને ખીલ : લે. ક્રી. જ્યોતીર્દ્ર દવે : ખાદશાહ અને ગિરખલનો તથા ખીલ રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ.

પાન ૨૭૨ : કે. ૨-૦

ચોક ચા. ૩. ૫૨. ૩૩.

કચ્છ સ્વસ્થાનર્ન. વનસ્પતિઓ અને તેર્ન. ઉપરોગિતા : ક્રી. જ્યકૃષ્ણ ઈંદ્રજી હાકરકૃત આ ગ્રંથની જૂજ પ્રતો મળેલી છે. નોંધ એ તેમણે તેની કિંમતના રૂ. ૧૦) તથા ટપાલ ખર્ચના રૂ. ૧) મળી કુલ રૂ. ૧૧) મોકલે મંગાવી લેવો.

હિં. ૧૬૬. પ્રા. ૮ ૨૨.

ક્રી. મહા ભાગવત : ૧૨મી આવૃત્તિ છપાય છે. સત્વરે પ્રસિદ્ધ થશે.

શ્રી શંકરભાષ્ય સહિત શ્રી મહા ભાગવદ્ ગીતા : અનુવાદક : વામનરાવ પ્રા. પટેલ ખી. એ. એલ. એલ. ખી : છપાય છે, એએક માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

મોરોનાં ભજનો : મોરોનાં ભજનોનો સૌથી મોટો અને અદ્યતન સંગ્રહ.

નરસિંહનાં ભજનો : લગભગ બધાં લોકપ્રિય ભજનોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં અપાયો.

યુગ પ્રભા

શ્રી. સોપાન.

૭ ધ્રુવ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગયા મહિનાનો સૌથી મોટો બનાવ રાષ્ટ્ર-સમૂહના વડા પ્રધાનેાની લંડનમાં મળેલી પરિષદની બહેરાત છે. આ બહેરાત પ્રમાણે હિંદ હવે આવતી ૧૫મી ઓગસ્ટે પ્રજાસત્તાક બનશે અને છતાં રાષ્ટ્રસમૂહનું સંપૂર્ણ સભ્યપદ પણ ભોગવી શકશે 'બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહ'નો ઉદ્ભવ ગમે તે ભાવનામાંથી થયો હોય, પરંતુ તેના આરંભકાળે તેં એવી રીતિ હતી કે રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્ય હોય એવા દેશો ઉપર બ્રિટનનું વચ્ચે રહે. એ પછી ધીરેધીરે એ મુન્યતા બદલાતી ગઈ અને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના તમામ સભ્યો સમાન દરજ્જાના ગણાય એમ નહીં થયું. આ રાષ્ટ્રસમૂહનું ખાસ બંધારણુ'તો હતું નહિ એટલે સૌને સાથે બેઠી રાખવા બ્રિટિશ તાજની મહત્તા સૌએ સ્વીકારી. રાષ્ટ્રસમૂહના ઈર્ષ પણ સભ્યને ગમે ત્યારે તેમાંથી નીકળી જવાની છૂટ પણ હતી.

૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદ ન્યારે સ્વતંત્ર થયું ત્યારે બંધારણીય અર્થમાં એ રાષ્ટ્રસમૂહનું સભ્ય બન્યું, અને કુમિનિયન (સંસ્થાન) કહેવાયું. રાષ્ટ્રસમૂહની કલ્પનાનો વિકાસ એવા થતો ગયો હતો કે સંસ્થાનમાં કંઈ નીચાપણુ અર્થવા સ્વતંત્રતાને બાધ આવે એવું લાગે નહિ. એક દમણુ સુધી આંધલેન્ડ રાષ્ટ્રસમૂહનું સભ્ય હતું, છતાં બધા વિશ્વયુદ્ધમાં એ ઉપર સુધી તટસ્થ રહ્યું હતું. બ્રિટન ઉપર બધાનક બેંજવર્ણ થતી હતી અને બ્રિટનની સ્વતંત્રતાનો નાશ થઈ જવા

સુધીનો ભય લોકો હતો ત્યારે પણ આંધલેન્ડ, તટસ્થ રહી શક્યું હતું. તે જ ભંતાવે છે કે એની સ્વતંત્રતા ઉપર કશી જ મર્યાદા નહોતી. કેનેડા પણ લાંબા સમય સુધી યુદ્ધમાં ભોગ્યું નહોતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અત્યારે એ, મલાનનો પણ સત્તા ઉપર, છે, વિશ્વયુદ્ધ વખતે સેનાપતિ સ્મટ્સનેા પણ સત્તા ઉપર હતો. આ વખતે એ મલાને બહેર કયું' હતું કે ચૂંટણીમાં એ છતશે તો દક્ષિણ આફ્રિકાને લગાઈમાં, યજ્ઞ નહિ દે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના, લંડનપરિષદ પહેલાંના સ્વરૂપમાં પણ ઈર્ષની સ્વતંત્રતાને કશી મર્યાદા ન હતી.

હિંદ, પાકિસ્તાન અને સિથેલેન સ્વતંત્ર થતાં એક નવી જ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. આ ત્રણેય દેશો રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્ય બન્યા અને સંધ્યાન કહેવાયા. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્યોમાં નવી જાતિનો, નવા રંગનો પ્રવેશ થયો. બ્રિટન, આપલેન્ડ, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા એ બધા દેશો તો ગોરાએના હતા. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે એમાં 'કાળા' લોકો બળ્યા. ગોરી જાતિઓએ આજસુધી જે જાતિઅભિમાન કેળવ્યું છે તે એતાં એથી શંકા સહેજે બધ કે આ બધા સાથે તેજો સમાનભાવ રાખી શકશે ? પણ કુનિયાની પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી એટલે આ ત્રણ દેશો પણ બ્યવહારમાં સમાન દરજ્જે પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

પણ હિંદની રિથિતિ જરા ભુલી હતી. હિંદે સંસ્થાનિક સ્વરાજ (કુમિનિયન સ્ટેટસ)નું ધ્યેય

પરિણામે દેશના ગૌરવ અને ક્ષિત્તિ હારી જાય છે. પહેલાંના બદલે દિલ્લું ગૌરવ વધુ અર્જન થાય છે અને વિશ્વમાં તેનો દરજ્જો વધે છે.

ટીકાકારો કોઈક પ્રકારનો જોગ લઈ લેવા છે અથવા તે જોગી બહેરાત કરવામાં નથી આવી એવું કંઈક ખાનગી કરવામાં આવ્યું હોય એવું તેઓ માની રહ્યા છે. હું એ કહેવા માગું છું કે ખાનગીમાં કંઈ થયું નથી અને આપણા સાવંભોમત્વને અને આર્થિક, રાજકીય કે લસ્કરી બાબતોમાં આપણી બાહ્ય-આંતરિક નીતિને મથંદ્ર કરતી કોઈ બાંહેધરીઓ પણ આપવામાં આવી નથી. આપણી પદ્ધતિ નીતિ, મેં વારંવાર બહેરા કરી છે તે મુજબ, શાંત અને બધા રાષ્ટ્રો સાથે મિત્રતા બળવી રાખવાની અને સત્તાના કોઈ જૂથ સાથે ન બળવાની છે. આપણી નીતિની હળુ પણ આજ આધારશિલા છે, કચડાયેલા રાષ્ટ્રોના આઝાદી માટેની અને રંગભેદનો અંત આણવાની નીતિને આપણે વરેલા છીએ. મને એ બાબતની પણ ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે સાવંભોમ દિલ્લો પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રસમૂહના બીજા દેશો સાથે મુક્ત સહકાર સાધીને પહેલું કરતાં વધુ લાગવગ સાથે અને વધુ પ્રમાણમાં આ નીતિ અનુસાર વર્તી શકશે.

લાંબા કાળ પહેલાં આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ હાંસલ કર્યું છે. બીજા દેશો સાથે બેઝવાર્થી શું કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની આઝાદી ચુમાવી બેસે છે? બેઝણુનો અર્થ સાધારણ રીતે પરસ્પર બાંહેધરીઓ આપવાનો થાય છે, રાષ્ટ્રસમૂહના સાવંભોમ રાષ્ટ્રોના મુક્ત સહકારમાં કોઈ બાંહેધરીઓનો સમાવેશ થતા નથી. તેનું બળ તેની રિયલિટીપ્રકટામાં અને સંપૂર્ણ આઝાદીમાં રહેલું છે. રાષ્ટ્રસમૂહમાંથી કોઈ રાષ્ટ્ર નીકળી જવા

માગે તો તે તેમ કરી શકે છે.

એ સમયમાં રાખતું ઘટે કે રાષ્ટ્રસમૂહ એ કોઈ પણ અર્થમાં વરેળા-રાજ્ય નથી. આ મુક્ત સહકારના પ્રતીકરૂપ વડા તરીકે રાખને આપણે માન્ય કરેલ છે. રાષ્ટ્રસમૂહના રાખના દરજ્જા સાથે કોઈ જામગીરી સંકળાયેલી નથી. હિંદના બંધારણને લાગવગ છે હાંસુધી રાખને તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી અને આપણે તેમને વફાદાર નથી. રાષ્ટ્રસમૂહના કેટલાક ભાગોમાં આપણને ન ગમે તેવું ઘણું થાય છે અને ભૂતકાળમાં આપણે તેની સામે લડત પણ ચલાવી છે. પણ આ બાબત આપણે સાવંભોમ રાષ્ટ્ર તરીકે પતાવવાની છે.

પ્રાચીન કાળમાં અનેક સંસ્કૃતિઓનું મિલનસ્થાન બનવાનો હિંદને વિશેષાધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. પરસ્પર અઘડતાં જૂથો વચ્ચે સંકળ બની રહેવાનો અધિકાર હિંદને વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ મળી રહે તેમ છે. એટલું જ નહિ પણ આજની અને આવતી કાલની ખૂબ જ અગત્યની બાબત-વિશ્વશાંતિની બળવણી કરવાનો અધિકાર પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

હિંદ શાંતિ અને આઝાદીને બળવવાની અને વિશ્વમાં પ્રવર્તતાં કડવાશભર્યા ધિક્કાર અને ઘર્ષણને ઓછું કરવાની નીતિ અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકી શકશે એવી માન્યતાથી મેં લડન-કરારનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિશ્વના ઇતિહાસની કટોકટીની ખળે આપણે ખાલી અર્થમાં શક્તિ વેણી દેવી એઈએ. 'મહી, પણ' આપણે આજના તાકીદના કાર્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એઈએ, કે જેથી હિંદ મહાન અને શક્તિશાળી બની એશિયા અને વિશ્વમાં પોતાનો ફાળો લાભદાયી રીતે આપી શકે તેવા દરજ્જા સંપાદન કરે. , તા. ૨૨ ૫-૪૬

સંપાદન

- * આ માસિકમાં સામાન્ય જનોને હિપયોગી થાય એવા ને સંસ્કારી છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલા લેખ, વાતો, નાટિકા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન તેમ જ ગાન, વૈરાગ્યદિ જનકલ્યાણકારી લેખો સ્વીકારવામાં આવે છે.
- * માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે જ લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની તથા પ્રતેજ અને અંક મોકલવામાં આવે છે.
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, જો દયાલુપર્ય મોકલવામાં આવ્યું હોય તો પરત કરવામાં આવે છે. નહિ તો ખીજે મહિને તે રદ કરવામાં આવે છે.
- * માસિક માટેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાલીથી ને કામગીરી એક જ બાજુએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે. પત્ર કે લેખ માટે જગ્યા ઇચ્છનારે ચોખ્ખું દપાલખર્ચ મોકલવું.
- * ત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર નીચે સરનામે જ કરવો તેમ જ બહાનાં પત્રો પણ ત્યાં જ મોકલવાં.

ત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ગુજબહાર, ચેટ્ટાની પાછળ,
અંક ૨૧૬, મુંબઈ-૧

વ્યવસ્થા

- * આ માસિક દર અગ્રેજ મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે. બ્રહ્મદેશ માટે રૂ. ૭ પરદેશ માટે રૂ. ૧૦ છે. તે (૧) સસ્તું સહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, દે. બદ, અમદાવાદ અથવા (૨) કાગ્યાદેવી રોડ, કાથી પોલિમ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાયો.
- * આ માસિક દ્વારા ગ્રાહકોને મુમતિ ૧૯૦૦ પાનનું વાર્ષિક વાચન અપાયો.
- * વ્યવસ્થા અંગેના પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.
- * લવાજમ મનીઓડરથી મોકલતાં મનીઓડરની કુપન પર પૂર્વ ઠેકાણું વગેરે રપટ લખવું.
- * મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલાવવું હોય, તો પોતાના પોસ્ટ-માન્ડરને લખવું. સરનામું વખતસર નહિ બદલાવનારનો અંક જૂના સરનામે રવાના થતાં, બીજો અંક મૂલ્ય લીધા સિવાય મોકલાશે નહિ.
- * પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવસ્ય જણાવવો.
- * ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૨થી બીજી વર્ષ સુધી ચર્ચ ગયું છે. હાલ જુલુસાર, સાસથી નવા ગ્રાહકે નોંધાય છે.
- * માસિક સાથે પુસ્તકો ની. પી.ચી મોકલવાતાં નથી.
- * નમૂનાના અંક માટે રૂ. ૧ મોકલી આપવો.

મસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય
૨. બદ, ચો. જો. નં. ૫૦, અમદાવાદ

સાહિત્ય :

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

૧ મનની જગત	શ્રી	૧
૨ સન્ત જોનીવી	દેસાઈ વાલજી ગોવેંદજી	૨
૩ ભગવાનને વસાવો (અવતરન)	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૪
૪ પહેલાં રૂઝી આપો	શ્રી. દહરઆપા	૫
૫ પંચાયતન પૂજા	પં. સાતવલેકરજી	૧૨
૬ ભીષ્મ પિતામહ	શ્રી. નાનાભાઈ	૧૭
૭ ચલુતર અને વિજ્ઞાન	પ્રોફેસર જળવંતરાય ક. ઠાકોર	૨૧
૮ શેખચંદ્રીના અચાવમાં (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૧૨૬
૯ કરણી તેવી પાર ભીતરણી (વાર્તા)	શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા	૩૧
૧૦ વાત (આરોગ્ય)	શ્રી. વલ્લભરામ વૈલ (આયુર્વેદ આચાર્ય)	૩૪
૧૧ શ્રી રમણ મહર્ષિ (જીવનરેખા)	શ્રી. કે. એ. ચિદમ્બરમ	૪૪
૧૨ શ્રી મહર્ષિના ઉપદેશ	શ્રી. હનનલાલ ચોગી	૪૮
૧૩ સૂર્ય (વિજ્ઞાન)	શ્રી. વિજયગુપ્ત મૌર્ય	૫૧
૧૪ વળગાડ (વાર્તા)	શ્રી. પીતાંબર પટેલ એમ. એ.	૫૭
૧૫ સફળ જીવનની ચાવી	શ્રી. કાંતિલાલ હ. પરીખ	૬૬
૧૬ બિઝનેસના દ્વાર (વાર્તા)	શ્રી. રમેશ વ્હોરા	૭૦
૧૭ કન્યાને વિદ્યેય (લેક્ષિકાલિપ્ય)	શ્રી. રમણીક કિ. મહેતા	૭૫
૧૮ પુસ્તકાલય	શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકર એમ. એ. બી. ડી.	૮૫
૧૯ રથયાત્રાના હતાત્માઓ (નાટક)	શ્રી. રત્નલીકાંત ગાંધી	૯૩
૨૦ તપશ્ચર્યા (લોકવાર્તા)	શ્રી. નાનાલાલ પ્રાણજીવન વ્યાસ	૧૦૦
૨૧ આચીન રંગભૂમિ	શ્રી. દેવેન્દ્રરાય મજમુંદાર બી. એ.	૧૦૬
૨૨ દાદા (વાર્તા)	શ્રી. ભુપેન્દ્ર ન. શેઠ બી. એસસી.	૧૧૨
૨૩ સુભાષિતો	સ્વ. આશારામ દલીયંદ શાહ	૧૧૬
૨૪ ખુશામત	શ્રી. મંગળદાસ ગે. મહેતા વડીલ	૧૧૮
૨૫ પ્રાગલ	ખલિલ જિજ્ઞાન	૧૨૦
૨૬ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યોદય	૧૨૩
૨૭ યુગસવાહ	શ્રી. સોપાન	૧૨૬

સરસ્વતી સાહિત્ય: વર્ષ ૬ કર્યાલય તરફથી લંડોની: સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ & કં. ઠાકર

મુદ્રક અને પ્રકાશન સ્થાન: સરસ્વતી સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપુર-અમદાવાદ